

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies

WORKS IN SLAVIC STUDIES

Volume VI

Kyiv – 2021

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археології та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

СЛАВІСТИЧНА ЗБІРКА

Випуск VI

Київ – 2021

УДК 94(4):930.85(=16)
С 47

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г. В. Папакін (голова); д. іст. н. О. О. Маврін (заступник голови);
д. іст. н., проф. Ю. А. Мицик; д. іст. н., проф. В. М. Піскун;
д. іст. н. І. Б. Гирич; д. іст. н. В. В. Корнієнко; д. іст. н. О. А. Однороженко;
д. іст. н., проф. Н. І. Миронець; д. іст. н. О. О. Ковальчук;
д. іст. н., проф. Є. М. Луняк;
д. іст., проф. Р. Ковальчик (м. Лодзь, Республіка Польща);
к. іст. н. Д. В. Бурім; к. іст. н. А. В. Стародуб; к. іст. н. Д. С. Гордієнко;
к. іст. н. Н. О. Сінкевич (м. Тюбінген, ФРН); к. іст. н. Г. В. Потульніцький.

Славістична збірка.

Вип. VI / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2021. – 500 с., іл.

ISSN 2522-462X

За редакцією

Дмитра Гордієнка та Вячеслава Корнієнка

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 22716–12616Р від 04.05.2017)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (протокол № 8 від 9 грудня 2021)

ISSN 2522-462X

© Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021
© Д. Гордієнко, 2021
© В. Корнієнко, 2021
© Автори статей, 2021

ДО 600-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ГУСИТСЬКОГО РУХУ

DOI: 10.5281/zenodo.6382676

Надія НАУМОВА

Науковий працівник
Музею Історичного
центру міста Києва

ПОЕМА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА “ЄРЕТИК” (“ЯН ГУС”) ЯК ПРОЛОГ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Поема, створена восени 1845 р. у період “трьох літ”, відома під двома назвами “Ян Гус” і “Єретик”, займає особливе місце у поетичній спадщині Тараса Шевченка. Побутуючи довгий час лише у рукописних списках, вона набула значення політичного заклику до боротьби за національне визволення всіх слов’янських народів від іноземних гнобителів, а не лише чехів від німецького поневолення. Дослідники і коментатори тексту єдині у тому, що це один із найбільш сильних поетичних творів як за ідейним наповненням змісту, так і за художньо-емоційним звучанням. Її романтичний, натхненний і пророчий пафос не залишав байдужим сучасників поета, і нині він звучить з такою ж силою, як у 40-і роки ХІХ ст., коли у Києві було викрито таємну організацію – Кирило-Мефодіївське братство.

Епіграф до поеми, слова з 117 псалому – *“Камень, его же небрегоша зиждущие, сей бысть въ главу угла: отъ Господа бысть сей, и есть дивенъ в очьсах наших”* розкриває образ головного героя, Яна Гуса, який, кинувши виклик офіційній католицькій церкві, зійшов на свою Голгофу заради істини і свого народу. Ці ж слова, повторені в останньому 104 параграфі програмного документа Кирило-Мефодіївського братства, “Книга буття українського народу” стосуються України, яка взяла на себе месіанську роль єднання всіх слов’янських племен.

Вірогідно, задум поеми постав під час зустрічі поета з ученим-славістом, професором Московського університету Й. Бодянським, який спілкувався з чеськими науковцями Й. Шафариком та В. Ганкою і видав у 1843 р. працю Шафарика “Слов’янський народопис”. Шев-

ченко познайомився з ним особисто у лютому 1844 р. у Москві, а у 1845 р., їдучи в Україну, відвідав його знову. Йосип Бодяньський, бажаючи ознайомити учених-колег з Україною та її літературою, надіслав В. Ганці і Й. Шафарикові друковані видання “Тризна”, “Гамалія”, “Чигиринський Кобзар” і “Гайдамаки”. Він і зацікавив українського поета історією слов’янських народів. У розмовах вони не могли не торкнутися теми гуситських воєн і постаті чеського реформатора Яна Гуса, спаленого на вогнищі як єретика у 1415 р.

Шевченко-поет захоплювався героїчними чинами, прикладами боротьби проти поневолювачів як українських козаків, оповіді про які він знаходив у літописах, так і представників інших народів, які проголошували ідеї свободи і національної незалежності. У поемі “І мертвим, і живим...” він іронізує з приводу патріотів-слов’янофілів, які, читаючи Коллара, і Шафарика, і Ганку “з усієї сили”, не знають своєї мови. Про це ж ідеться у передмові до нездійсненого видання так званого Седнівського “Кобзаря”, де письменникам, які відцуралися рідного слова, протиставлено чехів (словаків за походженням) Караджича і Шафарика, які “...не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались слов’янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали...”¹.

Поет, мабуть, не один місяць виношував задум твору, в якому йдеться про далекі у часі події початку XV ст. На чистовому автографі в окремому зошиті, що, як вважається, входив до збірки “Три літа” він поставив дати: під текстом поеми – *10 октября 1845, с. Марьинское*; під присвятою “*Шафарикові*” – *22 ноября 1845, Переяслав*. Мусив бути і якийсь чорновий автограф, з якого був переписаний текст з винесеною на титульний аркуш назвою “Єретик”. Назву “Ян Гус” зустрічаємо у всіх листах і спогадах друзів про читання твору самим Шевченком, що було характерним для нього. О. Афанасьєв-Чужбинський свідчив: “*Шевченко розказывал, что прочел все источники о гуситах и эпохе им предшествовавшей, какие только можна было достать, а чтобы не наделать промахов против народности, не оставлял в покое ни одного чеха, встречавшегося в Киеве и других местах, у которых спрашивал топографические и этнографические подробности*”².

¹ ТАРАС ШЕВЧЕНКО, *Повне зібрання творів у 12 томах*, т. 5, К. (Наукова думка), 2003, с. 208.

² А. ЧУЖБИНСКИЙ, ‘Воспоминания о Т. Г. Шевченко’ [В:] *Воспоминания о Т. Г. Шевченко*, К., 1988, с. 89.

Той же мемуарист пише: “Дивные вещи были у Шевченка... Из больших, в особенности замечательны: «Иоанн Гус». ... В первой он возвысился, по моему мнению, до своего апогея...”³. Поет читав йому твір у кінці жовтня, тобто ще до того, як була створена присвята Шафарикові. Про поему “Ян Гус” і читання її самим автором згадує також Володимир Аскоченський. В. Білозерський у листі до М. Гулака пише, що І. Посяда розповідав йому, як сильно був вражений цим твором, і продовжив: “Я поневоле приятно задумался над тем, какого гениального человека мы имеем в Тарасе Григорьевиче...”⁴. Студент-поляк Юліан Беліна-Кенджицький, з яким Шевченко познайомився у Києві у будинку на Козиному болоті і теж читав йому поему, у спогадах, надрукованих у виданні “Gazeta Lwowska” (1918 р.), процитував рядки:

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю
Сім'ю слов'ян роз'єдинила
І нишком тихо упустила
Усобищ лютую змію⁵.

Відгуки про нову поему “Ян Гус” передавалися сучасниками від одного до другого. Найчастіше згадується початок: “Кругом неправда і неволя / Народ замучений мовчить / А на апостольськiм престолі / Чернець годований сидить”, який цитували з пам'яті. Всі одностайно стверджують, що читання Шевченка не залишало байдужим слухачів, навіть ті, кому ідеї твору і їх гуманістичне спрямування були чужими, відзначали поетичний геній автора.

Знав і високо цінував цю поему Пантелеймон Куліш, 23 травня 1846 р. у листі до Й. Бодяньського він писав; “О Шевченко рассказывают чудеса. Он, говорят, написал поэму «Иоанн Гусс» и множество стихотворений, которые малороссияне знают уже наизусть”⁶.

І ось уже після заслання у листі до Пантелеймона Куліша від 4–5 грудня 1857 р. з Нижнього Новгорода Шевченко, дякуючи йому за публікацію поеми “Наймичка”, надруковану у II томі видання “За-

³ А. Чужбинский, *Op. cit.*, с. 89.

⁴ *За сто літ*, кн. 2 (1928) 52.

⁵ Юлиан Белина-Кенджицкий, ‘В Киеве у Шевченко в 1846 году’ [в:] *Воспоминания о Т. Г. Шевченко*, К., 1988, с. 193.

⁶ ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛИШ, *Повне зібрання творів*, т. 1: *Листи 1841–1850*, К., 2005, с. 83.

писки о Южной Руси” як анонімний твір, нібито випадково знайдений у альбомі провінційної панночки, запитує: “*Чи не знайдеш там у панночки-хуторяночки в альбомі мого «Івана Гуса»? Добре було б, якби найшов, а то шкода буде, як пропаде*”⁷.

Він сподівається, що хоч один список міг зберегтися у когось із друзів чи знайомих. П. Куліш питає у листі, чи має поет якісь твори для публікації у московських журналах, цитує, помилившись одним словом, перші рядки поеми “*Кругом тіснота і неволя...*” і пропонує йому спробувати скомпонувати текст наново: “*Нема твого «Гуса» ні в кого, пане-брате. А згадай сам, що здужаєси, а що забув, то скомпонуй наново. Сим ти нам догодиши краще од короваю, далєбі*”⁸. На це Шевченко 26 січня 1858 року відповідає: “*«Ян Гус» повинен быть у Василя Вас. Тарновського, що жив колись у Потоках Київської губернії. Перероблять його або знову робить у мене щось руки не піднімаються*”⁹. Василь Васильович (старший), небіж Григорія Тарновського, тоді уже став власником Качанівки.

Історія побутування рукописів поеми складна і заплутана. У спогадах, надрукованих у 1897 р. у журналі “Киевская старина”, В. Тарновський писав, що Тарас Шевченко, перебуваючи у селі Потоки, подарував його сестрі Надії Василівні аркуші з начерками малюнків і з автографами деяких поезій. У серпні–вересні 1845 р. він провів там близько двох тижнів і разом з Надією хрестив дочку місцевого дякона М. Гов’ядовського. Тоді ж у його альбомі постав образ “Комора у Потоках”, на тлі якого вірогідно зображено постать “кумасі” як він її називав. Після арешту друзі, у яких бував чи якийсь час мешкав Шевченко, очікували обшуку. Попереджена Н. Тарновська склала всі подаровані речі у ящик і закопала у саду. Коли тривога минула, вона віднайшла той скарб і деякий час зберігала у себе, а згодом передала своїй небозі, яка їх утратила. Далі у спогадах читаємо: “*Не так жаль потери подлинных рисунков и рукописей Шевченка, как того, что между этими рукописями, можно предположить, находилось окончание известного только по началу, нигде не находимого и написанного именно в то время произведения Шевченко «Иван Гус»*”¹⁰.

⁷ ТАРАС ШЕВЧЕНКО, *Повне зібрання творів у 12 томах*, т. 6, К. (Наукова думка), 2003, с. 146.

⁸ *Листи до Тараса Шевченка*, К., 1993, с. 96.

⁹ ТАРАС ШЕВЧЕНКО, *Повне зібрання творів у 12 томах*, т. 5, с. 156.

¹⁰ В. В. ТАРНОВСКИЙ, ‘Мелочи из жизни Шевченка’ [в:] *Воспоминания о Т. Г. Шевченко*, К., 1988, с. 130.

Упевнений у тому, що список мав зберегтися у родині Тарновських, Шевченко і спрямував Куліша туди на пошуки. Але ж відомо, що Н. Тарновська спілкувалася з поетом уже у Петербурзі, їй він присвятив дві поезії “Н. Т. (Великомученице кумо...)” та “Кума моя і я...”. З цих віршів видно, що у них збереглася взаємна симпатія. Виникає питання, чому ж вона не віддала йому тих відкопаних речей? Чи їх уже не було? І чому йдеться лише про кінець поеми? Не один же кінець твору він мав їй подарувати. Справа у тому, що М. Максимович передав Шевченкові з Москви через Г. Галагана список рукопису, виконаний невідомою рукою, віднайдений істориком-археографом П. Бартенєвим. 28 березня 1858 р. Т. Шевченко записує у Щоденнику: “Он передал мне письмо Максимовича с его стихами, читанными им за обедом 25 марта, записку на получение «Русской беседы» и моего в Москве обретенного «Еретика», т. е. «Яна Гуса», которого я считал безвозвратно погибшим”¹¹. Це був лише уривок (рядки 1–223), і поет пише у листі від 5 квітня 1858 р. до Максимовича: “Спасибі тобі, «Єретик» мій не весь, тут його і половини нема. Подякуй за мене Бартенєва і попроси його, чи не доставе він де-небудь другу половину, а то я без неї нічого не вдію. Читаю тепер «Гуса» Аннікова, добра штука”¹². Шевченко помилився, йдеться про працю Є. Новікова “Гус і Лютер”, яка друкувалася впродовж 1857–58 рр. у журналі “Русская беседа”.

Ось чому сучасники і почали говорити про другу частину поеми, яку поет не втрачав надії знайти і постійно про це згадував, спілкуючись із земляками. Список Бартенєва міг походити від Й. Бодянського. Сам учений чи хтось інший виконав це для нього, але у зв’язку зі справою кирило-мефодіївців всі, хто мав шевченкові вірші, побоювались наслідків.

Приїхавши в Україну у 1859 р., поет продовжує пошуки. Живучи у київського священника Юхима Ботвиновського, який взяв його на поруки після арешту у липні, він записав на аркуші паперу той самий початок – відомі, одразу впізнавані рядки. Про це згадував Феофан Лебединцев, перший редактор журналу “Киевская старина”: “Просил он меня поискать, не найдется ли где в Киеве списка его поэмы «Иван Гус»... В поисках за Гусом Шевченко припоминал некоторые места из этой поэмы и мурлыкал их про себя...”¹³. Але знайти

¹¹ ТАРАС ШЕВЧЕНКО, *Повне зібрання творів у 12 томах*, т. 5, с. 167.

¹² ТАРАС ШЕВЧЕНКО, *Повне зібрання творів у 12 томах*, т. 6, с. 169–170.

¹³ Ф. Г. ЛЕБЕДИНЦЕВ, ‘Мимолетное знакомство мое с Т. Г. Шевченко и мое о нем воспоминание’ [в:] *Воспоминания о Т. Г. Шевченко*, К., 1998, с. 48.

хоч що-небудь у Києві не вдалося, не було у кого питати, друзів молодості тут уже не було.

Згадував цю поему, вважаючи її втраченою, і друг Тараса Шевченка лікар Андрій Козачковський у статті, надрукованій у газеті “Киевский телеграф” (1875 р.): *“Такая же судьба, должно быть, постигла прекрасную поэму «Иоанн Гус», посвященную Шафарыку. Если бы он послал ее при посвящении Шафарыку, то в бумагах его, последнего, после смерти, она, наверное, сохранилась бы”*¹⁴. Ця присвята якраз писалася у домі А. Козачковського.

У 1858 р. Шевченко, маючи намір надрукувати свої поезії у двох томах, подав до цензурного комітету рукопис, включивши у нього два уривки із переданого йому списку. З цим виданням у автора було чимало клопотів: довелося звернутися листом до начальника III відділу В. Долгорукова з проханням поклопотатися про дозвіл на друк перед царем Олександром II. Більше 23 документів супроводжували видання 1860 р., що врешті вийшло під назвою “Кобзар”. 28 квітня 1859 р. цензор С. Палаузов подає у цензурний комітет рапорт про прочитані ним поезії, пропонуючи вилучити окремі рядки навіть з тих творів, які друкувалися до арешту, а також викреслює нові. У відгуку-звіті члена Головного управління цензури О. Тройницького йдеться про причини, на які вказав цензор: *“...по перевознесенію в последних двух стихотворениях, идей всеславянства и реформатора Гуса, называемого святым”*¹⁵.

Ця ідея слов'янської єдності діяла на російських сатрапів, як червона ганчірка на бика. Але найцікавіше, що цензор Степан Палаузов, болгарин, родом з Одеси, у свій час слухав лекції Й. Бодяньського і написав статтю “Ян Гус і його послідовники”. З усього видно, що Тарас Шевченко її читав і взяв з неї деякі фрагменти. Там, зокрема, оповідається, що студенти водили вулицями Праги переодягнутого у дівку-повію одного зі своїх друзів, повісивши йому на груди буллу, що відпускала гріхи. У Шевченка:

Ота сама заробила
Та буллу купила
Тепер свята...

¹⁴ Андрей Козачковский, ‘Воспоминания о Тарасе Шевченко’ [в:] *Воспоминания о Т. Г. Шевченко*, К., 1998, с. 89.

¹⁵ *Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії*, за ред. Є. П. Кирилюка, К., 1982, с. 329.

Можна собі уявити, як цей цензор злякався, упізнавши фрагменти зь своєї праці у Шевченковій поетичній інтерпретації. Ці уривки поеми (рядки 88–123) були надруковані у журналі “Основа” (№ 1 і № 8 за 1861 р.).

У 1893 р. арештовані рукописи, що перебували у III-му відділі, були відкриті істориком і сенатором М. Стороженком, який описав справу “О художнике Шевченко” і зробив публікацію у журналі “Киевская старина”¹⁶. У коментарі Академічного видання до поеми говориться, що він і відокремив поему “Єретик” від збірки “Три літа”, і таким чином виник автограф у окремому зошиті. Але таке твердження видається сумнівним. Навіщо йому було це робити? Натомість можна припустити, що сам Шевченко записав поему окремо з якоюсь метою. Цією метою міг бути намір передати рукопис Шафаріку, але цьому завадив арешт, і нова можливість з’явилася лише у 1858 р. То вже був інший автограф, про який пізніше свідчив О. Русов, який зустрічався з сином Й. Шафаріка: *“Після смерті батька він перебрав усі його книжки, рукописи, листи, тощо і, справді, найшов цю поему, але без кінця, бо дальший листочок послання до Шафаріка десь, мабуть, зовсім загинув. Те ж, що він знайшов, він передав петербурзьким землякам Шевченка, коли вони заходилися ще у 60-х роках видавати «Кобзаря»”*¹⁷. У виданні “Празького Кобзаря” 1876 р. було надруковано перші 87 рядків, а саме присвята “Шафарікові”.

Русов не міг знати усіх перипетій з рукописом “Яна Гуса” і того, що Шафарікові було передано не всю поему. Той же коментар Академічного видання подає аж шість прізвищ людей, які б могли привезти рукопис у Прагу: І. Бабст, О. Бодянський, П. Бартенев, Бр. Залеський, М. Сухомлинов, навіть С. Аксаков... Можна навести чимало аргументів, чому деякі з цих осіб не могли це зробити. Але серед названих імен варто звернути увагу на особу Михайла Сухомлинова, ученого-славіста, історика літератури, академіка, з яким поет познайомився у Петербурзі і бував у його домі. На це ім’я натрапляємо тричі у Щоденнику: 25 квітня, 6 і 10 травня 1858 р. Останній запис досить цікавий: *“Во втором часу пошел на Англинскую набережную проводить Сухомлинова за границу”*¹⁸. Молодий учений (йому тоді

¹⁶ М. І. СТОРОЖЕНКО, ‘Новые материалы для биографии Шевченка’, *Киевская старина*, 3 (1893) 460–469.

¹⁷ О. РУСОВ, ‘Спогади про Празьке видання “Кобзаря”’, *Україна*, 2 (1907) 131.

¹⁸ ТАРАС ШЕВЧЕНКО, *Повне зібрання творів у 12 томах*, т. 5, с. 182.

було 30 років) спілкувався з Й. Шафариком, тому зрозуміло, чому поет проводжав його та ще й зустрічався з ним на вулиці, а не вдома, щоб передати через нього свій рукопис.

На фотолітографічному відбитку рукопису, який В. Білозерський подарував у 1863 р. Львівському народному дому, прочитується напис, зроблений його рукою: *“Оповідать свідки, що Й. Шафарик, читаючи оце послання, плакав вдячними сльозами”*¹⁹.

Повертаючись до статті М. Стороженка “Новые материалы для биографии Шевченка”, нагадаємо, що у ній ідеться про справу з архіву Департаменту поліції “Дело о художнике Тарасе Шевченко”. Автор пише, що серед паперів були поема “Осика”, балади “Русалка” і “Лілея”, переспів 149 псалма, а також листи Г. Квітки, П. Куліша, вірші О. Чужбинського і Ю. Андрузького, але чомусь зовсім не згадує рукописний збірник “Три літа” і поему “Єретик”²⁰.

Дійсний статський радник, статс-секретар імператора А. Маркевич домогся повернення рукописів з архіву III відділення після революції 1905 р. І ось березневий номер журналу “Былое” за 1906 р. відкривається публікацією фрагмента поеми Шевченка “Єретик” зі слів: *“Як та галич поле крила, / ченці повалили”*. Коментар до неї пояснює, що вперше друкується та частина твору, яка раніше вважалася втраченою назавжди: *“Но в бумагах Шевченко, отобранных у него при аресте, среди других неизвестных нам стихотворений, находится и эта поэма в полном виде с датой”*²¹. Один із співредакторів цього першого легального журналу, присвяченого революційному руху у Росії, В. Бурцев народився у 1863 р. у Олександрівському форті (Новопетрівське укріплення). Його батько штабс-капітан Лев Бурцев служив там у 50-х рр. і був добре знайомий із засланцем Тарасом Шевченком. У коментарі до Шевченкових творів, що друкувалися у кожному номері журналу (зокрема, у № 8) говорилося, що М. Стороженко, маючи доступ до арештованих матеріалів, скористався ними далеко не до кінця.

У 1907 р. поема під двома назвами “Єретик” або “Іван Гус” була опублікована у виданні “Кобзар” за редакцією В. Доманицького з приміткою, що це перша публікація повного тексту. У передмові видавець зазначає, що поема була відібрана у 1847 році разом з іншими

¹⁹ Науковий архів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 1, № 42.

²⁰ М. І. СТОРОЖЕНКО, *Op. cit.*, с. 460–463.

²¹ *Былое*, 6 (1906) 1–3.

рукописами, і у матеріалах справи було три зшитки, тобто рукопис поеми побутував окремо.

Подальша досить цікава історія публікацій і перекладів поеми залишається за рамками цього повідомлення. Але варто підкреслити, що на території Росії це був перший твір художньої літератури, який торкався історії визвольної боротьби братнього слов’янського народу, героєм якої став Ян Гус. У 1870 р. російський поет Федір Тютчев написав поезію “Гус на костре”. Чи знав він про існування української поеми на цю ж тему? Тоді вона не була відома, але... у 1858 р. він працював у цензурному комітеті, очолюючи іноземну цензуру. Чи чув він про вилучення з Шевченкового рукопису тих уривків поеми, які згодом друкувалися у “Основи”? Однозначно, талановита російська поезія по емоційності співзвучна твору Тараса Шевченка, проникнута повагою до Яна Гуса, показує його стійкість у боротьбі за істину:

Уже обвеян огненным сияньем
Он молится, и голос не дрожит.
Народа чешского святой учитель,
Бестрепетный свидетель о Христе
И римской лжи суровый обличитель.

Шевченко у своїй поемі не вдається до детального аналізу історичної ситуації першої половини XV ст., історичний контекст і місце дії окреслені лиш декількома лаконічними штрихами (“*три папи, антипапи, кардинали*”), згадками про Рим, Прагу, Віфлеємську каплицю, Авіньйон, Констанцу. Це твір не антирелігійний і навіть не спрямований проти католицької церкви як інституції. Називаючи Римський престол апостольським, автор наголошує на загальнолюдському значенні вчення Яна Гуса, який виступив проти мертвих церковних догматів, проти торгівлі індульгенціями, фарисейства і лицемірства клерикалів. Це була справді глибоко віруюча людина, впевнена у тому, що спасіння здобувається людським життям і смертю. Проповідь у Віфлеємській каплиці звучить як заклик до національного самоусвідомлення, до того, щоб народ відчував себе гідно на своїй землі:

Прозріте, люде, день настав!
Розправте руки, змийте луду.
Прокиньтесь, чехи, будьте люди,
А не посмішище ченцям.

.....
І плакав Гус, молитву дія,
І тяжко плакав, люд мовчав
І дивувався: що він діє,
На кого руку підійма!

Герой поеми “Єретик” означений епітетами: *“добрий, щирий, вірний, праведний, святий, правдивий, великий мученик”*. Він, мов *“кедр серед поля Ливанського”*, як той муж блаженний, *“що на лукаву не вступає раду”*. Проти нього стоять *“ворони, бугаї, гадюки, змії, ченці, мов сарана, мов собаки, псарі, люті звірі в овніх шкурах...”*. Не випадково цей прийом протиставлення, як і весь гуманістичний тон і лексика поеми (*“неправда, неволя, ріки крові, пожари, війни, чвари, суд нечестивий, слово тихої любові, сонце правди, Євангеліє правди, небесна кара”*) суголосні тону і лексиці перекладених у тому ж році “Давидових псалмів”, виразно позначених характерними для ХІХ ст. рисами романтизму і особистістю Шевченка перекладача-інтерпретатора, який надав їм сучасного звучання.

Якою повинна бути ідея, сила духу, віра, щоб без страху зійти на вогнище? Це та віра, що дає сили не боятися і вистояти у боротьбі зі злом, віддаючи своє життя в руки Господу. Саме цим і привабив образ великого Чеха українського поета, який так само був готовий стати на прю з неправдою в ім’я України. Відомі знамениті вислови Яна Гуса: *“Кожний християнин повинен шукати правду, навіть ризикуючи своїм благополуччям, спокоєм і життям”*; *“Я вибираю не між життям і смертю, а між правдою і брехнею”*. Ось про що поема Шевченка, це її головна ідея: *“Жив Бог, жива душа моя. / Брати, я смерті не боюся!”*, – так устами свого героя передає її український поет. Прикметно те, що Шевченко показує його внутрішній світ в індивідуальному контексті. Це не ходульний типаж, а жива людина, якій притаманні сумніви, тривога і біль за долю народу. Не так легко прийшло в його келію рішення сміливо вийти до людей з полум’яною проповіддю. Духовність і віра для реальної людини Яна Гуса і Яна Гуса героя поеми – найвищий критерій, віра, що за ним правда, за ним придуть інші праведники. Саме тому поема “Єретик” стала джерелом натхнення для кирило-мефодіївців і наступних поколінь українців, які ставили перед собою завдання відродження національної свідомості.

Далека у часі історія іншого слов’янського народу була співзвучна історії піднесення національного духу українців, і Шевченко це добре розумів, як і його друзі, члени Кирило-Мефодіївського братства. Вони приймали християнство як людську релігію, що веде до розуміння і ствердження: Бог – це любов, аж до пожертви собою. А ще слова *брати, братство* теж ужиті не випадково: “Щоб усі слов’яни стали / добримми братами, / і синами сонця правди, / і єретиками...”.

Про проповідницький, пасіонарний стиль поеми, афористичність, емоційність, що творять образ “*чеха святого*”, “*великого єретика*”, було сказано багато. Їй присвятили свої праці чимало науковців-шевченкознавців від Д. Багалія і П. Филиповича до Є. Кирилюка і І. Дзюби. Російською літературною критикою твір розглядався як пам’ятка історичної думки. Варто нагадати і останні дослідження. У статті “Образ Яна Гуса в творчестве Тараса Шевченко” (2009 р.) її автор кандидат історичних наук Саратовського державного університету А. Галямичев говорить, що всі дослідники поеми “... *высоко оценивая литературные достоинства поэмы, вместе с тем с полным основанием отмечали и глубину представленного в ней осмысления исторического значения судьбы великого сына чешского народа Яна Гуса*”²². Лютерани сприймали поему “Єретик” у контексті розвитку ідей протестантизму, бо саме цей відкритий виступ проти мертвих догматів, морального розкладу духовенства і став своєрідним вододілом, прологом до великої релігійної полеміки про місце церкви в історії народу і початку Реформації. Вищезгаданий науковець називає одне цікаве і єдине окреме видання: Т. Г. ШЕВЧЕНКО, “*Єретик*”. *Антирелигиозные стихи и поэмы*, що вийшло у серії “Художественная атеистическая библиотека” (Москва, 1964). Поема під назвами “Єретик. Ян Гус” була видана також українською діаспорою у Канаді без зазначення року видання. У радянський час поема однозначно трактувалася як антиклерикальний твір, на який опирався науковий атеїзм. У 2009 р. стаття, присвячена цій поемі, була надрукована у виданні “Шевченківський краєзнавчий альманах” під назвою “Реве та стогне Дніпр широкий” (екскурсе сторінками «Кобзаря»)²³. Її автор

²² А. Н. ГАЛЯМИЧЕВ, ‘Образ Яна Гуса в творчестве Тараса Шевченко’, *Известия Саратовского университета*, т. 9 (2009), сер. *История. Международные отношения*, вып. 2, с. 51.

В. Гаранін подає свою інтерпретацію “Єретика”, торкаючись історії інквізиції, питань панславізму, широко коментує текст і терміни²³.

У 1966 р. було здійснено факсимільне видання рукописного збірника “Три літа”. Підставами для включення у нього поеми “Єретик” були однаковий грубий папір, формат, однаково розліновані аркуші, авторський почерк. Коментатори звертають увагу на ідейну і лексичну єдність з іншими творами періоду “трьох літ”. Але аркуші збірки пронумеровані (всього 106), а аркуші поеми “Єретик” не мають нумерації, тобто, підтверджується думка, що в час арешту ці рукописи існували окремо. В описі паперів, відібраних у Т. Шевченка при арешті, датованому 6 квітня, значаться: “1. Связка стихов, писем, разных бумаг на ... [кількість не вказана] листов. 2. Книга писанных стихов под заглавием «Три лита». 3. Маленький альбом со стихами и рисунками”. Документ підписаний цивільним губернатором І. Фундуклеєм²⁴. У протоколах допитів членів братства фігурують назви поезій: “Сон”, “Кавказ”, “Послание землякам”. Слідчі III відділу робили своєрідну анотацію їх змісту з переказом поеми “Сон” російською мовою. На самих текстах зроблені позначки олівцем, що привертають увагу до крамольних рядків і окремих уривків. Назва “Єретик” не зустрічається у матеріалах слідчої справи, на тексті поеми немає жодних позначок чи підкреслень олівцем. Чи читали її у III відділенні? Для звинувачення поета в антиурядовій діяльності досить було і трьох творів “Сон”, “Кавказ”, “І мертвим і живим...”, ніхто уже не брався до коментування інших. У 2013 р. вийшло ще одне факсимільне видання збірника “Три літа”, у яке уже за традицією включили поему, і вона іде після вірша “Заповіт”. Але ж це так логічно, що поет закінчив книгу саме “Заповітом”, написаним у кінці 1845 року у день Різдва. Отже, можна міркувати таким чином: поема “Єретик” побутувала в окремому зошиті, зробленому одночасно з книгою і який, мабуть-таки, призначався для Й. Шафарика. Текст поеми з іншого (ранішого) автографа переписувався друзями. Саме його поет, вірогідно, і подарував Надії Тарновській. І, можливо, буде колись знайдений і цей рукопис!

²³ В. ГАРАНІН, “Реве та стогне Дніпр широкий” (екскурсе сторінками “Кобзаря”), *Шевченківський краєзнавчий альманах* (2009) 40–48.

²⁴ *Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії*, с. 106.

Nadiya Naumova (A researcher at the Kyiv Historic center museum).

Taras Shevchenko’s Poem “Heretic” (“Yan Hus”) as a Prolog of a Ukrainian National Renaissance.

Abstract. The article deals with the story of creation of the poem “Heretic” (“Yan Hus”) by Taras Shevchenko in 1845, its historic ruts, examines its manuscripts and the first publications in 1906 and 1907. This poem influenced the members of secret national organization known under the name “Kyryllo-Methodiy Fraternity” and proclaimed the ideas of a national rebirth and the unity of Slavonic people.

Keywords: Yan Hus, Taras Shevchenko, the poem “Heretic”, Kyryllo-Methodiy Fraternity, manuscript “Three summers” the ideas of a national rebirth and the unity of Slavonic peoples.

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри Античності, Середньовіччя
та історії України домодерної доби
Ужгородського національного університету

ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ ЯНА ГУСА ТА ЙОГО ПОСЛІДОВНИКІВ В НАУКОВОМУ ДОРОбКУ ВІДОМОГО ЧЕСЬКОГО МЕДІЄВІСТА ВАЦЛАВА НОВОТНОГО

Медієвіст Вацлав Новотний належить до чільних представників чеської позитивістської історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. І хоча науковий доробок дослідника завжди перебував у полі зору богемістів, тільки через понад 80 років після смерті вченого з’явилася перша ґрунтовна монографія про його життя і діяльність, яку підготувала чеський історик та архівіст Ярослава Гоффманнова¹. Цією працею дослідниця, як наголосив у рецензії на книжку Франтішек Шмагель, надовго утвердила місце В. Новотного в пантеоні чеських істориків². Сама ж Я. Гоффманнова цілком слушно зауважує, що В. Новотний – “несправедливо забутий історик”: принаймні так вона назвала газетну ювілейну публікацію про нього³. Адже у вагому доробку вченого знаходимо як узагальнюючі праці з історії середньовічної Чехії (до кінця ХІІІ ст.), так і ґрунтовні дослідження, присвячені чільним представникам гуситського руху. Йдеться передусім про життя й діяльність Яна Гуса та його найближчих послідовників. Саме на цих аспектах у спадщині В. Новотного і спробуємо бодай стисло зупинитися у нашій публікації.

¹ J. HOFFMANNOVÁ, *Václav Novotný (1869–1932). Život a dílo univerzitního profesora českých dějin*, Praha, 2014, 560 s.

² F. ŠMAHEL, [Rec.:] ‘Jaroslava Hoffmannová, Vaclav Novotny (1869–1932). Život a dílo univerzitního profesora českých dějin, Praha: Academia, 2014’, *Česky časopis historicky*, ročník 112, čís. 4 (2014): 790.

³ J. HOFFMANNOVÁ, ‘Neprávem zapomenutý historik’, *Lidové noviny*, (sobota 7. září 2019): 24.

⁴ A. KRATOCHVÍL, *Ivančice, býv. král. město na Moravě: popis dějepisný, místopisný a statistický*, Ivančice, 1906, s. 263–264, 267–268, 317–318; V. NOVOTNÝ, *Pisně pro školní mládež [hudebnina]*, druhé vyd., Brno, 1867, 35 s.; V. NOVOTNÝ, *Školní radovánky v*

Вацлав Новотний
(5.9.1869–14.7.1932)

Учений узрів світ 5 вересня 1869 р. в містечку Іванчиці (*Ivančice*), що на півдні Моравії (за 21 км від Брна), у шляхетній освіченій родині. Його батько, теж Вацлав (1828–1895), учителював у різних освітніх закладах Чехії й Моравії, та найбільше свій організаторський хист розвинув у головній школі м. Іванчиці. Він був невтомним працівником на освітянській ниві, публікувався в педагогічних часописах, писав тексти й самостійно видавав збірники пісень для молоді, розважальні і навчальні матеріали для школярів, активно боронив чеську національну справу. У 1873 р. через конфлікт із німецькою громадою міста Вацлава Новотного-старшого було відсторонено від управління школою. Він з родиною перебрався у місто Чеські Будейовиці, де обійняв посаду директора першої чеської початкової школи для хлопців, яку заснувало й фінансувало місцеве товариство “Шкільна матиця” (*Matice školská v Českých Budějovicích*)⁴.

У Чеських Будейовицях здобув середню освіту й Вацлав Новотний-молодший. Спочатку хлопчина навчався в початковій школі, відтак восени 1879 р., коли йому виповнилося 10 літ, вступив у чеську гімназію. До речі, тут працював помічним учителем каліграфії та співу і його батько. Упродовж восьми років гімназійних студій Вацлав навчався блискуче. Крім того, він писав вірші, захоплювався музикою, співами, мав чимало інших культурно-освітніх і спортивних уподобань. Тож коли 1887 р. В. Новотний успішно завершив навчання в гімназії, то вже мав зримо окреслені духовні цінності, які згодом сповідував у житті: національна свідомість, яка ніколи не вип’ячувалася, але завжди була справжньою і непохитною, любов до минулого свого народу та інтерес до суспільних проблем, а ще закоханість у музику і спів. Гімназію він закінчив з твердим переконанням присвятити університетські роки поглибленому вивченню історії⁵.

Восени 1887 р. В. Новотний став студентом філософського факультету Празького університету⁶, обравши історію головним пред-

Ivančičich, Brno, 1870, 43 s.; ‘N[ovotný] Václav, spisovatel, paedag.’, *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, osmnáctý díl, Navary-Oživnutí*, Praha, 1902, s. 485; O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, *Časopis Matice moravské, ročník padesátý šestý*, Brno, 1932, s. 343; R. URBÁNEK, *Václav Novotný*, Praha, 1933, s. 9–10. Деякі автори вказують місце народження В. Новотного с. Моравани (*Moravany*) біля Іванчиць. Див.: Т. PASÁK, ‘Novotný Václav’, *Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. Století, II.: N–Ž, 2. rozš. vyd.*, Praha, 1998, s. 34.

⁵ O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 343–344; J. HOFFMANOVÁ, ‘Neprávem zapomenutý historik’, s. 24.

⁶ З 19 лютого 1920 року університет називається Карловим.

метом своїх студій. На той час історичні предмети тут викладали такі відомі чеські вчені, як Вацлав Владивой Томек (1818–1905), Ярослав Голл (1846–1929), Йозеф Калоусек (1838–1915), Константин Йозеф Їречек (1854–1918), Антонін Резек (1853–1909). Курс спеціальних історичних дисциплін тут вів знаний фахівець Йозеф Емлер (1836–1899). 3-поміж професорів історії В. Новотному найбільше імпонували Я. Голл та Й. Емлер. Їхнім учнем він себе і вважав.

Слід відзначити, що Я. Голл справив сильний вплив на цілу генерацію студентів. З'явилося навіть поняття “Голлова школа” істориків, одним із найвизначніших репрезентантів якої і став Вацлав Новотний. Професор Я. Голл спрямовував студентів на всебічне і ґрунтовне вивчення джерел, їх критичне осмислення, адже узагальнення можна робити тільки на основі широких і детальних студій. Юнак жадібно переймав навички ремесла історика, освоював методи роботи, які прищепив своїм студентам Я. Голл. Його настановами В. Новотний керувався упродовж усього життя. Він також добре згадав, що в своїх дослідженнях історик зобов'язаний дотримуватися правди, якою б гіркою вона не була. Національна ж свідомість не повинна цьому перешкоджати, а бути вирішальною там, де цього вимагає людство, правда і справедливість. Із середовища професорів-істориків особливо прихильно до В. Новотного ставився Й. Емлер. Саме він уперше привів його разом із іншими своїми учнями в Архів міста Праги. Згодом В. Новотний став сюди часто навідуватися. Під час навчання в університеті він також слухав лекції проф. Т. Г. Масарика і став, по суті, прихильником його концепції політичного реалізму⁷.

Чимало викладачів історичних дисциплін при підготовці своїх праць дотримувалося консервативних поглядів. На думку О. Одолжілік, чи не єдиний виняток становив інтерес до гуситського періоду. Ставлення до цієї доби було відмінним від інших періодів чеської історії. З одного боку, спостерігався неабиякий ентузіазм, що виливався переважно в пустопорожні теревені про ті яскраві події, а з іншого – цілком прагматичні зусилля сприяти розширенню наукових знань та виправленню попередніх неточностей і помилок щодо життєдіяльності Яна Гуса. Можливо, обидва ці підходи вплинули на В. Новот-

⁷ О. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 345; R. URBÁNEK, *Op. cit.*, s. 12–15; K. F., ‘Prof. dr Václav Novotný, český historik’, *Ivančický zpravodaj*, ročník XXX (srpen 2001): 21.

ного і з часом злилися та вирівнялися в його науковому доробку. У четвертому семестрі він відвідав цикл лекцій з історії Чехії XIV ст., який підготував Й. Калоусек. Відтак у сьомому семестрі В. Новотний прослухав п'ятигодинний курс з історії гуситського руху, який теж прочитав Й. Калоусек.

Однак, продовжує далі О. Одолжилік, більше схоже на істину те, що взятися за неупереджене дослідження чину гуситів В. Новотного спонукали семінарські заняття, які проводив Я. Голл. Ймовірно, інтерес до цієї проблематики у нього зародився ще в Чеських Будейовицях, а університет фактично мав поглибити та поставити на наукову основу його захоплення гусизмом. Тож він і вирішив присвятити свої студії цьому періоду, про який досить часто згадувалося в різноманітних промовах і новинах прогресивного спрямування. Щоправда, тоді йшлося не про популярні статті та книги з історії цього руху, а про суто наукові студії, які, згідно з принципами Я. Голла, найменше зачіпають особисті симпатії чи антипатії⁸.

Влітку 1891 р. В. Новотний завершив навчання на філософському факультеті Празького університету. Однак кар'єра вчителя середньої школи не надто приваблювала молодого випускника славетного вишу. І тут на поміч прийшов Й. Емлер, котрий не випускав здібного історика з поля зору. За його рекомендацією В. Новотний став допомагати професорові В. Томеку, який через поважний вік уже не працював в університеті, збирати матеріали для написання історії міста Праги. У березні 1893 р., успішно склавши перед вимогливою комісією фахові іспити, В. Новотний отримав науковий ступінь доктора філософії. Хоча незавершених справ у професора В. Томека було ще чимало, це заняття, однак, не могло тривати довго. Тож він усе-таки вирішив спробувати щастя на вчительській ниві і упродовж 1895–1896 навчального року працював викладачем історії однієї з гімназій Праги⁹.

Щоправда, місце в гімназії було лише тимчасовим, а тому весною 1896 року В. Новотний був змушений шукати нову роботу. Якраз тоді мала звільнитися вакансія в Архіві міста Праги, й В. Новотний сподівався, що йому вдасться тут працевлаштуватися. Професор Й. Емлер навіть замовив за нього слово як за свого улюбленого учня,

⁸ О. ODOLŽILÍK, 'Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)', s. 348–349.

⁹ А. KRATOCHVÍL, *Op. cit.*, s. 318; О. ODOLŽILÍK, 'Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)', s. 346, 349.

але всі зусилля виявилися марними. На роботу в Архів міста Праги було прийнято іншу людину. Втім досить швидко фортуна усміхнулася наполегливому шукачу і вже з грудня 1896 р. він став співробітником окружного архіву у Празі. В цій установі вчений трудився до 1908 року. Варто відзначити, що в той час працювати в архіві було нелегко, адже там панувала бюрократія і наукова діяльність не надто заохочувалася¹⁰.

Однак В. Новотного це не зупиняло і він завзято готувався до здобуття звання доцента (т. зв. габілітації). Під час навчання в університеті юнак проявляв поглиблений інтерес до чеської історії, тож саме в цій царині вирішив проводити й подальші дослідження. Цьому сприяла також його наукова робота асистента у професора В. Томека. Крім того, В. Новотний вивчав джерела в Дрезденському (у 1895 і 1896 роках) та Ватиканському (у 1896 і 1898 роках) архівах¹¹. Наприкінці квітня 1897 р. він звернувся у відповідний орган з клопотанням щодо його габілітації (*pro venia legendi*) з історії Чехії.

На захист учений подав дослідження про охоронну грамоту Яна Гуса, яке було надруковане в “Чеському історичному часописі”¹². Ця праця, що насправді відкрила В. Новотному шлях до звання доцента Празького університету, вийшла далеко за межі вузько окресленої назви. По суті, це була докладна студія про останній період життя Я. Гуса, про його перебування та судовий процес у Констанці, про його смерть та ідейну атмосферу, в умовах якої він писав свої листи друзям на батьківщину. Вчений довів, що охоронну грамоту, яка мала гарантувати Я. Гусу безпечну подорож на собор у Констанці та повернення на батьківщину, було порушено як церковним зібранням, так і королем Сигізмундом Люксембургом.

Крім згаданої праці, В. Новотний підготував ґрунтовний життєпис Яна Гуса, опублікований в одинадцятому томі “Оттового наукового словника”¹³. Він також виніс на розгляд “Чеського королівського наукового товариства” критичну студію про листи Яна Гуса, яку згодом

¹⁰ O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 349; K. F., ‘Prof. dr Václav Novotný, český historik’, s. 21–22.

¹¹ A. KRATOCHVÍL, *Op. cit.*, s. 318; O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 349–351.

¹² V. NOVOTNÝ, ‘Husův glejt’, *Český časopis historický*, 1896, ročník II, s. 10–24, 67–86, 146–171; O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 350.

¹³ V. NOVOTNÝ, ‘Hus Jan, mistr’, *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, jedenáctý díl, Hedyphathie–Hyždě*, Praha, 1897, s. 902–921; O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 350.

було оприлюднено у “Віснику” цієї установи¹⁴. Запропоновані праці, хоч і невеликі за обсягом, були ретельно підготовлені і могли стати серйозним підмурівком для подальших досліджень. Фахова комісія у складі Йозефа Калоусека, який був доповідачем у справі про габілітацію, Ярослава Голла та Еміла Якуба Фріда (псевдонім – Ярослав Врхліцький, 1853–1912), рекомендувала задовольнити клопотання молодого вченого. Наприкінці травня 1898 р., після того, як Вацлав Новотний склав колоквиум і прочитав відкриту лекцію про Єроніма Празького, йому було присвоєно звання доцента Празького університету¹⁵. Слід також відзначити, що в цей час В. Новотний опублікував у “Оттовому науковому словнику” ще й ґрунтовні нариси про Петра Хельчицького¹⁶ та Єроніма Празького¹⁷.

Отже, в процесі підготовки до габілітації В. Новотний з головою поринув у непросту й трагічну добу гуситів. Про це свідчать як наукові праці, так і тема його апробаційної лекції. Та й у програмі лекцій, яку В. Новотний напрацював у перші роки своєї викладацької кар’єри, зазначалося, що він займається дослідженням гуситського руху та чеської історії реформаційного періоду й доби католицької реставрації. Професор Й. Калоусек відразу ж відзначив основний напрямок подальших студій свого учня і наголосив, що В. Новотний “готує собі ґрунт для написання дуже ретельного й докладного життєпису Гуса та історії гуситів, чого на цій ниві не зробили дотеперішні автори”¹⁸.

Науковий доробок В. Новотного, репрезентований невдовзі після габілітації, дійсно торкався окресленої проблематики: вчений, зокрема, підготував критичну статтю “Нові публікації про гуситську добу”¹⁹, а також кілька відгуків і рецензій на дотеперішні дослідження.

¹⁴ V. NOVOTNÝ, *Listy Husovy: Poznámky kritické a chronologické*, Praha, 1899, 89 s. (*Věstník Královské České Společnosti Náuk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná*, ročník 1898, číslo IV); O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 350.

¹⁵ O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 350.

¹⁶ V. NOVOTNÝ, ‘Chelčický Petr’, *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, dvanáctý díl, Ch–Sv. Jan*, Praha, 1897, s. 126–131.

¹⁷ V. NOVOTNÝ, ‘Jeronym Pražský’, *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, třináctý díl, Jana–Kartas*, Praha, 1898, s. 259–263.

¹⁸ Цит. за: O. ODOLŽILÍK, ‘Za Václavem Novotným. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, *Naše doba. Revue pro vědu, umění a život sociální*, roč. 39, sešit 10 (září 1932): 612; O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 350.

¹⁹ V. NOVOTNÝ, ‘Nové publikace o době husitské’, *Český časopis historický*, Praha, 1899, ročník V, s. 12–34.

Так, 1900 р. він оприлюднив чималий (майже на 50 сторінок) відгук на працю Вацлава Флайшганса “Літературна діяльність м. Яна Гуса”²⁰. Це була перша з-поміж об’ємних гострих полемічних публікацій, без яких важко уявити наукову діяльність В. Новотного. У 1903 р. учений знову зробив спробу комплексного висвітлення життя Яна Гуса. Праця вийшла в ювілейному номері часопису “Золота Прага”. Потім кілька разів її було перевидано окремою книжкою²¹.

У 1906 р. В. Новотний підготував також докладний узагальнений огляд з історії церковного та релігійного життя в чеських землях аж до початку XVII століття²². Відтак з-під пера історика вийшло й кілька менших за обсягом статей про таких діячів чеської минувшини, як Ян Мілич з Кромержижа, король Вацлав IV та ін. У статті про Яна Мілича з Кромержижа він розкрив, зокрема, деякі вагомні обставини з життя цього діяча, на які чомусь не звернули увагу тогочасні дослідники гусизму, та наголосив на його внеску в чеську реформацію. Зусиллями В. Новотного було видано один з найбільш важливих творів Яна Гуса – трактат “Про святість”²³.

Восени 1905 р. В. Новотний став екстраординарним професором Празького університету, однак лише титулярним. Він і надалі працював у архіві й не полишав активної наукової діяльності, готуючись до написання всеохопної праці про Яна Гуса. У 1908 р., після виходу на пенсію Й. Калоусека, В. Новотний посів його місце як повноцінний екстраординарний професор з чеської історії Празького університету, а тому йому довелося піти з роботи в окружному архіві. Як не парадоксально, упродовж наступних 10 років учений залишався єдиним університетським професором з історії Чехії на чесь-

²⁰ V. NOVOTNÝ, [Rec.:] ‘Dr. Václav Flajšhans. Literární činnost Mistra Jana Husi – Sbirka pramenů ku poznání literárního života v Čechách, na Moravě a v Slezsku. Skupina III, č. 3. – V Praze (nakladem Akademie), 1900. – Str. XIII a 159’, *Listy filologické*, Praha, 1900, ročník dvacátý sedmý, s. 457–504.

²¹ V. NOVOTNÝ, ‘M. Jan Hus’, *Zlatá Praha památce Mistra Jana Husi*, slavnostní číslo, Praha, 1903, s. 2–16; V. NOVOTNÝ, *M. Jan Hus*, Praha, 1903, 52 s. (“Otisk ze Zlaté Prahy”); V. NOVOTNÝ, *M. Jan Hus*, třetí, pooprav. otisk ze slavnostního čísla “Zlaté Prahy” 1903, Praha, 1912, 62 s. (Světová knihovna, č. 1000).

²² V. NOVOTNÝ, ‘Rakousko-Uhersko po stránce církevně náboženské. Církevní a náboženský vývoj’, *Česká politika*, díl 1: *Politika vědou a uměním. Territoriální vývoj Rakousko-Uherského mocnářství. Rakouská zahraniční politika v XIX. stol. Rakousko-Uhersko po stránce národnostní a církevně náboženské*, Praha, 1906, s. 527–663.

²³ M. HUS JAN, *O svatokupectví*, úvodem a poznámkami opatřil VÁCLAV NOVOTNÝ, Praha, 1907, 186 s.

ких теренах. У 1911 р. В. Новотний отримав статус ординарного професора Празького університету. А в 1918 р., уже після проголошення Чехословацької республіки, професорами з чеської історії стали Йозеф Пекар (1870–1937) і Каміл Крофта (1876–1945). До цього часу вони обоє були професорами з питань історії Австрії²⁴.

У 1909 р. чеська громадськість відзначала 500-ліття з дня видання Кутногорського мандату. Зауважимо, що цей документ було підписано 18 січня 1409 р. чеським королем Вацлавом IV у Кутній Горі (тому й отримав назву “Кутногорський декрет”). Головним його положенням було надання чеській “нації” трьох голосів при розгляді всіх справ у Празькому університеті. Тож 18 січня 1909 р. В. Новотний прочитав у Кутній Горі лекцію, присвячену цій пам’ятній події. Учений висвітлив передумови появи та розкрив суть цього важливого документа. Лекцію було опубліковано в окремому збірнику. У цьому виданні було також вміщено матеріали інших відомих істориків на цю тематику: лекції, прочитані Камілом Крофтою та Йозефом Шустою (1874–1945), а також статтю, підготовлену Густавом Фрідріхом (1871–1943)²⁵. Ще одну лекцію до ювілею – про Яна Гуса на посаді ректора Празького університету, з якою В. Новотний виступив того ж року, було надруковано в часописі “Наша доба”²⁶.

З 1914 р. учений був активним членом університетської комісії з нагоди сумної дати – вшанування 500-ліття від дня спалення Яна Гуса. Ця подія мала відзначатися в 1915 р. і Чеська Академія заснувала премію за працю, у якій би життя і діяльність Яна Гуса були описані настільки всебічно і об’єктивно, наскільки це дозволяють зробити існуючі джерела з урахуванням досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії. При цьому належало взяти до уваги не лише інформацію про те, який слід залишив чеський реформатор в історії чи літературі, але й проаналізувати його теологічні та філософські погляди. Як відомо, В. Новотний готувався до написання життєпису Яна Гуса з самого початку своєї наукової кар’єри й зібрав чимало ма-

²⁴ O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 350; R. URBÁNEK, *Op. cit.*, s. 18–19; J. HOFFMANNOVÁ, ‘Neprávem zapomenutý historik’, s. 24.

²⁵ ‘Dekret kutnohorský, přednáška, kterou proslovil dne 18. ledna 1909 v Kutné Hoře VÁCLAV NOVOTNÝ’, *Dekret kutnohorský: přednášky a stati VÁCLAVA NOVOTNÉHO, KAMILA KROFTY, JOSEFA ŠUSTY a GUSTAVA FRIEDRICHA s faksimilem Husova opisu Dekretu Kutnohorského*, Praha, 1909, s. 5–28.

²⁶ V. NOVOTNÝ, ‘Hus rektorem Pražské university’, *Naše doba. Revue pro vědu, umění a život sociální*, roč. XVII, sešit 9 (červen, 1910): 648–657; sešit 10, (červenec, 1910): 727–734.

теріалу. Тож учений вирішив, що зможе підготувати працю про Яна Гуса з дотриманням вимог Академії. Щоправда, В. Новотний тоді активно трудився над черговим томом узагальнюючої праці з історії Чехії, а тому навіть звернувся до В. Кибала з пропозицією, аби той проаналізував релігійне вчення Яна Гуса. Сам же В. Новотний мав намір зосередитися на життєписі цього визначного діяча чеського народу²⁷.

У 1915 р. в університеті було заплановано великий цикл лекцій про Яна Гуса та його добу. До їх підготовки долучився і В. Новотний. Уже в січні 1915 року він, відповідно до плану, розпочав читати лекції з проблем гусизму, які вийшли також друком під назвою “Чеський релігійний рух у XIV і XV ст. Частина I. До Гуса”²⁸. Тут простежується розвиток реформаційних устремлінь на чеських землях за Карла IV та Вацлава IV. Йдеться про переддень гусизму, аналіз його історичних основ та ідеологічних засад. І хоча книжка готувалася для широкого читацького загалу, вона є найбільш концептуальним дослідженням В. Новотного, в якому він, зокрема, намагається довести, що, попри новаторський характер діяльності Яна Гуса, між його вченням і попереднім реформаційним рухом існує нерозривний зв’язок. Разом з тим учений наголошує, що хоча Ян Гус і перейняв чимало ідей від англійського професора теології Дж. Вікліфа (бл. 1328–1384), він критично ставився до його вчення, тож іноземні впливи щодо діяльності гуситів мають другорядне значення.

Робота ж над книжкою про Яна Гуса затягувалася. Та й чеська Академія кілька разів продовжувала термін подання рукопису. Тож В. Новотний спокійно завершив справу і в 1917 р. отримав премію чеської Академії. Рукопис було здано у видавництво Яна Лайхтера²⁹. У процесі роботи учений настільки заглибився в дослідження життєпису Яна Гуса, що все інше відійшло на задній план. Одночасно він підготував кілька праць, які доповнюють це фундаментальне дослідження. Студії над життєписом Яна Гуса засвідчили, що В. Новотний не змінив своїх переконань. Ба більше, його національна свідомість тільки посилилася, а відтак розкрилися й надії на кращу долю чеського народу, які невдовзі справдилися.

²⁷ O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 357.

²⁸ V. NOVOTNÝ, *Náboženské hnutí české ve 14. a 15. stol., Část I., Do Husa: (kurs šesti-přednáškový)*, Praha, 1915, 280 s., (Sbírka přednášek a rozprav; serie VI., číslo 10.).

²⁹ ‘Profesor Václav Novotný’, *Moravsko-slezský sborník*, ročník II, číslo 6–7 (Moravská Ostrava, 1919): 276.

Упродовж 1918–1919 навчального року В. Новотний був деканом філософського факультету Карлового університету у Празі. На цій посаді учений широко привітав проголошення Чехословацької республіки. У статті “На високій хвилі”, написаній 31 жовтня 1918 р., він, зокрема, наголошує: “Хіба можна не радіти, хіба можна не веселитися, хіба можна не усвідомлювати той ентузіазм, який треба розбурхати, навіть якщо ми б хотіли протистояти цьому? У нас є свобода! Наскільки ти повністю усвідомлюєш, що це означає? Знову і знову спадають мені на думку слова, якими Франт. Палацький зміг так красномовно задекларувати свою програму: *повнота національного життя*. Так, для цього свобода, самостійність, незалежність – необхідні передумови, лише вільна нація – це справжня нація, лише вільна нація може надати своїм членам повноправні можливості реалізувати всі свої зусилля, лише вільна нація може досягти повноти свого національного життя”³⁰. І хоча функції декана неабияк відволікали В. Новотного від звичної наукової роботи, він був щасливий, що в такий доленосний час виконує цю повинність.

Підготовлена ж В. Новотним та В. Кибалом праця про Яна Гуса стала виходити окремими томами, починаючи з 1919 р. Вона має назву “М. Ян Гус – життя і вчення”. Власне В. Новотний написав перший том, який складається з двох частин (книг), що вийшли відповідно у 1919 і 1921 роках³¹. Тут висвітлюється життя й діяльність Яна Гуса. Всебічний аналіз вчення цього чеського реформатора здійснив В. Кибал у другому томі, який складається з трьох частин (книг). Крім того, В. Новотний підготував ще й збірник документів про Яна Гуса, присвятивши його пам’яті Франтішка Палацького (1798–1876), який вважається батьком чеської історіографії³². Та навіть після виходу цих фундаментальних праць він не полишав гуситську тематику.

На момент появи праця В. Новотного “М. Ян Гус – життя і діяльність” була найповнішим, фаховим дослідженням про чеського реформатора, яке спиралося на численні свідчення джерел та врахо-

³⁰ V. NOVOTNÝ, ‘Ve velké chvíli’, *Topicuv sborník literární a umelecký*, ročník VI, svazek 3 (prosinec, 1918): 97–100.

³¹ V. NOVOTNÝ, *M. Jan Hus – život a učení*, díl 1, část 1: *Život a dílo*, Praha, 1919, 505 s. (Laichterův výbor nejlepších spisů poučných; Kniha XLVI.); V. NOVOTNÝ, *Jan Hus: život a učení*, díl I.: *Život a dílo*, část 2, Praha, 1921, 552 s. (Laichterův výbor nejlepších spisů poučných; kniha XLVI.).

³² *M. Jana Husi korespondence a dokumenty*, vydal VÁCLAV NOVOTNÝ, Praha, 1920, 381 s. (Sbírka pramenů českého hnutí náboženského ve XIV. a XV. století; č. 9).

увало останні досягнення у сфері гуситології. Перша частина монографії складається з шести розділів. У першому з них, що має назву “Молодість і першопочатки” (*Mldí a první začátky*), описано життєвий шлях Яна Гуса до того моменту, коли він став священником і проповідником у Віфлеємській каплиці в Празі. Спираючись на свідчення джерел тієї доби (а їх збереглося дуже мало) та пізніших праць, автор намагається відтворити цілісну картину рівня освітньої підготовки Яна Гуса.

Другий розділ присвячено висвітленню початкового етапу проповідницької та письменницької діяльності чеського реформатора. З інтерпретацій В. Новотного заслуговує на увагу опис ставлення короля Вацлава IV до Яна Гуса та до всього руху, який той репрезентував. При цьому вчений виступає апологетом Вацлава IV. Уже в праці “Чеський релігійний рух у XIV і XV ст. Частина I. До Гуса” В. Новотний відзначав, що Вацлав IV цікавився науковими питаннями, а отже, був справжнім сином свого часу, адже тоді навіть освічені миряни проявляли інтерес до суспільних проблем. Однак, безсумнівно, завдяки зусиллям чеського реформаторського кола, зрозуміло, що і Яна Гуса, король Вацлав IV ставився відносно прихильно до нових віянь. З іншого боку, як відзначає В. Новотний, задля збереження прихильності короля реформаційне крило було змушене зважати на його величність, що не завжди вдавалося з легкістю та приємністю. Важливим чинником була примхливість короля, що часто не давала змоги оцінити його справжню позицію. Проте в цей час – аж до смерті 1411 р. празького архієпископа Збінека Заїца – Вацлав IV по суті перебував на боці Яна Гуса і саме цією прихильністю пояснюються виправдання В. Новотним деяких негативних рис характеру короля. Це був правитель радше нещасний, аніж неспроможний. Нерішучість Вацлава IV можна пояснити неспокійними політичними та церковними відносинами тієї доби: на вчинки короля суттєво впливали суперечності, характерні для цього періоду.

У третьому розділі В. Новотний докладно розглядає питання поширення на чеських теренах вчення Джона Вікліфа. Свої погляди про вплив Дж. Вікліфа на чеського реформатора В. Новотний формулює так: “Мені, звичайно, не доводиться знову звертати увагу, що йдеться про незаперечний зв’язок між діяльністю Гуса і давнішим вітчизняним рухом. Це Матвій з Янова, який тут ідейно озивається... Це все ті ж моральні ідеали, які давно проголошувалися в Чехії, хоча, можливо,

іноді словесний матеріал для їх вираження вже надав Вікліф. (...) прив'язаність Гуса до Вікліфа була викликана саме його глибокими моральними зусиллями, пов'язаними з нашим розвитком, якому неможливо було протистояти...³³.

Чимало місця в першій частині праці В. Новотного, починаючи з четвертого розділу, відведено відносінам Яна Гуса та реформаційного крила з празьким архієпископом Збинеком Заїцем. Останній став архієпископом у 1403 році у віці 26 літ, не маючи богословської освіти. Він був більше воїном і придворним, ніж священнослужителем, хоча церковними пребендами, згідно з тогочасною традицією, володів з дитинства. Ще в юності Збинець примкнув до табору надійних прибічників короля Вацлава IV і його вірність монарху стала найкращою рекомендацією для того, щоб обійняти архієпископський престол. Перші роки Збинецького архієпископства В. Новотний характеризує досить позитивно. Він, зокрема, пише: "Ставлення Збинека на початку його правління до реформаційної партії формується так, що архієпископ майже ототожнюється з нею, можливо, він не усвідомлює чи не хоче зрозуміти еретичного підґрунтя вікліфізму, але він, безперечно, не бажає перешкоджати справі реформи, якої щиро бажав"³⁴.

Однак невдовзі стали проявлятися розходження Збинека з прибічниками Яна Гуса, які поступово переросли в гостру неприязнь. Учений вбачає дві причини, які призвели до ворожнечі між Збинеком і Яном Гусом. До цього, передусім, спричинилася капітула св. Віта, що складалася переважно з консервативних і реакційних осіб, які побоювалися, можливо, з чисто егоїстичних мотивів, перемоги нових ідей. Ці представники вищого духовенства після наполегливих звинувачень переконали архієпископа в тому, що погляди Дж. Вікліфа еретичні і врешті-решт підірвали довіру Збинека до Яна Гуса. Іншу причину зміни поглядів празького архієпископа В. Новотний вбачає у великій церковно-політичній суперечці, у питанні необхідності ліквідації схизматиків.

Друга частина (книга) монографії В. Новотного про Яна Гуса розпочинається з розгляду питання обрання нового празького архієпископа після раптової смерті Збинека. Вона складається з трьох об'ємних розділів. Перший (розділ VII) висвітлює бурхливу суперечку

³³ V. NOVOTNÝ, *M. Jan Hus – život a učení*, díl 1, část 1: *Život a dílo*, s. 133.

³⁴ *Ibid.*, s. 143–144.

щодо торгівлі індульгенціями 1412 року, другий (розділ VIII) – діяльність Яна Гуса у вигнанні, а третій (розділ IX) – перебіг собору у Констанці та мученицьку смерть реформатора. Хронологічно ця друга частина праці В. Новотного охоплює період з жовтня 1411 р. по 6 липня 1415 р. Ідеться про досить короткий часовий відрізок, в якому досліджується не лише життя й діяльність Яна Гуса, але й чеський релігійний рух загалом. У своїй праці В. Новотний доводить, що цей рух зародився задовго до виступів Яна Гуса, що він виокремився із вчення опозиції в Празькому університеті, з народних настроїв та з гуманістичної течії, яка активно поширювалася в тогочасному суспільстві.

На монографію В. Новотного “М. Ян Гус – життя і діяльність” з’явилося кілька фахових рецензій. Найбільш ґрунтовні з них підготували історики Каміл Крофта та Ярослав Прокеш (1895–1951). Рецензії К. Крофти було опубліковано у двох річниках “Чеського історичного часопису”³⁵. Попри низку критичних зауважень, він відзначив, що як перша, так і друга частина свідчать про глибоке знання автором літератури, присвяченої Яну Гусу, про велику послідовність і методичність використання джерел, про виняткову ґрунтовність і надзвичайну сумлінність у пошуку фактів, однак надмірна схильність В. Новотного до аналізу й критики перешкоджає робити виважені узагальнення³⁶.

Молодий історик Я. Прокеш, який був учнем, а згодом став і приятелем В. Новотного, оприлюднив свої рецензії у двох річниках “Часопису Матиці Моравської”³⁷. Він, зокрема, наголосив, що “уявлення Новотного про гуситів – це в основному концепція Палацького, чеська концепція, хоча насправді Новотний пішов далі, ніж Палацький”³⁸. На думку Я. Прокеша, книжка В. Новотного “стає наріжним каменем для майбутніх поколінь, необхідним орієнтиром для подальших досліджень”. У рецензента не викликає жодних сумнівів те, “що ця

³⁵ K. KROFTA, [Rec.:] ‘V. Novotný, Mistr Jan Hus. Život a dílo. Část 1. (Laichterův výbor nejlepších spisů poučných XLVI, 1919, str. 508)’, *Český časopis historický*, ročník XXVI (Praha, 1920): 191–207; K. KROFTA, [Rec.:] ‘V. Novotný, Mistr Jan Hus. Život a dílo. Část 2. (Laichterův výbor nejlepších spisů poučných XLVI, 1921, str. 552)’, *Český časopis historický*, ročník XXIX (Praha, 1923): 516–525.

³⁶ K. KROFTA, [Rec.:] ‘V. Novotný, Mistr Jan Hus. Život a dílo. Část 2’, s. 516–517.

³⁷ J. PROKEŠ, [Rec.:] ‘M. Jan Hus. Díl I. Život a dílo. Napsal Václav Novotný. Část 1. V Praze 1919, str. 508’, *Časopis matice moravské*, Brno, 1921, ročník čtyřicátý pátý, s. 125–142; J. PROKEŠ, [Rec.:] ‘M. Jan Hus. Díl I. Život a dílo. Napsal Václav Novotný. Část 2. V Praze 1921, str. 552’, *Časopis matice moravské*, Brno, 1924, ročník čtyřicátý osmý, s. 265–277.

³⁸ J. PROKEŠ, [Rec.:] ‘M. Jan Hus. Díl I. Život a dílo. Napsal Václav Novotný. Část 1’, s. 127.

методично зразкова праця виявиться дуже плідною в майбутньому не лише там, де вона викликає незгоду, але особливо там, де відкриває перспективи для нового дослідження”³⁹.

Можна погодитися з твердженням Рудольфа Урбанека (1877–1962), одного з перших біографів ученого, стосовно того, що “Гус у справжньому розумінні цього слова є героєм Новотного, до якого лине його серце”⁴⁰. Щоправда, він міг писати про нього по-різному, залежно від прототипу читача. Звісно, його монографія “М. Ян Гус – життя і діяльність” задумана суто науково, як і інші численні студії на цю тему. Та іноді В. Новотний готував публікації про гусизм і в популярному стилі. З цього приводу показовою є його стаття “М. Ян Гус”, опублікована 1918 р. в “Народній читанці”. Тут він розповідає про чеського реформатора доступною мовою. Хоча праця значною мірою побудована на основі фактичного матеріалу, вчений намагається оживити її своєрідними метафорами, до прикладу, батьківщину Яна Гуса – містечко Гусинець, що на півдні країни, він називає чеським Віфлеємом⁴¹.

У березні 1919 р. у Празькому університеті відбулося урочисте засідання з нагоди дня народження президента ЧСР Т. Г. Масарика. Як декан філософського факультету В. Новотний виступив з лекцією “Т. Г. Масарик”. Сучасний учений Роман Паздерський вважає її зразковим прикладом максимального використання потенціалу історичної аргументації для легітимізації тогочасної політичної програми⁴².

Основним лейтмотивом лекції В. Новотного, яку невдовзі було опубліковано, стала продумана і систематично розвинена паралель між Т. Г. Масариком та Я. Жижкою. Із захоплених слів В. Новотного випливає, що аналогія між ними простежується особливо яскраво. Наче існувала вічна ідея, втілена поступово в середньовічному Я. Жижкові та тогочасному Т. Г. Масарикові, якого В. Новотний назвав “нашим останнім будителем”. Обидва – невпинні захисники та переможці істини, обидва прибувають до Праги як бажані герої: Я. Жижка 1 грудня

³⁹ J. PROKEŠ, [Rec.:] ‘M. Jan Hus. Díl I. Život a dílo. Napsal Václav Novotný. Část 1’, s. 142.

⁴⁰ R. URBÁNEK, *Op. cit.*, s. 53.

⁴¹ V. NOVOTNÝ, ‘M. Jan Hus’, *Národní čítanka*, Praha, 1918, s. 48; R. PAZDERSKÝ, “‘Pozitivista’ Václav Novotný v roli prvorepublikového vykladače svatováclavské a husitské tradice”, *Václav Chaloupecký a generace roku 1914: otazníky české a slovenské historiografie v éře první republiky*, Liberec; Praha; Turnov, 2018, s. 73.

⁴² R. PAZDERSKÝ, *Op. cit.*, s. 74.

1421 р., а Т. Г. Масарик – також у грудні, лише 1918 р., тобто майже через п'ятсот літ потому. Обох супроводжують “божі воїни”: Я. Жижку – із середовища гуситських союзів, а Т. Г. Масарика – легіонери. Усі зустрічають їх, як наголошує В. Новотний, “з радістю і співом, ніби свого князя вітаючи”. Так само, твердить він, як Жижка “не був другом війни лише для війни, але як засобу для досягнення вищої мети”, так і Масарик “зважився на війну лише тоді, коли визнав її необхідність”, бо “навіть його людяність, що завершилася боротьбою зі злом, все-таки не позбавлена залізної міцці” і под. На думку Р. Паздерського, своєю лекцією В. Новотний розпочав активну участь у формуванні так званого “міфу про татінка” Масарика⁴³.

Загалом у доробку В. Новотного є кілька публікацій про Яна Жижку. Восени 1924 р. у Чехословаччині відзначалося 500-ліття з дня його смерті від чуми. Тож В. Новотний підготував до друку важливе джерело – “Чудову хроніку про Яна Жижку, дружинника короля Вацлава IV” невідомого автора⁴⁴. Цей твір, написаний чеською мовою у 60-х роках XV ст., є виявом глибокої пошани до ушанованого ватажка гуситів і полководця навіть після його смерті. Вчений також опублікував кілька статей, присвячених Янові Жижці та його добі⁴⁵. Відтак у циклі лекцій, які вийшли й друком, В. Новотний, з одного боку, проаналізував основні джерела з історії гуситського періоду, а з другого – зацентрував увагу на тих постатях, які виявилися “провісниками бурі”, передусім намагаючись реанімувати образ короля Вацлава IV⁴⁶.

Того ж таки 1924 р. В. Новотний виступив із лекцією “Гус і ми”. У ній він канонізував значення гуситської традиції в чеській історичній свідомості цілком у дусі Ф. Палацького й Т. Г. Масарика. У цьому надзвичайно пафосному тексті В. Новотного, якому бракує рис наукової тверезості, Яна Гуса зображено як константу чистої чеськості. Учений твердить, що “ім'я Гусове майже зрослося з нашою національною

⁴³ T. G. Masaryk. Na slavnostní schůzi universitní dne 7. března 1919 přednesl V. Novotný, *Naše doba. Revue pro vědu, umění a život sociální*, ročník XXVI, sešit 7 (duben 1919): 481–488; R. PAZDERSKÝ, *Op. cit.*, s. 74–75.

⁴⁴ *Kronika velmi pěkná o Janu Žižkovi, čeledínu krále Václava*, Praha, 1923, 27 s.

⁴⁵ V. NOVOTNÝ, ‘Několik příspěvků k poznání osoby a doby Žižkovy (I. Žižka, mstitel Husů. II. Žižka a Mostští. III. K písni “Ktož jsú boží bojovníci”. IV. K otázce polské kandidatury na český trůn)’, *Sborník Žižkův 1424–1924 k pětistému výročí jeho úmrtí*, Praha, 1924, s. 82–133; V. NOVOTNÝ, ‘Žižka’, *Zlatá Praha*, ročník XLII, číslo 7–8 (1924): 66–78.

⁴⁶ V. NOVOTNÝ, *Žižkova doba: cyklus přednášek k pětistému výročí smrti Žižkovy*, sv. 1: *O hlavních pramenech dějin doby husitské, předzvěsti bouře*, Praha, 1924, 62 s.

сутністю, що воно невіддільне від неї, що чеськість немислима без нього. (...) з плином віків і настроїв чиста зовнішність Гуса не змінюється, вона залишається такою, якою була: сяючим і яскравим взірцем, вираженням найшляхетніших релігійних і національних починань і внутрішньою чеськістю”. При цьому, В. Новотний вдається до різних оцінок щодо тих, які виступали проти цього руху: негативне ставлення до гуситів є “грубими нападками”, рішення Констанцького собору “жорстоке”, засудження Яна Гуса “несправедливе”, поразки хрестоносців і їхні втечі “ганебні”⁴⁷.

Восени 1929 р. наукова громадськість відзначила 60-літній ювілей Вацлава Новотного. З нагоди цієї події було видано збірник статей його учнів, який містив 25 розвідок з чеської історії, публікацію про чин В. Новотного та список його наукових праць⁴⁸. Слід відзначити, що на збірник тепло відгукнувся патріарх української історичної науки Михайло Грушевський. Стисло охарактеризувавши напрямки наукової діяльності В. Новотного та основний зміст видання, учений підсумував: “Приємно бачити таку фаянгу історичних робітників, і можна побажати тільки довгих літ їх містрові на продовження і закінчення піднятої праці”⁴⁹.

На той момент В. Новотний продовжував роботу над гуситською тематикою. Тривалий час для серії “Джерела чеської історії” він готував збірник реляцій Петра з Младоньовиць про перебування й смерть Яна Гуса у Констанці, а також деяких інших матеріалів про цього чеського реформатора та про його побратима і соратника Єроніма Празького. Підготовка до видання сповільнювалася, зокрема й через те, що В. Новотний вирішив додати сюди також уривки з пізніших пісень і проповідей. У результаті, потрібно було їх відповідним чином упорядкувати й уточнити деякі суперечливі моменти. Тож паралельно вчений готував нові, менші за обсягом, студії на гуситську тематику. Нарешті довгоочікувана книжка узріла світ і стала останнім

⁴⁷ *Hus a my: přednáška, kterou na slavnostní schůzi k oslavě památky Husovy na staroměstské radnici pořádané pronesl Václav Novotný*, Praha, 1924, s. 3, 5, 7, 11–12; R. PAZDESKÝ, *Op. cit.*, s. 76.

⁴⁸ *Českou minulostí: práce věnované profesoru Karlovy university Václavu Novotnému jeho žáky k šedesátým narozeninám*, uspořádali: OTOKAR ODLOŽILÍK, JAROSLAV PROKEŠ, RUDOLF URBÁNEK, Praha, 1929, 391 s.

⁴⁹ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, [Рец. на кн.:] ‘Václav Novotný. Českou minulostí. Praha: Jan Laichter, 1929, 292 сс.’, *Україна. Науковий журнал українознавства*, книга 39 (січень–лютий 1930): 189.

прижиттєвим виданням В. Новотного, його лебединою піснею. Її він присвятив “пам’яті Ярослава Голла, майстра історичної критики та незабутнього вчителя”⁵⁰.

У розпал роботи над згаданою працею В. Новотний отримав ще одну пропозицію: головний редактор Чехословацької країнознавчої енциклопедії (*Československá vlastivěda*), яка видавалася під патронатом Масарикової академії праці, звернувся до нього з проханням здійснити фахове редагування четвертого тому, присвяченого питанням історії. Учений з радістю погодився, адже усвідомлював, що разом зі співробітниками зможе запропонувати освіченому читачеві узагальнений нарис з історії Чехії, про необхідність підготовки якого так довго говорилося. Важливе значення для В. Новотного мало й те, що він зможе відредагувати всі розділи видання, виходячи з власної концепції. Дослідник вирішив написати більшу частину історії середньовічної Чехії: від появи тут слов’ян до 1419 року.

Наприкінці 1931 р. В. Новотний узявся за роботу, однак устиг підготувати тільки матеріал, що охоплював події до 1273 року⁵¹. На заводі стала хвороба, яка 14 липня 1932 р. призвела до смерті визначного вченого⁵².

Професор В. Новотний належав до плеяди учнів двох визначних чеських учених – Я. Голла та Й. Емлера. З самого початку своєї наукової діяльності він зосередив увагу на дослідженні гуситської доби. Відтак В. Новотний став займатися вивченням і деяких інших питань середньовічного минулого свого народу, встиг підготувати кілька томів системної узагальнюючої праці з історії Чеської держави від найдавніших часів до кінця XIII ст. Однак подвижницька діяльність Яна Гуса та його послідовників залишалися в полі зору В. Новотного до останніх днів його життя. Учений трактував гусизм як найбільш славному епоху чеської минувшини. А після проголошення 1918 р. Чехословацької республіки навіть канонізував значення гуситської традиції в історичній свідомості свого народу.

⁵⁰ *Prameny dějin českých*, díl 8: *Historické spisy Petra z Mladoňovic a jiné zprávy a paměti o M. Janovi Husovi a M. Jeronymovi z Prahy*, ed. VÁCLAV NOVOTNÝ, Praha, 1932, 524 s.

⁵¹ V. NOVOTNÝ, ‘Od vystoupení Slovanů do Přemysla I’, *Československá vlastivěda*, díl IV: *Dějiny*, Praha, 1932, s. 23–43; V. NOVOTNÝ, ‘Rozmach české říše do vyměnění Přemyslovců’, *Československá vlastivěda*, díl IV: *Dějiny*, Praha, 1932, s. 44–62.

⁵² O. ODOLŽILÍK, ‘Václav Novotný. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 343; O. ODOLŽILÍK, ‘Za Václavem Novotným. (*5.IX.1869 – †14.VII.1932.)’, s. 612.

Ihor Likhtej (PhD in History, Associate Professor, Head of the Department of Antiquity, Middle Ages and Pre-Modern History of Ukraine of Uzhhorod National University).

The Life and Work of Jan Hus and His Followers in the Scientific Achievements of the Famous Czech Medievalist Vaclav Novotny.

Abstract. The article analyzes the scientific heritage of the famous Czech historian – medievalist of the positivist orientation, Professor of Prague University Vaclav Novotny (1869–1932). In his numerous studios V. Novotny paid the greatest attention to the study of the Hussite movement, study of the life and work of Jan Hus and his followers. V. Novotny's scientific works on the outlined issues were based on in-depth analysis of sources, and thorough knowledge of professional literature, as well as they were noted by honesty in the search for the truth of the fact. After the proclamation of the Czechoslovak Republic in 1918, V. Novotny canonized the significance of the Hussite traditions in the historical consciousness of his people. The achievements of the scientist in the field of Hussitology was evaluated in the historiography ambiguously. And yet, V. Novotny's research served as a basis for further study of life and work of Jan Hus and his time in the Czech historical science.

Keywords: Vaclav Novotny, Jan Hus, Czech historiography.

DOI: 10.5281/zenodo.6382689

Оксана КОВАЛЬЧУК

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу теорії і методики археографії та
джерелознавчих наук
Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

**ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОГО
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
(До постановки проблеми)**

Наука постійно має рухатись вперед. Основою будь-якої науки як системи знань є теорія. Остання охоплює такі поняття, як предмет, метод, завдання, функції, фахова термінологія. Від їх смислового наповнення залежить й сама система знань. Але чи є теоретичні питання вітчизняного джерелознавства предметом зацікавлення? Як показав огляд фахової періодики, статей теоретичного характеру не бракує. На сторінках “Українського історичного журналу”, “Вісника” Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка та “Вісника Львівського університету”, наукових збірників Києво-Могилянської академії та Дніпропетровського університету, “Археографічного щорічника” досліджуються питання класифікації, видового розширення джерельної бази за рахунок нових типів джерел, адаптації зарубіжних методик до роботи з вітчизняними джерелами, питання внеску окремих істориків України у розвиток теорії. Проте всі ці проблеми мають уточнюючий або додатковий характер щодо базових положень джерелознавства. Останні закріплені у фахових підручниках. Але чи вичерпуються сьогодні лише цими положеннями проблеми, що постали перед вітчизняною наукою? Огляд статей, опублікованих, наприклад, в “Українському історичному журналі” з 2000 по 2019 рік у відповідній рубриці, свідчить про те, що практика досліджень значно ширша, ніж теоретичний рівень. З 78 статей, що стосуються питань джерелознавства, лише частина повністю вкладаються в означені критерії. Тоді, як проблематика орієнтовно 25 виходить за їх межі.

Вітчизняне джерелознавство зорієнтоване на концепцію вивчення залишків минулого як історичних джерел. Джерелознавство зберігає статус допоміжної науки, що готує матеріали для дослідження історії України. Така орієнтація простежується як у визначенні базових термінів “історичне джерело”, “предмет історичного джерелознавства”, так і у завданнях та функціях. До теоретичних проблем джерелознавства належать: з’ясування “функціонування в історичному дослідженні”¹ історичних джерел, принципів та методів “використання джерельної інформації”². Вся структура вітчизняного джерелознавства зорієнтована на “забезпечення історичних досліджень вірогідними джерелами і фактичними знаннями, що складають основу для подальших науково обґрунтованих висновків”³. Дійсно, частина статей, вміщених у тематичній рубриці “Українського історичного журналу”, цілком відповідає завданням пошуку і опрацювання джерел для дослідження історичних об’єктів, явищ, процесів. Але частина статей, і їх не на багато менше, предметом дослідження бачать пам’ятку. Тобто залишки минулого розглядаються не як матеріал для історіописання, а як пам’ятник певної епохи. Тому змінюється система дослідження. До таких об’єктів вже до самих треба добирати джерела. Зміщуються пріоритети. Так, якщо для джерелознавчого дослідження першорядним завданням є питання автентичності джерела, на що спрямована багаторівнева критика, то для пам’яткознавчого напряму це вже не так і важливо. Наприклад, “Запорожская старина” для науковців, що шукають джерела, не представляє інтересу, бо містить велику кількість фальшованого матеріалу. Тоді, як для пам’яткознавчого напряму ці збірники є першорядним об’єктом дослідження, бо є пам’ятками джерелознавчої думки XIX ст. Так само виходить на другий план питання інформативного потенціалу, коли дослідник реконструює втрачену пам’ятку. Адже, навіть якщо вона жодної нової інформації не повідомить про минуле України, то все одно буде реконструйована, оскільки є пам’яткою епохи. Так само на другий план відходять першорядні для джерелознавства питання критики, якщо вчений працює з текстами середньовічних пам’яток, переповненими символами та алюзіями.

¹ *Історичне джерелознавство: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів*, К., 2002, с. 35.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*, с. 36.

На практиці досліджень пам'яткознавчого характеру досить багато, але вони не охоплені теорією, на відміну від історичних джерел, що не лише охоплені теорією, але й мають науково-методичну літературу. Хоча проблема пам'яткознавчого вивчення досить глибоко закорінена в Україні. На наш погляд, витoki цієї проблеми сягають першої половини XIX ст., коли фактично почала складатися наука про старожитності з принаймні двома досить виразними напрямками наукового дослідження.

Перша половина XIX ст. в Україні припадає на добу Романтизму, що суттєво змінила картину світу, складену в часи Просвітництва. Остання була ієрархічною зі строго визначеними базовими і маргінальними елементами. Залишки минулого в цій системі мислились як щось другорядне. Вони трактувалися як матеріали, “припаси” для написання історії і були корисними як джерело до вивчення чогось більшого і значимішого. З розпадом ієрархічної картини світу склалася інша система. Вона звернула увагу саме на маргінальні речі⁴.

Загалом Романтизм унікав розподілу на головне і другорядне. Усе, навіть найдрібніше і наймізерніше, є втіленням задуму Божого, і в рівній мірі має в собі божественне. Більше того, кожна річ має індивідуальну місію в цьому світі. Ось як про це писав Ф. Шеллінг: “Кожен предмет, який виступає перед нами... , природа задумала з абсолютно новим призначенням”. Відтак світ старожитностей виступає як повноцінний і рівноцінний елемент картини світу. Він перетворюється на носія особливої істини, яку не може повністю передати або вичерпати історичне дослідження. Як би ретельно історик не вивчав залишки старовини, але завжди залишається те, що він не зможе зрозуміти. Тому старожитності в цей час перетворюються з постачальників інформації, що ілюструє концепцію історика про минуле, на містилице істини. Тому залишки минулого в добу романтизму перетворюються на окремий предмет дослідження. В цей час в Україні утверджується ідея необхідності окремої публікації свідчень минулого, незалежно від панівних історичних концепцій. У першій половині XIX ст. на території України виникає з десятків археографічних проєктів, з яких лише частина була реалізована. Їх найбільша кількість стосується публікації “народних” форм старожитностей. Це, передусім, фольклор. У цей час кожен історик України мав власне зібрання істо-

⁴ О. О. Ковальчук, *Українське історичне джерелознавство доби романтизму*, К., 2011.

ричних пісень. На добу Романтизму припадає початок діяльності Київської археографічної комісії, внесок якої у публікацію пам'яток з історії України вже є добре дослідженим⁵.

З появою нового об'єкта з'являється необхідність вироблення методів його дослідження. Останні випливають із сутнісних рис, якими романтизм наділяє природу речей. Для романтиків світ – це сукупність таємничих речей. Картина з цілісної, раціоналізованої перетворюється на ірраціональну, самотворчу і фрагментарну. Вона ускладнюється настільки, що в епістемології Жана-Поля ієрархічна драбина сходження витворюється інакше: тепер ідеальний світ призначений для осягнення світу реального⁶. Отже, перед істориком залишки минулого постають як незнайомці. Початковою формою вивчення таких речей є їх розгляд (розглядання). З'ясовуються зовнішні ознаки. Цей етап вивчення фіксується в описах. Їх доба романтизму залишає досить багато. До особливостей описів у цей час можна віднести відсутність єдиних стандартів, деталізацію та зосередження уваги на індивідуальних особливостях предмета. Дескрипція двох по-суті однакових речей (наприклад, археологічних знахідок) у добу Романтизму буде суттєво відрізнятися⁷. В описах фактично відсутні типові риси, необхідні для класифікації предметів або вони є досить умовними (будівлі, рукописи, “антики”). Акцент в описі залишків старовини робиться на унікальність, несхожість, індивідуальність.

Відповідно, визначивши старожитності важливим елементом буття (їх збирали, описували, зберігали), романтики наділяють їх формою романтичної об'єктності, однією з головних рис якої була саме таємничість. Тому, якщо вважати першу половину XIX ст. часом зародження сучасних наук про залишки минулого, то потрібно усвідомлювати різницю вихідної позиції тодішньої науки і сучасного джерелознавства. Основою формування науки про старожитності в першій половині XIX ст. було уявлення про загадкову природу залишків минулого, яку неможливо пізнати до кінця. Останні в цей час

⁵ О. І. ЖУРБА, *Київська археографічна комісія 1843–1921. Нариси історії діяльності*, К. (Наукова думка), 1993.

⁶ Жан-Поль, *Приготовительная школа эстетики*, Москва, 1981. Також див.: А. В. Михайлов, “Приготовительная школа эстетики” Жан-Поля – теория и роман [в:] Жан-Поль, *Приготовительная школа эстетики*, Москва, 1981, с. 7–45.

⁷ *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии, изданное по высочайшему соизволению, Киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем*, К. (Типогр. Ф. Гликсберга), 1848.

набувають цілеспрямованого семантичного забарвлення і означаються терміном “пам’ятка”.

Пам’ятками завжди займалася герменевтика. Цим терміном називали “темні”, важкі для розуміння тексти, але важливі з точки зору культурологічної ситуації настільки, що їх неможливо було оминати. Зокрема, релігійні тексти. Тому навколо них розвивалися особливі практики, що працювали виключно над дослідженням пам’ятки і допомагали їй правильному розумінню і тлумаченню. Цікаво, що й пізніше, коли поняття “історичне джерело” монополізувало семантичне поле, слово “пам’ятка” не зникло зовсім. Так у І. Дройзена воно означає певну групу історичних джерел. Примітним є й те, що терміном “пам’ятки” в подальшому, як правило, означають найважчі для розуміння історичні джерела змішаного типу (тобто джерела, що мають подвійну природу).

У той же час, різниця в семантиці слів “пам’ятка” й “джерело” у добу Позитивізму фактично стирається. У дослідженні О. Богдашиної про Позитивізм в Україні проблема “пам’ятки” не актуалізована⁸. У радянській науці проблема “пам’ятки” і “джерела” фактично зовсім зникає і актуалізується лише наприкінці 80-х років ХХ ст.⁹

Повертаючись до першої половини ХІХ ст., коли власне й сформувалася ця проблема, варто зазначити, що світ настільки ускладнюється й утаємничується, що, за словами Ф. Шлаермахера, для людини природнішим є стан тотального нерозуміння, ніж розуміння¹⁰. Логічні методики доби Просвітництва не діють у світі ірраціональних речей. Тому своєї популярності в цей час набуває герменевтика. Оскільки стан нерозуміння є тотальним, то герменевтика покидає свою вузькоспеціалізовану нішу й за допомогою Ф. Шлаермахера набуває обрисів універсального вчення¹¹. Тобто стає методом, що підходить для осягнення будь-яких речей і сутностей. Що ж до старожитностей, то творець універсальної герменевтики Ф. Шлаермахер відводив їм особливе місце.

⁸ О. М. Богдашина, *Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті – 20-ті рр. ХХ ст.)*, Х. (Вид-во А. П. “Апостроф”), 2010.

⁹ О. О. Маврін, *Становлення та особливості розвитку теорії і методики археографії в УРСР (1940-ві – 1980-ті роки)*, дис. ... д. іст. н. за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, К., 2019, 420 арк.

¹⁰ С. М. Квіт, *Основи герменевтики: навч. посібник*, К. (Видавничий дім “КМ Академія”), 2003, с. 46–47.

¹¹ Х.-Г. Гадамер, *Истина и метод: Основы философской герменевтики*, Москва (Прогресс), 1988, с. 232–245.

Він зазначав, що у цьому складному світі незбагнених речей і явищ є речі підвищеної складності. До них він відносив залишки минулого. Окрім того, що вони носять риси романтичної об'єктності, вони ще й віддалені від дослідника мовною і культурологічною ситуацією (змінною світоглядних парадигм). Отже, часова зануреність старожитностей є причиною її додаткової складності для розуміння. Відтак герменевтика, що полягає в тлумаченні, стає методом роботи із залишками минулого. Її застосування можна спостерігати у багатьох тогочасних дослідженнях М. Максимовича, П. Куліша, Д. Зубрицького, М. Костомарова, але роботою, що підсумувала епоху “пам'ятки”, увібравши більшість тенденцій, є робота І. Срезневського “Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках”¹². Хоча вона видана у 60-х роках XIX ст., але стала результатом роботи попередніх десятиліть І. Срезневського. Окремі міркування були висловлені ним вже у 30–40-х роках у роботах, присвячених аналізу українських пам'яток. Ця робота, по-перше, відображає думку романтиків про те, що залишки минулого актуальні самі по-собі. По-друге, що кожна пам'ятка є цілісним і завершеним явищем, тому важливим є як оригінал, так і копії та переклади, усі варіанти тексту. Кожен з них може містити власну оригінальну ідею, що не зводиться до першопочаткового тексту. По-третє, важливим є опис і передача зовнішніх ознак залишків минулого. Також у цьому дослідженні І. Срезневський показує, яким багатшаровим може бути зміст пам'ятки, як може змінюватись її розуміння, важливість темних і незрозумілих місць у структурі тексту. Перед нами постають пам'ятки різних епох як складні для розуміння речі. Будь-яке зведення їх до інформативної функції спрощує і, що найголовніше, змінює природу пам'ятки.

В той же час у добу Романтизму продовжував зберігатися інтерес до залишків старовини як до історичних джерел. Але цей концепт доби раціоналізму почасти підпадає під вплив “пам'яткознавчого” духу епохи. На нашу думку, досить виразно він впливає на трансформацію методики добування історичних фактів. Логічні операції, що лежали в її основі, зазнають корекції.

У добу Просвітництва закони логіки були всеосяжними й однаково діяли в усіх вимірах. З появою романтизму з'являється істо-

¹² И. СРЕЗНЕВСКИЙ, *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*, Санкт-Петербург, 1866.

ричний контекст, як їх корелюючий фактор. Романтизм відкрив своєрідність і неповторність цілої низки епох і те, як загальні поняття трансформуються в ту чи іншу епоху. Позитивізм, що відкинув ірраціональні підходи Романтизму і повернувся до раціональної методики, врахував досвід попередньої епохи. Розуміння впливу історичної закоріненості старожитностей на кодування інформації – одне з небагатьох надбань Романтизму, що переймає Позитивізм.

У наш час Є. Топольський зацікавився проблемою різнопоставлення перед нами залишків минулого¹³. В окрему групу він виокремив археологічні знахідки. Є. Топольський називає їх безпосередніми джерелами, бо дають безпосередню інформацію лише про себе. Дають уявлення про будову, зовнішній вигляд, об'єм, місце розташування. Інші джерела, наприклад спогади або мемуари, дають інформацію ще й про історичні події. Тому такі залишки минулого, як археологічні знахідки, вимагають роботи над ними самими. Історики займаються вивченням самої пам'ятки (її будови, особливостей, оздоблення) та тлумачать її призначення.

Отже, є старожитності, що дають безпосередню інформацію не про щось інше, а лише про самих себе. Всі факти про інші історичні події будуть мати сконструйований характер, оскільки про них немає безпосередньої інформації. Відтак робота з такими об'єктами буде мати досить високий ступінь інтерпретації з боку історика-дослідника. Зокрема сама по собі археологічна пам'ятка не несе інформацію про щось інше, окрім самої себе, а через систему типології, наприклад, поховань вона може свідчити вже про щось інше, зокрема про ступінь розвитку культури. Про безпосередні джерела можна сказати, що вони вирвані з контексту фрагменти минулої дійсності, або факти самої історії, які без залучення свідомості археолога взагалі не можуть функціонувати як джерела. Таким чином Є. Топольський ставить питання про те, що історичним джерелом залишки минулого до нас не приходять, а такими їх робить історик. Польський дослідник ставить питання про сам процес перетворення залишків минулого на історичні джерела як штучний. Тобто такий, в якому задіяна свідомість самого історика. Також він ставить питання про перетворення залишків минулого на історичні джерела, про інтерпретацію як важ-

¹³ Є. Топольський, *Як ми пишемо і розуміємо історію. Тасмниці історичної нарації*, К. (Вид-во "К.І.С."), 2012.

ливу складову цього процесу та про її міру, що залежить від виду старожитностей.

Наприкінці ХХ ст. у джерелознавстві відбулося визнання того факту, що окремі залишки минулого не є джерелами за своєю природою, а джерельний потенціал інших багато в чому залежить від свідомості історика та процедур інтерпретації. Таким чином, ставиться під сумнів об'єктивність, науковість історичного пізнання, а термін “джерело” втрачає свою універсальність. У цей час у межах джерелознавства здійснюються спроби переосмислення теоретичних засад цієї науки. Яскравим прикладом чого є російський підручник з джерелознавства “Источниковедение: Теория. История. Метод. ...”¹⁴. Його автори, принаймні теоретичної частини, спробували відійти від радянської концепції джерелознавства. На початку була поставлена мета перетворити джерелознавство з допоміжної дисципліни на метод для всієї гуманітаристики. Оскільки остання досить широка й вміщує практики, що послуговуються як логічними, так й ірраціональними методами, необхідно було поєднати ці два напрями в межах джерелознавства. Тому автори підручника звертаються до надбання двох ліній історіографії – класичної й неklasичної. У підручнику поряд з класичною лінією розвитку історіософії, історії та джерелознавства, продовженням якої і було радянське джерелознавство, з'являється неklasична лінія. За зразок бінарної схеми розвитку гуманітаристики, очевидно, було взято концепцію Г.-Г. Гадамера, викладену в його праці “Истина і метод”¹⁵. У ній філософ обґрунтовує наявність розвитку двох ліній у гуманітаристиці: класичної, яку він називає “наукою” та неklasичної (“мистецтво”). У випадку джерелознавства класичній лінії відповідає термін “історичне джерело”, а неklasичній – “пам'ятка”. Вся теоретична частина підручника з джерелознавства будується на намаганні дотриматися цих двох парадигм, що простежується від визначення базових термінів до історії становлення дисципліни. Але на відміну від Г.-Г. Гадамера, у концепції якого мистецтво і наука – це протилежні лінії, що протистоять одна одній, автори підручника намагаються поєднати їх у межах концепту “культура”.

¹⁴ И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева, *Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие*, Москва (Рос. гос. гум. ун-т.), 1998.

¹⁵ Х.-Г. Гадамер, *Op. cit.*

На цьому етапі відкривається ще одна проблема джерелознавства – брак термінології. У той же час саме термінологія є маркером наявності або відсутності концептуальної цілісності теоретичної частини. Оскільки прагненням авторів підручника є перетворення джерелознавства на загальний гуманітарний метод, то потрібна “нейтральна” термінологія, що підходила б і до означення результатів раціонального мислення, і до продуктів ірраціональної творчості. Тобто, необхідно відійти від вузькофахового терміна “історичне джерело”, що в радянській науці набуло звуженої семантики “віддзеркалення” і пов’язувалося з логічними процесами. Тому перший розділ, що розпочинається обґрунтуванням науки про старовину в якості загального гуманітарного методу, містить термін “витвір” (“произведение”). Цей термін охоплює різні сторони людської діяльності – як свідомісну (людина цілеспрямовано створює об’єкт), так і несвідомісну (об’єкт є результатом прозріння, натхнення, творчості). Останні об’єкти в рамках гуманітаристики важливі для історичної психології, для наук, що вивчають досвідомісні стани. Також ці об’єкти важливі для історичної герменевтики, феноменології, мистецтвознавства. Але одразу автори підручника звужують коло об’єктів. Термін “витвір” корегується шляхом акцентування уваги на процедурі цілепокладання (свідомісного створення): “...ми вивчаємо витвори свідомо і цілеспрямовано створені людьми – рукописи, книги, речі”¹⁶. Але є ціла низка залишків старовини, в основі яких лежить не цілепокладання, а інші явища. Для витворів мистецтва домінантним фактором є натхнення. Тому цілеспрямовано створеним об’єктам більш підходить все ж таки термін “історичне джерело”, ніж “витвір”. Тим більше, що й сам розділ книги, де міститься цей матеріал, називається “Джерелознавство: основний метод пізнання реальності”. Тобто, по-суті, розглядається не вся гуманітарна спадщина, а лише її логізована, свідомісна частина.

У подальшому автори підручника, звертаючись до феноменології, герменевтики, що по-іншому трактують природу витворів, змушені знову шукати нейтральні терміни, що охопили б всі варіанти осмислення природи залишків минулого. Ним стає термін “матеріальний об’єкт”. Але парадигма дослідження вже цілком задана з самого початку і виражена терміном “джерелознавство”. Тому автори

¹⁶ И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева, *Op. cit.*, с. 19.

підручника змушені відійти від нейтральної семантики, пов'язавши зміст терміна “матеріальний об'єкт” з горизонтом раціонального мислення: “Матеріальний об'єкт, створений внаслідок цілеспрямованої діяльності людини, є витвором, що відповідає даній меті і в той же час є джерелом соціальної інформації”¹⁷.

Але не всі залишки минулого є матеріальними об'єктами, і, знову ж таки, не всі матеріальні об'єкти є продуктом цілеспрямованої діяльності. Тому в подальшому в теоретичній частині по черзі зустрічаються два терміни. Базове поняття “історичне джерело” (або “джерело”), що виникло в процесі розвитку одного з напрямів рефлексії європейської науки над природою залишків минулого, часто змінюється іншим – “пам'ятка”, що належить більше до мистецького, культурологічного напрямку. Тому коло об'єктів, що є предметом дослідження, нестабільне. Залежно від того, яку парадигму в тій чи іншій главі обирають автори підручника, воно змінюється. Спроба трактування джерелознавства як науки природничого циклу, що дає строго верифіковані результати і користується при цьому логікою, розривають концепти, взяті з культурологічного контексту. Останні означаються вже як пам'ятки. Зрештою, чим ближче до завершення теоретичної частини, тим частіше вживається термін “джерело”. Виклад теоретичної частини наприкінці зводиться до відтворення схем радянського джерелознавства.

Таким чином, у класичному формулюванні “історичного джерела” є прогалини, адже історичне джерело – це лише те, що має свідчити. А чи всі залишки минулого можуть свідчити? Фактично так ставить питання Є. Топольський у своїх дослідженнях кінця 80-х – 90-х років ХХ ст. І знову, на наш погляд, правильно поставленому питанню бракує відповідної термінології, що адекватно характеризувала б проблему.

Отже, звернемо увагу на проблему фахової термінології, що також входить до спектру теоретичних питань. Справа в тому, що вітчизняні джерелознавці здебільшого оперують поняттями, що означають певний рівень рефлексії. “Історичне джерело” – це вже результат серії логічних операцій. “Пам'ятка” – те, що обернене в пам'ять. Але бракує термінів, що означають той рівень знайомства із залишками

¹⁷ И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева, *Op. cit.*, с. 122.

минулого, коли вони ще не осмислені як “історичні джерела” чи “пам’ятки”. З поля зору випадає важливий етап, з яким неминуче зустрічається кожен дослідник.

У різні епохи розвитку вітчизняної науки актуальність цього питання була різною. Це явище яскраво представлене в добу Романтизму. Справа в тому, що Романтизм перевідкриває для себе залишки минулого. Відкриває як явища окремого гуманітарного світу. До того часу світ людини був невід’ємною складовою природи, тому в колекціях XVIII ст. поєднувались старовинні книги й документи з цікавими зразками геологічних порід та викопними рештками тваринного світу.

Романтизм відкриває особливий світ – світ людини та її духу. Він за цілою низкою параметрів вирізняється з-поміж інших природних світів настільки, що не може з ними ототожнюватись. Саме в цей переломний момент і відбувається зустріч людини з артефактами її історії. До їх кола належить все те, що носить відбиток людської природи.

Як кожна зустріч з чимось новим, ситуація має цілу низку особливих ознак. Це передусім відсутність чіткого уявлення про природу речей, що супроводжується поширенням певних термінів, як “релікт”, “знахідка”, “залишки минулого”. Також широко вживаною є термінологія, що вказувала на приналежність до далекого минулого людини: “старожитність”, “антики”, “старосвітчина”.

Окреме місце посідають ситуації, що фіксують момент трансформації, переходу. В таких випадках часто у семантиці терміна поєднується попереднє і набуте значення. Так у 20-х – 30-х роках XIX ст. відбулися зміни у трактуванні етнографії. Остання переходить у сферу історичних знань.

У першій половині XIX ст. було відкрито широкий спектр залишків минулого. Термін “старожитності” в ті часи вживався у розширеному розумінні, як будь-який прояв людської діяльності в минулому і означав широкий спектр об’єктів мистецтва, письменства чи етнографії¹⁸. Терміни “старожитності”, “залишки минулого”, “свідчення старовини” означають “дорефлексивну” семантику історичних артефактів, коли вони ще не стали предметом пізнання. І це важливо, бо вони відкривають поле нейтральних значень. Відтак стає легше відстежити початок рефлексії над сутністю природи залишків

¹⁸ В. Ф. ГЕНИНГ, В. Н. ЛЕВЧЕНКО, *Археология древностей – период зарождения науки (конец XVIII – 70-е годы XIX в.)*, К., 1992.

минулого, а також початок функціонування термінів, що носять яскраво виражену семантику приналежності до певного типу пізнання.

Таким чином, на нашу думку, у вітчизняному джерелознавстві присутні проблеми, що заслуговують на першочергове дослідження, оскільки вони торкаються самих засад науки. У цьому дослідженні було здійснено спробу окреслити окремі проблеми, що стоять перед вітчизняною наукою. До них належить невідповідність наявного термінологічного рівня практичним завданням, необхідність оновлення уявлень про предмет і методи роботи, брак фахових термінів для означення цілої низки джерелознавчих проблем. Це лише частина питань, що у подальшому потребуватиме комплексного дослідження.

Oksana Kovalchuk (DS in History, senior researcher at the Department of Theory and Methods of Archaeography and Source Studies of the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Sources Studies of NAS of Ukraine).

Theoretical Problems of the Ukrainian Source Studies (to the Issue Formulation).

Abstract. The Ukrainian Source Studies is developing dynamically due to expanding and supplementing the theoretical foundations of this science already had outlined in previous epochs. However, the accumulated practical problems and experience require updating the most theoretical level itself. The latter does not cover a number of problems of the Source Studies, which in latent form are present at the level of practical research works. This article is devoted to the analysis of some problems. In addition, with the help of the forgotten experience of the Ukrainian Source Studies, a solution is proposed, the origins of which date back to the first half of the 19th Century.

Keywords: theory, practices, the Source Studies, antiquities.

Олександр МАВРІН

доктор історичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

**АРХЕОГРАФІЯ:
ІСТОРИЧНА ЧИ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНА НАУКА?
(До питання теорії)**

Наявність теоретичної складової в діяльності академічної установи є і буде виразним показником розвитку фундаментальної науки. Будь-які практичні, “валові” здобутки не зможуть набути необхідної якості наукового продукту та ефективної самореалізації інтелектуального потенціалу десятків науковців, якщо вони не матимуть міцного теоретичного підґрунтя. Видавництва і типографії здатні виконати технічні завдання на належному рівні, але науковий характер публікацій пам’яток та джерел можливий лише в умовах відповідної інституції, із залученням високопрофесійного наукового колективу. Сьогодні Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України є визнаним науково-дослідним центром розвитку фундаментальних та прикладних досліджень у галузі археографії та джерелознавства в Україні та міждисциплінарних комплексних досліджень у сфері соціогуманітарних наук.

У рік 30-річчя Інституту, попри наявний значний науковий добробок, проблема теоретичного супроводу та забезпечення археографічної роботи усе ще лишається не до кінця вирішеною. Насамперед необхідно в сучасних умовах уточнити предмет археографії, її завдання та зафіксувати ці базові положення в оновленій концепції діяльності Інституту. Ще у 1988 році були намічені основні напрями діяльності відродженої у 1987 році Археографічної Комісії АН УРСР¹.

¹ П. С. Сохань, ‘Про деякі основні напрями діяльності Археографічної Комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови’, *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.*, К., 1988, с. 3–14.

Згодом, у 1992 році, під час обговорення концепції діяльності Інституту української археології на Всеукраїнській нараді “Українська археологія сьогодні: проблеми і перспективи” Павло Сохань визначив об’єкт досліджень установи². Подальша діяльність П. Соханя на посаді першого директора Інституту була спрямована на виконання визначених завдань³. Основою практичної складової діяльності Інституту послужив “Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України (на період до 2000 р.)”, затверджений постановою Президії АН УРСР за № 219, ще 14.06.1989 року⁴.

Фундаментальні, теоретичні археологічні проблеми ґрунтовно, але не систематично розроблялися ще в радянській (“загальносоюзній”) науці. Зокрема для з’ясування фактів з історії розвитку теорії і методики радянської археології плідними виявилися праці М. Селезьнова, С. Валка, статті теоретико-методологічного плану С. Шмідта, В. Черних, В. Хевроліної, О. Козлова, Т. Снитка, С. Валка тощо. З досліджень українських радянських археологів теоретичними можна вважати праці І. Крип’якевича, В. Стрельського, М. Ковальського, С. Яковлева, Г. Боряка, Л. Дубровіної, дисертації Б. Ватулі та О. Бевза, статті Я. Дашкевича, О. Купчинського, П. Фостик, Л. Попової, І. Бутича, Ю. Мицика та ін. У радянську добу археологія в УРСР перетворюється на наукову дисципліну, формулюючи предмет, метод, функції і завдання. Але статус допоміжної дисципліни зберігатиметься за археологією протягом усієї радянської доби. У 1940-х – 1950-х роках відбулося підпорядкування археології потребам історичної науки, що вплинуло на всі аспекти теорії цієї науки. Сама теорія археології мала підпорядковуватись меті й завданням історичної науки. Предметом археології стає історичне джерело, методика спрямована на перетворення пам’яток минулого на джерела для історичних досліджень. Звужується коло функцій археології. Зокрема відпадає функція польової археології та опису побутування документа в “природних” умовах.

² П. Сохань, ‘Вступне слово’, *Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археології: До Всеукраїнської наради “Українська археологія сьогодні: проблеми і перспективи”*. Київ, 16–18 грудня 1992 р., К., 1992, с. 4.

³ Докладніше див.: О. МАВРІН, ‘Візія Павла Соханя щодо розвитку української археології’, *Славістична збірка*, вип. 1 (К., 2015): 13–21.

⁴ О. О. Маврін, “Перспективний видавничий план” як джерело вивчення розвитку теоретико-методологічної думки української археології 1980-х років, *Архіви України*, № 2–3 (313–314) (2018): 20–29.

Разом із тим, якщо питання відбору документів за відповідною “темою” були ключовими для археографічних практик, то питання передачі текстів, насамперед, іншомовних, або писаних за Середньовіччя та Модерної доби, залишало простір для археографів щодо пошуків адекватної форми⁵. До питання відтворення документів відносилася велика кількість аспектів: повнота тексту; принципи скорочення упорядниками текстів документів; питання емендації (виправлення текстів); принципи відтворення елементів тексту (підписів, заголовків, оригінальних слів, авторських правок, помилок тощо); маргіналії; орфографія; пунктуація. Дослідження львівської дослідниці П. Фостик⁶ поставило проблему крупнішого масштабу, ніж просто методичні поради щодо роботи з документами XVI–XVIII ст., писаних іноземними мовами. Поодинокі зауваги щодо необхідності максимально точної передачі тексту документа у формі фотокопій; про обов’язковість укладання особливого науково-довідкового апарату до таких документів; про особливості едіції, пов’язані з проблемою розуміння тексту документів і врахування його індивідуальності – повертають нас до проблеми розуміння історичного документа як пам’ятки епохи.

На той час існувала і філологічна традиція публікації давніх творів літератури з максимальним збереженням особливостей тексту як пам’ятки культури. Публікувалися цілі багатотомні “Литературные Памятники”, “Памятники исторической мысли”, твори окремих авторів, антології та факсимільні видання літописів тощо. В українській археографії перші спроби запровадження філологічних методів передачі текстів пам’яток пов’язані з ім’ям О. Бевза⁷. Йшлося про унормування правил передачі староукраїнських текстів методом транскрипції. Як зазначає сам автор: “Основна настанова цих правил полягає в тому, щоб зберегти точний зміст історичного документа шляхом максимального збереження особливостей лексичного складу і граматичних форм мови оригіналу”⁸. Філологи й історики можуть по-різному тлумачити зміст давніх текстів (що, зрештою і підтвердила практика 1960–1970-х років).

⁵ Див.: П. И. Фостик, ‘К вопросу о принципах публикации документов XIV–XVII вв. на иностранных языках’, *Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР*, 2 (1957): 70–82.

⁶ П. И. Фостик, *Op. cit.*

⁷ О. А. Бевзо, ‘Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI–XVIII ст.’, *Вісник Академії наук Української РСР*, 2 (1958): 12–26.

⁸ *Ibid.*, с. 23.

Тому дослідники наголошували, що необхідно тексти друкувати не лише в перекладі, а в оригіналі, бажано фототипічним способом. Ці всі зауваги методологічного характеру безпосередньо стосувалися необхідності перегляду самого предмета радянської археографії (публікувати не історичні джерела для тематичних досліджень, а пам'ятки епохи, що безумовно мало змінити й саму методику публікації).

Саме таке розуміння сенсу і змісту археографічної діяльності зумовило пошуки найбільш ефективних засобів передачі документів минулого. З 1956-го року за ініціативи академіка АН СРСР М. Тихомірова почала працювати Археографічна комісія АН СРСР. За твердженням С. Шмідта, висловленим ним у статті, присвяченій діяльності Археографічної комісії АН СРСР і задачам розвитку археографії, «Комісія була заснована перш за все з метою координування роботи у галузі археографії і суміжних з нею наукових дисциплін»⁹. А далі, вчений зазначає, що «згідно з давніми традиціями вітчизняної науки, яким слідував і М. Н. Тихоміров, під археографією мають на увазі спеціальну історичну або навіть історико-філологічну дисципліну, що розробляє питання виявлення, збирання, описування і видання документальних пам'яток, переважно писемних джерел»¹⁰. Ще набагато раніше, дослідники відзначали, що при публікації документів слід враховувати не лише історичну інформацію, яку вони містять, а й філологічні елементи та особливості. Так О. Мжельська, аналізуючи якість чотирьох видань Псковської судної грамоти, зроблених у радянську добу, відмічає суттєві порушення «прав» пам'ятки: модернізація цілої низки аспектів, неправильний поділ тексту тощо. Дослідниця зазначає, що спрощена публікація пам'ятки з метою отримання певної інформації робить її непридатною для роботи філологів¹¹.

В Україні важливим етапом у становленні уявлення про українські історичні пам'ятки, як про окремий об'єкт дослідження, стала розробка правил передачі тексту пам'яток писаних українською мовою. Вперше в українській радянській археографії такий підхід до

⁹ С. О. Шмідт, 'Деятельность Археографической комиссии АН СССР и задачи развития археографии', *Вестник АН СССР*, 10 (1984): 57.

¹⁰ *Ibid.*, с. 57.

¹¹ О. С. Мжельская, 'К вопросу об издании древнерусских памятников (критический обзор изданий Псковской судной грамоты за советский период)', *Учёные записки Ленинградского гос. университета*, Ленинград, 1962. *Серия филологических наук*, вып. 61, с. 228–241.

історичного документа як до пам'ятки був унормований саме філологами у “Правилах видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст.” М. Пещак та В. Русанівського¹². У цьому плані “Правила” мають досить промовисту назву, в якій фігурує слово пам'ятка. Безвідносно до потреб якоїсь окремої дисципліни було заявлено, що писемні залишки минулого є пам'ятками історії. Вже у 1995-му році філолог Василь Німчук ґрунтовно зміцнив такий підхід до археографічної роботи у розробці “Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції”¹³. Білоруський науковець М. Шумейко, хоча однозначно вважає археографію “історичною дисципліною”, також відзначає наявність спільного між історією та філологією на археографічному “полі”: “До археографії як історичної дисципліни дуже близькою є (часто співпадає з нею) така філологічна дисципліна, як текстологія. Межа між ними визначається характером матеріалів, що публікуються: текстологи працюють з літературними творами (художніми, публіцистичними, науковими тощо), а археографи – переважно з документами юридичного, ділового та побутового характеру”¹⁴.

Таким чином, питання чи є археографія наукою зі своїм предметом і завданнями на сьогодні вже вирішено позитивно. Проте, чи вона “працює” лише в колі історичних проблем, чи охоплює ширше поле наукового знання і має історико-філологічний напрям руху, залишається відкритим. Хоча досвід роботи в профільній установі в системі НАН України дозволяє зробити висновок, що археографія має взаємодіяти з багатьма науками гуманітарного профілю та й не лише гуманітарного, оскільки досліджує та відтворює писемний інформаційний банк даних різних сфер знання та культури в цілому. Філологія є важливою складовою археографічної діяльності зі своїми методами та завданнями, тому говорити сьогодні про історико-філологічний характер археографії не актуально.

З огляду на теоретичну та методологічну важливість міждисциплінарного дискурсу для сучасного розвитку археографії, очевидно є задача максимально широкого обговорення проблем науки за

¹² М. М. ПЕЩАК, В. М. РУСАНІВСЬКИЙ, *Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст.*, К., 1961, 84 с.

¹³ В. В. НІМЧУК, *Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції*, К., 1995.

¹⁴ <https://hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/izdania/istochnik/1/Shumeyko.pdf>.

участю фахівців різних галузей знання. Серед перших – необхідність, чи відсутність взаємодії з філологами, мовознавцями в умовах масового оцифрування текстів документів та пам’яток, відтворення джерел у форматі доповненої реальності тощо.

В практичному плані, задля актуалізації проблеми, протягом двох місяців 2021-го року (лютий–березень) тривала Web-дискусія, у мережі Facebook, у якій взяли участь співробітники Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, інші зацікавлені науковці. Дискусія була присвячена темі співпраці істориків та мовознавців в археографічній діяльності. Були висловлені думки, пропозиції та критичні зауваження, які матимуть вплив на подальший розвиток нашої науки, її удосконалення та розробку концептуальних засад. Не вдаючись до аналізу цих матеріалів, вважаю зацікавлену розмову початком ширшого обговорення перспектив та подальшого поступу археографії як науки з виразною фундаментальною складовою та міждисциплінарним характером¹⁵.

Висловлюю щиру вдячність учасникам дискусії за небайдуже ставлення до нашої науки, відповідальність і креативність. Особлива подяка к. іст. н. Володимирові Поліщуківі за змістовні розлогі дописи та аспірантові Інституту Андрію Кравцову за активну участь у дискусії та якісне опрацювання і упорядкування матеріалів дискусії.

Стиль та орфографію дописів збережено.

Додаток

Обговорення співпраці істориків та мовознавців*

20–26 лютого, 9 березня 2021 р.

1. Початок дискусії:

<https://www.facebook.com/ianasofukraine/posts/268808484760712>

20 лютого, субота

14:41. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Археографія. І до чого тут мовознавство? Шановні археографи, прошу пропонувати ідеї до обговорення. Чи треба археографам співпрацювати з мовниками? Аргументи “за” і “проти”.

¹⁵ Див. Додаток.

* Авторські права на матеріали, розміщені у цьому Додатку, належать виключно авторам дописів. – *О. М.*

18:09. А. Кравцов: Я за співпрацю мовників та археографів-істориків. Є навіть свіжий приклад необхідності такої співпраці.

В 2017 р. побачили світ 2 томи публікації Актів Полтавського полкового суду 17–18 ст. Тексти актів в цих томах намагалися максимально відобразити ті графеми, що зустрічаються в тексті. Але:

1) При публікації томів не було системності в підході до передачі окремих символів. Ті букви, які передавалися в першому томі сучасними відповідниками, в другому раптом вирішили передати згідно оригіналу і навпаки.

2) Дивний спосіб передачі виносних букв. В 1-му томі це давно знайомі круглі дужки, які багато хто не використовує, бо вони обтяжують читання тексту. А в 2-му томі використовують підкреслення символу. Якщо вже йти наперекір усталеній і зручній практиці передачі через курсив, то варто було дотримуватися або підкреслень, або дужок в обох томах.

3) Передмови до актів містять багато мовознавчого матеріалу, що і не дивно. Та проте відсутня джерелознавча передмова власне про саму пам'ятку. Тобто з передмови важко скласти уявлення про появу пам'ятки, про її шлях, про функції тощо. Це тенденція, помічена **Олександром Олександровичем Мавріним** і викладена в його монографії “Неочікувані здобутки втраченого часу”. На неї – слабку джерелознавчу передмову – страждали багато видань серії “Пам'ятки української мови”, що виходили в 60–80-х рр. 20 ст. Хоча з мовознавчої точки зору, метаграфування текстів було на високому рівні.

4) При публікації не було зроблено зв'язки з іншими книгами Полтавського суду, що зберігаються в Чернігівському історичному музеї: не було акцентовано уваги, де оригінали і де копії; не було зроблено порівняння текстів; згадка про інші примірники відсутня в передмовах.

5) Мабуть найбільш одіозне це те, що 2 інституції незалежно одна від одної видали 1-й том актів і з розривом в один рік! Інститут археографії видав в 2016 р. під назвою “Полтавська міська книга”. Інститут української мови видав, як вже згадувалось, в 2017 р. Причому в виданні 2016 р. є якраз та сама розгорнута передмова про джерело, якої так бракує виданню 2017 р. З іншого боку, передача тексту в виданні 2016 значно спрощена, і звісно видання 2017 тут краще відображає текст пам'ятки.

Висновок: Якби дві команди, які працювали над однією і тією ж пам'яткою, об'єднали б зусилля, було б отримано принципово іншої якості продукт, а саме чудове видання академічного рівня з усіма необхідними елементами.

18:20. Інститут археології НАН України [О. Маврін]: У радянські часи історики, зокрема Я. Дашкевич, критикували філологічні видання текстів і пам'яток за нерозуміння контексту, окремих явищ та термінів. Чи зустрічаються такі прояви сьогодні? Можливо історикам слід відмовитись від співпраці з філологами в археологічних виданнях? Та і грошей нам більше залишиться.

18:26. А. Кравцов: Слід відмовлятися, коли ця співпраця є надмірною. Я мало бачив прикладів співпраці. Хіба що, я щось не знаю і є якийсь пласт, що не попав в моє поле зору.

В тому то і річ, що філологи не бачать щось, що очевидно історикам. І останні можуть вказати на це.

18:46. Інститут археології НАН України [О. Маврін]: варто згадати мегапроект О. Прицака "Давня українська література", якраз наочний приклад співпраці.

21:11. А. Кравцов: Не зустрічав цей проект.

21 лютого, неділя

11:14. Інститут археології НАН України [О. Маврін]: Harvard Library of Early Ukrainian Literature. www.huri.harvard.edu; про проект ще: О. Прицак, "Мій шлях історика", *Вісник АН України*, 3 (1992) 65.

2. Продовження дискусії: <https://www.facebook.com/ianasofukraine/posts/271234234518137>

24 лютого, середа

15:41. Інститут археології НАН України [текст допису]: Дуже важливі відповіді на непрості питання. Роздуми нашого співробітника *Володимира Поліщука*, фахівця з видання історичних документів у співпраці з мовознавцями, щодо мови археології та співпраці філологів з археологами. Дискусію розпочали *Олександр Маврін* і *Андрій Кравцов*.

Долучайтеся до дискусії, шановні колеги!

Кандидат історичних наук **Володимир ПОЛЩУК**:

Що потрібно для плідної співпраці джерелознавців-археографів і мовознавців?

Коротка відповідь буде такою: спільні інтереси дослідників, проблематика і вибір текстів для дослідження і опрацювання. Передусім, усвідомлення потреби такої співпраці, бо формально, виходячи із завдання джерелознавчої критики історичного джерела та його археографічного опрацювання й підготовки до публікації археограф-джерелознавець може обійтися й власними науковими методами, підготувавши публікацію історичного джерела до друку самотужки.

Власне після публікації текст стає історичним джерелом, набуває статусу джерела не тільки для істориків, але й для мовознавців та інших гуманітарних дисциплін (покликання на архівні джерела та статус архівних джерел ми тут не розглядаємо, до того ж нещодавно було поставлено питання про зміну статусу архівних документів).

Що об'єднує археографа-джерелознавця і мовознавця? – Відповідь: ТЕКСТ. Однак, не стільки конкретний текст, який знаходиться пізніше і обирається для публікації і дослідження, а ТЕКСТ, як система уявлень про текст та його співвідношення з мовою у різні історичні періоди та в різних соціальних стратах. Інакше, це нині зветься “бекграунд” та колись називалось “позаджерельне знання”, що науковці не завжди беруть до уваги, як теоретичне підґрунтя, що має об'єднувати. Точніше, не до кінця усвідомлюють як чинник, що визначає наукові зацікавлення і конкретний вибір сфери прикладання своїх зусиль у наукових дослідженнях.

Публікація тексту передбачає його попереднє опрацювання, що спирається на наукову критику джерела та підготовку відповідних коментарів. Про це загалом давно і добре відомо. Чи вдаються до цього мовознавці, які самотужки видають тексти джерел? Часто-густо, ні, не вдаються, за що отримують справедливую критику від джерелознавців та істориків загалом, і це доречно зауважив шановний **Андрій Кравцов**. Я і сам раніше звертав увагу на недоліки і був невдоволений публікаціями мовознавців, які публікували тексти з судово-адміністративних книг або окремі правові чи судові акти з пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу (XV–XVIII ст.). Видно було, що мовознавці бачать тексти вузькоспеціалізовано, а то й взагалі, неіс-

торично, порушуючи тим самим святий для істориків “принцип історизму”, який вписується в усі вступи до дисертацій та авторефератів, як кредо науковця-історика.

Чому є запит на співпрацю з мовознавцями? Тому що історик працює в царині мови – як тією, якою він послуговується, так і тією, яку досліджує у формі текстів.

Відношення історика-археографа (джерелознавця) до мови і мовознавця, очевидно, різняться. Ці границі встановлені дисциплінарними обмеженнями і мають парадигмальний характер, щоб зберегти об’єктність (предметність) у дослідженнях. Без дисциплінарних обмежень як утримати цю об’єктність, за яку присуджують наукові ступені? Проте наважимося поставити питання, а що об’єднує обидві дисципліни, навколо чого можна об’єднатися у співпраці? І починати завжди треба з міркування і обмислення – це той шлях, який об’єднує і знаходить спільну стежку для різних дисциплін. Так шукаються точки дотику і збіги наукових зусиль. Отже, поєднання зусиль джерелознавця-археографа і мовознавця підводить дослідників до міждисциплінарного підходу, а відтак відповідає запиту щодо розширення джерелознавчої практики роботи з текстами. Вихідним залишається робота з текстами, яка в ході опрацювання перетворює тексти на історичні джерела. Можна зауважити, що робота з текстами для археографа прописана в методичних рекомендаціях до публікацій історичних джерел, які дещо різняться залежно від різновиду джерел (утримання об’єктності). Лінгвістична публікація зрештою має лише більш детально відобразити усі графічні особливості тексту, аби зберегти усі мовні ознаки, які бувають несуттєві для традиційного історика, проблематика якого зосереджується на соціально-політичній, релігійній та правовій тематиці. Тож лінгвістично спрямована публікація джерела робить текст доступним для вивчення філолога. Здавалося б, історик легко міг би знехтувати лінгвістичними особливостями тексту, як несуттєвими для його проблематики. Та тут раптом на захист мовознавців і на докір археографам вступається одна зі спеціальних історичних (допоміжних) дисциплін під назвою “палеографія”. І уж вона то точно не може оминати усі ці особливості тексту, з якими працює мовознавець, розглядаючи мову передусім як письмо і певну знаково-графічну систему. Однак, на жаль, нехтування палеографією з боку мовознавців засвідчує обмеженість сучасної мовознавчої про-

блематики не тільки при публікаціях історичних джерел, але й при дослідженні опублікованих текстів з погляду мовознавства.

Проміжний висновок: палеографія може виступати тим містком, на якому можуть дружньо зійтися археографія і мовознавство.

Знання палеографії за умовчанням має стосуватися археографаджерелознавця, як, зрештою, і інших спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін: таких як філігранологія, папірологія, сфрагістика, дипломатика, кодикологія (хоча б на описово-понятійному рівні, на якому вчать (чи мають вчити) в університетських курсах і спецсемінарах). При цьому інтернет та оцифровані бази даних значно спрощують і полегшують цей процес.

Загалом, гуманітарні наукові дисципліни створені таким чином, що вони можуть виконувати свої завдання самостійно, в межах дисциплінарних обмежень, проте ці завдання завжди залишатимуться частковими, бо історичне джерело невичерпне і досліджувати його можна безконечно. Тому немає готових рецептів співпраці, адже така співпраця ніколи не знає наперед, які у підсумку будуть отримані результати, власне пізнавальні результати опрацювання текстів та кристалізація інформаційного потенціалу (у публікації). Це як подорож у невідомий світ. І що тут дає пізнання мовних явищ? Актуальність цього питання індивідуальна для кожного окремого дослідника, який не хоче замикатися у вузьких межах однієї дисципліни. На мою думку – це ментальність, історія ідей та уявлень. Саме вони відкриваються через пізнання мовних феноменів у тексті. Однак, на це питання немає готових відповідей і на нього спочатку має сам собі відповісти археограф-джерелознавець (якщо це питання взагалі буде поставлене). Якщо ні, то й співпраці не відбудеться, не буде виходу на міждисциплінарний перетин інтересів, який даватиме інший погляд на історичне джерело, а відтак і на мовні явища. Власне, новий погляд на історичне джерело може заохочувати співпрацю, в якій джерело – це не тільки матеріал для обробки графічних знаків письма, але й жива тканина мислення людей у минулому, яка відкривається у прямій і безпосередній відкритості як суголосна сучасності реальність мислення. Звичайно, в методичних рекомендаціях це не прописано, а відтак й вимагати цього у археограф-джерелознавця або мовознавця ніхто не може, як це робиться на захисті дисертацій.

Втім і мовознавці не демонструють нових підходів до дослідження текстів історичних джерел, замикаючись у своїх вузьких дисциплінарних межах. Їхній погляд на мову по-старому базується на

аналізі мови як розмовної стихії, тобто на фонології, почасти лексикології й граматики, забуваючи про те, що граMATика текстів ніколи не була розмовною і так, як було написано в тексті джерела, ніколи не розмовляли наживо (як, власне, й зараз). Не можна сприймати мову лише як розмовну мову, якою розмовляли усно (усна мова). Скоріше було навпаки (у той час, від якого до нас дійшли письмові історичні документи) і розмовна стихія живилася писаними текстами, починаючи від сакрального письменства і закінчуючи фольклором, який створювали митці та освічені книжники, несучи культуру в народ. Щоправда, саме фонологія і лексика мови є доказом тяглості мови, свідченням її існування у певний час. Для вивчення української мови це було і залишається особливо важливим чинником і показником актуальності досліджень в умовах тотальної русифікації за часів Російської імперії та СРСР (XVIII–XX ст.). Тому вивчення мовних питань для (давньо)української мови при публікаціях історичних джерел іще довгий час залишатиметься актуальним. З теоретичного погляду історія української мови тримається на старих теоретичних засадах й співпраця мовознавців з археографами-джерелознавцями могла би дати для вивчення історії української мови потужний струмінь для саморозвитку, щоби подолати старі стереотипні уявлення про мову як таку і про українську мову зокрема. Адже ці уявлення про мову, якими користуються мовознавці, значною мірою засновані на застарілих постулатах, що вироблялися в лещатах тоталітарних держав і мали яскраво виражене ідеологічне спрямування. На жаль, мовознавець, філолог, не маючи відповідного історичного пояснення тексту та теоретичного переосмислення феномену мови, а також застосування джерелознавчих методів критики текстів, може потрапити у пастку “об’єктивності” тексту з погляду історії мови, зробивши текст позірно зрозумілим.

Археограф-джерелознавець публікує і вивчає текст з погляду письмової культури та історичного контексту, виходячи з внутрішньої критики джерела, без якої численні мовні явища будуть незрозумілі самим мовознавцям. Відриваючись від історичного контексту мовознавець, як, власне і будь-хто, порушує принцип історизму, нехтуючи характерними рисами тексту і історичними реаліями. Однак і археограф-джерелознавець, нехтуючи мовною специфікою тексту, прирікає його на позірну об’єктивність соціально-політичної, релігійної, правової чи економічної відповідності. Особливо це стосується текстів як політико-правової і релігійної сфери, міцно пов’язаних між собою для періоду середньовіччя і ранньомодерного часу. У цих сферах, як

предметних областях дослідження, історик і мовознавець мають спиратися на правничі і релігійні знання, якими, звичайно, може знехтувати археограф, користуючись лише методичними рекомендаціями для публікації текстів, мовляв, наша справа це опублікувати текст. Можна, звісно, і так, і всі подякують за це, якщо джерело буде опубліковане на високому науковому рівні, а далі хай уже розбираються спеціалісти в своїх монографіях, користуючись опублікованими джерелами на свій розсуд. Мова судових і правових документів передусім є мовою права, яка уводиться у мовний обіг, стаючи розмовною з письма, під час публічно-правових процедур й судового процесу. Літературна мова розвивалась або від взірців класичної античності або від взірців релігійної літератури. Однаковою мірою і мова Святого письма, літургії, богослів'я та церковного письменства (повчання, проповіді тощо) стає розмовною лише в ході богослужбових практик та читання уголос відповідних текстів, промовляючи письмові графеми тощо.

Якщо і мовознавця і археографа-джерелознавця об'єднує спільне теоретичне підґрунтя (часто-густо навіть не усвідомлюване), тоді археограф може прийняти засади лінгвістичного видання тексту, яке має завданням відобразити усі мовні особливості тексту, які значною мірою є його палеографічними ознаками (відображають систему письма), що сполучаються з проявами усного мовлення. Однак і мовознавець тоді має визнати специфіку графічних ознак і включити їх до мовних явищ, як визначальні, розширивши тим самим горизонт мовознавчої проблематики на стадії підготування тексту джерела до публікації.

Обговорення

15:47. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: До цієї дискусії, зверніть увагу на подію: <https://www.facebook.com/events/1162110920887893/>

16:02. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: З чого почалось: YouTube-канал: "IDEALIST.media".

Ланцюжок повідомлень 2.1

24 лютого, середа

15:54. Ксенія Ерфольг: Коротка відповідь дійсно коротка!

16:04. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Енти довго збираються з думками, але відповідають ЗМІСТОВНО!

Ланцюжок 2.2

24 лютого, середа

16:40. Тетяна Кузик: Мудро, дякую. Нічого не зрозуміла.

16:46. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: А Ваш, пані Тетяно, практичний досвід, що говорить про філологічні підходи до публікації документів та пам'яток? Треба зберігати каляки-маляки при передачі текстів?

19:41. Тетяна Кузик: В ідеалі археограф має мати історичну й філологічну освіту. Але таке трапляється рідко, тому ми потрібні один одному: історики і філологи.

Друге питання зашироке для фб-коментування. Відповім цитатою: тут важливо "...и разумѣнія не нарушить, и вѣроятности не погубить".

20:17. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Може вартує на 30-му році Ін-ту обговорити це у колі зацікавлених? "Брящіте, і обрящете!"

23:42. Тетяна Кузик: Що зберігати, а що можна спростити – вирішується/коригується під кожен конкретний проєкт, зокрема, після вивчення особливостей правопису автора. Наприклад, у нас є писарі, що замість усіх голосних пишуть "е" – доводиться зберігати; звісно, неможливо коректно замінити "ѣ"; у деяких випадках має значення розрізнення "і" та "ї" і т. д. А поговорити завжди можна і треба.

Ланцюжок 2.3

24 лютого, середа

16:58. Владислав Безпалько: таке відчуття, що щось пропустив... а куди приєднуватись?

17:26. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Наразі збираємо групу для обговорення. Участь у коментуванні допису уже є початком Вашого приєднання.

Ланцюжок 2.4

24 лютого, середа

18:05. Павло Кравчук: Підкажіть, а є притомні вітчизняні видання з палеографії? Мені, здається, це принципове питання у тематиці, порушеній дописом.

18:27. (ним же): буду вдячний!

25 лютого, четвер

11:22. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Як основа: загальне – Л. В. Черепнин, *Русская палеография* (Москва,

1956); В. Н. Щепкин, *Русская палеография* (Москва, 1967); Я. П. Кісь, *Палеография* (Л., 1975); С. О. Висоцький, *Київська писемна школа X–XII ст.: до історії української писемності* (Л.; К.; Нью-Йорк, 1998); В. В. Панащенко, *Палеография українського скоропису другої половини 17-го ст.* (К., 1974) багато у підстрочниках. Серед сучасників – В. В. Корнієнко (*Корпус графіті...*).

11:43. Павло Кравчук: дякую, тобто узагальнюючої праці немає?)

12:56. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Є підручники, енциклопедичні статті; до майже кожної археографічної публікації у передмові є палеографічна частина. Специфіка деяких писемних пам'яток вимагає індивідуального підходу.

Ланцюжок 2.5

24 лютого, середа

18:08. Андрій Кравцов: Приємно, що дискусія пішла далі коментарів до одного допису і спонукала пана Поліщука написати такий розлогий текст!

18:19. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: рефлекс професіонала.

Ланцюжок 2.6

24 лютого, середа

20:35. Наталія Білоус: Дуже змістовно, а головне коротко і лаконічно.

20:53. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: поки шукаємо зацікавлену спільноту, створюємо майданчик для дискусії, маємо почути кожного, кому це важливо. Приєднуйтеся.

21:20. Наталія Білоус: Організуйте міжнародну конференцію, у Польщі вже давно над цим дискутують і видають наукові збірники. У Кракові цим займається Перлаковський. Ваш директор має два його виданих збірника.

21:39. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Дякую, пані Наталіє! Слушна порада. Йдеться про “Edytorstwo...”?

23:23. Наталія Білоус: так.

Ланцюжок 2.7

24 лютого, середа

21:08. Наталія Старченко: Цікаво. Але мені видається, що питання передачі усіх графічних особливостей тексту або нехтування

їх тісно пов'язане з перспективами археографії в час удоступнення джерел іншими засобами, аніж археографічна публікація. Гостро постає проблема, що видавати і для кого. А це впливатиме і на спосіб відтворення джерела. Вочевидь, що археографічна публікація, якою б наближеною до оригіналу вона не була, не задовольнить усі потреби мовознавців. А водночас наші ігри з максимальним відтворенням особливостей письма уповільнюють роботу над виданням. Так що історики, як на мене, мають орієнтуватися передусім на свої потреби та потреби потенційних користувачів археографічних видань, коло яких на сьогодні зростає. Скажімо, збірки джерел 19 ст. не втратили своєї цінності для істориків, попри те, що правила видання були досить спрощеними.

21:33. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Слушно. Але “Давня українська література” за часів директорства О. Прицака виділяла певну групу пам'яток, що мали бути передані з факсимільним варіантом. Дійсно, історикам потрібні, насамперед, джерела, але філологи та інші спеціалісти з джерелознавчим завданням хочуть отримати від публікації чогось ще. Може варто поговорити?

21:39. Наталія Старченко: Завжди варто говорити. Факсимільні видання з появою відсканованих пам'яток втрачають своє значення. Як, власне, і низка видань, які були важливі ще вчора. А тому, як на мене, це великий виклик – що і як видавати. Якщо ж інші фахівці хочуть отримати ще щось, то ніхто не заважає їм це робити. Але мусять бути й суто історичні завдання. І вони не менш важливі, натомість ми правилами, розробленими мовознавцями на початку 90-х, заганяємо істориків у певні рамки: видано так, як прописали мовознавці – академічне видання, ні – популярне.

22:59. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Зрозуміло, дякую! Значить, питання таки назріло. Теорія і методика знову наздоганяють на поворотах.

25 лютого, четвер

09:28. (ним же): ще важливо, якщо “що і як видавати” знову постає на повен зріст, маємо нагоду згадати, що академічний інститут є таким, якщо розробляє фундаментальні проблеми теоретичного рівня! Інакше, стає видавництвом, типографією. Але така робота дає прибутки (“Археографія нас не нагодує!”). Тим не менш, ми як установа приречені розв'язувати наукові, фундаментального рівня проблеми.

Для тих, хто це підтримує, пропоную взяти участь у іншому вже форматі – конференції, або нараді. Учасників даного обговорення прошу подати пропозиції і щодо формату, і щодо питань для програми. Дякую.

09:30. Наталія Старченко: Так питання “що і як видавати” якраз і належить до пекучих фундаментальних проблем теоретичного рівня.

Ланцюжок 2.8

24 лютого, середа

22:53. Андрій Кравцов: Згоден з Наталією Старченко, що в наш час факсиміле, за доступності методів оцифрування втратило свою актуальність. Так само зазнає змін визначення понять в методах передачі тексту. Якщо подивитися, що включає в себе визначення поняття “дипломатичний метод передачі тексту”, то це дуже скрупульозне відтворення не лише символів, а і розташування тексту, поділів на рядки, розміри тексту, закреслення та ін. В чистому вигляді він використовується археографами дуже рідко. В той же час набув поширення “спрощений дипломатичний”, який якраз частіше і мається на увазі, коли йде мова про передачу всіх літер.

Тому повертаючись до електронних публікацій, я думаю варто взагалі говорити, що в чистому вигляді дипломатичний метод як і факсиміле теж стає неактуальним. Адже набагато зручнішим є електронна публікація, де на оригіналі можна подивитися усе розташування тексту, його розміри та інше.

А от розшифрування тексту все одно лишається актуальним. І з цією потребою чудово впорається спрощений дипломатичний метод, який можна назвати просто дипломатичний.

22:56. Наталія Старченко: Варто подискутувати й над дипломатичним методом: що важливо, від чого можна відмовитися.

23:00. Андрій Кравцов: Звісно варто! Для цього це й загівається!

23:21. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Так ето же БУНТЬ!!!

23:37. Андрій Кравцов: Не бунт, а радше реформація.

23:39. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Сучасно, стильно, молодьожно.

23:53. Владислав Безпалько: Андрію, не всі джерела зберігаються в архівах, які зараз удоступнюють їх через сканування та віль-

ний доступ. Музеї неохоче йдуть цим шляхом, залишаючи опцію “плати й фотографуй”. А що робити з доступністю українських джерел в російських архiвах? Якщо будуть якiсь зрушення, то не так швидко як би то бажалося, то ж, думаю, навiть факсимiле ще якийсь час матиме оправдане право на iснування. Особливо для якихось специфiчних джерел – наприклад Музичну Граматику (неархiвного зберiгання) плануємо видати зокрема й факсимiле, там i ноти, i рисунки...

25 лютого, четвер

18:23. Андрiй Кравцов: В окремих випадках вони виправданi, так. Але як тенденцiя факсимiле вiдходять.

19:32. Владислав Безпалько: та вони i не були надто поширеними.

22:38. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Зараз у трендi метаграфування. Як на мене, теж не дуже перспективна форма.

26 лютого, п'ятниця

08:20. Владислав Безпалько: маєте на увазi залучення роботи художника/художникiв?

Ланцюжок 2.9

25 лютого, четвер

23:09. Інститут археографії НАН України [О. Маврін]: Шановнi учасники дискусiї! Директор Інституту пропонує коментарi разом iз дописом В. Полiщука звести до рiвня “Print Preview” для подальшої публiкацiї. Формат узгодимо. Матерiал важливий для подальшого формування плану заходiв, визначення вузлових питань та прiоритетiв. Пiдтримуємо? Позначка згоди “+”.

26 лютого, п'ятниця

04:57. Павло Кравчук: +.

18:50. Андрiй Кравцов: +.

9 березня, вiвторок

Полiщук Володимир:

Доброго дня, Олександрє Олександровичу!

З усiм зав'язтям пiдтримую поштовх до розробки сучасної концепцiї дiяльностi нашого Інституту. Вважаю це дуже важливим i назрiлим. Власне i через цi мiркування також я складав схему мiждисциплiнарних зв'язкiв археографiї i джерелознавства в системi гуманiтарних наук та писав про спiвпрацю археографiв-джерелознавцiв з су-

міжними гуманітарними дисциплінами, які значною мірою мають проходити через джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни – звідси витокі нашої співпраці та унікальності як академічної наукової гуманітарної установи. І кожен з цих трьох чинників (академічний, науковий, гуманітарний) має важливе значення для ефективної діяльності Інституту і для формування власної стратегії в загальноінтелектуальному просторі.

Було б дуже гарно, якби усі наші співробітники долучилися до вироблення цієї стратегії та певної наукової програми Інституту, яку, до речі, було би чудово оприлюднити на сайті Інституту, щоб усі бачили яка наша мета і чим ми займаємося, хоча інформаційне наповнення сайту і сторінка на ФБ досить промовисто про це розповідають.

Концептуальне обговорення і вироблення перспектив діяльності дуже важливе, особливо в умовах недофінансування та погроз ліквідації Інституту. Вважаю, що такі погрози мають стати стимулом для вироблення удосконаленої концепції діяльності Інституту.

Переконаний, що усім закликаю ліквідувати Інститут треба давати негайну відсіч і прямо про це заявляти у колективних зверненнях від трудового колективу. Вважаю такі ідеї “оптимізації” гуманітарної науки антиукраїнськими і такими, що підривають авторитет української гуманітаристики і б’ють по міжнародних зв’язках України у сфері науки. Чим така “оптимізація” Інституту буде відрізнятися від репресій української науки в умовах радянського тоталітаризму, коли якраз і були ліквідовані інституції, які були предтечами Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського? А науковці були “оптимізовані” в таборах або взагалі розстріляні. А зараз їм просто недоплачують зарплату. Звичайно, це уже прогрес (на думку тих, хто розподіляє кошти...). Виходить, що сучасні оптимізатори від науки йдуть старим радянським компартійним шляхом, намагаючись прикрити Інститут? А в умовах антиукраїнської компанії і війни, розв’язаної РФ проти України на Донбасі й захоплення Криму, коли ідеологічно-пропагандистська машина РФ працює на всіх шаблях (в тому числі і на науково-історичному), то закриття Інституту виглядатиме, яке відверте підігрування агресору. І про це теж ми можемо заявляти у колективних зверненнях від трудового колективу з вимогою дати пояснення, хто саме виношує плани ліквідації Інституту.

В цьому контексті хронічне недофінансування Інституту теж виглядає показовим, коли науковці отримують 50% зарплати на рівні

прожиткового мінімуму. Але ж держава виділяє для НАН України фінансування у повній мірі, чи не так? В умовах непрозорості розподілу фінансування в середині НАН України виникає закономірне питання, чому саме наш Інститут недофінансовується багато років і поряд з цим ведуться розмови про його злиття, а по-суті, ліквідацію? Чи не криється за цим прихована політика його “оптимізації” та ліквідації? Тому вважаю за необхідне вироблення оновлених концептуальних підходів у діяльності Інституту шляхом їх спільного обговорення, зокрема, з огляду на цілеспрямоване і зумисне недофінансування Інституту, яке, малоімовірно, що зміниться у найближчій перспективі.

Думаю, що сучасний світ, інформаційні технології і розвиток гуманітарних наук створюють для вироблення нових концептуальних підходів нові чудові можливості і дають нам рідкісний шанс на розвиток або, принаймні, виживання. І якщо колеги спільно їх розроблятимуть і впроваджуватимуть, то ситуацію стагнації і трясовиння можна буде подолати або принаймні зупинити ентропійні процеси. Академічна установа шляхом конструктивної взаємодії всередині трудового колективу якраз і має бути прикладом розумного подолання ентропійних процесів, яке зазнає наше суспільство цілому.

Нашими науковцями напрацьовано і накопичено стільки унікальної інформації та інтелектуальних здобутків, що можна нею “завалити” усі навчальні заклади, видавництва і інформагентства. Ми теж можемо працювати і почасти працюємо як видавництво і як інформагентство, тільки ще цього не усвідомлюємо. А саме в цьому наша перевага і безліч нереалізованих можливостей власне для наукової академічної установи, яка має свою унікальність і свої витoki, дуже далекі від витоків Інституту історії України, який формувався в надрах тоталітарної держави як філія інституту марксизму-ленінізму. Наш же Інститут наслідує діяльність Київської археографічної комісії (1843–1921), Археографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка (1895–1918), Археографічної комісії Всеукраїнської академії наук (1919–1931), Археографічної комісії Центрального Архівного управління УСРР (1928–1934), які були перервані тоталітарним більшовицьким режимом та згортанням політики українізації. Більше того, саме історики-археографи-джерелознавці стояли у витоків самої НАН України, яка виникла в 1918 р. в період проголошення Української Народної Республіки та Директорії. Тому з повним

правом можна сказати, що наш Інститут ніяк не може дублювати діяльність Інституту історії України, ледве виживаючи в умовах політики недофінансування з боку керівництва НАН України та непрозорого розподілу коштів. Ми перебуваємо в різних умовах. Попри це Інститут намагається продовжувати наукові традиції української археографії та джерелознавства, як фундаментальних галузей історичної науки і вітчизняної культури, причому у вкрай несприятливих умовах, коли праця науковця-гуманітарія знецінилась до нечуваних границь, виштовхуючи його на межу виживання. І нам ще будуть дорікати про дублювання функцій? Однак треба гідно прийняти цей виклик і впевнено заявити про свою унікальність і важливість академічної гуманітаристики для розвитку української інтелектуальної культури. Тому треба по-новому поставити питання, а чим є академічна праця науковця-гуманітарія в умовах глобальної економічної і культурної кризи суспільства, в умовах глобальної цифровізації, появи електронного документа та занепаду (цивілізаційного відмирання) письмової та книжної культури? Як ми можемо когось дублювати, коли суспільство вцілому зазнає глобальної трансформації, переходячи до електронних засобів зв'язку та цифрового потоку і обміну інформації? Як в таких умовах ми можемо зберігати і розвивати свою культуру? Чи нам про це розкажуть “оптимізатори” від науки? Адже наукові праці, які виходять під грифом Інституту, є скарбом для всього українського суспільства і служать передусім вітчизняній історії та культурі.

З іншого боку, це значною мірою і від нас залежатиме, як ми будемо доносити ці скарби до суспільства. І якщо нам це вдасться, то ніхто не зможе нам дорікнути про “дублювання”. А тут достатньо користуватися сучасними засобами зв'язку через Інтернет і соцмережі, що є вкрай важливим і що поступово впроваджується. Наприклад, той же ютуб чи Zoom: це не тільки відеоконференції, але ж і по-простому вони можуть застосовуватися: кожен науковець з задоволенням би розповів про результати своїх досліджень (в короткому відео на 20–30 хв. – ось вийшла стаття у науковому збірнику і ми послухаємо, і всі почують, бо прочитати всі статті неможливо, тим більше зараз, коли культура читання різко занепала під впливом цифрового відео в соцмережах і на ПК). А під ту саму пісню про “оптимізацію” і “дублювання функцій” можна позакривати сотні наукових, освітніх і лікувальних закладів, що, на жаль, доводиться спостерігати

останнім часом. І це робиться старими адміністративно-бюрократичними методами шляхом урізання фінансування та обмеження функцій. І вони змушені це робити, коли люди втрачають мету і розуміння сенсу своєї діяльності, а влада обирає інші шляхи для свого виживання.

Проте символічно, що сьогодні день народження Кобзаря!
З великою повагою, Володимир Поліщук.

Ментальна мапа зв'язків археографії та джерелознавства

Про співпрацю археографів-джерелознавців з фахівцями спеціальних історичних дисциплін та гуманітарних наук.

Після написання тексту щодо співпраці археографів-джерелознавців з мовознавцями та подальшого обговорення вирішив упорядкувати ключові поняття цієї теми у певну ментальну мапу. Так народилася “Схема міждисциплінарних і структурних зв'язків археографії та джерелознавства в системі гуманітарних наук та інформаційних технологій”.

Складена мною схема здебільшого стосується світських документів і письмових пам'яток доби Середньовіччя та Ранньомодерного часу, власне XIV–XVIII ст., подекуди першої третини XIX ст.

Наразі скажу пару слів про співпрацю археографів-джерелознавців з фахівцями суміжних спеціальних історичних дисциплін та гуманітарних наук про людину. Зрозуміло, що не тільки з мовознавцями слід надолужувати співпрацю. Більшою мірою важливіше підвищувати власну компетенцію, щоб завжди професійно оцінювати історичні джерела, вміти самостійно проводити експертизу джерела й розуміти, до яких гуманітарних та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін слід звернутися для розв'язання поставлених завдань (або для того, щоби взагалі це завдання сформулювати).

З чим це пов'язано? Не тільки з міждисциплінарним підходом, який має нас виводити на нові рубежі пізнання минулого. Передусім це пов'язано з такою, здавалося б буденною, для археографа справою, як написання заголовків до документів, що публікуються, укладання легенд до документів, а також складання покажчиків та коментарів. Без знання спеціальних історичних дисциплін (хоча б до певної міри, хоча б в об'ємі університетських курсів, які тепер можна скачувати і слухати онлайн в мережі Інтернет) та окремих гуманітарних наук, укладати науковий апарат було би вкрай проблематичним. Далеко не-

Схема міждисциплінарних і структурних зв'язків археографії та джерелознавства в системі гуманітарних наук та інформаційних технологій

достатньо написати заголовок для документа, просто переказавши його зміст без розуміння реалій, в яких цей документ створювався (а ці реалії часто-густо ніколи прямо в документі не проговорюються, проте вони мають фігурувати в заголовку). Наприклад, із дисципліни

“мовознавство” для історика дуже актуальною залишається “ономастика” (це про імена, прозвіська і прізвища людей, як вони утворювалися у свій історичний період, а звідси уже короткий шлях до генеалогії й топонімії), а для публікації судових і правових актів – історія права та дипломатика (формуляр документа та правові категорії) в їх поєднанні, тощо. Так званий “науковий апарат” вимагає набагато більшої кваліфікації археографа, не тільки знання палеографії та транслітерації тексту, а ще й уміння працювати з базами даних, що перетворює архівознавця на повноцінного джерелознавця, який уводить історичне джерело до наукового обігу. Однак, на мою думку, археограф-джерелознавець повинен (або, принаймні, мав би воліти це робити), по-перше, не тільки увести історичні джерела до “наукового обігу”, але й повноцінно оприлюднити рукописні (оцифровані чи опубліковані) джерела в інформаційному просторі, зробивши їх максимально доступними для загалу, тобто максимально зрозумілими і вписаними в історичний контекст та сучасну історіографію (як правило, тут на допомогу мають приходити державні інституції або меценати, бо без них самотужки – самвидав і писання в стил, хоча мережа Інтернет дещо змінила ситуацію). По-друге, історичні джерела вкрай важливо увести у наявну джерельну базу, щоб вона одразу інкорпоровалася, як до вітчизняної культурної спадщини, так і до електронних баз даних, сполучаючись з напрацюваннями інших колег та гуманітаріїв з суміжних дисциплін (тут на допомогу приходять комп’ютерні технології та мережа Інтернет).

Наведена тут схема міждисциплінарних і структурних зв’язків археографії та джерелознавства в системі гуманітарних наук та інформаційних технологій, не просто виявляє зв’язки археографії з іншими гуманітарними дисциплінами, про які ми і так знаємо, але виступає певною моделлю для підготовчої праці археографа-джерелознавця, який узявся готувати до публікації певну збірку історичних джерел чи відважився продовжувати корпусне видання (очевидно, що в умовах цифровізації вони мають здійснюватися з використанням відповідних цифрових технологій та удосконаленням в мережі Інтернет).

Власне, йдеться про визначення меж власної компетенції, щоб наперед зрозуміти, яким йти шляхом при роботі з джерелами. Адже не завжди вдається скооперуватися з відповідним фахівцем та встигнути опанувати певну гуманітарну дисципліну. Є ще проблема “білих

плям”, де дослідник уперше торує шлях, часто-густо цілком навмання, не знаючи, що його чекає за поворотом.

Тож, схема міждисциплінарних і структурних зв'язків дозволяє визначити межі власної компетенції при роботі з історичними джерелами на початковому етапі й відповісти собі на питання, де треба зайнятися підвищенням кваліфікації й надолужити певні знання, де звернутися до відповідного фахівця чи міждисциплінарних досліджень, а де продовжувати роботу за усталеною традицією, як про те колись казали правителі на наших землях у пізньому середньовіччі: “ми старини не рухаємо і новини не уводимо”.

Володимир Поліщук

Oleksandr Mavrin (DS in History, Deputy Director on the scientific work of M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and source studies of the National Academy of Sciences of Ukraine).

Archeography: Historical or Historical and Philological Art? (On the Question of Theory).

Abstract. Presence of theoretical component in the activities of an academic institution is and will be a clear indicator of the development of fundamental science. Any practical achievements will not be able to acquire the necessary quality of a scientific product, if they do not have a solid theoretical basis.

The problem of theoretical support and development of archeographic activity still remains unresolved. First of all, today it is of great importance to clarify the subject of archeography, its tasks and to formulate the basic formulas for the updated conception of the Institute. Keeping in mind the theoretical and methodological importance of interdisciplinary discourse for the modern development of archeography, we have the task of the widest discussion on the science with the participation of specialists in various fields of knowledge. First, whether there is a need of interaction with philologists, linguists in the context of mass digitalization of texts of documents and monuments, reproduction of sources in the form of augmented reality, etc.

The discussion organized this year on February and March was devoted to the topic of cooperation between historians and linguists in archeographic activities. Opinions, suggestions and critical remarks were expressed, which will have an impact on the future development of our science, as well as Institute's conceptual basis.

Keywords: theory, archeography, history, philology, cooperation.

Вячеслав КОРНІЄНКО

доктор історичних наук,
заступник генерального директора
з наукової роботи
Національного заповідника “Софія Київська”

Ірина КУПРІЄЦЬ

головна зберігачка
(завідувачка науково-фондового відділу)
Національного заповідника “Софія Київська”

**ДО ІСТОРІЇ РЕСТАВРАЦІЇ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ:
ДОКУМЕНТИ З АРХІВУ АДРІАНА ПРАХОВА У ФОНДОВІЙ
ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА “СОФІЯ КИЇВСЬКА”
(1881–1889 рр.)**

В історії київської Кирилівської церкви реставраційні роботи 1880-х рр. під керівництвом мистецтвознавця Адріана Вікторовича Прахова (1846–1916) були знаковими. Попри низку недоліків у методах розкриття та закріплення живопису, вони все ж сприяли дослідженню та збереженню стародавньої пам’ятки архітектури та монументального мистецтва XII ст. Розпочавши з розкриття первісного стінопису та копіювання сюжетів у поєднанні з вивченням архітектурних особливостей споруди та невеликими розкопками, Прахов у подальшому на основі широкої бази аналогій та власних спостережень розробив проект відновлення інтер’єру храму в тому вигляді, що, як гадав вчений, той мав у XII ст. Маючи неабиякий дар переконання та наполегливість, він зміг реалізувати авторський задум, тож сучасний вигляд Кирилівської церкви зберіг дуже багато від “прахівської” пори.

Загальний нарис цього періоду з викладенням основних перипетій реставраційних та поновлювальних робіт у давній пам’ятці вже здійснений¹, проте окремі моменти все ще потребують певних уточ-

¹ І. МАРГОЛІНА, В. УЛЯНОВСЬКИЙ, *Київська обитель святого Кирила*, К. (Львів) 2005, с. 28–36, 284–299; І. МАРГОЛІНА, В. УЛЯНОВСЬКИЙ, *Дзеркало Вічності. Київська Кирилівська церква та Свято-Троїцький монастир*, К. (Львів) 2019, с. 269–305.

нень. На жаль, Прахов опублікував не так багато праць, тож на підставі його статей та доповідей можемо зробити лише певні узагальнення щодо особливостей дослідницьких та відновлювальних робіт, а власне вивчення їх “кухні”, що важливе для історії науки, потребує широкого залучення архівних матеріалів. Проте прахівські матеріали розпорошені по різних архівних та бібліотечних установах як в Україні, так і поза її межами, а низка документів взагалі перебуває у приватній колекції, хоча й була введена до наукового обігу А. Пучковим². Завдання поглибленого відтворення усіх тих подій, що відбувались у Кирилівській церкві та довкола неї у 1880-х рр., може бути розв’язане ретельними розшуками та опрацюванням наявних документів, частина яких внаслідок перебування у російських сховищах, ближчим часом навряд чи буде доступною. Натомість здійснити розшуки в українських архівах наразі цілком можливо та доволі актуально. Складовою такої роботи для допомоги дослідникам вважаємо археографічну публікацію документів з архіву А. Прахова, що зберігаються у фондовій колекції Національного заповідника “Софія Київська” (далі – НЗСК). Введенню їх до наукового обігу присвячена наша праця.

На жаль, час та обставини надходження цих документів до фондової збірки впевнено встановити складно. Ці документи перебували певний час у сина Адріана Вікторовича – Миколи, який впорядковував архів батька, збираючи до купи тематично однорідні матеріали, скріплюючи їх та надписуючи на них дати, назви пам’яток та, інколи, короткий зміст, складаючи також окремі переліки таких документів. За деякий час, орієнтовно між 1944–1954 рр., Микола Прахов передав ці документи до Софійського заповідника. За книгами надходжень вдалося зафіксувати лише передавання до фондів машинописного опису історії відкриття А. Праховим купольних мозаїк Святої Софії³ та окремі кальки з фрескових зображень храму.

² А. Пучков, “Кирилловские черновики” А. В. Прахова (декабрь 1880 – ноябрь 1881 гг.)’, *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*, 4 (2007) 208–210.

³ Спершу невеликими фрагментами цей машинописний текст та список робітників були опубліковані у спільній праці Н. Куковальської та Н. Нікітенко 2006 р.: Н. Куковальська, Н. Нікітенко, ‘Нововиявлені документи про реставрацію Софії Київської наприкінці XIX ст. під керівництвом А. В. Прахова (1846–1916)’, *Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівський філіал. Бюлетень 8. Інформаційний випуск 2006*, ч. 2 (8) (Л. 2006, грудень) 11–18; Н. Куковальская, Н. Никитенко, ‘Вновь найденные документы о реставрации Софии Киевской в конце XIX в. под

Коли надійшли інші рукописні матеріали – чернетки та оригінали, встановити не виявляється за можливе, записів про їх прийняття поки не виявлено. Пізніше усі прахівські документи були об'єднані в один фонд 415 у групі зберігання “Науковий архів. Дослідження реставрації” (далі – НАДР), в якому через дріб вказано номер теки, в якій вони згруповані за пам'ятками: Кирилівська церква, Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий собор та пам'ятки Чернігова.

Плановою науковою роботою авторів передбачено повну археографічну публікацію наявних у фондovій колекції документів з архіву А. Прахова⁴, що стане в нагоді дослідникам як у напрямку розв'язання низки питань, пов'язаних з вивченням архітектури та монументального стилю цих пам'яток, так і для уточнення низки моментів з біографії самого Прахова у його київському періоді життя.

Нижче публікуємо ті матеріали, які стосуються Кирилівської церкви: вони включають чернетки та оригінали листів, кошторисні розрахунки, креслення. Крайні дати документів – 1881–1889 рр., їхня кількість – 71. Окрім цих документів, до “кирилівської” теки помилково М. Праховим було включено креслення фасаду Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври; аби ввести до наукового обігу всі матеріали фонду, цей кресленник, єдиний, що стосується іншої пам'ятки, нами опубліковано у додатку.

руководством А. В. Прахова (1846–1916)”, *Могилянські читання 2006. Зб. наук. праць*, НКПШЗ. К. 2006, ч. 1, с. 103–118; пізніше повністю документ опублікувала І. Преловська: І. Преловская, ‘Открытие купольных мозаик и фресок Софийского собора в г. Киеве (По воспоминаниям профессора Адриана Викторовича Прахова. Сообщение художника Николая Адриановича Прахова)’, *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, вип. II: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.), К. 2012, с. 326–360.

⁴ Наразі повністю опубліковані документи з історії дослідження та реставрації А. Праховим архітектурних пам'яток Чернігова та київських Софійського та Михайлівського Золотоверхого соборів: В. Корнієнко, І. Чигирик, І. Четверикова, ‘Документи з історії дослідження Адрианом Праховим старожитностей Чернігова у 1892 р. (з фондів Національного заповідника “Софія Київська”)’, *Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал*, 6 (2017, листопад–грудень) 73–83; В. Корнієнко, І. Купрієць, ‘Документи з історії реставрації Михайлівського монастиря з особистого архіву Адриана Прахова у фондovій збірці Національного заповідника “Софія Київська”’, *Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами IX Міжнародної наукової конференції. До 1050-річчя упокоєння святої рівноапостольної Ольги, великої княгині Русі-України та 30-річчя з часу відродження Київської православної богословської академії*, К. 2019, с. 380–387; В. Корнієнко, І. Купрієць, ‘До історії реставрації Софії Київської: документи з особового архіву Адриана Прахова у фондovій збірці Національного заповідника “Софія Київська” (1881–1896 рр.)’, *Архіви України*, 3 (328) (2021, липень–вересень) 162–193.

Документи друкуються мовою оригіналу сучасним правописом за хронологічним принципом. Оскільки низка документів недатована, то нами здійснена спроба визначити можливий час їх виникнення, спираючись на інформацію в самих документах чи інших матеріалах з архіву. Дрібні помилки виправлено без застережень, більші виправлення позначені у коментарях. Скорочення, окрім традиційних (г. – год, в кошторисах: р. – рубль, к. – копейка, □ – квадратный), розкриті нами у квадратних дужках, усі підкреслення по тексту – авторські. У посторінкових примітках нами зроблено детальний опис кожного документа, що дозволить читачам скласти повноцінне уявлення про них без необхідності додаткового звернення до оригіналів.

1881

№ 1.

Авторська копія листа А. Прахова до О. Абази, Санкт-Петербург, 7 лютого 1881 р.⁵

Его высокопревосходительству Алексею Агеевичу Абаза⁶

Докладная записка А. В. Прахова по делу об открытии фресок
упраздненного Кирилловского монастыря в Киеве (XII в.)

Императорское Русское археологическое общество обратилось с просьбою к г[осподину] министру внутренних дел⁷ ходатайствовать перед государем императором о высочайшем его соизволении на открытие фресковой живописи в упраздненном Кирилловском монастыре в Киеве (XII века) и о назначении Обществу с этой целью 10 000 р[ублей] с[еребром] из сумм государственного казначейства, с отпуском в два или три срока, начиная с текущего 1881 года.

⁵ Документ виконано на двох сторонах подвійного аркуша паперу. Лист було складено вчетверо, спершу горизонтально, потім вертикально. Дата визначена на підставі аналогічної копії листа, що опублікована А. Пучковим: А. Пучков, *Op. cit.*, с. 208–210.

⁶ Написано у нижній частині лівого берега титульної сторінки. В опублікованому А. Пучковим варіанті листа міститься звернення до О. Абази: “Ваше Высокопревосходительство милостивый государь Александр Агеевич”. Абаза, Олександр Агейович (1821–1895) – російський державний діяч, міністр фінансів Російської імперії (27 жовтня 1880 – 6 травня 1881).

⁷ Лоріс-Меліков, Михайло Тарієлович (1825–1888) – російський державний діяч, міністр внутрішніх справ Російської імперії (6 серпня 1880 – 4 травня 1881).

Вашему высокопревосходительству угодно было дать г[осподину] министру внутренних дел отзыв о том смысле, что отпуск сверх сметной суммы в нынешнем году был бы затруднителен, а вопрос о внесении просимой суммы в смету следующих годов может быть поднят по предварительном сношении министерства внутренних дел с министерством народного просвещения, через которое и [мператорское] Р[усское] археологическое общество получает ежегодную субсидию.

В то же время Вы были столь милостивы, что изволили поручить передать мне лично более благоприятный и ободряющий ответ, в том смысле, что Вы сочувствуете и желали бы поддержать дело открытия и сохранения драгоценного памятника древнейшей эпохи Русского государства, и что в случае, если бы никакое учреждение не нашло бы возможным принять расход нынешнего года в свою смету, Вы были бы согласны на отпуск в нынешнем же году известной суммы сверхсметно и затем на внесение остатка в сметы будущих лет. При этом мне было разъяснено, что вопрос возник лишь вследствие некоторой неправильности в ходе, который был дан делу.

Как лицо, которому принадлежит почин этого дела, я решаюсь затруднить Ваше высокопревосходительство следующими соображениями.

Работы по открытию означенного памятника начаты были мною в прошлом 1880 году и стоили мне продолжительного и напряженного труда и немалых материальных затрат; перерыв их в нынешнем году был бы сопряжен с значительными потерями и с некоторым неудобством и для памятника⁸ <так как вслед за открытием необходимо озаботится и о мерах к его сохранению, а к этому можно будет приступить [лишь тогда], когда весь памятник будет извлечен из-под покрывающей его извести. Поэтому ускорение работ было весьма желательным, и если И[мператорское] Р[усское] а[рхеологическое] о[бщество] просило о распределении суммы на 3 года, а не прямо на 2, то только чтобы облегчить отпуск просимой суммы, между тем как для пользы самого дела отпуск ее в 2 срока был бы предпочтительнее.

И[мператорское] Р[усское] а[рхеологическое] о[бщество] только потому и решилось просить о сверхсметном кредите, что признавало продолжение работ в нынешнем 1881 году настоящим, и потому, что не было надежды внести расходы в смету какого бы то ни было учреждения.

⁸ Подальший текст у збереженій в фондах Заповідника копії відсутній. Натомість А. Пучковим опублікована повна копія, за якою ми відновили весь лист.

Получая ежегодную субсидию через М[инистерство] н[ародного] пр[освещения], И[мператорское] Р[усское] а[рхеологическое] о[бщество] в дальнейшем ничем не связано с этим Министерством, и по § 3.4 своего устава сносится со всеми учреждениями и лицами непосредственно. На этом основании оно обратилось непосредственно к г[осподину] министру в[нутренних] д[ел], в ведении которого находится означенный памятник (в ведении Приказа общественного призрения).

Не смея утруждать Вас дальнейшими доводами, я решаюсь, в виду Вашего милостивого внимания ко мне, почтительнейше просить Ваше Высокопревосходительство разрешить мне возбудить в МВД новое ходатайство в дополнение к ответу, воспоследовавшему Министерству в[нутренних] д[ел], дать благосклонное разъяснение, [что,] во-первых, я не желал бы поступить вопреки Вашему желанию, а во-вторых, без такового разъяснения со стороны Вашего [Высоко]превосходительства было бы весьма трудно склонить МВД на вторичное ходатайство об этом деле.

Прошу Вас принять уверение в моей глубокой признательности и уважении, с которыми всегда остаюсь готовый к услугам Вашим
Адриан Прахов⁹

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 129–130.

№ 2.

Авторська копія листа А. Прахова до О. Абазі, Санкт-Петербург, лютий 1881 р.¹⁰

Докладная записка А.В. Прахова по делу об открытии фресок Кирилловского монастыря в Киеве (XII в.) его высокопревосходительству Александру Агеевичу Абаза

На запрос г[осподина] министра внутренних дел по поводу просьбы императорского Археологического общества об исходатайствовании в его распоряжение 10 000 р[ублей] с[еребром] на открытие и копирование фресковой живописи Кирилловского монастыря в Киеве (XII в.) Ваше высокопревосходительство изволили ответить предложением передать это дело на предварительное заключение

⁹ А. Пучков, *Op. cit.*, с. 208–210.

¹⁰ Документ виконано на двох сторонах подвійного аркуша паперу. Посередині обох аркушів наявні сліди згинів, причому спершу було зігнуто лист посередині вертикально, а потім – горизонтально; місця згинів затерті, по краях розірвані. Дата листа встанов-

Министерства народного просвещения, чрез которое и[мператорское] Р[усское] археологическое общество получает ежегодную субсидию.

Но в то же время Вы были столь милостивы, что поручили передать мне лично благоприятный и ободряющий ответ, что Вы сочувствуете делу открытия и обнародования фресковой живописи Кирилловского монастыря и, если бы оказалась настоятельная нужда, начать работы в текущем году, Вы были бы согласны на отпуск известной суммы в нынешнем году и затем на внесение остатка в смету будущего года.

В виду ответа, последовавшего от г[осподина] управляющего Министерством народного просвещения, я решаюсь воспользоваться Вашим милостивым вниманием и почтительнейше просить Ваше высокопревосходительство, не нашли ли бы Вы возможным разделить просимую сумму пополам, согласиться на отпуск одной ее половины в текущем 1881, а второй в следующем году, чем и я лично был бы выведен из затруднительного положения и самый памятник выиграл бы в отношении сохранности.

Адриан Прахов.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 13–13зв.

№ 3.

**Лист Г. Павловського до А. Прахова, Хмельник – Київ,
25 квітня 1881 р.¹¹**

1881-го апреля 25

Хмельник

От живописца Гр[игория] Павловского.

Узнавши из газеты “Киевлянин”, что из Киева Кирилловская церковь или рисовальная школа вызывает живописцев, а потому

лена на підставі його змісту, що є скороченим варіантом попереднього листа, який датовано 7 лютого 1881 р. У верхньому правому куті лицевої сторінки олівцем М. Праховим виконано написи: “№ 4”, ліворуч від якого знаходиться затертий напис олівцем “№ 94”. На зворотному боці останнього аркуша (14зв.) на складеному документі олівцем – “№ 94” та кольоровим олівцем синього кольору – “Кирилловская церковь”.

¹¹ Виконано на одній стороні подвійного аркуша. У верхній та нижній частинах наявні горизонтальні згини – лист складався всередину спершу згори вниз приблизно на третину висоти, потім знизу вгору. У верхньому правому куті олівцем М. Праховим виконано написи: “25/IV 1881” та “№ 1”.

честь имею покорнейше просить Вас известить мне подробно, на каких правах и что производится, какая работа или что. А по известии вашем я как знаю свое дело и могу исполнять все работы или пособить в работе, то могу приехать.

К услугам Вашим живописец Григорий Павловский.

ИЗСК, НАДР 415/11, арк. 9.

№ 4.

Лист із додатками (док. № 5 та № 6) І. Делянова до А. Прахова, Санкт-Петербург, 18 травня 1881 р.¹²

Его высокоородию А.В. Прахову¹³

Милостивый государь Адриан Викторович.

Государь император, по всеподданейшему докладу бывшего министра внутренних дел графа М. Т. Лорис-Меликова, высочайше соизволил на отпуск в распоряжение императорского Русского археологического общества (на два года) десяти тысяч рублей, на открытие и копирование фресковой живописи XII в., сохранившейся в упраздненном в 1787 г. Киевском Кирилловском монастыре и на поездку Вашу с этою целью в Киев. Департамент общих дел Министерства внутренних дел отношением от 27 минувшего апреля уведомил Археологическое общество о том, что Главному казначейству предписано открыть сверхсметный дополнительный кредит в 5 000 р., для отпуска этих денег в распоряжение Общества.

Уведомляя Вас о сем, долгом считаю сообщить Вам, что Археологическое общество в собрании своем 13го сего мая постановило:

а) просить Вас приступить к работам по открытию и копированию фресок Кирилловской церкви;

¹² Документ написаний на подвійному аркуші бланка Російського археологічного товариства, лицевий бік якого має відкрити ліворуч друковану прямокутну рамку по краях, а у лівому верхньому куті – штамп з написом у чотири рядки “Императорское | Русское | археологическое | общество”, нижче невелику горизонтальну віньєтку, яка відокремлює друкований запис року “187 г.” та, нижче, “№”. Два останні рядки заповнені від руки: “18 мая 1881 г. | № 93”. Документ має згини, що проходять вертикально посередині, коли лист було зігнуто вперше, та горизонтально посередині, коли його зігнули ще раз. Частково розірвані від згинів місця М. Праховим було підклеєно невеликими клаптиками та смужками паперу. У верхньому полі лицевої сторінки ним же олівцем виконані написи: “Кирилловские фрески”, “18/V 1881 года” та “№ 5”. Також між двома останніми помітний стертий напис олівцем “№ 93”.

¹³ Написано від руки у лівій нижній частині лицевої сторінки.

б) для наблюдения за ходом работ Ваших по сказанному открытию и копированию образовать в Киеве особую Комиссию, из Вас, проф[ессора] Котляревского¹⁴, проф[ессора] Лашкарева¹⁵ и прот[о-иерея] Лебединцева¹⁶;

в) поставитъ Вам в обязанность немедленно по прибытии в Киев составить, при помощи плана и разрезов точный протокол о настоящем состоянии Кирилловской церкви, с обозначением, что именно открыто до сих пор. Протокол должен быть засвидетельствован подписями членов комиссии, учреждаемой в Киеве, и доставлен в Общество;

г) дать Вам в руководство при производстве работ прилагаемую при сем инструкцию¹⁷;

д) выдать Вам, согласно составленной смете, в личное Ваше распоряжение 2 100 р., каковую сумму Вы благоволите получить от казначея Общества действительного ч[лена] П. И. Савваитова¹⁸, которому вместе с сим дается об этой выдаче предложение;

е) просить Вас составить подробную смету тех материалов для работы, которые Вы намерены приобрести здесь, и, по утверждению ее, приобрести таковые по счету, который, для уплаты, Вы имеете представить в Общество;

ж) выдать Вам открытый лист, свидетельствующий о цели и назначении командировки Вашей¹⁹;

¹⁴ Котляревський, Олександр Олександрович (1837–1881) – український славіст, етнограф, ординарний професор кафедри слов'янської філології університету св. Володимира (1875), дійсний член Московського археологічного товариства (1864), член-кореспондент Російського археологічного товариства (1863), співзасновник та голова Історичного товариства імені Нестора-літописця (1877–1881).

¹⁵ Лашкарев, Петро Олександрович (1834–1899) – український історик церкви, археолог, дійсний член Московського археологічного товариства (1867), член-співробітник Російського археологічного товариства (1881), професор по кафедрі канонічного права Київської духовної академії (1866).

¹⁶ Лебединцев, Петро Гаврилович (1819–1896) – український історик церкви, археолог, кафедральний протоієрей, член-співробітник Російського археологічного товариства (1872), член-кореспондент Московського археологічного товариства (1865), почесний член Київської духовної академії.

¹⁷ Див. документ № 5.

¹⁸ Савваїтов, Павло Іванович (1815–1895) – російський історик, археолог, археограф, скарбник Російського археологічного товариства протягом 6 квітня 1856 – 23 жовтня 1887 рр.

¹⁹ Див. документ № 6.

з) при дальнейших расходах в Кieve иметь в виду, что Общество в текущем году не может превышать суммы 2 900 р., так как таковая остается в его распоряжении за вычетом 2 100 р., выдаваемых Вам. Для уплаты денег, по мере надобности, Вы благоволите заблаговременно известить Общество для высылки Вам потребной суммы и каждую статью делаемых Вами расходов очищать надлежащими расписками, долженствующими быть представленными в Общество.

Примите уверение в совершенном моем почтении и преданности *И. Делянов*²⁰.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 15–16.

№ 5 (додаток до № 4).

Інструкція щодо розкриття фрескового живопису, прийнята на засіданні Комісії Російського археологічного товариства по розкриттю та копіюванню фресок Кирилівської церкви в Києві, Санкт-Петербург, 21 квітня 1881 р.²¹

Інструкція А. В. Прахову²².

1. Блюсти за тем, чтобы очистка стен от штукатурки производилась с крайнею осторожностью без повреждения древних фресок и вообще каких бы то ни было следов старины, причем было бы весьма²³ желательно, чтобы открытие лицевых изображений было исполнено самим г[осподином] Праховым.

²⁰ Делянов, Иван Давидович (1818–1897) – російський державний діяч, директор імператорської Публічної бібліотеки (1861–1882), помічник голови Російського археологічного товариства протягом 26 жовтня 1879 – 27 лютого 1885 р.

²¹ Інструкція написана на двох сторонах подвійного аркуша. Документ було складено лицевою стороною текстом всередину навпіл вертикально, а потім ще горизонтально, у місцях згинів наявні затертості та невеликі розриви. Лівий верхній кут відірвано. У верхньому правому куті олівцем М. Праховим виконано написи: “1881” та “№ 3”. На зворотному боці другого аркуша (12зв.) на складеному вчетверо документі олівцем ним же виконано напис у три рядки: “14 мая 1881 | Кирилловская церковь | Инструкция”. Копія “Інструкції”, що збереглась у складі копії протоколу засідання комісії для її обговорення 21 квітня 1881 р., була опублікована А. Пучковим: А. Пучков, *Op. cit.*, с. 227–228.

²² Опублікована А. Пучковим копія “Інструкції” містить ще одне речення, в оригіналі відсутнє: “При открытии и копировании фр[есок] К[ирилловского] м[онастыря] в К[иеве] следует”.

²³ В опублікованій А. Пучковим копії “Інструкції” це слово відсутнє.

2. Если бы при открытии фресок пришлось пожертвовать какими бы то ни было позднейшими изображениями, написанными уже²⁴ поверх штукатурки и забелки, то с них непременно должны быть сняты фотографии, или, где невозможна фотография, – прориси. При помощи фотографий и прорисей должны быть сделаны копии, передающие оригинал со всеми красками и порчами.

3. По мере открытия фресок они должны быть снимаемы фотографией²⁵, или, где фотография²⁶ неприменима, с помощью прорисей. Изображения на сильно кривых поверхностях могут быть и фотографируемы, но сверх того непременно должны быть сделаны с них и прориси. При помощи фотографий и прорисей должны быть сделаны копии, передающие оригинал со всеми красками и порчами.

4. Следует вести журнал работам, внося в него последовательно каждую открытую часть; помечая на плане и разрезах те места, где в такое то время производилась работа²⁷ и обозначая, что именно было открыто.

5. Г[осподину] Прахову²⁸ вменяется в обязанность уведомлять Общество о ходе работ через каждые три недели.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 11–11зв.

№ 6 (додаток до № 4).

Свідоцтво, видане А. Прахову для проведення робіт з розчистки та копіювання фресок Кирилівської церкви, Санкт-Петербург, 14 травня 1881 р.²⁹

Свидетельство.

Предъявитель сего, действительный член императорского Русского археологического общества, Адриан Викторович Прахов, отправляется на летние месяцы, с мая по октябрь, сего года, в город Киев для производства, с высочайшего соизволения, работ по откры-

²⁴ В опублікованій А. Пучковим копії “Інструкції” це слово відсутнє.

²⁵ В опублікованій А. Пучковим копії “Інструкції” це слово скорочене: “фото[графией]”.

²⁶ В опублікованій А. Пучковим копії “Інструкції” це слово скорочене: “фот[ография]”.

²⁷ В опублікованій А. Пучковим копії “Інструкції” слова написані у множині: “производились работы”.

²⁸ В опублікованій А. Пучковим копії “Інструкції” це слово скорочене: “П[рахову]”.

²⁹ Документ виконаний на одній стороні подвійного аркуша. Свідоцтво було складено вчетверо, спершу по вертикалі лицьовою стороною всередину, потім горизонтально.

тию и копированию фресковой живописи XII в., сохранившейся в киевском Кирилловском монастыре, в удостоверение чего и дано ему сие свидетельство.

Помощник председателя *И. Делянов*.

Секретарь *И. Помяловский*³⁰.

№ 88.

“14” мая 1881 г.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 7.

№ 7.

Лист А. Прахова до П. Лашкарьова, Київ, 5 червня 1881 р.³¹

Многоуважаемый Петр Александрович.

Не можете ли Вы пожаловать завтра в Кирилл[овскую] церковь для подписания составленного мною протокола о настоящем состоянии фресок, чем премного обяжете.

Преданный Вам *Адриан Прахов*.

5 июня 1881 [г.]

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 20.

У такому складеному вигляді документ перебував певний час, внаслідок чого ті частини останньої сторінки, які були обернені назовні, сильно забруднилися. Папір на згинах потертий, місцями наявні розриви. У лівому нижньому куті лицевого аркуша частково збереглась сургучна кругла печатка, що нині має темно-сірий колір. Майже вся поверхня у центрі стерта, вкрита тріщинами, в окремих місцях сургуч викришився. На правій стороні частково зберігся напис, що йшов по колу: “[ПЕЧА]ТЬ ИМПЕРАТОРСКОГО АРХЕ[ОЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА]”, зображення гербового орла у центрі простежується лише за контурами. Сургуч печатки просочився на інші аркуші в місцях, що примикали до нього у складеному документі. У верхньому правому колі лицевої сторінки М. Праховим олівцем виконано написи: “14 мая 1881 года” та “№ 2”. На зворотному боці другого аркуша у правому верхньому куті олівцем ним же написано: “14 мая 1881”; трохи нижче у два рядки: “Кирилловская | церковь”.

³⁰ Помяловський, Іван Васильович (1845–1906) – археолог, епіграфіст, член-кореспондент Імператорської академії наук (1890), секретар імператорського Російського археологічного товариства протягом 28 грудня 1873 – 27 лютого 1885 р.

³¹ Лист виконано на одній стороні подвійного аркуша, який було складено горизонтально навпіл текстом всередину та покладено до конверта (арк. 19). На зворотному боці конверта чорнилом було написано дані адресата: “Угол Межигорской и Верхнего | Вала, д[ом] наслед[ника] Орлова | Профессору | Петру Александровичу | Лашкареву”. Лист не було відіслано, про що свідчить запис на його зворотному боці (арк. 19зв.): “Распечатано мною | 18/XI 1934. Н[иколай] П[рахов]”. Ним же на лицевому боці конверта олівцем виконано написи: “5/VI 1881” та “№ 7”. Також олівцем у лівому верхньому куті написано “№ 3”, а ліворуч від дати – “№ 5”. У верхньому полі самого листа (арк. 20) олівцем виконано напис: “№ 7”.

№ 8.

Лист П. Лебединцева до А. Прахова, Київ, 5 червня 1881 р.³²

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Имею честь уведомить Вас, что с 9 часов утра до часу я должен быть завтра на экзамене, а потом нужно пообедать и быть готовым к вечерней службе – в 6 часов. Следовательно, я мог бы быть в Кириллов[ской] церкви только в 5 часов³³ пополудни или в 8³⁴ часов утра, что и сделаю. Если же что-нибудь воспрепятствует мне, то, веря Вам вполне, я и дома подпишу составленный Вами протокол.

Ваш пок[орный] слуга П. Лебединцев.

5 июня 1881 г.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 17.

№ 9.

Лист М. Мурашка до А. Прахова, Київ, червень–липень 1881 р.³⁵

Адриан Викторович.

Ставь этих двух на работу оскребать, обещают быть мастерами. Пускай сегодня ознакомятся с делом.

*Н. Мурашко*³⁶.

[P.S.]. Пусть сегодня поступившие (кроме сих двух) доставят мне паспорта.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 26.

³² Виконано на одній сторінці подвійного аркуша паперу в лінійку. Лист було зігнуто двічі текстом всередину, спершу вертикально навпіл ліворуч, потім трохи більше ніж на третину згори донизу. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконано написи: “5/VI – 1881”, “Кирилловская церковь” та “№ 6”. Ліворуч від останньої знаходиться виконаний ним же олівцем та згодом стертий напис “№ 4”.

³³ Виправлене П. Лебединцевим з “часов.”

³⁴ Виправлене П. Лебединцевим з “7”.

³⁵ Документ виконано на одній стороні аркуша паперу в лінійку, вертикально до лінійної розмітки. Він був складений вчетверо, спершу горизонтально навпіл текстом всередину, потім вертикально. У правому полі посередині є розрив паперу. У верхньому правому куті М. Праховим олівцем виконані написи: “1881–[18]82” та “№ 10”. У нижньому полі олівцем виконано напис: “Кирилловская церковь”. На зворотному боці аркуша виконані різні розрахунки, а у нижньому лівому куті – перелік імен робітників у стовпчик (док. № 10). Орієнтовна дата визначена на підставі змісту документа – формування складу артілі та робіт із розчистки фресок, що, згідно звітам А. Прахова, відбувались у проміжок часу між 4 червня та 21 липня 1881 р.: А. Пучков, *Op. cit.*, с. 243–252.

³⁶ Мурашко, Микола Іванович (1844–1909) – український художник, організував та очолював художню школу, що діяла у 1875–1901 рр.

№ 10.

Виконаний А. Праховим список осіб, які працювали над очищенням фресок у Кирилівській церкві, з виділенням хрестиками прізвищ двох осіб, згаданих у листі М. Мурашка, Київ, червень–липень 1881 р.³⁷

+ Чирка
Ганюк
Аксен
Косяченко
+ Васют[инский]
Перепел[ицын]
Новицк[ий]
Яблонск[ий]
Науменко

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 26зв.

№ 11.

Лист М. Лапінського до А. Прахова, Київ, 13 липня 1881 р.³⁸

Милостивый государь.

Вы упрекаете меня в медленности работы, но мне не назначен срок отдачи таковой. Вы по всей вероятности не знаете, насколько работа продвинулась вперед. Поэтому я и считаю долгом уведомить Вас, что большая часть калек снята и отпечатано по 2 экз[емпляра]; каковы отпечатки буду иметь удовольствие передать Вам в самом скором времени. Остальные же снимки с находящихся у меня калек будут сняты к воскресенью.

Имею честь остаться Вашим покорным слугою

Н. Лапинский.

13 июля 1881 г.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 24.

³⁷ Виконано на зворотному боці листа М. Мурашка (док. № 9). На поверхні листа знаходяться численні математичні розрахунки, виконані А. Праховим.

³⁸ Виконаний на одній стороні подвійного аркуша паперу в лінійку. Був складений лицевим боком всередину, спершу зігнутий горизонтально на одну третину висоти згори, потім так само знизу. У верхньому полі М. Праховим олівцем виконано написи: “Кирилловская церковь”, “13/VII 1881” та “№ 9”. Над останнім написом знаходиться закреслений напис “№ 10”.

4.2	2/3	223	2/2
8.15	5.16	227.50	2.50
1.55	1.20	1.33	20.80
28	75	90	3-
1.50	2.25	1.50	60
40	40	1-	6-
15-	1.10	94.50	1.10
8.63	27.20	1.60	1.63
75	2-	6-	1.20
20	2-	80-	9.10
175	34.05	429.33	45.93
50-	75	232.1	
8.78	1.40	276.18	
6-	4-	261.10	
276.18	21.25	429.33	
	60	72.91	
	72.91	45.93	
33	991.	1085.45	2
112.50		13-	1085.45
75		53-	120-
105-		991-	1271.45
35.85	12.100	94.45	
77	1.77	140-	500
1.25	11.23	204.45	136.
4-		196.22	
261.10		110-	
		136-	
1085.45		11.23	
1.77		353.45	
1687.22		20.	2900.00
991-		30	1271.95
96.22		600	1628.55
7200.		1200	200
			1428.55

+ Турка
 + Чиндар
 + Миса
 + Косово
 + Касово
 + Перанос
 + Нович
 + Шилок
 + ...

Зворотний бік листа М. Мурашка (док. № 9) з розрахунками А. Прахова та переліком осіб, які мали очищати живопис в Кирилівській церкві (док. № 10)

№ 12.

Лист П. Лебединцева до А. Прахова, Київ, 23 липня 1881 р.³⁹

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Я не хотел верить, когда мне сказали, что Вы откапываете гробы родителей св[ятого] Дмитрия Ростовского без ведома и разрешения епархиаль[ного] начальства, которое, по всей вероятности, и не могло быть дано. Удивляюсь Вашей решимости и крайне сожалею о том, что Вы не предупредили меня о сем и тем поставяете меня в неприятную необходимость⁴⁰ быть на Вас доносчиком преосвященному митрополиту⁴¹.

П. Лебединцев.

23 июля [1881 г.].

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 22–22зв.

№ 13.

Лист М. Петрова до А. Прахова, Київ, 25 серпня 1881 р.⁴²

Милостивый государь, Адриан Викторович!

Студент Покровский нуждается в 7-ом томе “Cursus completus patrologiæ”⁴², который я оставил у Вас. Он был вчера в Кирилловской

³⁹ Документ виконано на двох сторонах подвійного аркуша паперу. Лист було зігнуто горизонтально навпіл лицевим боком всередину. У верхньому полі ліцевої сторінки М. Праховим олівцем виконано написи: “Кирилловская церковь (недоразумение)”, “23/VI 1881” та “№ 8”. Останній написаний поверх закресленого та затертого напису олівцем: “№ 49”. У лівому верхньому куті знаходиться стертий нахилений ліворуч виконаний олівцем напис: “№ 11”. На чистій сторінці подвійного аркуша (арк. 23) олівцем виконано напис: “Кто-то пустил слух о том, что А. В. Прахов раскапывает погребение в Кирилловской церкви родителей Дмитрия Ростовского. В действительности про-ф[ессор] Прахов, по ходу работ, исследовал в притворе Кирилловской церкви глубину фундамента и кладку стен субструкций. Недоразумение скоро разъяснилось. Н. Прахов 5/X [19]52 г.”. В листі рік не вказано, проте на підставі звіту А. Прахова перед Російським археологічним товариством за 21 липня – 28 вересня 1881 р. (А. Пучков, *Op. cit.*, с. 254–258), А. Прахов пише про здійснені в храмі розкопки, які, вочевидь, і стали причиною чуток.

⁴⁰ П. Лебединцев почав писати слово “обязанность”, проте після виконання літер “обяз” вирішив вжити інше слово, тож написав поверх них “нео”.

⁴¹ Мовиться про Філофея (Успенського) (1808–1882) – Митрополита Київського та Галицького у 1876–1882 рр.

⁴² Виконаний на подвійному аркуші паперу в клітинку, ліше на лицевій сторінці, інші чисті. Був складений навпіл горизонтально текстом всередину та покладений до конверту білого кольора, який зберігся частково (арк. 29). На зворотному боці конверта вказані дані адресата: “По городской почте. По Кирилловской улице, в Кирилловской

церкви, но не застала Вас там. Покорнейше прошу возвратить его г[осподи]ну Покровскому, он живет в том же доме, где и я, в редакции академических изданий. Я же сегодня выезжаю из Киева.

Проф[ессор] *Н. Петров*⁴⁴.

25 августа, 1881 г.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 27.

№ 14.

**Складений А. Праховим перелік осіб,
які працювали у Кирилівській церкві, Київ, 13 вересня 1881 р.**⁴⁵

13⁴⁶ сент[ября 1881 г.]

Науменко

Данилов

Новицкий

Ганюк

Курашкев[ич] (в суб[оту] 11 не был)

церкви. Производящему работы в означенной церкви профессору Адриану Викторовичу Прахову". На іншому боці конверта зберігся круглий поштовий штемпель, всередині якого міститься запис дати "26 авг[уста] 1881", обабіч якої позначені цифри "14", а вгорі – слово "Київ". Нижня частина штемпелю не збереглась. На зворотному боці конверта олівцем виконані написи: вгорі ліворуч "№ 11", вгорі праворуч "25/VIII 1881" (причому "25" виправлено з "26"), внизу "от проф[ессора] Н. Петрова". На самому листі на лицевому аркуші вгорі написано "№ 11". На останній сторінці (арк. 28зв.) олівцем виконаний напис: "25 августа 1881 г."

⁴³ Мовиться про велику книжкову серію видань повного курсу праць Отців Церкви, що видавалась Ж-П. Мінем, яка складалась із 217 томів серії "Patrologia Latina" (1844–1855) та 162 томів серії "Patrologia Graeca" (1857–1866).

⁴⁴ Петров, Микола Іванович (1840–1921) – український археолог, мистецтвознавець, історик церкви, ординарний професор Київської духовної академії (1876), очільник Церковно-археологічного музею при ній (1878–1919).

⁴⁵ Документ виконаний на одній стороні одинарного аркуша паперу, на лівому та нижньому краях якого помітні сліди відриву його частин. У правому верхньому куті М. Праховим олівцем виконано написи "Кирилловская церковь", "1881" та "№ 13"; у лівому куті – затерте "№ 24". Фотографії документа неодноразово публікувались: І. МАРГОЛІНА, 'До питання атрибуції творів авторів живопису XIX ст. у Кирилівській церкві Києва', *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, вип. III: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Свєта Кузьмича Рєдіна (1863–1908), К. 2013, с. 407, мал. 5; І. МАРГОЛІНА, *Оповиті серпанком забуття. Живопис українських художників у Кирилівській церкві*, К. (Львів) 2015, с. 94; І. МАРГОЛІНА, В. Ульяновський, *Дзеркало Вічності*, с. 274.

⁴⁶ Перед цифрою знаходиться закреслена "В".

Чехович
Семенченко
Мастиненко
Кузнецов
Кудрин
Аксен 2
Вершинин
Резниченко нет, в суб[боту] работал⁴⁷.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 31.

№ 15.

**Складений А. Праховим перелік робітників,
що працювали у Кирилівській церкві, Київ, 27 вересня 1881 р.⁴⁸**

27 [сентября 1881 г.]

Яб[лонский]
Исаев
Новиц[кий].
Ганюк
Аксен
Кося[ченко]
Кудр[ин]
Нога
Нога
Чехов[ич]
Алеша
Галакт[ион]

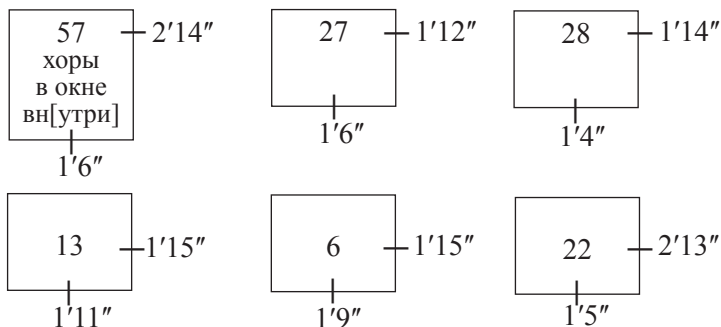
НЗСК, НАДР 415/11, арк. 30.

⁴⁷ Останнє прізвище написане під горизонтальною рисою.

⁴⁸ Документ написаний олівцем на одній стороні клаптика паперу в лінійку; на зворотному боці записаний перелік робітників, що працювали у Софійському соборі 28 вересня. У правому верхньому куті олівцем рукою М. Прахова виконано напис “Кирилловская”, а навпроти п’яти прізвищ написані їх повні форми: “Яблонский, Новицкий, Косяченко, Кудрин, Чехович, Галактион”. Перші три прізвища відмічені чорнилом галочками та підкреслені. Фотографії документа неодноразово публікувались: І. МАРГОЛІНА, *До питання атрибуції творів...*, с. 408, мал. 6; І. Є. МАРГОЛІНА, *Оповиті серпанком забуття*, с. 94; І. МАРГОЛІНА, В. Ульяновський, *Дзеркало Вічності*, с. 274.

№ 16.

Робочі нотатки А. Прахова щодо робіт у Кирилівській церкві та Софійському соборі, Київ, вересень 1881 р.⁴⁹

В Т[ОМ]

Теплякова длиннород[ого] = 1,4–1,2"

Дудкевича Попова Кипр[иана] – 1,2x1'

в Т[ОМ]

N – 4 – 4'2"x1,8

– 19 – 3,12X1,8"

Орн[амент] 50 – 2,15x8

23 – 2,7x1,4

25 – 3'x1,5

Ник[ола] Мокр[ый] – 1'8"x1,3.

НЗСК, НАДР 415/II, арк. 32.

№ 17.

Авторська копія листа А. Прахова до П. І., Київ, 11 жовтня 1881 р.⁵⁰

Ваше превосходительство, Павел Иванович.

Прерывая на зимнее время работы в Кирилловской церкви, исполняемые мною с высочайшего соизволения, я принужден оставить

⁴⁹ Записи виконано олівцем на одній стороні одинарного аркуша паперу, який склався вертикально навпіл текстом назовні. Він отримав подвійну нумерацію (арк. 33 є його лівою частиною). У верхньому правому куті М. Прахови олівцем написано: "Кирилловская церковь", "1881" та "№ 14". На зворотному боці аркуша помітні відбитки пальців та сліди фарби. Дата документа визначена на підставі обставин робіт 1881 р., коли майстри працювали в Кирилівській церкві та Софійському соборі.

⁵⁰ Виконано на двох сторінках одинарного аркуша паперу в лінійку, біля лівого краю наявні сліди відтиску другої його половини. У верхньому полі лицьової сторінки олівцем

на месте леса, которыми заняты в настоящее время все три алтаря. Имею честь обратиться к Вашему превосходительству с почтительнейшею просьбой принять это имущество императорского Русского археологического общества стоимостью в 500⁵¹ р. под Ваше покровительство и вменить подлежащим лицам в обязанность заботиться об его сохранности до возобновления моих работ⁵².

Сверх того, Ваше превосходительство, не оставите рекомендовать⁵³ г[осподину] старосте и всему церковному причту, чтобы они блюли открытые фрески, оберегая их от всякого самого малейшего повреждения.

Уверенный в Вашей готовности оказать предприятию императорского Р[усского] а[рхеологического] общества Ваше просвещенное содействие, прошу принять выражение моего глубокого уважения.

Действительный член императорского Русского археологического общества⁵⁴ *Адриан Прахов*.

11 октября 1881 [г.]

Киев.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 35–35зв.

1882

№ 18.

Чернетка першого звідомлення Російському археологічному товариству від А. Прахова про хід робіт з розкриття та копіювання фресок Кирилівської церкви, Київ–Санкт-Петербург, 30 червня 1882 р.⁵⁵

М. Праховим виконано написи: “Кирилловская церковь”, “11/X – 1881” та “№ 16”. У нижньому лівому куті зворотної сторінки олівцем виконано напис: “№ 104”, який повернутий по відношенню до основного тексту на 90° проти годинникової стрілки. Дві інші чернетки цього листа були опубліковані А. Пучковим: А. Пучков, *Op. cit.*, с. 274. Особу адресата не встановлено.

⁵¹ Сума дописана олівцем над закресленим “450”. В опублікованих А. Пучковим чернетках сума не вказана, в одному випадку (№ 44) публікатор на підставі наявних у лівому полі розрахунків А. Прахова зазначив вартість рихтувань у розмірі “429,93 р.”.

⁵² В одній з опублікованих А. Пучковим чернеток листа (№ 43) речення містить ще слова “будущею весною”. Наступні два абзаци в опублікованих чернетках відсутні.

⁵³ Написано олівцем над закресленим: “строго внушить”.

⁵⁴ В опублікованих А. Пучковим чернетках це речення передане у скороченій формі: “Действ. чл. ИРАО” (№ 43) або недописане: “Дей.” (№ 44).

⁵⁵ Документ написано на трьох сторонах подвійного аркуша паперу блакитного кольору в лінійку. У лівому полі помітні три вертикальні наскрізні отвори для зшивання аркушів. У нижньому полі аркуша 66–66зв. наявні сліди розмивання фарби паперу внаслідок потрапляння на нього рідини. У верхньому полі лицевої сторінки М. Праховим олівцем написано “10”. Дата написання першого звідомлення визначена на підставі інформації другого звідомлення, в якому вона зазначена (док. № 29).

I увед[омление]

В императорское Русское археологическое общество уведомление
о ходе работ по открытию и копированию фресок
Кирилловской церкви в Киеве, в 1882 году.

Работы в нынешнем году начаты были мною 9 июня. Предстояло решить довольно трудную задачу: добраться до стен барабана и до свода главного купола, которые не были еще очищены в прошлом году. Чтобы не тратиться на лишний лес, мы решили рештоваться не от полу церкви, но выше парусов, воспользовавшись выступами четырех главных арок. На эти выступы положены были надежные бревна и затем забран был пол из досок. С главным куполом надо было покончить прежде всего, так как через него проникает главное освещение в середину церкви⁵⁶. Под штукатуркой, между окнами барабана, найдены нами слабые следы двенадцати апостолов. Это, как явствует из рассказов очевидцев, было именно то место, с которого начато было несчастное перетирание стен и⁵⁷ фресок в 1860 году. В то время как шла работа в главном куполе, было приготовлено все необходимое, чтобы сосредоточить силы на копировании открытого в прошлом году. Да уже поскорее очистить алтари, чтобы воспользоваться тем же лесом для рештовки в средней части храма. Из 24 рабочих, собравшихся уже ко второму дню работы, 20 постепенно переведены были на живопись. Их силы сосредоточились главным образом в северном приделе Михаила архангела и в паперти. До сих пор написано уже семь (7) апостолов, копии, в⁵⁸ величину оригинала, с 7 святителей из числа украшающих стены этого алтаря. Десять холстов находятся сейчас в работе, из них 3 в паперти, 1 в приделе Кирилловском и 6 в приделе Михаила архангела. Как только мы освободим леса северного алтаря, так они будут перенесены в середину церкви⁵⁹. В средней части церкви пока очищена нами, в нынешнем году, только стена над южным входом⁶⁰. Здесь над прежде уже открытою фрескою “Рождество” найдено под штукатуркой два поясных изображения святителей и под ними широкий орнамент.

⁵⁶ Далі знаходиться закреслене “При очистке верх”.

⁵⁷ Слова “стен и” написані над рядком.

⁵⁸ Далі знаходиться закреслене “натур”.

⁵⁹ Далі знаходиться закреслене “Пока”, а наступна літера “в” виправлена з маленької на велику.

⁶⁰ Далі знаходиться закреслене “и ко”.

Итак, с 9 по 30 июня открыто нами 14 новых изображений, отчасти сильно поврежденных, далее окончено 7 копий и подготовлено 10.

Этим заняты⁶¹ лучшие силы сформированной мною артели. Силы более грубые заняты черной работой, а именно приготовлением красок и холстов, что по опыту уже прошлого года оказалось крайне экономичным сравнительно с приобретением готовых материалов.

Д[ействительный] ч[лен] и[мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества А. Прахов].

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 65–66.

№ 19.

Чернетка розрахунків А. Праховим площі живопису для складання кошторису робіт з реставрації фрескового живопису Кирилівської церкви, Київ, між 1–26 липня 1882 р.⁶²

По А ⁶³	5 ар[шин] x 1¼ x 12	окна барабана	75
	4 x 1¼ x 6	окна трансепта	30
	4 x 2¼ x 2	двери трансепта	18
	3½ x 1¼ x 1	окна в сост[аве] т[риумфальной] а[рки]	4,104
	3 x 1¼ x 1	вход на хорах	3,192

⁶¹ Далі знаходиться закреслена літера “К”.

⁶² Виконано олівцем та чорнилом на лицевому боці подвійного тонкого аркуша паперу в клітинку: основний перелік виконаний олівцем, а підсумкові розрахунки та останній рядок – чорнилом. Папір тонкий, нагадує кальку, написи просвічуються на внутрішній стороні аркушів, що залишилися чистими. У правому полі лицевої сторінки виконані у стовпчик різноманітні розрахунки (див. мал. нижче). На зворотній сторінці так само виконана низка розрахунків у стовпчик. У правому нижньому куті: “55 48½ | 5 | 27 740 | 2,50 | 27 742,50”, результат під третім та четвертим рядками підведений вертикальними рисками. Ліворуч у два рядки з підведеним рисою останнім рядком: “2 000 | 5”. Трохи нижче: “55 48½ | 4 | 22 192 | 2 | 22 194”, результати під другим та четвертим рядками підведені горизонтальними рисками. Ліворуч у три рядки: “1 подготвка | 1½ письмо | 1½”. Біля лівого берега повернуті під кутом 90° проти годинникової стрілки два стовпчики розрахунків. Вгорі: “47 217,50 | 782,50 | 48 000,00”, результат підведений горизонтальною рисою. Під ним нижче: “37 742,50 | 6 075 – | 400 | | 1 000 | 2 000 | 47 217,50 | 48 000,00 | 782,50”, результати під п’ятим та шостим рядками підведені горизонтальними рисками. Дата документа визначена на підставі інформації другого повідомлення про хід розкриття та копіювання фресок Кирилівської церкви (док. № 29), в якому згадана доповідна імператорському археологічному товариству, що містить кошторисні розрахунки всіх робіт з реставрації живопису храму; розрахунки у згаданому документі передують складанню кошторису.

⁶³ Літери А, В та С та відповідні ним переліки об’єднані фігурними дужками.

2¼ x 1½ x 1	окно под ним	3,96
2½ x 1¼ x 1	сев[ерное] ок[но] паперти	3,32
3 x 1½ x 1	вход на хор[ы] в п[аперти]	4,128
9 x 1½ x 2	верх[ний] прох[од] гл[авного] ал[таря]	27
3¼ x 1¾ x 2	нижн[ий] — —	11,66

А	5 ар x 1¼ x 12	окна баркаб.	75.	240. —
	4 1/2 x 1¼ x 6	окна-широкая	30.	75 —
	4 x 2¼ x 2	двери трапезна	18.	1088 —
	3½ x 1¼ x 1	окна в сев. М.т.	4. 10½.	620 —
	3 x 1¼ x 1	Арка над сев. в. в.	3. 192	643. 70
	2¼ x 1½ x 1	окна над иконой	3. 96	60 —
	2½ x 1¼ x 1	Сев. ок. трапезна	3. 32	125 —
	3 x 1½ x 1	вход на хор. в. в.	4. 128	3301. 50
	9 x 1½ x 2	верх. проход. алтаря	27 —	7528½ 2
	3¼ x 1¾ x 2	нижн. — —	11. 66.	5 —
Б	4½ x 1½ x 7	окна хора	47. 64	28. 500
	4 x 2 x 1	зав. в. в.	8 —	4. 600
	7½ x 3½ x 2	окна в сев. М.т. в сев. в.	105. —	26. 435.
	7½ x 3½ x 2	завод прох. в. в. М.т. в сев. в.	—	4. 600.
В	4½ x 1½ x 2	верх. окн. в. в. сев. в. М.т.	13. 128	399.
	3¼ x 1 x 2	нижн. окн. — —	4. 126	1500
	2¼ x 1½ x 1	окна в сев. в. М.т.	4. 32	1899
	5 x 1 — 2	окна в сев. в. М.т.	10. —	529½ 2
	3½ x 1½ x 1	окна в М.т.	5. 64	2638. 50
3 x 1½ x 1	нижн. окн. М.т.	4. 128	529½ —	
Г	5 x 1 x 3	окна зав. Алтаря	15. —	82
	2 x 1½ x 2	окна сев. в. в.	6	7999. 260
	3 x 1 x 16	48 пап.	399. 462	457. 138
	444. 128		4. 138	7549. 122
	112. 128		403. 138	529½
	450. 196		399. —	26485
	420. 196		499. 1560	2300
	71. 128		2302. 138	4600
	1497. 776		8000	10000. 00
	13. 4		2300	2
500 4		8000	4600	
2302. 138		403	7999. 260	
28		7597	2302. 138	
2350. 138		2300	5697. 122	
4600		5297	37742. 50	
4600		4520. 00	400 —	
4520. 00		4520. 50	1000 —	
4520. 50		2762. 50	7827. 50	

Чернетка розрахунків А. Прахова площі живопису в Кирилівській церкві (док. № 19)

В	4½ x 1½ x 7	окна хор	47,64
	4 x 2 x 1	глав[ного] входа	8
	7½ x 3½ x 2	заклад т[ройной] а[ркады] с 2 стор[он]	105
	7½ x 3½ x 2	заклад прох[ода] в п[аперть] с 2 ст[орон] ⁶⁴	
С	4½ x 1½ x 2	верх[ние] ок[на] в бок[овых] ст[енах]	13,128
		М[ихайловского] ал[таря]	
	¾ x 1 x 2	нижн[ие] – –	4,126
	¾ x 1½ x 1	вход на балк[он] в К[ирилловском] а[лтаре]	4,32
	5 x 1 – 2	окна в в[осточной] ст[ене] М[ихайловского] а[лтара]	10
	3½ x 1½ x 1	окна в т[еплой] ц[еркви]	5,64
3 x 1½ x 1	юж[ное] окно паперти	4,128	
	5 x 1 x 3	окна глав[ного] алт[аря]	15
	2 x 1½ x 2	2 окна паперти з[ападных]	6
	3 x 1 x 16 – 48	□ ар[шин]	

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 53.

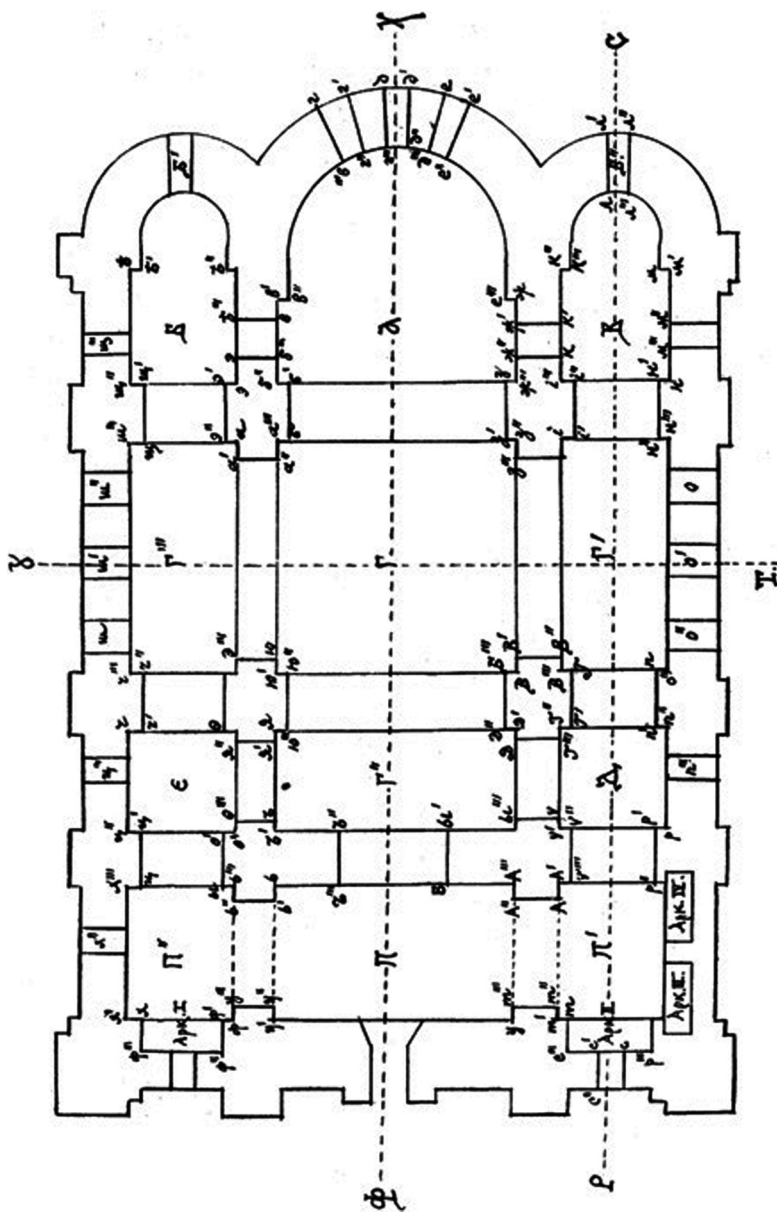
№ 20.

Чернетка розрахунків А. Праховим площі живопису для складання кошторису робіт з реставрації фрескового живопису Кирилівської церкви, Київ, між 1–26 липня 1882 р.⁶⁵

Кирилл[овский] алт[арь]		
Окна в 2 алт[арных] фонар[ях] – 66–		
Абсида = 10x14=140’–		

⁶⁴ Два останні пункти об’єднані фігурною дужкою, у наступній колонці сума “105” виведена для двох.

⁶⁵ Виконано чорнилом на одній стороні подвійного тонкого аркуша паперу в лінійку, причому зворотній чистий аркуш був відрізаний, від нього залишилась лише тонка вертикальна смужка біля згину шириною від 2,5 см вгорі до 1,5 см внизу. Папір тонкий, написи частково просвічуються на зворотній сторінці. У правому чистому полі лицевої сторінки виконані у стовпчик різноманітні розрахунки (див. мал.). У правому верхньому куті М. Праховим олівцем написана цифра “5”. На звороті смужки, що залишилась, в нижній частині олівцем догори ногами А. Праховим виконано напис: “АВСД | ДЕFG”. Дата документа визначена на підставі інформації другого звідомлення про хід розкриття та копіювання фресок Кирилівської церкви (док. № 29), в якому згадана доповідна імператорському археологічному товариству, що містить кошторисні розрахунки всіх робіт з реставрації живопису храму; розрахунки у згаданому документі передують складанню кошторису.

План Кирилiвської церкви, складений А. Праховим перед початком робiт 1881 р.
(А. Пучков, *Op. cit.*, с. 245)

<p>Полук[ружие] = $5'x5'8'' = 27,12'8$ Окно = $1,10''x10,10'' = 17,68$ $a-a = 6''-x11''\frac{1}{4}' = 6,120$ $a-a = 2'-x4'3'' = 8,96$ $a-a = 6''x17''\frac{1}{4}' = 6,120$ $a-a = 1'12'x3' = 5,64$ $A-ABCD = 4'4''x19'5'' = 85,179$ $\beta-\beta = 16'10''x9'' = 9-$ $\beta-\beta = 16'10''x9'' = 9-$ $\beta-\beta = 4'9''x3 = 12,144$ $\beta-\beta = 1,8''x1,8'' = 2,64$ $A'B'C'D' = 4'7''x19'5 = 85,179$ $DGEF^2 = 34\frac{1}{2}'x3'5'' = 79,260$ Фонарь = $(6'9''x3')x8 = 157,128$ $- = (1'8'x8'4'')x8=42-$</p> <p style="text-align: right;">690'134''</p> <p>Михайл[овский] а[лтарь] 690'134''</p> <p style="text-align: right;">Итого 1381'12''⁶⁶</p>		
<p>Верхн[ее] окно К[ирилловского] п[ридела] – 21,212 Id[em] Мих[айловского] пр[идела] – 21,212 Ниж[нее] окно К[ирилловского] п[ридела] – 17.– Ниж[нее] окно М[ихайловского] п[ридела] – 17.–</p> <p style="text-align: right;">Итого 436</p> <p style="text-align: right;">1458,180+66'</p>	1524	180
<p>Главн[ый] алт[арь] Площадь $14x40 = 560 -$ Прох[од] в М[ихайловский] а[лтарь] – 47,8⁶⁷ Прох[од] в М[ихайловский] а[лтарь] – 17,128 3 окна гл[авного] а[лтаря] – 66,192 Прох[од] в К[ирилловский] а[лтарь] – 47,8 Прох[од] в К[ирилловский] а[лтарь] – 17,128 Пл[ощадь] гл[авного] алт[аря] – 90– Пл[ощадь] промеж[утка] 108– Пл[ощадь] Тр[иумфальной] арк[и] – 28–</p>		

⁶⁶ Зверху знаходиться закреслена цифра “268”. Сама сума підведена горизонтальною рисою.

⁶⁷ Написано над закресленим “19”.

<p>Середка церкви $\beta'\beta' = 32,208$ ϕ осталося под с[е]в[еро]-з[а]п[адным] полу[кружием] – 119,– юж[ная] стена – 177,– 3 окна – 71,64 юж[ный] вход – 29,– $\gamma = 10,32$ $\delta = 79,244$ $\varepsilon = 52,240$ $\iota = 62,128$ $\varepsilon' = 52,240$ $\delta' = 79,244$ $\gamma' = 10,32$ $\phi' = 119$– сев[ерная] ст[ена] = 177– 3 окна = 71,64 сев[ерный] вх[од] – 29–</p>	<p>1178,1496 <u>5,216</u> 1183,216 Итого</p>	<p>1183 3730 <u>53</u> 3783</p>	<p>216 92 <u>54</u> 146</p>
<p>Еще верх Тр[иумфальной] арки</p>		3783	146
<p>Перенос</p> <p>Запад[ное] разветвлен[ие] $\eta\eta' = 113,80$ $\theta\theta' = 20,64$ Недост[ающее] в 3-х подоб[но] $\theta\theta' = 21,240$ арка = 176,126 з[ападная] стена = 180,96</p>	<p>510,606 2,94 512,94</p>	<p>512</p>	<p>146⁶⁸ 94</p>
<p>$\xi = \xi' = 83,64$ $\kappa - \kappa' - \chi - \chi' = 162$– $\lambda^{24} - 81$–</p>			

⁶⁸ Нижче знаходиться закреслене “92”.

цц' = 119,88 vv' = 77,96 oo' = 110,— пл' = 145,128 pp' = 46,64 ξ = 32,96 σ = 346,128		
итого 3 783	1 173 5 469	144 128
Купол глав[ный] = 762,129 Хоры: Сред[няя] часть = 444,128 Юж[ная] ⁶⁹ = 450,196 Сев[ерная] ⁷⁰ = 420,196 Часов[ня] = 248,— Соотв[етственно] = 71,128		
Итого	2 510 7 980	132 4
Кругл[ая] ц[ена]	8 000	—

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 54.

№ 21.

Чернетка кошторису на ремонт старих або виготовлення нових іконостасів, Київ, між 1–26 липня 1882 р.⁷¹

Смета⁷² для храма св[ятого] Кирилла в Києве.

I. Смета на ремонт нижнього яруса прежніх трех іконостасов.

Перезолотить три іконостаса, поправити и дорезать сломанную и утерянную резьбу, переклеить столярную работу, очистить старый грунт до дерева и вызолотить вновь.

⁶⁹ Слово виправлене.

⁷⁰ Слово виправлене.

⁷¹ Документ виконано на двох сторонах подвійного аркуша паперу синього кольору в лінійку. У лівому полі помітні три отвори від нитки, якою був зшитий цей та інші аркуші. У правому верхньому куті М. Праховим виконаний олівцем запис цифри “6”. Дата документа визначена на підставі інформації другого звітлення про хід розкриття та копіювання фресок Кирилівської церкви (док. № 29), в якому згадана доповідна імператорському археологічному товариству, що містить кошторисні розрахунки всіх робіт з реставрації живопису храму; розрахунки у згаданому документі включені до інших кошторисів (док. № 22–23, 27).

⁷² Виправлене зі “сметы”.

	р.	к.
На четырех (4) столяров по 30 руб[лей] в месяц на каждого, на два месяца	240	–
На двух (2) резчиков, на один месяц, по 35 ⁷³ р[ублей] каждому в месяц	70	–
На трех мастеровых для очистки старого грунта и наложения нового на три (3) месяца, по 25 р[ублей] на человека в месяц	255	
На шесть (6) человек, на 6 месяцев, ⁷⁴ вычистить, вылишовать и заполиментовать, каждому по 30 р[ублей] в месяц	1 080	–
На трех человек, на 5 месяцев, наложить золото, сделать полир и мат, по 40 р[ублей] в месяц каждому	600	–
Покрыть фон иконостаса масляной краской	120	–
Постановка поправленного иконостаса на место	100	–
Для позолоты сусального золота 195 книг по 3 р. 30 к. за книгу	643	–
Клею 6 пудов по 10 р. за пуд	60	–
Мелу, масла и разных материалов	125	–
Итого		
II. Смета на ⁷⁵ три новых иконостаса		
1. Три дубовых иконостаса в рамках гладкой работы, по 30 р. за квадратный аршин, за 135 арш[ин]	4 050	–
2. Три дубовых иконостаса решетчатых с пилястрами или колоннами, по 45 р. за 1 □ аршин, за 135 аршин	6 075	–

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 55–55зв.

⁷³ Цифра виправлена з “37”.

⁷⁴ Далі знаходиться закреслене “для наложения”.

⁷⁵ Далі знаходиться закреслене “новый иконостас”.

№ 22.

Чернетка складеного А. Праховим кошторису на реставрацію Кирилівської церкви, Київ, між 1–26 липня 1882 р.⁷⁶

NB. Большая или меньшая стоимость работ по обновлению Кирилловского храма будет зависеть главным образом от того, в какой мере будет применена при этом художественная живопись и в какой мере простая покраска.

Смета I.

рассчитанная на полное обновление внутренности Кирилловского храма, с расписанием св[ятыми] иконами всех стен, где не уцелело никаких фресок, с заменою старого иконостаса новым и т[ак] д[алее].

Ее итог 48 000 р., расходуется в течение трех (3) лет, необходимых для выполнения этой работы

I. Исправление живописи. Внутренняя поверхность стен Кирилловского храма слагается из следующих частей	□ арш[ин]	□ верш- [ков]	р.	к.
1) В главном алтаре, включая запад- [ные] стороны “царской арки”	1 021	208		
2) В Кирилловском и Михайлов[ском] приделах	1 524	180		
3) В поперечном корабле	1 237	14		
4) В южной части среднего про- доль[ного] кораб[ля]	512	94		
5) В “теплом” алтаре, паперти и части, соответствующей теплomu алтарю	1173	144		

⁷⁶ Виконано на двох сторонах подвійного аркуша паперу. Посередині лівого поля знаходяться три отвори від нитки, якими вони були зшиті, причому в нижньому отворі зберігся невеликий шматок цієї нитки чорного кольору. Орієнтовна дата документа визначена на підставі інформації другого звідомлення А. Прахова про хід розкриття та копіювання фресок Кирилівської церкви (док. № 29), в якому згадана доповідна імператорському археологічному товариству, що містить кошторисні розрахунки всіх робіт з реставрації живопису храму.

6) В барабане и главном куполе	762	124		
7) В хорах и ведущей на них лестнице	1 768	8		
Итого во всей церкви	8 000	4		
Из них следует исключить пролетов (т[о] е[сть], окон, дверей, внутренних арок и т[ому] п[одобного])	451	138		
<u>Остается для расписания</u>	7 548	22		
Считая за 1 □ аршин расписания и исправления в круге по 5 рублей (а именно: а) за перетирание штукатурки, промасливание стен и двойную грунтовку за 1 □ ар[шин] по 1 р.; б) за живопись и покраску в круге по 2 р. 50 к. за 1 □ аршин; в) за составление рисунков, за руководство при выполнении и редакционную работу лицу, производящему работы по 1 р. 50 к. за (□ арш[ин], – за 7548 □ ар[шин] 122 □ вер[шка]	3 742	50		
II. Три новых резных иконостаса, по смете иконостасного мастера	6 075	–		
III. Узорчатая балюстрада для четырех пролетов на хорах	400	–		
IV. За составление рисунков для них	1 000	–		
V. Ремонт полов, лестницы, оконных рам, и приведение в порядок вновь открытых архитектурных форм	2 000	–		
VI. Лесов приблизительно на	500	–		

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 58–58зв.

№ 23.

Чернетка записки А. Прахова від імені Комісії з відкриття та копіювання фресок Кирилівської церкви до Російського археологічного товариства щодо необхідності проведення їх наукової реставрації, Київ, між 1 та 26 липня 1882 р.⁷⁷

Комиссия по открытию и копированию фресок XII в.
Кирилловской церкви в Киеве

И[мператорскому] Р[усскому] а[рхеологическому] о[бществу].

В виду приближающегося конца работам по открытию и копированию фресок Кирилловской церкви, исполняемых с Высочайшего соизволения, мы, нижеподписавшиеся, считаем долгом обратить внимание имп[ераторского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества] на нижеследующее⁷⁸.

⁷⁷ Виконано на трьох подвійних аркушах паперу, з них два вкладені один до одного, а третій був долучений згодом. Папір Дитятківського товариства, у лівому верхньому куті наявні овальні штампи: у центрі зображення орла, вгорі та внизу напис “ДИТЯТКОВСКОГО ТОВАРИШЕСТВА”, по кінцях овалу – “№ 6”. Виконуючи чернетку, А. Прахов почав писати так, що штемпель опинився в нижньому правому куті та тильним боком до лицевих сторінок. Титульний лист містить лише чорнові розрахунки А. Прахова. Так, посередині у чотири рядки виконано напис: “8000 кв[адратних аршин] – 40 000. 3 нов[их] иконостаса – 6 075 р. Рисунок их – 500 р. Починка архитектур[ных] форм – 500 р.”. Дві останні цифри закреслені, між ними дописано “1 000”. Нижче під горизонтальною рисою вказана загальна сума: “47 075”, причому друга-третья цифри виправлені. Нижче знаходиться графічний малюнок з п’яти вертикальних рисок, між якими написані літери А. В. Р. К. Трохи нижче ліворуч виконані три вертикальні риси, які вгорі замкнені горизонтальною. Ще нижче знаходяться математичні розрахунки. Зверху у стовпчик: “2 666 $\frac{2}{3}$ | 1 333 $\frac{1}{3}$ | 4 000”, дробі закреслені, результат підведений горизонтальною рисою, навпроти якої ліворуч написано “ $\frac{2}{3}$ ”. Нижче ліворуч ділення у стовпчик: “8 000 / 3 = 2 766”, результат виправлено з “2 666”, нижче під “8 000” під горизонтальними рисками записано двічі “20”, під ними ще дві горизонтальні риси. Праворуч у стовпчик: “40 000 | 6 075 | -500 | 1 600 | 47 575 | 1 000 | 48 575”, результати під четвертим та шостим рядком підведені горизонтальною рисою. Праворуч у стовпчик розрахунок: “1 000 | 515 | 425”, результат підведено горизонтальною рисою, над цифрою “1 000” прокреслена цифра “4”. Дещо вище виконана цифра “4 800”, під нею ділення у стовпчик: “39 / 3 = 16”, під цифрою 49 написана цифра “19”, яка позначена з боків горизонтальними рисками. Праворуч у стовпчик: “40 000 | 6 075 | 500 | 1 000 | 425 | 48 000”, результат підведений горизонтальною рисою. Праворуч напис “3 лет”. У верхньому полі ліворуч олівцем виконаний М. Праховим напис, стертий: “А. В. Прахов”, праворуч: “Кирилловская церковь”. У правому куті олівцеві написи: “1882 г.” та “№ 17”. Дата написання документа визначена на підставі інформації другого звідомлення про хід робіт від А. Прахова до Російського археологічного товариства, в якому він згаданий (док. № 29).

⁷⁸ Напроти 6–8 рядків цього абзацу ліворуч помітні дуже ретельно закреслені розрахунки А. Прахова.

Открытие древних фресок, сохранившихся на стенах Кирил[ловской] церкви⁷⁹ не целиком, но отдельными кусками, в свою очередь кое где значительно поврежденными, неизбежно и невольно придало внутренности этого храма⁸⁰ вид⁸¹ разрушения, несовместимый с благолепием⁸², необходимым для церкви, в которой совершается богослужение⁸³. Сто лет тому назад, когда, по всей вероятности, впервые⁸⁴ были⁸⁵ забелены пестрые стены церкви, считалось возможным отделаться от этого печального вида руины таким простым способом. Ныне⁸⁶, естественно⁸⁷, надо прибегнуть к иным мерам, при которых соблюдены были бы интересы и археологии, и православного храма. Императорское Русское археологическое общество не пожелает, конечно, навлечь на себя укор в том, что оно,⁸⁸ обнажив стены храма для своих научных целей, не позаботилось о том, да⁸⁹бы храм снова приведен был в порядок⁹⁰. Так как возобновление внутренности Кирилловской церкви неизбежно⁹¹, то для императорского Русского археологического общества не может быть безразличным, будет ли это обновление исполнено с строгим соблюдением интересов науки⁹².

Это приведение в порядок стен могло бы состоять в следующем⁹³.

⁷⁹ Слова “Кирил[ловской] церкви” написані над рядком.

⁸⁰ Слова “этого храма” написані над закреслением “Кирилловской церкви”.

⁸¹ Далі знаходиться закреслене слово “полного”.

⁸² Далі знаходиться закреслене “православного храма”. Закінчення речення дописане у лівому полі. Під цим доповненням написана цифра “7980.4”.

⁸³ Від слів “необходимым” дописано на лівому полі.

⁸⁴ Далі знаходиться закреслене “про”.

⁸⁵ Слово написане над рядком.

⁸⁶ Перед словом знаходиться закреслене “что”.

⁸⁷ Слово написане раніше, воно обведене овалом, з якого лінія вказує на потрібне місце його розташування.

⁸⁸ Далі знаходиться закреслене “невольнo обезобразив”, причому перше слово написане над рядком.

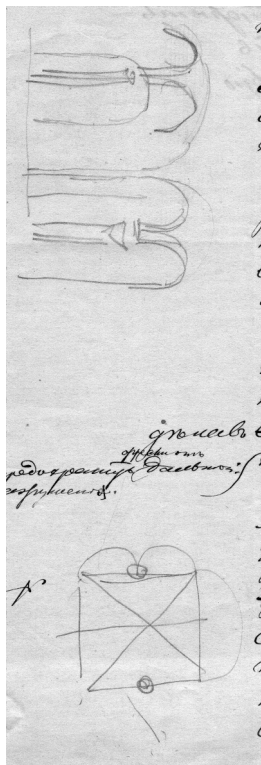
⁸⁹ Написане вгорі над закреслением “что”.

⁹⁰ Далі знаходиться закреслене “с соблюдением интереса науки”. Наступне речення написане у правому полі аркуша, його місце вказане трьома відрізками, які з’єднані кінцями в одній точці. Над ним написане слово “далее”.

⁹¹ Написане над закреслением “необходимо”.

⁹² Далі знаходиться закреслене “или увеличит собою сплеск”.

⁹³ Наступна частина чернетки – вісім абзаців, написана на окремому, третьому подвійному аркуші, доданому до двох попередніх. Текст написаний на лицевій та зворотній частинах, останні дві сторінки чисті. Ліворуч вгорі знаходяться чорнові розрахунки А. Прахова, написані проти годинникової стрілки по відношенню до основного тексту,

Малюнки А. Прахова на берегах (док. № 23)

Открытые⁹⁴ фрески в отношении своей сохранности распадаются на три категории:

1) Хорошо сохранившиеся, только с царапинами.

2) Полусохранившиеся,⁹⁵ настолько, что могут быть разобраны изображения.

3) Такие, от которых остались только красочные пятна, в которых ничего нельзя разобрать.

Первые следует, конечно, сохранить⁹⁶, как они есть, заделав⁹⁷ только царапины и выбоины,⁹⁸ дабы предохранить фрески от⁹⁹ дальнейшего разрушения.

Вторые следовало бы обновить, следуя строго сохранившимся указаниям. Для науки это не составит никакой потери, так как на наших копиях с фресок (большей частью в величину оригинала)¹⁰⁰ передан со всей тщательностью¹⁰¹ не только весь рисунок, насколько он сохранился, но также у все порчи.

Третьи¹⁰² надо считать окончательно погибшими и по снятии с этих мест копий, перетереть стену и допустить в этих местах живопись или просто покраску¹⁰³.

які розміщені у три групи: “400 | 216” ліворуч, остання підкреслена горизонтальною рисою; праворуч “215,94 | 216”, трохи нижче ліворуч “300” та праворуч від останньої “216 | 150 | 66”, результат підведений горизонтальною рисою, перед “66” стоїть закреслена одиниця, дописана знову трохи нижче. Ще нижче олівцем виконані два малюнки (див. мал. вище).

⁹⁴ Слово дописане у лівому полі.

⁹⁵ Далі знаходиться закреслене “но”.

⁹⁶ Написано над закресленим “оставить”.

⁹⁷ А. Прахов почав писати слово “закрасив”, проте закреслив майже все слово та дописав поруч у лівому полі “делав”.

⁹⁸ Закінчення речення написане на лівому полі аркуша, місце його розташування позначене хвилястою лінією.

⁹⁹ Слова “фрески от” написані над рядком.

¹⁰⁰ Далі знаходиться закреслене “но”.

¹⁰¹ Слова “со всей тщательностью” написані у правому полі сторінки.

¹⁰² Далі над рядком знаходиться закреслене “наконец”.

¹⁰³ Слова “или просто покраску” дописані пізніше дрібнішим почерком.

Но¹⁰⁴ о¹⁰⁵ткрытие фресок изменило вид не одних только стен: как известно и [мператорскому] Р[усскому] а[рхеологическому] о[бществу], прошлым летом,¹⁰⁶ с разрешения епархиального начальства снят был иконостас, прикрывавший передние стороны столпов “царской арки”, и¹⁰⁷ на этих стенах оказались хорошей сохранности фрески:¹⁰⁸ “Принесение во храм” и свв. апостолы Петр и Павел, в самом низу, наконец, узорчатая панель. Очевидно,¹⁰⁹ было бы крайне нежелательно восстанавливать иконостас в прежнем виде, таковым¹¹⁰ в этом случае опять пришлось бы закрыть¹¹¹ древние¹¹² изображения, не говоря уже о том, что высокий¹¹³ иконостас (весьма посредственной работы) не уместен в храме XII века, не имевшем ничего кроме низкой преграды, отделявшей алтарь от основной церкви. Соблюдая археологическую точность и обычай православия, желательно было бы на место прежнего высокого иконостаса низкий, по своей форме подходящий к древней преграде,¹¹⁴ образец¹¹⁵ которого может быть найден и в киевских древних изображениях, например в запрестольной мозаике Михайловского Златоверхого монастыря (XII в.). В крайнем случае, если необходимость заставит¹¹⁶ ограничиться старым иконостасом, то желательно было бы удержать из него только нижний ярус¹¹⁷.

Наконец открытие фресок повлекло за собою открытие и некоторых архитектурных форм, скрытых закладками и штукатурками, важнейшие из коих¹¹⁸ суть:

- 1) внутреннее окно, или род балкона, в Кирилловском приделе;
- 2) ниша в Михайловском приделе;

¹⁰⁴ Написане над закресленим “при”.

¹⁰⁵ Літера “о” була виправлена на велику.

¹⁰⁶ Далі знаходиться закреслене “был снят”.

¹⁰⁷ Написане над рядком.

¹⁰⁸ Далі знаходиться закреслене “принесения”.

¹⁰⁹ Далі знаходиться закреслене “что”.

¹¹⁰ Далі знаходиться закреслене “как”.

¹¹¹ Далі знаходиться закреслене “открытые интересные”.

¹¹² Слово дописане у лівому полі.

¹¹³ Слово дописане над рядком.

¹¹⁴ Далі знаходиться закреслене “вид”.

¹¹⁵ Дописано у лівому полі.

¹¹⁶ Далі знаходиться закреслене “удержа”.

¹¹⁷ Речення дописане у лівому полі, його місце визначено довгою хвилястою лінією.

¹¹⁸ Далі у реченні знаходиться закреслене “них”, яке А. Прахов закреслив та дописав поруч у лівому полі “коих”.

- 3) два новых аркосолия в¹¹⁹ южной стене паперти;
- 4) одно окно в западной стене на хорах;
- 5) вход в особое помещение (крестильня?) в южном разветвлении хор, полузаложенное кирпичами.

Естественно, что, раз эти древние архитектурные формы найдены, необходимо их¹²⁰ сохранить на виду.

Итак, ограничивая обновление внутренности Кирилловской церкви только тем, что непосредственно связано с открытием фресок, желательнее было бы:

- 1) Поддержать¹²¹ хорошо сохранившиеся фрески, освежить по-луслинявшие и расписать места, на каких изображений не уцелело.
- 2) Сделать новый иконостас, соответствующий своей формой времени постройки храма (XII в.).
- 3) Привести в порядок¹²² открытые древние архитектурные формы.

Сообщая об этом и[мператорскому] Р[усскому] а[рхеологическому] о[бществу], мы смеем надеяться, что оно не откажет¹²³ просить г[осподина] министра внутренних дел об исходатайствовании¹²⁴ потребных для этого сумм¹²⁵.

Сметы¹²⁶

I. Исправление живописи.

¹¹⁹ Далі знаходиться закреслене “внутрен”.

¹²⁰ Далі знаходиться закреслене “удер”.

¹²¹ Далі знаходиться закреслене “фр”.

¹²² Далі знаходиться закреслене “ф”.

¹²³ Далі знаходиться закреслене “ходатайствовать перед”.

¹²⁴ Написане над закресленим “асигновании”.

¹²⁵ Далі знаходиться закреслене “по ниже прилагаемой смете”. На рівні семи останніх речень А. Праховим виконані чорнові розрахунки. Над ними написана цифра “9”. Нижче зліва: “1 □ [аршин] – 85 к[опеек] | 2 – | 2,85 к[опеек] | 8 0000 | 22 800”, результати під другим та четвертим рядками підведені горизонтальними рисками, в останній цифрі ще два нулі закреслені. Праворуч виконана цифра “6”, дещо праворуч закреслене “22 800”, нижче “8 000 | 3 | 24 000”, результат підведений горизонтальною рисою. Ліворуч нижче першого розрахунку записано “3 р[убля]”, під ним “24 000 | 6 000 | 30 000”, результат підведений горизонтальною рисою. Праворуч цифра “10 000”, далі “28 000”. Ще нижче – “15 000”, праворуч – “3 р[убля]”.

¹²⁶ Остання літера виправлена. У правому верхньому полі міститься запис цифр у стовпчик: “ 5 р. 00 | 85 | 4; 15 | 1,50 | 2,65”. Отримані результати у другому та четвертому підведені горизонтальними рисками.

Внутренняя поверхность стен Кирилловского храма складывается из следующих частей:

	Кв[ад- ратных] аршин	вер[ш- ков]		
1) в главном алтаре, А (план) ¹²⁷ , включа- ющая ¹²⁸ западные стороны царских врат	1 021	208		
2) ¹²⁹ в Кирилловском алтаре, В	690 ¹³⁰	134	1 524	180
3) в Михайловском алтаре, С	690	134		
4) в поперечном корабле, D	1 237	14		
5) в юж[ной] ¹³¹ части среднего про- доль[ного] кораб[ля], F	592	94		
6) в частях E, G, K	1 172	144		
7) бараб[ан]е и главном куполе	762	124		
8) в ¹³² хорах	1 748 ¹³³	8	1 768.8	
Итого по всей церкви ¹³⁴	7 980 ¹³⁵	4		

¹²⁷ Слова “А (план) дописані над рядком”.

¹²⁸ Далі знаходиться закреслене “повер”.

¹²⁹ Пункти 2 та 3 об’єднані фігурною дужкою.

¹³⁰ У цих та наступних рядках та колонках цифри закреслені.

¹³¹ Слово дописане над рядком.

¹³² Попереду написане закреслене “в”.

¹³³ Ця та наступна цифра у рядку закреслені.

¹³⁴ Нижче виконані розрахунки у три стовпчика. Перший виконаний у п’ять рядків “5,00 | 1 – | 4,00 | 1,50 | 2,50”, отримані результати у другому та четвертому підведені горизонтальними рисками. Другий містить три рядки: “6500 | 50 | 32500”, результат підведений горизонтальною рисою. Праворуч знаходиться третій стовпчик: “8 000 | 7 980 | 20”, результат так само підведений горизонтальною рисою.

¹³⁵ Перед цифрою у двох колонках містяться такі закреслені цифри: “7 833 860 | 3 92 | 7 836 92 | 7 977”. Нижче поставлена цифра “5”, а праворуч міститься ще один розрахунок у стовпчик “1 748,8 | 20 | 1 768,8”, результат підведений горизонтальною рисою.

¹³⁶ Считаю 1 □ аршин – 1 р. ¹³⁷ за перети- рание штукатурки, за промасливание стен ¹³⁸ двойною грунтовкой, 1 р. 50 к. ¹³⁹ за редакционную работу и 2 р. 50 к. ¹⁴⁰ лицу, проводящему ра- боты ¹⁴¹ – по 5 р. за □ аршин ¹⁴² .			6 000 ¹⁴³	
II. Три новых иконостаса maximum по прилагаемой смете. За составление рисунка иконостаса			6 075 500	
Итого			49 075 ¹⁴⁴	00
III. Если оставить нижний ярус преж- него иконостаса то ¹⁴⁵			41 643 ¹⁴⁶	

*НЗСК, НАДР 415/11, арк. 39–43зв.*¹⁴⁷

¹³⁶ Вгорі знаходиться закреслене “Из них прибли[зительно] круглым счетом 7 000 требует серьезной поправки”. Праворуч біля колонки знаходиться закреслена цифра “39 500”, причому третя виправлена з “9” на “5”.

¹³⁷ Дописане над рядком, перед ним закреслене “1 р. с”.

¹³⁸ Далі знаходиться закреслене “грунтовкой”.

¹³⁹ Вартість дописана над рядком.

¹⁴⁰ Вартість дописана над рядком.

¹⁴¹ Слова “лицу, проводящему работы” дописано праворуч, що частково заходить на колонки таблиці.

¹⁴² Нижче знаходиться закреслене речення: “Лицу, руководящему работами по 3 000 в год, считая, что работы будут разложены на 2 года”. Після слова “лицу” над рядком знаходиться закреслене “всеми, над”, нижче також закреслене “над”.

¹⁴³ Трохи вище знаходиться закреслена цифра “32 000”, причому вона виправлена з “35 000”.

¹⁴⁴ Цифра виправлена. Перші дві спершу мали бути “52”.

¹⁴⁵ У нижньому полі зазначені розрахунки у дві колонки. Перша містить цифри “399 – 1 500 | 1 899 – покраск[a] | 5649 – живо[и]сь”, два останні рядки підведені горизонтальною рисою. Праворуч знаходяться закреслені цифри “8 000, 4” та, на певній відстані “8 0000 | 2”. Нижче у стовпчик: “7 999,256 | 451,138 | 7 548,118 | 1 899 | 5649,118”, результати під другим та четвертим рядками підведені горизонтальними рисками. Праворуч закреслена цифра “12 000”.

¹⁴⁶ Цифра виправлена з “41 543”, перед нею розрахунки у стовпчик: “32 000 – | 6 000 | 3 643”, вказана у колонці цифра підкреслена горизонтальною лінією.

¹⁴⁷ Аркуш 41 чистий.

№ 24.

**Виконана А. Праховим виписка про історію
Кирилівського монастиря, для підготовки доповідної записки,
Київ, між 1–26 липня 1882 р.¹⁴⁸**

Кирилловский м[онасты]рь

Построен между 1138 и 1146 вел[иким] кн[язем] Всеволодом II Ольговичем и его супругой Марией Мстиславной. Строители и их сын Святослав III с супругой б[ыли] погребены в этом храме. Храм стоит на холме над местом “Дорогожичи”, над тем местом, где главная дорога, идущая от Вышгорода, входит в Киев; здесь Всеволод II взял Киев и вероятно в память победы соорудил храм св[ятого] Кирилла.

Свидетельства о К[ирилловском] м[онастыре] начинаются с XII в., в XIII, XIV и XV перерыв, в XVI снова появляются. В том веке храм поступает в владения князя Острожского Конст[антина] Конст[антиновича] на правах патронства. Кн[язь] перевел из г[орода]¹⁴⁹ Острога своего любимого игумена Василия Красовского и с помощью его возобновл[ялся] храм, вероятно к этому времени относятся фрески XVII в., кое где найденные А.В. Пр[аховым]. В 17¹⁵⁰86 г. м[онасты]рь был упразднен имп[ератрицей] Екате[риной] II, тогда вероятно фрески б[ыли] закрыты штукатуркой. В 1860 г. случайно при перетирании стен наталкиваются на древние фрески. В течение 1881 и 1882 г. фрески были открыты А.В. П[раховым].

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 127–127зв.

¹⁴⁸ Документ написаний на одинарному аркуші паперу в лінійку, первісно аркуш був подвійним, проте його друга частина була відірвана. По краях наявні сліди пізнішої підклейки розірваних аркушів паперу. Цей документ разом із записом переліку робіт по мармуру при відновленні Кирилівської церкви (арк. 126–126зв.) та малюнком іконостаса (арк. 128–128зв.) було склеєно за допомогою подвійних смужок білого паперу. У верхньому правому куті М. Праховим олівцем виконані написи: “1882” та “№ 41/4”. Дата документа визначена на підставі інформації доповідної записки до О. Дрентельна, в якій А. Прахов прагнув викласти історію монастиря та відкриття фресок, (док. № 25), що згадується у другому звітному повідомленні про роботи у Кирилівській церкві Російському археологічному товариству (док. № 29).

¹⁴⁹ Написано над рядком.

¹⁵⁰ Цифра “7” виправлена з “8”.

№ 25.

**Чернетка доповідної записки А. Прахова О. Дрентельну, Київ,
між 1–26 липня 1882 р.¹⁵¹**

¹⁵²Памятная записка о работах, производящихся с¹⁵³ высочайшего
соизволения в Кирилловской церкви д[ействительного] ч[лена]
и[мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества]
А[дриана] В[икторовича] П[рахова]
е[го] в[ысоко]п[ревосходительству] N.N. Д[н]ю¹⁵⁴

Церковь во имя Св[ятой] Троицы Кирилловского монастыря, упраздненного в прошлом столетии, ныне домовая церковь Кирилловских богоугодных заведений, по свидетельству четырех летописных известий была сооружена¹⁵⁵ великим князем киевским Всеволодом II Ольговичем (1138–1146), вероятно, в память победы, одержанной им в этих местах над киевлянами. Разграбленная и полуразрушенная во время татарского погрома¹⁵⁶, она впервые снова была приведена в порядок¹⁵⁷ в XVI столетии стараниями князей Острожских, главным образом К[онстантином] К[онстантиновичем] и его любимца игумена В[асилия] Кр[асовского]¹⁵⁸, переведенного князем из г[орода] Острога в Киев, в Кирилловскую обитель. Начиная с В[асилия] К[расовского], идет целый ряд энергичных настоятелей,

¹⁵¹ Виконаний на двох подвійних та одному одинарному аркушах паперу в лінійку блакитного кольору. Раніше аркуші були зшиті, про що свідчать три розташовані вертикально наскрізні отвори біля середини лівого краю. Остання сторінка документа чиста. У верхньому правому куті М. Праховим олівцем виконано напис: “А.В. Прахов. 2” Дата документа визначена на підставі інформації листа другого звідомлення про роботи у Кирилівській церкві Російському археологічному товариству (док. № 29), в якому ця доповідна згадана.

¹⁵² Ліворуч вгорі виконаний закреслений запис “Е[го] в[ысоко]п[ревосходительству]”.
¹⁵³ “С” виправлена з “в”, далі знаходиться закреслене слово “Кирилло”.

¹⁵⁴ Далі знаходиться закреслене “гну”. Найвірогідніше, зважаючи на структуру зазначення адресата в іншій доповідній записці, “пам’ятна записка” була адресована Київському та Волинському генерал-губернатору О. Дрентельну (док. № 26). Дрентельн, Олександр Романович (1820–1888) – російський державний діяч, Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор у 1881–1888 рр.

¹⁵⁵ Далі знаходиться закреслене “ки”.

¹⁵⁶ Слова “во время татарского погрома” написані над рядком.

¹⁵⁷ Далі знаходиться закреслене “после татарского погрома”.

¹⁵⁸ Біля скороченого “В. Кр.” вгорі олівцем виконаний маленький скісний хрестик, а в нижньому полі олівцем М. Праховим дописано: “(х)Василия Красовского”.

либо¹⁵⁹ трудившихся над материальным благосостоянием монастыря, либо высоко поднявших его нравственный авторитет в эпоху борьбы в этих краях¹⁶⁰ за православие; достаточно назвать братьев Лобунских, Мелетия Дзика и Димитрия¹⁶¹, святителя Ростовского. При имп[ератрице] Екатерине Кирилловский м[она]с[ты]рь был упразднен и церковь с местом и постройками¹⁶² была отдана богоугодным заведениям.

С 1860 года¹⁶³ Кирилловская церковь начинает привлекать внимание археологов, после того как в этом году, при начатом было перетирании стен, открыта была под побелкой и штукатуркой древняя стенная живопись¹⁶⁴ *al fresco*. Перетирание стен было остановлено и фрески спасены, но для их открытия не было сделано ничего¹⁶⁵. Незначительная¹⁶⁶ часть¹⁶⁷ Кирилл[овских]¹⁶⁸ фресок¹⁶⁹ впервые открыта была для III А[рхеологического] с[ъезда] в К[иеве]. Съезд в свою очередь не сделал никаких определенных постановлений относительно дальнейшей судьбы¹⁷⁰ Кирилловских древностей.

Д[ействительный] ч[лен] и[мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества] А[дриан] В[икторович] П[грахов], сделав разведки осенью 1880 года, имел честь докладывать 7 ноября¹⁷¹ того же года, в общественном собрании Общества о своей научной поездке и в числе других его предложений было принято Об[ществом] предложение¹⁷² просить г[осподина] м[инистра] в[нутренних] д[ел] ходатайствовать перед г[осударем] и[мператором] о его в[ысочайшем] соизволении на открытие и копирование Кир[илловских] фресок. Г[ос-

¹⁵⁹ Написане над закреслением “выработавш”.

¹⁶⁰ Слова “в этих краях” написані над рядком.

¹⁶¹ Далі знаходиться закреслене “Саввич в п”.

¹⁶² Слова “с местом и постройками” написані над рядком.

¹⁶³ Далі знаходиться закреслене “церковь снова”.

¹⁶⁴ Далі знаходиться закреслене “af”.

¹⁶⁵ Далі знаходиться закреслене речення: “до III Археологического съезда в Кіеве, когда для этого съезда очищена была”, перед першим словом пізніше дописано “Впервые”, а над ним – “для”.

¹⁶⁶ Далі знаходиться закреслене “впрочем”.

¹⁶⁷ Далі знаходиться закреслене “древних”.

¹⁶⁸ Слово дописане у лівому полі, воно відділене хвилястою лінією від іншої вставки, яка закінчує це речення.

¹⁶⁹ Закінчення речення записане у лівому полі.

¹⁷⁰ Слова “дальнейшей судьбы” дописані над рядком.

¹⁷¹ Далі знаходиться закреслене “в”.

¹⁷² Слово дописане у лівому полі.

подину] и[мператору] благоугодно было пожаловать и[мператорскому] Р[усскому] а[рхеологическому] о[бществу] 10 000 р. для производства¹⁷³ означенных работ и посылки с этой целью в Киев А. В. Прахова. Летом прошлого (1881) года были очищены $\frac{2}{3}$ церкви и около $\frac{1}{2}$ скопировано.¹⁷⁴ Результат превзошел ожидания: в Кирилловском приделе найдено было 12 хорошо сохранившихся картин, представляющих сцены из жития св[ятого] Кирилла Александрийского, в Михайловском приделе 38 фигур различных святых, отчасти хорошо сохранившихся, на передних сторонах столпов “царской арки”, по снятии иконостаса (с разрешения епархиального начальства)¹⁷⁵ открыты были фрески во всю высоту этих столпов: “Принесение во храм” (на сев[ерной] стене Богоматерь с Младенцем и за ними Иосиф с голубьями, на юж[ной] стене Симеон Богоприимец и пророчица Анна), дальше¹⁷⁶ св[ятые] ап[остолы] Петр и Павел, и самом низу декоративная панель. В па[п]ерти¹⁷⁷ храма¹⁷⁸ найдены отрывки¹⁷⁹ Страшного Суда, изображение Лона Авраамова, семь¹⁸⁰ ангелов¹⁸¹ на сводах аркосолий, в которых некогда помещались великокняжеские гробницы. На хорах найдены были также кое какие обрывки фресок XII в. Сверх того, в главном алтаре, в полуколоннах малых алтарей и на северной стене паперти, найдены остатки позднейшей стеной живописи, вероятно времен обновления храма, т[о] е[сть] XVI–XVII в. Важнейшее между ними – это колоссальное изображение молящейся Богоматери в полуколонне главного алтаря¹⁸². В нынешнем году открыты слабые следы фресок (12 апостолов) в барабане главного купола и изображения 2-х святых¹⁸³ вверху южной стены поперечного корабля. От-

¹⁷³ Далі знаходиться закреслене “с его в”.

¹⁷⁴ Далі знаходиться закреслене “ожи”.

¹⁷⁵ Далі знаходиться закреслене слово.

¹⁷⁶ Це слово та речення в дужках перед ним написано у правому полі.

¹⁷⁷ У тексті написано “парети”.

¹⁷⁸ Навпроти у стовпчик на рівні 1–4 рядків виконані математичні розрахунки: “37 742,50 | 6 075 – | 400 – | 1 000 – | 2 000 – | 500 – | 47 717,50”, результат підведений горизонтальною рисою.

¹⁷⁹ Слово дописане над рядком, під ним закреслене “фрагменти”.

¹⁸⁰ Написане над закресленим “тут”.

¹⁸¹ Далі знаходиться закреслене “в”.

¹⁸² Речення було написано на лівому полі, його місце у тексті визначено хвилястою лінією.

¹⁸³ Далі знаходиться закреслене “в”.

крытия фресок продолжают¹⁸⁴. Одновременно с открытием фрески копировались с возможною археологическою точностью. Прошлою зимою и[мператорское] Р[усское] а[рхеологическое] о[бщество] сделало на основании донесен[ий] д[ействительного] ч[лена] А[дриана] В[икторовича] П[рахова] всеподданнейший доклад о работах в Кирилловской церкви, на которых е[го] и[мператорскому] в[еличеству] благоугодно было начертать слова: “весьма интересное открытие” 5 декабря¹⁸⁵ прошлого года¹⁸⁶ и благоволить¹⁸⁷ принять О[бще]с[т]во под свое высочайшее покровительство.

С самого начала работ и[мператорское] Р[усское] а[рхеологическое] о[бщество]¹⁸⁸ предложило¹⁸⁹ двум киевским археологам – кафедральному протоиерею [Софийского] собора П[етру] Г[авриловичу] Л[ебединцеву]¹⁹⁰ и проф[ессору] Дух[овной] акад[емии] П[етру] А[лександровичу] Л[ашкареву] составить, совместно с д[ействительным] ч[леном] А[дрианом] В[икторовичем] П[раховым], командированным с в[ысочайшего] с[оизволения] для производства работ, комиссию для совместного¹⁹¹ наблюдения над этими работами.

В виду приближающегося окончания работ в Кирилл[овской] церкви по открытию и копированию древних фресок, означенная комиссия считала своим долгом обратить¹⁹² внимание и[мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества] на то, что по снятии побелки и штукатурки,¹⁹³ внутренности Кирилл[овской] церкви придан печальный¹⁹⁴ вид¹⁹⁵ разрушения, от которого сто лет тому назад старались избавиться, закрасив все стены сплошь белою краской¹⁹⁶.

¹⁸⁴ Речення було дописане у лівому полі, його місце у тексті визначено хвилястою лінією.

¹⁸⁵ Після стоїть закреслене “18”.

¹⁸⁶ Дата написана у правому полі.

¹⁸⁷ Далі знаходиться закреслене “принять”.

¹⁸⁸ Далі знаходиться закреслене “с”.

¹⁸⁹ Далі знаходиться закреслене “киев”.

¹⁹⁰ Скорочені ініціали написані над рядком.

¹⁹¹ Слово дописане над рядком.

¹⁹² Слово дописане у лівому полі.

¹⁹³ Далі знаходиться закреслене “сте”.

¹⁹⁴ Слово дописане над рядком.

¹⁹⁵ Далі знаходиться закреслене “полного”.

¹⁹⁶ Ця частина речення написана у лівому полі, замість закресленого: “таким простым способом”.

Признавая такой вид несовместным с благолепием православного храма, в котором происходит богослужение, “Комиссия” выразила мнение о необходимости привести внутренность Кириллов[ской] ц[еркви] в порядок, соблюдая при этом как интересы¹⁹⁷ православного храма, так и требования науки. По ее мнению, некоторые из открытых фресок, хорошо сохранившиеся, должны быть оставлены в их теперешнем виде с легкой поправкой выбоин и царапин, затем менее сохранившиеся могли бы быть частью освежены, частью дополнены, наконец места, на которых ничего не уцелело, могли бы быть вновь расписаны или покрашены. Сверх того, считая неудобным восстановление прежнего высокого иконостаса, закрывающего фрески столпов “царской арки” и несовместного с церковью XII века, комиссия полагала бы желательным устроить новый иконостас, низкий, в стиле XII в., или если бы пришлось¹⁹⁸ удержать¹⁹⁹ прежний иконостас, то, на ее мнение, следовало бы ограничиться одним нижним ярусом. Наконец, Комиссия признала желательным оставить на виду некоторые древние архитектурные формы, открытые при очистке побелки и штукатурки. В заключение Комиссия просила и[мператорское] Р[усское] а[рхеологическое] о[бщество] ходатайствовать перед г[осударем] и[мператором] через М[инистерство] в[нутренних] д[ел] о продолжении в К[ирилловской] ц[еркви]²⁰⁰ работ²⁰¹ в этом смысле.

Сообщая о всем вышеизложенном²⁰², смею надеяться, что В[аше] в[ысокопревосходительство]²⁰³ со своей стороны не откажете оказать Ваше просвещенное содействие делу, одинаково касающемуся²⁰⁴ как интересов русского²⁰⁵ православия, так и русской археологии.

Д[ействительный] [член] и[мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества] *А. Прахов.*

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 44–48.

¹⁹⁷ Слово закреслене. Над ним знаходиться також закреслене “требов”.

¹⁹⁸ Далі знаходиться закреслене: “применить”.

¹⁹⁹ Слово дописане у правому полі.

²⁰⁰ Слова “в К[ирилловской] ц[еркви]” написані над рядком.

²⁰¹ Далі знаходиться закреслене “в К[ирилловской] ц[еркви]”.

²⁰² Далі знаходяться шість попарно розташованих вертикальних ризок, закреслених подвійною горизонтальною ризкою.

²⁰³ Далі знаходяться шість попарно розташованих вертикальних ризок, закреслених подвійною горизонтальною ризкою.

²⁰⁴ Слово виправлене з “касающеся”.

²⁰⁵ Слово дописане над рядком.

№ 26.

**Чернетка доповідної записки А. Прахова О. Дрентельну,
Київ, між 1–26 липня 1882 р.²⁰⁶**

Докладная записка об исправлениях, которые необходимо произвести в церкви²⁰⁷ Кирилловских богоугодных заведений его высокопревосходительству А. Р. Дрентельну, г[осподи]ну Киевскому и Волынскому генерал-губернатору

Исполняя желание Вашего высокопревосходительства, имею честь довести до Вашего сведения нижеследующее.

Кирилловская церковь, ставшая по открытии в ней древних²⁰⁸ фресок²⁰⁹ важнейшим между всеми памятниками XII века в Киеве,²¹⁰ прежде всего вызывает заботу о сохранении этих фресок и о приведении в порядок поверхности²¹¹ внутренних стен.

І. В отношении сохранности Кирилловские фрески могут быть разделены на три группы: а) хорошо сохранившиеся (это картины на южной стене Кирилловского алтаря, средний ярус на северной стене Михайловского алтаря, середина изображения Евхаристии в главном алтаре, изображение Лона Авраамова “в паперти”, 3 ангела в аркосолиях в западной стене паперти и некоторые другие отдельные фигуры, рассеянные там и сям); б) полуслинявшие фрески, но в которых можно распознать сюжеты; в) части древней штукатурки, на которой ничего не уцелело, кроме неясных красочных пятен.

Первые из поименованных фресок следует сохранить в их настоящем виде, заделав только царапины и выбоины, дабы предохранить их от дальнейшего разрушения. Вторые следует освежить²¹² и дополнить в них недостающие части, строго руководствуясь сохранившимися указаниями. Третьи следует считать окончательно погибшими и допустить в этих местах новую живопись или покраску. При этом научные интересы ничуть не пострадают, так как со всех изображений, даже и неясных, делаются мною²¹³ точные копии, большей частью в величину оригинала. На всех полях²¹⁴, расписанных орна-

²⁰⁷ Слово дописане над рядком.

²⁰⁸ Слово дописане над рядком.

²⁰⁹ Далі знаходиться закреслене “XII века”.

²¹⁰ Далі знаходиться закреслене “прежде всего”.

²¹¹ Слово дописане над рядком.

²¹² Далі знаходиться закреслене “в”.

²¹³ Слово дописане у лівому полі.

²¹⁴ Дописано над закресленим “частях”.

ментами, как то: оконные ниши, дверные ниши, узкие стороны столбов, лунообразные отрезки между сводами и²¹⁵ находящимися между ними арками, – недостающие части узоров могут быть легко восстановлены по сохранившимся образцам.

Подправка слинявших фресок и дописка недостающих частей должна быть сделана масляными красками, при этом части стен, на которых не уцелело никаких изображений, должны быть²¹⁶ надлежащим образом промаслены и дважды²¹⁷ загрунтованы.

II. Открытие фресок на передних сторонах царской арки, прежде закрытых высоким иконостасом, сделало неудобным восстановление прежнего иконостаса²¹⁸. Желательно было бы²¹⁹ на его место иконостас низкий и, так как существующий иконостас уже значительно устарел²²⁰, вместо удержания нижнего яруса иконостаса²²¹, то было бы лучше²²² вместо удержания нижнего яруса старого иконостаса,²²³ заменить его новым, низким, по своему рисунку соответствующим тем древним низким преградам, которые отделяли в XII веке алтари от остального храма.

III. При открытии фресок найдены были некоторые древние архитектурные формы, скрытые закладками и штукатурками, – их желательно было бы оставить на виду. Вот они:

1) Внутреннее окно, или балкон, с фреской на боковой стене, в Кирилловском алтаре (см[отрите] пл[ан] в).

2²²⁴) Окно²²⁵ в середине западной стороны на хорах (см[отрите] разрез á).

3) Ниша со сводом в Михайлов[ском] прид[еле] (см[отрите] пл[ан] г)²²⁶.

4²²⁷) Полузаложенный вход в южное разветвление хор (крестильня?).

²¹⁵ Далі знаходиться закреслене “арк”.

²¹⁶ Далі знаходиться закреслене “соответствую”.

²¹⁷ Слово дописане над рядком.

²¹⁸ Далі знаходиться закреслене “который”.

²¹⁹ Слова “было бы” написані над рядком.

²²⁰ Слово дописане над закресленим “обветшал”.

²²¹ Слова “вместо удержания нижнего яруса иконостаса” написані над рядком.

²²² Дописане під рядком. Над ним знаходиться закреслене “желательно”.

²²³ Слова “вместо удержания нижнего яруса старого иконостаса” були написані над рядком.

²²⁴ Цифра виправлена з “3”.

²²⁵ Попереду заходиться закреслене слово “сводчатое”.

²²⁶ Речення написане над попереднім.

²²⁷ Виправлено з “3”.

5²²⁸) 2 аркосолії в южній стіні паперти (см[отрите] план д, д').
6²²⁹) 12 окон барабана главного купола снизу заложены (см[отрите] разрез б)²³⁰. Желательно было бы, не вынимая закладок, вполне сделать под окнами ниши, как это сделано в барабане Софийского купола²³¹.

V²³². Во всех окнах²³³ зимние²³⁴ рамы²³⁵ восстановлены таким образом, что пересекают древние узоры на внутренних стенах окон; следовало бы²³⁶ зимние рамы устроить так, как [в] церкви Михайловского м[она]с[ты]ря, т[о] е[сть] по возможности дальше от внутренней, так, чтобы весь узор был на²³⁷ виду.

VI. Деревянная балюстрада на хорах, уже значительно попорченная, также могла бы быть заменена другою, по рисунку более соответствующей времени построения храма.

VII²³⁸. В некоторых частях²³⁹ храма²⁴⁰ кирпичные полы значительно попорчены, так в²⁴¹ северной части паперти, в всех трех²⁴² алтарях, главным, Кирилловском и Михайловском.

VIII. Наконец лестница, ведущая на хоры, требует полного ремонта²⁴³.

²⁴⁴Что до сумм, потребных для приведения Кирилловского храма в порядок, то большая или меньшая стоимость работ²⁴⁵ будет зависеть главным образом от того, в какой мере будет применена при обновлении храма²⁴⁶ художественная живопись и в какой мере простая

²²⁸ Виправлено з “4”.

²²⁹ Виправлено з “5”.

²³⁰ Речення у дужках дописане над рядком.

²³¹ Цей пункт написаний у правому полі.

²³² Так у тексті – п. IV немає. Над рядком знаходиться закреслене “наконец”.

²³³ Далі знаходиться закреслене слово “существуют”.

²³⁴ Слово дописане над рядком над закресленим “двойные”.

²³⁵ Далі знаходиться закреслене нерозбірливе слово.

²³⁶ Закінчення слова “следовало” та частка “бы” написані над рядком.

²³⁷ Слово дописане над рядком.

²³⁸ Далі знаходиться закреслене “Я вовсе не касаюсь полов, несколько попорченных в алтарях, так как это вопрос обыкновенного ремонта”, над ним закреслене “наконец”.

²³⁹ Слова “В некоторых ча” написана над рядком, решта речення – у лівому полі.

²⁴⁰ Далі знаходиться закреслене “где”.

²⁴¹ Далі знаходиться закреслене “юж”.

²⁴² Далі знаходиться закреслене “то”.

²⁴³ Речення написане у лівому полі.

²⁴⁴ Попереду знаходиться закреслене “На предположенные выше направления прилагаю при сем смету. Д[ействительный] ч[лен] и[мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества] А[дриан] В[икторович] П[рахов]”.

²⁴⁵ Слово написане над рядком.

²⁴⁶ Слово дописане над рядком.

покраска. При сем прилагаются²⁴⁷ 2 сметы. Одна рассчитана на обновление с расписанием иконами всего храма,²⁴⁸ ее итог – 48 000 р. расходуется в течение трех лет, необходимых для выполнения этой работы. Другая смета²⁴⁹ предполагает только приведение в порядок фресок там, где от них что-либо уцелело, а в остальном – просто покраску с²⁵⁰ узорчатыми панелями и каймами.²⁵¹ Ее итог 30 [000 р.], расходуется в течение 2 лет.

Кирилловский храм по своему археологическому значению играет для XII века киевской старины²⁵² такую же роль, как²⁵³ Киево-Софийский собор для XI²⁵⁴; не мешаает²⁵⁵, кстати, вспомнить, что на обновление Софийского собора употреблено было более²⁵⁶ 100 000 р.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 49–51зв.

№ 27.

Чернетка складеного А. Праховим кошторису на реставрацію Кирилівської церкви, Київ, між 1–26 липня 1882 р.²⁵⁷

Смета для²⁵⁸ приведения в порядок внутренности Кирилловской церкви

I. Исправление живописи

²⁴⁷ Слова “при сем прилагаются” написані над рядком, під ними знаходяться закреслені слова: “для” та “прилагая при этом”.

²⁴⁸ Починаючи від цих слів до кінця речення воно написане у правому полі аркуша.

²⁴⁹ Слово дописане у правому полі аркуша над попереднім доданим реченням.

²⁵⁰ Далі знаходиться закреслене “легкими”.

²⁵¹ Далі знаходиться закреслене “первая смета в 48 000 с расходом суммы в 3 года, в которые”. Це речення частково виходить у праве чисте поле аркуша.

²⁵² Слова “киевской старины” дописані над рядком.

²⁵³ Далі знаходиться закреслене “Соф”.

²⁵⁴ Далі М. Праховим дописане олівцем “в.”

²⁵⁵ Слова закреслені, проте вони залишені, бо без них подальше речення втрачає сенс.

²⁵⁶ Написане над закресленим “до”.

²⁵⁷ Виконано на двох сторонах подвійного аркуша. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: “ \mathcal{T} ” та “А. В. Прахов”. На зворотному боці у нижньому полі А. Праховим виконані розрахунки у два стовпчики. Праворуч: “3 000 | 22 194 | 3 300 | 1 000 | 29 494”, сума підведена горизонтальною рисою. Трохи нижче ліворуч: “5548½ | 4 | 22 192 | 2 | 22 194”. Посередині збереглися три вертикальні отвори від ниток, яким були зшиті аркуші. Дата документа визначена на підставі інформації чернетки доповідної записки А. Прахова до О. Дрентельна, до якої було долучено цей кошторис (док. № 26).

²⁵⁸ Слово написане над закресленим “на”.

Внутренняя поверхность стен Кирилловского храма слагается из следующих частей	□ арш[ин]	□ верш- [ков]	руб.	коп.
1) В главном алтаре (А), включая западные стороны “царской арки”	1 021	208		
2) В Кирилловском и Михайловском приделах вместе (В, С)	1 524	180		
3) В поперечном корабле (Д)	1 237	14		
4) В южной части среднего корабля (F)	512	94		
5) В теплом алтаре, паперти и части, соответствующей теплому алтарю (Е, G, К)	1 173	144		
6) В барабане и главном куполе	762	124		
7) В хорах и ведущей на них лестнице	1 768	8		
Итого по всей церкви квадр[атных] аршин	8 000	4		
Из них следует исключить пролетов (т[о] е[сть], окон, дверей и т[ому] п[одобного]) ²⁵⁹	451	138		
Остается для расписания	7 548	122		
Считая за 1 □ аршин	р.	к.		
а) За перетирание штукатурки, промасливание стены и двойную грунтовку по	1 р.	–		
б) За живопись и покраску в круге	2	50		
в) За руководство и редакционную работу лицу, проводящему работы, по	1	50		

²⁵⁹ Цей рядок вписано між рядками пізніше.

Всего за каждый □ аршин	5 р.	–		
А за 7 548,122 ²⁶⁰ квадрат[атных] аршин			37 742 ²⁶¹	50
II. Три новых дубовых узорчатых ²⁶² иконостаса, по ²⁶³ смете иконостасного мастера			6 075	
III. Узорчатая балюстрада для четырех пролетов ²⁶⁴			400	
За составление рисунков для них			1 000 ²⁶⁵	
III. Ремонт полов, лестницы, оконных рам и приведение в порядок вновь открытых архитектурных форм ²⁶⁶			2 000	
IV. Лесов добавить к существующим			500 ²⁶⁷	
Итого ²⁶⁸			48 000 ²⁶⁹	

(см[отри] на обороте)

Работы по этой смете могут быть исполнены в течение трех лет, следовательно ежегодно, в течение трех лет, потребовалось бы по шестнадцать (16 000) тысяч.

II смета

Вся поверхность – 4 548,122.

Для простой покраски – 2 000.

Для живописи – 5 548,122.

1 р. подготовка, 1 р. 50 [к.] испол[нение] на стенах, 1 р. 50 [к.] лицу руковод[ящему работами].

²⁶⁰ Цифра виправлена з “8 000”.

²⁶¹ Цифра виправлена з “40 000”.

²⁶² Слова “дубовых узорчатых” написані над рядком.

²⁶³ Далі знаходиться закреслене “прилагаемой”.

²⁶⁴ Цей рядок дописаний між рядками.

²⁶⁵ Цифра виправлена.

²⁶⁶ Цей рядок дописано між рядками, первісно тут було записано: “починка архитектурных форм”.

²⁶⁷ Цифра виправлена.

²⁶⁸ Зверху дописано “до”.

²⁶⁹ Цифра виправлена.

За расписание 5 548,122 по 4²⁷⁰ р. за 1 ар[шин] – 22,194 [р.]²⁷¹.
2 000 □ ар[шин]²⁷² покраски по 1 р. 50 [к.] – 3 000 р.
Исправление нижнего яруса старого иконостаса – 3 300 р.
Приведение у порядок новооткр[ытых]²⁷³ архитектур[ных]
форм и оконниц – 1 000.
29 494 [р.]
Лесов и подмосток – 506²⁷⁴
30 000 [р.]²⁷⁵.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 57–57зв.

№ 28.

**Чернетка листа А. Прахова до Д. Толстого, Київ–Санкт-Петербург,
між 1–26 липня 1882 р.**²⁷⁶

Ваше сиятельство, граф Дмитрий Андреевич²⁷⁷.

Позвольте²⁷⁸ напомнить Вам, с глубокою признательностью²⁷⁹,
о том, как два года тому назад Вы оказали мне нравственную и мате-
риальную поддержку, одоббив мое намерение отдаться изучению²⁸⁰
памятников древнерусского²⁸¹ искусства и назначив мне с этою
целью, для моей первой научной поездки по России²⁸², денежное по-

²⁷⁰ Виправлено з цифри “5”.

²⁷¹ Над цифрою находится закреслене “27 742,50”. Нижче закреслений рядок: “2 000 кв[адратных] ар[шин] покраски – 3 000”.

²⁷² Далі знаходиться закреслене “распис”.

²⁷³ Початок речення написаний над рядком, під першим словом знаходиться закреслене: “Починка”.

²⁷⁴ Далі знаходяться записи “конная почта”, “Почтовая станция по Александров[ской] ул[ице] в 4 часа”.

²⁷⁵ Цифра закреслена А. Праховим. Нижче закреслена цифра “500”.

²⁷⁶ Документ виконано на п’яти сторінках подвійних аркушів паперу блакитного кольору в лінійку. У лівому полі помітні три вертикальні наскрізні отвори для зшивання аркушів. Дата визначена орієнтовно на підставі згаданих у другому звідомленні Російському археологічному товариству (док. № 29), в якому згадуються аналогічні за змістом записки, та текст самого документа.

²⁷⁷ Толстой, Дмитро Андрійович (1823–1889) – російський державний діяч, міністр внутрішніх справ (1882–1889), президент імператорської Академії наук (1882–1889).

²⁷⁸ Дописане над рядком, під ним закреслене: “позвольте” та “беру на себя смелость”.

²⁷⁹ Написано над закресленим “благодарностью”.

²⁸⁰ Далі знаходиться закреслене “русских художественных”.

²⁸¹ Частина слова “древне” написана над рядком.

²⁸² Слова “для моей первой научной поездки по России” написані над рядком.

собою из сумм Министерства народного просвещения. Для меня это решение было крайне важно, оно в корне определило мою дальнейшую²⁸³ научную деятельность, и вот теперь, отдав уже тут лета этим трудам, я с чувством живейшей благодарности²⁸⁴ решаюсь сообщить Вашему сиятельству вкратце, что я успел сделать.

Приехав летом 1881 года в Киев, я в такой степени был поражен его²⁸⁵ древностями, что оставил первоначальный план быстрого объезда важнейших мест, где сосредоточены памятники русской старины, и предался²⁸⁶ изучению киевского искусства XI и XII века, заметив с первого же знакомства с памятниками, что далеко не исследованы, или исследованы недостаточно. Так мне удалось внести важную поправку в издание знаменитой мозаики Киево-Софийского собора, предпринятого императорским Р[усским] а[рхеологическим] о[бществом], открыть в Софийском соборе новые фрески в забытой и брошенной²⁸⁷ древней крестильне и подметить одну, в последствии может быть, небезынтересную подробность, а именно, что южная башня, в которой находится лестница на хоры с загадочными²⁸⁸ изображениями чудищ, охот, скоморохов, рыстания и т[ому] п[одобного]²⁸⁹, есть пристройка, приставленная к стене²⁹⁰ первоначального здания, покрытой фресками. Все лето 1881 года я употребил на изучение Киево-Софийского собора, копируя мозаики и лучше сохранившиеся фрески. В то же время я приглядывался к единственной мозаике XII века, сделанной уже русскими руками, украшающей за престольную нишу Михайловского Златоверхого монастыря. У меня оставалось уже не более двух недель времени, когда я мог приняться за другой памятник XII века, за церковь бывшего Кирилловского монастыря, ныне домовую церковь Кирилловских богоугодных заведений. С 1860 года, когда предприняли было перетирание стен этой церкви, было известно, что под слоями штукатурки и побелки существуют фрески. Часть их была открыта для третьего Археологического

²⁸³ Слово дописане над рядком.

²⁸⁴ Слово дописане під рядком. Над ним знаходиться закреслене “признательностью”, над яким – закреслене “и успев кое что сделать”.

²⁸⁵ Далі знаходиться закреслене “худ”.

²⁸⁶ Написане над закресленим “отдался”.

²⁸⁷ Далі знаходиться закреслене “кре”.

²⁸⁸ Дописане над закресленим “знаменитыми”.

²⁸⁹ Далі знаходиться закреслене “не”.

²⁹⁰ Далі знаходиться закреслене “здания”.

съезда в Киеве, но как то на этот памятник не²⁹¹ было обращено²⁹² достаточного внимания. Я принялся делать разведки и к счастью попал на два хорошо сохранившихся места и скопировал два лика ангелов. 7 ноября я имел честь докладывать о результатах моей научной поездки в²⁹³ общественном собрании и[мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества] в П[етербурге] и в числе других моих предложений было принято предложение ходатайствовать перед госуд[арем] и[мператором] о его в[ысоком] соизволении на открытие и копирование фресок К[ирилловского] м[онастыря] и на отпуск для этой цели из г[осударственной] к[азны] 10 000 р[ублей]. Г[осударю] и[мператору] благоугодно было всемиловитейше внять этому ходатайству О[бществ]а и вот все²⁹⁴ лето прошлого 1882²⁹⁵ года я провел в напряженной работе, исполняя высочайше возложенное на меня поручение. То, что удалось открыть в прошлом²⁹⁶ году, превзошло мои ожидания. Подробное²⁹⁷ сообщение²⁹⁸ о моих работах помещено в “Ж[урнале] М[инистерства] н[ародного] п[росвещения]” за 1882²⁹⁹ в известии из “Отчета и[мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества]”³⁰⁰, поэтому я не буду утомлять Вашего³⁰¹ сиятельства длинным³⁰² рассказом о результатах прошлогодних работ³⁰³. Но не могу³⁰⁴ пройти молчалием того дорогого для меня события, что на

²⁹¹ Далі знаходиться закреслене “обращено”.

²⁹² Слово дописане над рядком.

²⁹³ Далі знаходиться закреслене “засе”.

²⁹⁴ Слово дописане над рядком.

²⁹⁵ Рік “1882” написаний А. Праховим помилково. Загалом в цьому документі автор плутає 1881 р. та 1882 р., не завжди виправляючи їх. За змістом та згаданими у тексті подіями та дотичними їх датуванням (“прошлогодня”, “текущего года”) можна виправити допущені автором листа помилки.

²⁹⁶ Далі знаходиться закреслене “1882”.

²⁹⁷ Виправлено з “подробный”.

²⁹⁸ Написано над закресленим “отчет”.

²⁹⁹ Записане над рядком.

³⁰⁰ А. Прахов пише про статтю: ‘Императорское Русское археологическое общество в 1881 году’, *Журнал Министерства народного просвещения*, часть ССХХІ (1882, май), отд. 4, с. 72–79.

³⁰¹ Закінчення слова “го” виконане над рядком, воно та решта слова (“Ваше”) виокремлені від наступного довгою вертикальною рисою, дещо нахиленою праворуч.

³⁰² Слово написане над закресленим “подробным изложением”.

³⁰³ Слова “результатов прошлогодних работ” написані над закресленими словами “об этих трудах”.

³⁰⁴ Далі знаходиться закреслене “пропустить”.

всеподданнейшем докладе³⁰⁵ об этих работах³⁰⁶ его и [мператорскому] в[еличест]ву благоугодно было начертать лестные для меня слова “весьма интересное открытие” и 5 декабря минувшего года³⁰⁷ соизволить на принятие Р[усского] а[рхеологического] о[бщества] под свое высочайшее покровительство.

В то же лето я успел исполнить для и [мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества] копии с средней части запрестольной мозаики (“Эвхаристия”) К[иево]-С[офийского] собора³⁰⁸ и для предварительного изучения скопировал в небольшой размер михайловские мозаики³⁰⁹.

По предложению О[бществ]а работы по о[ткрытию] и к[опированию] кирил[ловских] ф[ресок] разложены на 2 года, т[аким] о[бразом] мне предстояло и в нынешнем году вернуться к киевским древностям, т[о] е[сть] к памятникам наиболее чистого в России византийского пошиба. С³¹⁰ первого обращения к памятникам древнерусского³¹¹ художества для меня³¹² выяснилась необходимость ближе познакомиться[ся] с настоящими византийскими памятниками. Счастливый случай устроил так, что я мог отправиться в путешествие по востоку прошлою же зимою. 19 ноября³¹³ 1881 года покинул я Петербург и вернулся в него нынче³¹⁴ 10 мая³¹⁵, объехав в эти 6 месяцев Константинополь³¹⁶, Египет, Палестину, Сирию,³¹⁷ некоторые из островов архипелага и Грецию, всюду изучая на месте³¹⁸ памятники других искусств,³¹⁹ но³²⁰ в то же время постоянно следя за рассеянными в этих

³⁰⁵ Далі знаходиться закреслене “г[осударю] и [мперато]ру”, а над словом “докладе” – закреслене “г[осподина] м[инистра] в [нутренних] д[ел]”.

³⁰⁶ Далі знаходиться закреслене “лета 1881 года”, причому рік виправлено з “1882”.

³⁰⁷ Далі знаходиться закреслене “повелеть”.

³⁰⁸ Ця частина речення дрібним почерком вписана у міжрядковий простір.

³⁰⁹ Друга частина речення дрібними літерами написана вертикально у правому полі аркуша.

³¹⁰ Далі знаходиться закреслене “сам”.

³¹¹ Частина слова “древне” написана над рядком.

³¹² Далі знаходиться закреслене “стало ясно”.

³¹³ Далі знаходиться закреслене “по канди”.

³¹⁴ Слово дописане над рядком.

³¹⁵ Далі знаходиться закреслене “текущего года”.

³¹⁶ Слово дописане над рядком.

³¹⁷ Далі знаходиться закреслене “кое”.

³¹⁸ Далі знаходиться закреслене “как”.

³¹⁹ Далі знаходиться закреслене “так и”.

³²⁰ Далі знаходиться закреслене “главным образ”.

бывших владениях В[изантийской] и[мперии] христианскими³²¹ памятниками Востока. Мне казалось³²² необходимым вникнуть в византийское искусство прежде всего для³²³ дальнейших работ в Киеве, так как принявшись³²⁴ за³²⁵ Кирилловскую церковь, я не мог не предвидеть, что наши настоящие работы —³²⁶ работы пригготовительные: открыв и скопировав древние фрески, нельзя будет оставить храма³²⁷ в том положении разрушения, которое³²⁸ придется³²⁹ ему неизбежно, как только снимутся известковые покровы и вместо однообразно белых стен явятся стены с полуразрушенными изображениями, пестреющими по стенам как темные цветистые заплата.

³³⁰Нынешним летом я³³¹ стараюсь³³² окончить возложенное на меня поручение: фрески будут все открыты и скопированы, а вместе с тем³³³ станет³³⁴ очередь вопросов о дальнейшей судьбе этого драгоценного памятника киевской старины. Естественно³³⁵, его невозможно оставить в настоящем его³³⁶ виде, его³³⁷ необходимо привести в порядок и, уже приведенный в порядок,³³⁸ возвратит Богослужению, предложив клиру и светским хозяевам храма воздержаться³³⁹ от всяких³⁴⁰ переделок.

Ваше сиятельство поймет овладевающее мною³⁴¹ чувство опасения за дальнейшую судьбу³⁴² памятника, на который мне суждено

³²¹ Слово дописане над рядком.

³²² Слова “мне казалось” написані над закресленим “я считаю”.

³²³ Слова “прежде всего для” написані над закресленим “нужно для моих”.

³²⁴ Написане над закресленим “с самого начала работ”.

³²⁵ Дописане над закресленим “в”.

³²⁶ Написане над закресленим “суть”.

³²⁷ Дописане над рядком над нерозбірливим закресленим словом.

³²⁸ Слово виправлене з “который”.

³²⁹ Написане над закресленим “появится”.

³³⁰ Попереду знаходиться закреслене “в”.

³³¹ Далі знаходиться закреслене “буду”.

³³² Виправлене з “стараться”, закінчення “-юсь” дописане над рядком.

³³³ Далі знаходиться закреслене “выходит”, над ним знаходиться закреслене закінчення цього ж виправленого слова “-идеть”.

³³⁴ Слово написане над рядком.

³³⁵ Слово дописане над рядком.

³³⁶ Слово дописане над рядком.

³³⁷ Далі знаходиться закреслене “наи”.

³³⁸ Далі знаходиться закреслене “передать”.

³³⁹ Слово написане над рядком, над закресленим “не трогать старины”.

³⁴⁰ Слово дописане над закресленим “дальнейших”.

³⁴¹ Слова “овладевшее сною” написані над рядком, частково над закресленим “то”.

³⁴² Слова “дальнейшую судьбу” написані над закресленим “участь”.

было положить немало сил, энергии и любви: мне представлялось бы³⁴³ большим несчастьем, если бы мне не удалось³⁴⁴ довести дело до конца. В течении всех моих работ меня не оставляло воспоминание о Вашем³⁴⁵ светлом и великом душевном покровительстве³⁴⁶, оказанном³⁴⁷ мне в самом начале; к счастью, памятник, над которым я тружусь,³⁴⁸ ныне находится в Вашем ведении и я беру на себя смелость надеяться, что ходатайство об обновлении Кирилловской церкви³⁴⁹ будет принято Вами с прежним благоволением и Ваше сиятельство не откажет дать ему успешный³⁵⁰ ход.

Прошу В[аше] с[иятельство] принять уверение в моей искренней³⁵¹ признательности и чувстве глубокого уважения.

Адриан Прахов.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 61–63.

№ 29.

Чернетка другого звідомлення Російському археологічному товариству від А. Прахова про хід робіт з розкриття та копіювання фресок Кирилівської церкви, Київ–Санкт-Петербург, 26 липня 1882 р.³⁵²

Київ, 26³⁵³ июля 1882 [Г].

В императорское Русское археологическое общество уведомление о ходе работ по открытию и копированию фресок Кирилловской церкви в Киеве, в 1882 году.

³⁴³ Слова “представлялось бы” виправлене з “представляется”, закінчення “-лось бы” написано над рядком.

³⁴⁴ Написане над закресленим “суждено было”.

³⁴⁵ Слово дописане над рядком.

³⁴⁶ Далі знаходиться закреслене “которое Вы”.

³⁴⁷ Слово виправлене з “оказали”, закінчення “-нном” написано над рядком.

³⁴⁸ Далі знаходиться закреслене “перешел теперь в Ваше”.

³⁴⁹ Далі знаходиться закреслене “которое имеет быть доложено Вашему сиятельству через посредство секретаря имп[ераторского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества], встретит в Вас”.

³⁵⁰ Написане над закресленим “надлежащий”.

³⁵¹ Написане над закресленим “глубокой”.

³⁵² Документ написано на двох сторонах подвійного аркуша паперу блакитного кольору в лінійку. У лівому полі помітні три вертикальні наскрізні отвори для зшивання аркушів. У правому верхньому куті ліцевої сторінки М. Праховим проставлена цифра “2)”, а у верхньому полі посередині олівцем – “11”.

³⁵³ Цифра “26” виправлена з “24”.

После отправки первого уведомления, от 30 июня, наши работы по прежнему сосредоточены были главным образом на копировании фресок. Работали по преимуществу в Михайловском приделе, в паперти и отчасти в Кирилловском приделе. В этот промежуток времени мы успели окончить 24 копии, что с прежде исполненными составляет 31, в работе находится 11 холстов. Все исполненные копии в величину подлинников. Новых открытий пока не сделано никаких. С завтрашнего числа приступаем к дальнейшей очистке фресок, в средней части храма.

В этот же промежуток времени “Комиссия по открытию и копированию кирилловских фресок” составила и³⁵⁴ имела честь препроводить в и[мператорское] Р[усское] а[рхеологическое] о[бщество] заметку о необходимости дальнейших работ с целью привести внутренность Кирилловского храма в порядок под строгим научным надзором³⁵⁵. Памятные записки о ходе работ в Кирилловской церкви и о необходимости обновления ее внутренности вручены мною высокопреосвященному Платону³⁵⁶, митрополиту Киевскому и Галицкому, и начальнику края его высокопревосходительству А. Р. Дрентельну.

Д[ействительный] ч[лен] и[мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества] А[дриан] П[рахов].

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 67–67зв.

№ 30.

Чернетка третього звідомлення Російському археологічному товариству від А. Прахова про хід робіт з розкриття та копіювання фресок Кирилівської церкви, Київ–Санкт-Петербург, 31 серпня 1882 р.³⁵⁷

³⁵⁴ Слова “составила и” написані над рядком.

³⁵⁵ Далі знаходиться закреслене “Одн”.

³⁵⁶ Платон (Городецкий) (1803–1891) – митрополит Київський та Галицький у 1882–1891 рр.

³⁵⁷ Документ написано на двох сторонах подвійного аркуша блакитного кольору в лінійку. У зв'язку із тим, що до подвійного аркуша було вкладено інший документ (чернетка четвертого звідомлення), приклеєний до нього на аркуші 72 двома смужками білого паперу документ було пронумеровано суцільно, як такий, що складається з двох подвійних аркушів, а не одного. У лівому полі помітні три вертикальні наскрізні отвори для зшивання аркушів. У правому верхньому куті аркуша 69 проставлена цифра “3”, а у верхньому полі посередині олівцем – “12”. У верхньому полі аркуша 69 виконано напис у два рядки “Большая или меньшая стоимость работ | по обновлению внутренности Кирилловского храма”, закреслена двома нахиленими праворуч рисками на відстані одна від одної.

Київ 31 авг[уста] 1882 [г.]

В и[мператорское] Р[усское] а[рхеологическое] о[бщество]
уведомление (3-ее) о ходе работ по открытию и копированию
фресок Кирилловской церкви в Киеве в 1882 году.

Как известно “Обществу” из предыдущего уведомления, от 26 июля, мы приступили 29 июля к очистке средней части храма, т[о] е[сть] помещений D, F и E (см[отрите] план протокола). Работы в этом направлении не могли идти особенно быстро, так как большинство рабочих было занято по прежнему копированием. Тем не менее с 26 июля по 31 августа открыто:

1) Вверху южной стены трансепта D изображения двух столпников, весьма интересных по архитектурным деталям. Несколько выше левого из них часть медальона с поясным изображением святого, державшего хартию.

2) Вверху северной стены трансепта D (а–б) открыто также изображение 2-х столпников.

3) Вверху пилястра α – γ – изображение св[ятого] воина и над ним поясное изображение святого, заключенное в четырехугольную раму.

4) На пилястре λ – μ подобное, но менее сохранившееся.

5) На стене помещения F, Г–Q, вверху открыта часть медальона с изображением святого.

6) На боках пилястров ε – ν , α – α^{358} – β , ζ – ν^{359} – μ , χ – κ – θ , открыты узоры.

7) В амбразурах трех окон в северной стене трансепта D открыты отлично уцелевшие узоры, в каждом из окон особого рисунка.

Дальнейшее открытие продолжается без остановки.

В тот же промежуток времени скопировано еще 36 изображений, что с предыдущими составляет 64 оконченных холстов, частью узоров, частью личных изображений.

Д[ействительный] ч[лен] и[мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества] А[дриан] В[икторович] П[рахов].

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 69–69зв.

³⁵⁸ Дописано зверху.

³⁵⁹ Дописано зверху.

№ 31.

Лист І. Помяловського до А. Прахова, Санкт-Петербург – Київ,
24 вересня 1882 р.³⁶⁰

Дорогой Адриан Викторович.

Отвечаю на твое письмо только теперь потому, что лишь сегодня удалось мне повидаться с А. Ф. Бычковым³⁶¹. Он вполне разделяет мысль о необходимости поднять вопрос о реставрации Кирилловского храма и ждет твоего прибытия сюда для более подробных переговоров. Если дело двинется здесь, то было бы хорошо поддержать это движением и с места, т[о] е[сть] из Киева, через генерал-губернатора. Впрочем обо всем потолкуем при личном свидании, которое, надеюсь, не далеко.

У нас, покамест, все по старому, ждем больших новостей с предстоящим изменением университетского устава³⁶². Оно, увы, как слышно, внесено в государственный совет и будет рассмотрено в первую его сессию. Перемены, говорят, предвидятся большие и касающиеся главным образом профессорской комиссии. Я смотрю на это равнодушно и ничего особенно не думаю, после того, что видел и испытал при прославляемом уставе в п[ечати], не ожидаю. Незеленов³⁶³ имеет в виду представить докторскую диссертацию; о том же думает и Никитин³⁶⁴. Вот и все наши новости.

Итак, до скорого свидания. Поклонись от меня всем помнящим обо мне Киевлянам.

Твой *И. Помяловский*.

24 сент[ября] 1882 [г.]

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 73–73зв.

³⁶⁰ Текст листа дрібним почерком виконаний на подвійному аркуші паперу, при цьому аркуш 74–74зв. чистий. На папері помітний водяний знак – напис у три рядки: “ORIGINAL | TURKEY MILL | KENT”. Аркуші мають три горизонтальні сліди згинів листа, причому його спершу було складено навпіл текстом всередину, а потім ще раз на третину складено. У верхньому полі аркуша 73 олівцем виконано написи: “И. Помяловский”, “24/IX 1882” та “№ 18”, а також затерте “Кирилловская церковь”. До листа за допомогою двох невеликих смужок білого паперу між аркушами 74зв.–75 прикріплений лист Лебединцева від 15.10.1882 р.

³⁶¹ Бичков, Афанасій Федорович (1818–1899) – російський історик, археограф, палеограф, академік Петербурзької академії наук (1869), керуючий Російським відділенням імператорського Російського археологічного товариства у 1874–1885 рр.

³⁶² Новий університетський устав було прийнято у 1884 р.

³⁶³ Незеленов, Олександр Ілліч (1845–1896) – російський історик літератури, професор Санкт-Петербурзького університету.

³⁶⁴ Никитін, Петро Васильович (1849–1916) – філолог-класик, професор та ректор Санкт-Петербурзького університету (1890–1897).

№ 32.

Чернетка четвертого звідомлення Російському археологічному товариству від А. Прахова про хід робіт з розкриття та копіювання фресок Кирилівської церкви, Київ–Санкт-Петербург, 5 жовтня 1882 р.³⁶⁵

В и[мператорское] Р[усское] а[рхеологическое] о[бщество]
уведомление (4-ое) о ходе работ по открытию и копированию
Кирилловских фресок в Киеве, в 1882 году.

В промежуток времени с 31 августа по 2 октября, когда закончены были наши работы, было приведено к концу открытие всех фресок, а именно были очищены от побелки 3 арки главного квадрата, южная, западная и северная. На них найдены следы, подобных же украшений, какие еще в прошлом году были обнаружены на триумфальной арке, а именно вязь из квадратных и круглых росписей с изображением в них святых, наиболее уцелели эти украшения на западной арке, где из 10³⁶⁶ первоначальных видны более или менее 8, напротив, на северной и южной арках их можно различить только по 2. Наконец очищены были паруса и на них обнаружены слабые следы сидячих фигур, по всему вероятно евангелистов.

В отношении копирования было сделано следующее. Сверх прежних 67 холстов написали еще 27,³⁶⁷ итого всего написано 94 холста, из них значительная часть осталась в подлиннике, так как внезапно наступивший холод, со снегом и желтотою, принудили прекратить работы.

Сверх копий, написанных на холсте масляными красками, сделано еще 14 калек с различных изображений, сохранившихся настолько слабо, что полное копирование с передачею красок представлялось безуспешным.

Не калькированными³⁶⁸ и не писанными остались лишь 4 слабых следа евангелистов в парусах и южная стенка в теплом алтаре (помещ[ение] g, м–щ), на которой изображения крайне испорчены.

³⁶⁵ Документ написано на двох сторонах подвійного аркуша паперу блакитного кольору в лінійку; другий аркуш: його верхня частина приблизно на третину висоти відсутня. Аркуш було вкладено до іншого документа (чернетка третього звідомлення) та приклеєно до останнього на аркуші 72 двома смужками білого паперу. У верхньому полі аркуша ліцевої сторінки М. Праховим олівцем виконано напис “13”.

³⁶⁶ Далі знаходиться закреслене “осно”.

³⁶⁷ Далі знаходиться закреслене “что”.

³⁶⁸ Закінчення слова написано над рядком.

Все копии уже упакованы и они направляются мною сегодня в Петербург. По прекращении работ подана была мною записка г[осподину] Киев[скому] генер[ал]-губерн[атору] о сохранении лесов, оставляемых в храме.

Д[ействительный] ч[лен] и[мператорского] Р[усского] а[рхеологического] о[бщества] А[дриан] В[икторович] П[рахов].

5 окт[ября] 1882 [г.]

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 70–70зв.

№ 33.

Лист П. Лебединцева А. Прахову, Київ – Київ, 15 жовтня 1882 р.³⁶⁹

Милостивый государь Адриан Викторович.

Посылая при сем брошюрку о церкви б[ывшего] Кирилловского монастыря³⁷⁰, покорнейше прошу Вас, не найдете ли возможным зайти ко мне сегодня вечером для выслушания моей записки об иконах Премудрости – новгородской и киевской³⁷¹. Чтение ее потребует не более 20 минут времени.

С истинным уважением душевно преданный Вам П. Лебединцев.
15 окт[ября] 1882 г.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 75.

1883

№ 34.

Складений А. Праховим перелік робіт з відновлення стінопису Кирилівської церкви, Київ, літо–осінь 1883 р.³⁷²

- 1) Рисунки иконостасов.
- 2) Допустить к работам, где сохранились образцы орнаментов, а именно:

³⁶⁹ Лист виконаний на одинарному аркуші паперу, одна сторона якого чиста (арк. 75зв.). Лист було зігнуто горизонтально текстом всередину. У верхньому полі аркуша 75 олівцем М. Праховим виконано написи: “15/X 1882” та “№ 19”, а також затерте “Кирилловская церковь”. Поверхня забруднена плямами.

³⁷⁰ Мовиться про окремі відбиток праці, опублікованої у “Київських єпархіальних відомостях”: А. Азлецький, “Троицкая церковь бывшего Киево-Кирилловскаго монастыря”, *Киевские епархиальные ведомости* 6 (1873) 172–183; 7 (1873) 200–209.

³⁷¹ Мовиться про працю Лебединцева, яка вийде у грудневому томі “Київської старовини” 1884 р.: П. Лебединцев, “София – Премудрость Божия в иконографии севера и юга России”, *Киевская старина*, год 3, т. 10 (сентябрь–декабрь) (1884) 555–567.

³⁷² Виконано на одинарному аркуші паперу в клітинку, друга половина первісно подвійного аркуша відірвана. Документ склеєно М. Праховим із аркушем з малюнком

а) 9 окон на хорах;

б) 4 окна внизу;

На стенах:

в) В"-В"". В'ВБ. Д''Д'Д. ГГ''Г'. п'п''. pp'. v'v''v. арка Г'а'. арка Г''v. арка v''p'. AA'. m'm''. фц'''. в'в. в''в''. ө''ө''. ц'ц''. ч'ч. я''ө. яя''ю''. на хорах подле этого угла ю''ю'ю. На хор[ах] подле угла вч''. Ива против линии Бы'(2).

3) В сред[ине] церкви свободны от древ[них] фресок:

1) верх на 3 окн[ами] ю[жными] оо'о'' (заклад[ка]);

2) Ива, низ направо и налево от юж[ного] входа;

3) верх с[еверного] окн[на] шш'ш'' (заклад[ка]);

4) столп В''В';

5) столп Ю.Э.''';

6) $\frac{3}{4}$ столпа Б'''Д'' внизу;

7) $\frac{1}{2}$ столпа Ю'''Ю'' -||-;

8) свод Д'ы'''ь'я (новый);

9) верх на 2 запад[ных] арок хор (заклад[ка]);

10) стены Б'''ь' ниже хор;

11) междустенье ы'ь'';

12) ст[ена] ъө'';

13) закладка пГ;

14) закладка ө'ц';

15) 3 мениска.

По образцу Неред[ицкого] Спаса след[овало] быть в сред[ней] ч[асти] церкви³⁷³:

³⁷⁴1) Рожд[ество] Б[огороди]цы.

плану Кирилівської церкви та схеми окремих її частин збереженого живопису нартекса (арк. 124зв.). У верхньому правому куті аркуша 125 олівцем ним же виконано напис “№ 41/2”, у верхньому полі також помітні стерті “Кирилловская церковь”, “к № 41/2”. Орієнтовна дата визначена на підставі згадок розробки плану відновлення стінопису храму та написання сюжетів за зразком Спаса на Нередиці (поблизу Новгород), адже у 1883 р. А. Прахов здійснив подорож по пам'ятках для пошуку аналогій для реконструкції.

³⁷³ Далі йде закреслений перелік: “1) Рождество Христово | 2) Богоявление | 3) Сре-
теньє | 4)”. Біля закресленого другого пункту олівцем виконано напис: “Благов[еще-
ньє]”.

³⁷⁴ Подальший основний список з 12 пунктів зміщений у праве поле, пункти 2–4, 8–9 закреслені олівцем. Біля пунктів 4–6, 9–10, 12 попереду чорнилом проставлений знак “х”. Такий же знак олівцем проставлений після пунктів 1–7, 11. У лівому полі навпроти

- 2) Введ[ение] во храм Пресв[ятой] Б[огороди]цы.
- 3) Благовещ[енье].
- 4) Рожд[ество] Х[ристо]во.
- 5) Сретенье.
- 6) Богоявление.
- 7) Вход в Иерус[алим].
- 8) Преображение.
- 9) Воскресение.
- 10) Вознесение.
- 11) Сошествие Св[ятого] Д[уха].
- 12) Успение Б[огороди]цы.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 125–125зв.

№ 35.

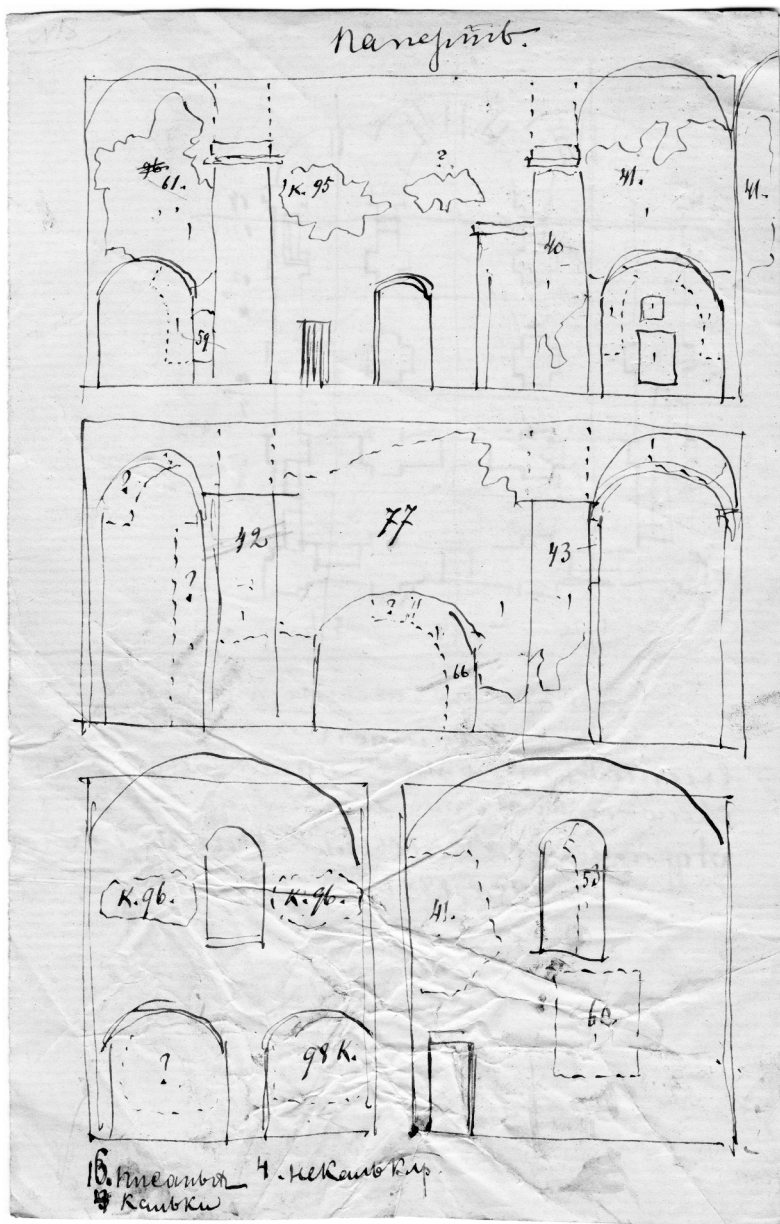
Виконані А. Праховим розгортка стінопису паперті Кирилівської церкви, а також план-схема храму,

Київ, літо–осінь 1883 р.³⁷⁵

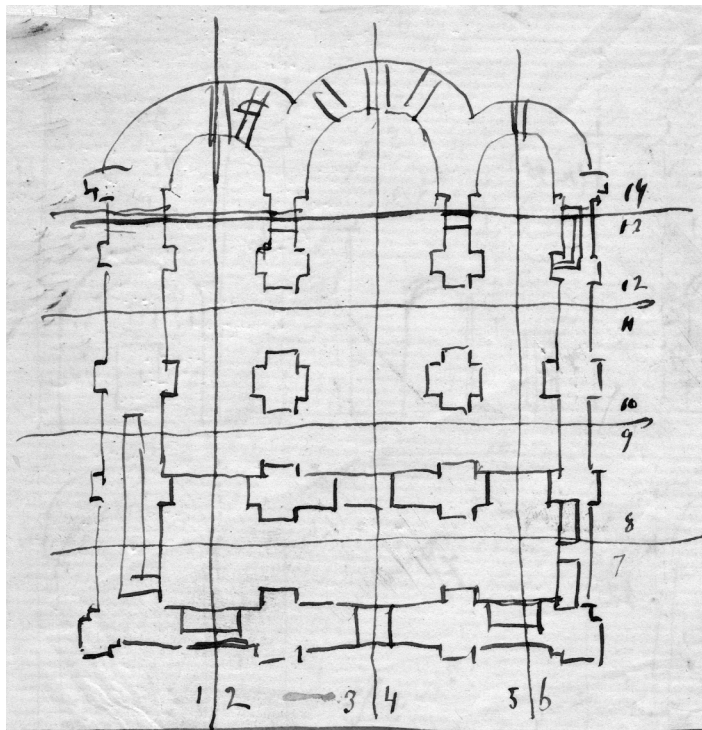
НЗСК, НАДР 415/11, арк. 124–124зв.

пунктів 5–9 олівцем виконано написи: “2 | Рожд[ество] Б[огороди]цы | Благовещ[енье] | Вход в Иерус[алим] | Сош[ествие] Св[ятого] Д[уха]”, вони зліва об’єднані фігурною дужкою. Трохи нижче на рівні пункту 11 та вниз виконано ще один виокремлений прямою рисою перелік: “Конст[антин] и Елена | Ольга и Влад[имир] | арх[ангел] Гавр[иил] | арх[ангел] Мих[аил] | Борис и Глеб | 4 мученика”. Список об’єднано фігурною дужкою справа. Від її середини під пункт 12 виходить довга лінія. Під останнім 12 пунктом олівцем виконано ще один перелік: “12 Констант[ина] | Елену | Ольгу | Владимира | арх[ангела] Гавр[иила] | арх[ангела] Михаила”. Під цим переліком між двома довгими горизонтальними рисками написано: “Борис и Глеб | 4 мученика”.

³⁷⁵ Виконано на одинарному аркуші паперу. Пізніше під планом-схемою церкви А. Праховим було дописано між двома довгими лініями “Киевское искусство XI и XII в.”, а під ним у чотири рядки “Каталог выставки копий с памятников Киевского искусства, исполненных | Адрианом Праховым в течение | 1880, 1881 и 1882 г.”. – назва його каталогу, що вийшов друком у 1882 р.: *Каталог выставки копий с памятников искусства в Киеве X, XI и XII в., исполненных А. В. Праховым в течение 1880, 1881 и 1882 гг.*, Санкт-Петербург 1882, VI, 46 с., 1 л. пл., (Киевское искусство X, XI, и XII века). У нижньому полі аркуша 124 М. Праховим олівцем написано “Кирилловская церковь”, вгорі у правому куті “№ 41/1”. Орієнтовна дата виконання визначена на підставі схеми-розгортки паперті з вказівкою збережених деталей фресок; у наступному документі (№ 36) ця ж схема вже вказана із зазначенням написаних живописних композицій.

Виконана А. Праховим розгортка стiнопису папертi
Кирилiвської церкви (док. № 35, арк. 124зв.)

Виконана А. Праховим план-схема
Кирилівської церкви (док. № 35, арк. 124)

1884

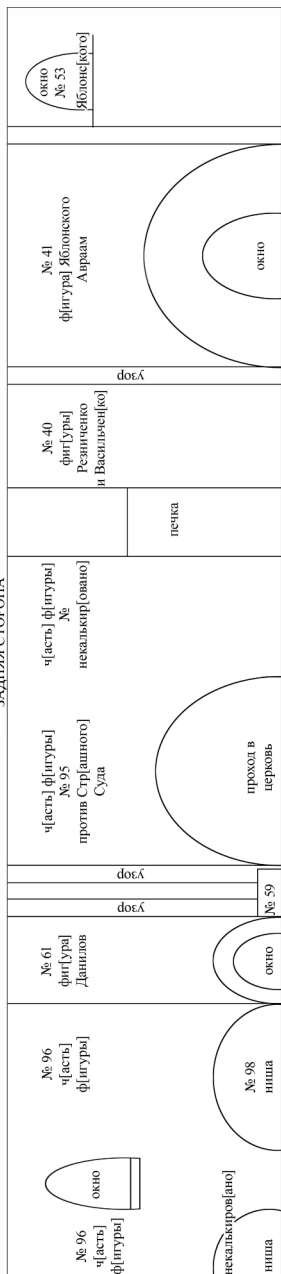
№ 36.

Складені А. Праховим плани-схеми розгортки із зазначенням виконаних поновлень живописних композицій, Київ, літо-осінь 1884 р.³⁷⁶

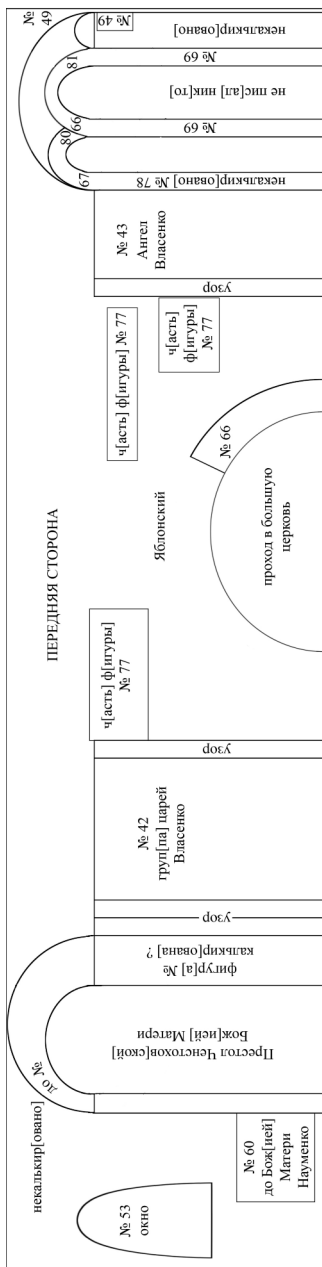
НЗСК, НАДР 415/11, арк. 34

³⁷⁶ Виконано олівцем та чорнилом на двох сторонах великого аркуша паперу. Документ було зігнуто вчетверо, спершу горизонтально навпіл, потім вертикально. В окремих місцях написи затерті або закреслені. Фотографії частини документа ("лівий вітвар") неодноразово публікувались: І. МАРГОЛІНА, *До питання атрибуції творів...*, с. 409, мал. 7; І. МАРГОЛІНА, *Оповиті серпанком забуття*, с. 96; І. МАРГОЛІНА, В. Ульяновський, *Дзеркало Вічності*, с. 274. Орієнтовна дата визначена на підставі згадок у документі сюжетів, виконаних "минулого року".

ЗАДНЯ СТОРОНА

Теплая церковь

Складенi А. Праховим плани-схеми розгорток iз зазначенням виконаних поновлень живописних композицiй Кирилiвської церкви (док. № 36)

ЛЕВАЯ СТОРОНА		ПРАВАЯ СТОРОНА	
№ 9 Курашкевич		№ 4 ф[игура] Ланкока	ф[игура] Данилов
№ 2 Данилов	№ 48 окно узор Новицкий	№ 19 Науменко	№ 12 ф[игура] Науменко
№ 3 Кузнецов	№ 3 две фигуры Кузнецов	№ 17 Данилов	№ 20 ф[игура] Новицкий
№ 10 Кузнецов	№ 14 Короткоручко	№ 18 Науменко	№ 21 ф[игура] Тепляков
№ 24 Науменко	№ 15 две фигуры Разменко	№ 99 две фигуры без голов	№ 8 ф[игура] Новик[кого]
№ 25 Данилов	№ 23 Кузнецов	№ 27 Резин[енко]	№ 7 ф[игура] Ланкока
№ 26 Данилов	№ 22 Кузнецов	№ 28 Данилов	№ 1 ф[игура] Данилов
№ 27 Данилов	№ 35 Науменко	№ 98 калька?	№ 15 солнце и луна
№ 28 Данилов	отверстие печки	№ 97 цемент	№ 16 солнце
№ 29 Данилов	№ 44 Кузнецов	№ 96 цемент	№ 17 луна
№ 30 Данилов	№ 46 окно спирали узор	№ 95 цемент	№ 18 солнце
№ 31 Данилов	№ 49 узор	№ 94 цемент	№ 19 луна
№ 32 Данилов	№ 52 Ланок	№ 93 цемент	№ 20 солнце
№ 33 Данилов	№ 55 узор	№ 92 цемент	№ 21 луна
№ 34 Данилов	№ 58 узор	№ 91 цемент	№ 22 солнце
№ 35 Данилов	№ 61 узор	№ 90 цемент	№ 23 луна
№ 36 Данилов	№ 64 узор	№ 89 цемент	№ 24 солнце
№ 37 Данилов	№ 67 узор	№ 88 цемент	№ 25 луна
№ 38 Данилов	№ 70 узор	№ 87 цемент	№ 26 солнце
№ 39 Данилов	№ 73 узор	№ 86 цемент	№ 27 луна
№ 40 Данилов	№ 76 узор	№ 85 цемент	№ 28 солнце
№ 41 Данилов	№ 79 узор	№ 84 цемент	№ 29 луна
№ 42 Данилов	№ 82 узор	№ 83 цемент	№ 30 солнце
№ 43 Данилов	№ 85 узор	№ 82 цемент	№ 31 луна
№ 44 Данилов	№ 88 узор	№ 81 цемент	№ 32 солнце
№ 45 Данилов	№ 91 узор	№ 80 цемент	№ 33 луна
№ 46 Данилов	№ 94 узор	№ 79 цемент	№ 34 солнце
№ 47 Данилов	№ 97 узор	№ 78 цемент	№ 35 луна
№ 48 Данилов	№ 100 узор	№ 77 цемент	№ 36 солнце
№ 49 Данилов	№ 103 узор	№ 76 цемент	№ 37 луна
№ 50 Данилов	№ 106 узор	№ 75 цемент	№ 38 солнце
№ 51 Данилов	№ 109 узор	№ 74 цемент	№ 39 луна
№ 52 Данилов	№ 112 узор	№ 73 цемент	№ 40 солнце
№ 53 Данилов	№ 115 узор	№ 72 цемент	№ 41 луна
№ 54 Данилов	№ 118 узор	№ 71 цемент	№ 42 солнце
№ 55 Данилов	№ 121 узор	№ 70 цемент	№ 43 луна
№ 56 Данилов	№ 124 узор	№ 69 цемент	№ 44 солнце
№ 57 Данилов	№ 127 узор	№ 68 цемент	№ 45 луна
№ 58 Данилов	№ 130 узор	№ 67 цемент	№ 46 солнце
№ 59 Данилов	№ 133 узор	№ 66 цемент	№ 47 луна
№ 60 Данилов	№ 136 узор	№ 65 цемент	№ 48 солнце
№ 61 Данилов	№ 139 узор	№ 64 цемент	№ 49 луна
№ 62 Данилов	№ 142 узор	№ 63 цемент	№ 50 солнце
№ 63 Данилов	№ 145 узор	№ 62 цемент	№ 51 луна
№ 64 Данилов	№ 148 узор	№ 61 цемент	№ 52 солнце
№ 65 Данилов	№ 151 узор	№ 60 цемент	№ 53 луна
№ 66 Данилов	№ 154 узор	№ 59 цемент	№ 54 солнце
№ 67 Данилов	№ 157 узор	№ 58 цемент	№ 55 луна
№ 68 Данилов	№ 160 узор	№ 57 цемент	№ 56 солнце
№ 69 Данилов	№ 163 узор	№ 56 цемент	№ 57 луна
№ 70 Данилов	№ 166 узор	№ 55 цемент	№ 58 солнце
№ 71 Данилов	№ 169 узор	№ 54 цемент	№ 59 луна
№ 72 Данилов	№ 172 узор	№ 53 цемент	№ 60 солнце
№ 73 Данилов	№ 175 узор	№ 52 цемент	№ 61 луна
№ 74 Данилов	№ 178 узор	№ 51 цемент	№ 62 солнце
№ 75 Данилов	№ 181 узор	№ 50 цемент	№ 63 луна
№ 76 Данилов	№ 184 узор	№ 49 цемент	№ 64 солнце
№ 77 Данилов	№ 187 узор	№ 48 цемент	№ 65 луна
№ 78 Данилов	№ 190 узор	№ 47 цемент	№ 66 солнце
№ 79 Данилов	№ 193 узор	№ 46 цемент	№ 67 луна
№ 80 Данилов	№ 196 узор	№ 45 цемент	№ 68 солнце
№ 81 Данилов	№ 199 узор	№ 44 цемент	№ 69 луна
№ 82 Данилов	№ 202 узор	№ 43 цемент	№ 70 солнце
№ 83 Данилов	№ 205 узор	№ 42 цемент	№ 71 луна
№ 84 Данилов	№ 208 узор	№ 41 цемент	№ 72 солнце
№ 85 Данилов	№ 211 узор	№ 40 цемент	№ 73 луна
№ 86 Данилов	№ 214 узор	№ 39 цемент	№ 74 солнце
№ 87 Данилов	№ 217 узор	№ 38 цемент	№ 75 луна
№ 88 Данилов	№ 220 узор	№ 37 цемент	№ 76 солнце
№ 89 Данилов	№ 223 узор	№ 36 цемент	№ 77 луна
№ 90 Данилов	№ 226 узор	№ 35 цемент	№ 78 солнце
№ 91 Данилов	№ 229 узор	№ 34 цемент	№ 79 луна
№ 92 Данилов	№ 232 узор	№ 33 цемент	№ 80 солнце
№ 93 Данилов	№ 235 узор	№ 32 цемент	№ 81 луна
№ 94 Данилов	№ 238 узор	№ 31 цемент	№ 82 солнце
№ 95 Данилов	№ 241 узор	№ 30 цемент	№ 83 луна
№ 96 Данилов	№ 244 узор	№ 29 цемент	№ 84 солнце
№ 97 Данилов	№ 247 узор	№ 28 цемент	№ 85 луна
№ 98 Данилов	№ 250 узор	№ 27 цемент	№ 86 солнце
№ 99 Данилов	№ 253 узор	№ 26 цемент	№ 87 луна
№ 100 Данилов	№ 256 узор	№ 25 цемент	№ 88 солнце
№ 101 Данилов	№ 259 узор	№ 24 цемент	№ 89 луна
№ 102 Данилов	№ 262 узор	№ 23 цемент	№ 90 солнце
№ 103 Данилов	№ 265 узор	№ 22 цемент	№ 91 луна
№ 104 Данилов	№ 268 узор	№ 21 цемент	№ 92 солнце
№ 105 Данилов	№ 271 узор	№ 20 цемент	№ 93 луна
№ 106 Данилов	№ 274 узор	№ 19 цемент	№ 94 солнце
№ 107 Данилов	№ 277 узор	№ 18 цемент	№ 95 луна
№ 108 Данилов	№ 280 узор	№ 17 цемент	№ 96 солнце
№ 109 Данилов	№ 283 узор	№ 16 цемент	№ 97 луна
№ 110 Данилов	№ 286 узор	№ 15 цемент	№ 98 солнце
№ 111 Данилов	№ 289 узор	№ 14 цемент	№ 99 луна
№ 112 Данилов	№ 292 узор	№ 13 цемент	№ 100 солнце
№ 113 Данилов	№ 295 узор	№ 12 цемент	№ 101 луна
№ 114 Данилов	№ 298 узор	№ 11 цемент	№ 102 солнце
№ 115 Данилов	№ 301 узор	№ 10 цемент	№ 103 луна
№ 116 Данилов	№ 304 узор	№ 9 цемент	№ 104 солнце
№ 117 Данилов	№ 307 узор	№ 8 цемент	№ 105 луна
№ 118 Данилов	№ 310 узор	№ 7 цемент	№ 106 солнце
№ 119 Данилов	№ 313 узор	№ 6 цемент	№ 107 луна
№ 120 Данилов	№ 316 узор	№ 5 цемент	№ 108 солнце
№ 121 Данилов	№ 319 узор	№ 4 цемент	№ 109 луна
№ 122 Данилов	№ 322 узор	№ 3 цемент	№ 110 солнце
№ 123 Данилов	№ 325 узор	№ 2 цемент	№ 111 луна
№ 124 Данилов	№ 328 узор	№ 1 цемент	№ 112 солнце
№ 125 Данилов	№ 331 узор	№ 0 цемент	№ 113 луна

- 1) солнце и месяц в целости
 - 2) 2 фигуры без голов в кальке
 - 3) 1 орнамент внизу
- NB написать в парусе № 15

Виконана А. Праховим пдан-схема розгорток із зазначенням виконаних поновлень живописних композицій Кирилівської церкви (док. № 36. "Левый алтарь")

№ 37.

Виконаний А. Праховим ескізний проєкт іконостасу
Кирилівської церкви, Київ, літо–осінь 1884 р.³⁷⁷

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 128.

№ 38.

Виконаний А. Праховим перелік мармурових деталей, потрібних для
відновлення інтер'єру Кирилівської церкви, Київ, літо–осінь 1884 р.³⁷⁸

Кирилловские работы.

1) 3 мр[аморных] иконостаса с кирпичными фундаментами, с железными креплениями, с 3 бронзовыми и 2-мя железными две-

³⁷⁷ Документ написаний олівцем на одній стороні одинарного аркуша, друга половина первісно подвійного аркуша була відірвана. Папір сильно зім'ятий. Цей документ було склеєно з переліком робіт по виготовленню мармурових деталей (арк. 126–126зв.) та чернеткою пам'ятної записки про історію Кирилівського монастиря (арк. 127–127зв.) за допомогою подвійних смужок білого паперу. У верхньому правому куті виконано напис: “№ 41/5”, а також стертий “№ 9”. У нижньому полі міститься напис олівцем: “А. В. Прахов. Первоначальний набросок для иконостаса в Кирилловской церкви в Киеве. 1882 г. ? Н[иколай] П[рахов]”. Орієнтовна дата визначена на підставі того факту, що роботи з підготовки ескізів мармурових деталей тривали у 1884 р., завершившись укладанням угоди між Комісією з відновлення Кирилівської церкви та А. Тузіні на виготовлення іконостаса та інших мармурових деталей у грудні 1884 р.

³⁷⁸ Документ написаний на одному боці одинарного аркуша паперу в лінійку, друга половина первісно подвійного аркуша відірвана. За допомогою подвійних смужок

рями, с 3 крестами бронзовыми вызолоченными, с мраморной солеей; мраморные перила для 4-х пролетов на хорах с укреплениями.

2) Мраморный пол в трех алтарях.

3) Мраморное сопрестоліе с епископским местом.

4) Два мраморных клироса.

5) Мраморную плиту с 233 золотыми буквами (черный мрамор).

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 126.

№ 39.

Складений Н. Островським кошторис на виконання робіт з виготовлення іконостасів та бронзових дверей, Київ, літо–осінь 1884 р.³⁷⁹

См[ета] III.

Три іконостаса из белого и цветного мрамора из Кирилловской церкви с бронзовыми золоченными дверями и крестами по объявленному мне рисунку согласен исполнить за ту же сумму 7 000 руб[лей] (семь тысяч рублей).

Киевский купец *Наум Островский*.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 86зв.

1886

№ 40.

Копія заяви А. Тузіні до П. Лебединцева, Київ, 31 липня 1886 р.³⁸⁰

білого паперу цей документ було склеєно із чернеткою пам'ятної записки про історію Кирилівського монастиря (арк. 127–127зв.) та малюнком іконостаса (арк. 127–128зв.). У верхньому правому куті М.Праховим же виконані написи: “1884 г.” та “№ 41/3”, а також стертий “№ 25”. Орієнтовна дата визначена на підставі того факту, що роботи з підготовки ескізів мармурових деталей тривали у 1884 р., завершившись укладанням угоди між Комісією з відновлення Кирилівської церкви та А. Тузіні на виготовлення іконостаса та інших мармурових деталей у грудні 1884 р.

³⁷⁹ Документ виконано на зворотному боці реклами магазину та фабрики київського купця Наума Островського (див. мал.). Приклеєний М. Праховим за допомогою двох смужок білого паперу до низки документів зі “справи Тузіні” 1886 р. Над текстом олівцем ним же виконано напис “1886. Июль?” та “№ 23”. Відносна дата документа визначена на підставі даних про те, що підготовка до ескізів проекту іконостасів, що вимагала кошторисних розрахунків, завершилась укладанням контракту на їх виготовлення з А. Тузіні у грудні 1884 р.

³⁸⁰ Документ написано на двох сторонах великого подвійного аркуша паперу. Поверхня титульного та зворотного аркушів забруднена плямами. Аркуші були зігнуті горизонтально текстом у середину. У верхньому полі лицевого аркуша М. Праховим

ПОЧЕТНЫЙ ОТЗЫВЪ

ИМѢЮ ЧЕСТЬ ДОВЕСТИ ДО СВѢДѢНІЯ ПОЧТЕННѢЙШЕЙ ПУБЛИКИ,
ЧТО ИМѢЯ ВЪ Г. КИЕВѢ:
МАГАЗИНЪ
НА КРЕЩАТИКѢ ВЪ ДОМѢ ВИСКА
И
ФАБРИКУ
по Большой Васильковской ул., въ в. Островерхаго, существующую съ 1854 г.
ДЛЯ ОБРАБОТКИ

КАМНЯ, МРАМОРА, ГРАНИТА
И ЛАБРАДОРА,

ВНОВЬ МНОГО ОТКРЫТАГО ВЪ ИМѢНИ СВѢТЛѢЙШАГО КНЯЗЯ ЪРОНЦОВА.

для производства памятниковъ, столовъ, наминовъ, вазъ, статуй, умывальныхъ
столовъ, ваннь, подоконниковъ и друг. предметовъ для украшенія домовъ; а
также чугунныя и желѣзныя рѣшетки.
ТАКЖЕ ДЛЯ ПОСТРОЙКИ ДОМОВЪ:

ГРАНИТНЫЕ ЦОКОЛИ, ПАРАДНЫЕ ПОДЪѢЗДЫ, ВСЯЧІЯ ЛѢСТНИЦЫ
И ЛЕЖАЧІЯ СТУПЕНИ.

ПРИНИМАЮТСЯ ЗАКАЗЫ ПО УМѢРЕННЫМЪ ЦѢНАМЪ.

Имѣю также большой выборъ ГОТОВЫХЪ ИЗДѢЛІЙ изъ хорошаго КАМНЯ
разныхъ цвѣтовъ, по заграничнымъ новѣйшимъ рисункамъ и моделямъ.

*Въ г. Киевѣ можно видѣть мою работу на урнѣмъ и ж. дорожномъ
мостѣхъ, по Днѣпру, въ Царскомъ дворѣ, въ Ближнихъ Пещерахъ ча-
стою генералъ-губернатора Бзаки; въ Волобуецкомъ монастырѣ: памятники
Гудымъ-Левковича, генеральши Тресовой, графини Ниродъ и генерала Кома-
ровскаго; на Асколдовой могилѣ: памятники дочери Катакази, полковника
Каличовскаго; въ г. Черниговѣ: памятники Милорадовича, Кознаховой; въ
г. Пнъжинѣ: памятники Гоюля.*

Кіевскій купецъ Наумъ Островскій.

Печ. деп. Киевъ 22 Февраля 1882 г. Кіев. Печат. Митценей. Киевъ. Тип. А. П. Павлова на Крещатицѣхъ въ д. Пастера № 8.

86.

Рекламна листівка, на звороті якої виконано док. № 39

Копія

Г[осподину] председателю комитета по возобновлению фресок
Киево-Кирилловской церкви
киевского купца Антона Тузини

Заявление.

Взявши на себя поставку иконостасов, клиросов и перил на хоры в Киево-Кирилловскую церковь, мною сделана смета согласно данным эскизом г[осподина] профессора Прахова, причем градины, епископское место и два клироса были считаны, как видно из нее, около 600 рублей, и за четыре перилы на хоры 300 рублей серебром.

Ныне получив рисунок от г[осподина] Прахова, я усматриваю, что выполнение означенной работы должно быть из цветного мрамора, которого в данное время достать нельзя, а не из белого, как было мне устно заявлено г[осподином] профессором Праховым.

В виду невозможности выполнить означенные работы из цветного мрамора, сим честь имею покорнейше просить Комитет о разрешении сделать всю вышеозначенную работу, согласно сметы и устного соглашения с г[осподином] Праховым, т[о] е[сть] четыре перилы на хоры из плит белого мрамора с небольшою резьбой и позолотой, и два клироса из таких³⁸¹ же³⁸² плит и с такою же резьбой с позолотой, а епископское место так же, как было сказано, из белого мрамора.

При сем прилагаются следующие рисунки: епископское место и сопрестоліе, один рисунок для двух перил на хоры и другой рисунок для двух перил также на хоры, и один рисунок для двух клиросов.

Антон Тузини.

Киев, 31 июля 1886 г.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 77–77зв.

№ 41.

Лист А. Прахова до П. Лебединцева, Київ, 14 серпня 1886 р.³⁸³

олівцем виконано написи: двічі повторене “31/VII 1886” та “№ 21.–1.”. Ліворуч приклеєно сім смужок білого паперу, якими документ М. Праховим було склеєно з іншими, що стосуються “справи Тузіні” (аркуші 77–86зв.).

³⁸¹ Первісно було написано “такою”.

³⁸² Далі знаходиться закреслене “резьбою”.

³⁸³ Документ виконано на подвійному аркуші паперу в лінійку. У верхньому полі аркуша 79 олівцем М. Праховим виконано написи: “№ 15”, “31 августа 1886 г.” та “№ 2”.

Господину председателю Комиссии по обновлению кирилловских фресок в Киеве, его высокопреподобию о[тцу] П. Г. Лебединцеву, отцу кафедральному протоиерею Киево-Софийского собора.

Я получил от Вашего высокопреподобия заявление от 31 июля 1886 года³⁸⁴ г[осподина] киевского купца Антона Тузини, принявшего на себя, по условию с Комиссией, от 13 декабря 1884 г. между прочим изготовление двух мраморных клиросов, мраморного епископского места и четырех мраморных перил для четырех пролетов на хорах, что он, Тузини, не может исполнить этих работ по полученным им “ныне” от меня рисункам на том основании, что “цветного мрамора в данное время достать нельзя и что будто бы по моему устному заявлению все вышеозначенные работы предполагались из белого мрамора”. Далее г[осподин] Тузини просит Комитет разрешить ему сделать 4 перила на хоры и два клироса из белого мрамора с небольшою резьбой и позолотой, и епископское место из белого мрамора. В подкрепление своего ходатайства г[осподин] Тузини прилагает в копии свою смету на эти работы.

В ответ имею честь сообщить нижеследующее:

1. Выражение г[осподина] Тузини “ныне получил рисунки от г[осподина] Прахова” надо понимать относительно, так как заявление г[осподина] Тузини получено 31 июля 1886 года, а рисунки клиросов, балюстрады и епископского места сданы были мною г[осподину] Тузини через посредство его компаньона г[осподина] Росси, зимою 1885 года, г[о] е[сть] более года тому назад и с тех пор г[осподином] Тузини не было представлено никакого протеста.

2. Если цветного мрамора нельзя достать в “данное время”, то его можно достать в другое время. Никакие устные заявления, помимо заключенного условия с комиссией, конечно, необязательны³⁸⁵.

3. Смета г[осподина] Тузини мне не известна, а известно лишь заключенное с ним Комиссией Условие от 13 декабря 1884 года, в котором не определено, из какого именно мрамора должны быть сделаны клиросы, сопредстолы и епископское место, и перила на хорах.

В виду вышеизложенного полагаю, что окончательное решение этого вопроса зависит от того, желает ли Комиссия³⁸⁶ торопиться

³⁸⁴ Дата написана у рядку нижче, вона обведена овалом, від якого вгору йде лінія, що показує місце розташування вставки у рядку вище.

³⁸⁵ Речення написано у правому полі вертикально, його місце вказує фігурна дужка.

³⁸⁶ Слово виправлене з “комитет”, закінчення “-миссия” написано над рядком. По тексту листа А. Прахов міццано живляє слова “Комітет” та “Комісія”, в обох випадках маючи на увазі саме Комісію.

окончанием кирилловских работ, или находит возможным выждать, пока можно будет получить цветной мрамор и договориться³⁸⁷, может ли вообще³⁸⁸ Комитет настаивать на цвете мрамора, если таковой не означен в условии.

Если Комитет нашел бы невозможным настаивать на цвете мрамора и желал бы не откладывая окончить кирилловские работы, то я с своей стороны согласен на то, чтобы 2 клироса, 4 перила и епископское место исполнены были из белого мрамора, но непременно по рисункам, выданным мною г[осподину] Тузини зимою 1885 года, при этом я безусловно не согласен на изменение этих рисунков и на представление каких бы то ни было рисунков самим г[осподином] Тузини взамен выданных ему мною.

При этом считаю своим долгом предверить Комиссию, чтобы находящиеся у нее в настоящее время рисунки клиросов, балюстрады для хор и епископского места были бы выданы г[осподину] Тузини не иначе как под расписку и притом, в дополнение к Условию от 13 декабря 1884 г., была бы взята с него подписка с надлежащей гарантией кончить все мраморные работы к определенному сроку в виду того, что г[осподин] Тузини поныне просрочил уже более года против срока окончания работ, показанного в Условию 13 дек[абря] 1884 г., предупредив его, в случае дальнейшего³⁸⁹ уклонения им, г[осподином] Тузини, от обязательства, Комитет передаст окончание работы другому мраморщику, удержав стоимость недоделанной работы из общей суммы, причитающейся г[осподину] Тузини по условию. Наконец, при этом случае Комиссия³⁹⁰ не откажется³⁹¹ поставить г[осподину] Тузини на вид, чтобы при постановке мраморных работ рабочие его обходились с стенописью с большою осторожностью, чем как было это до сих пор,³⁹² что все расходы по исправлению пороченной мраморщиком стенописи Комиссия отнесет на его счет.

Член комиссии по обновлению фресок Кирилловской ц[ер]кви в Киеве, профессор *Адриан Прахов*.

Августа 14 дня, 1886 [г.].

Киев.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 79–80зв.

³⁸⁷ Слово дописане над закреслением “вообще”.

³⁸⁸ Слово дописане над рядком.

³⁸⁹ Слово дописане над рядком.

³⁹⁰ Наступна частина речення до кінця написана у нижньому полі аркуша.

³⁹¹ Слова “не откажется” написані над рядком.

³⁹² Далі знаходиться закреслене “го”.

№ 42.

Лист А. Прахова до М. Іконнікова, Київ, 21 серпня 1886 р.³⁹³

21 августа 1886 г.

Многоуважаемый Михаил Степанович³⁹⁴.

В дополнение ко всему отправляемому г[осподину] Тузини прошу Вас приложить “Опись чертежей”, каковая должна быть возвращена Одесской полицией в нашу Комиссию с распиской³⁹⁵ г[осподина] Тузини в получении.

С соверш[енным] почтен[ием] А[дриан] П[рахов].

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 85.

№ 43.

Лист членів Комісії з відновлення фресок Кирилівської церкви до Одеської міської поліції, Київ–Одеса, 21 серпня 1886 р.³⁹⁶

В Одесскую городскую полицию.

Комиссия по возобновлению фресок в Киево-Кирилловской церкви, препровождая при сем повестку с четырьмя чертежами на имя киевского купца Антона Павлова Тузини, жительствоющего в г[ороде] Одессе по Екатерининской улице в доме № 13, имеет честь

³⁹³ Документ виконано на одній стороні подвійного білого аркуша паперу в лінійку, причому текст повернуто на 90° по відношенню до наявної розмітки. Аркуші 85зв.–86зв. чисті. Документ М. Праховим було приклеєно до пакету листів, пов’язаних зі “справою Тузині”. Вгорі у лівому куті олівцем написано: “№ 18”, у правому – “№ 21–6”.

³⁹⁴ Іконніков, Михайло Степанович (1818–1897) – український архітектор, київський губернський архітектор у 1854–1895 рр.

³⁹⁵ Написано над закресленим “подписью”.

³⁹⁶ Документ виконано на подвійному аркуші, текст листа займає лише лицевий бік. У лівому полі зазначено вихідні дані кореспондента: “Комиссия по возобновлению фресок в Киево-Кирилловской церкви. 21 августа 1886 года. № 38. г. Киев”. У верхньому полі аркуша поставлений прямокутний штамп: “Канц[елярия] одесск[ого] полицмейстера. Получено 24 авг[уста] 1886 г.” та вхідний номер чорнилом: “А18677”. У нижньому лівому куті чорнилом напис: “ст[раница] 1”. На зворотному боці аркуша 81зв. вгорі проставлено розмитий чорнильний штамп у два рядки: “указание г[осподину] пристава | уч[астка]”, над першим словом від руки написано “В[есьма] нужное”, а під ним – “Бульварного”, а праворуч від верхнього рядка – “№ 22086, 25 августа 1886 г.”; над останнім помітні нижні частини повторення дати “25 августа 1886 г.” Під датою у три рядки від руки зазначено: “надлежащего и непосредственного исполнения. | Августа 25 дня 1886 года”. Ліворуч від штампа повернутим проти

покорнейше просить означенную повестку с чертежами вручить г[осподину] Тузини под расписку и таковую препроводить в Киевское губернское церковно-строительное присутствие для передачи Комиссии.

Председатель комиссии *П. Лебединцев*.

Члены³⁹⁷: проф[ессор] *А. Прахов*.

Губернский архитектор [*М.*] *Иконников*.

Архитектор *В. Николаев*³⁹⁸.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 81.

№ 44.

Розписка А. Тузині в отриманні повістки Комісії з відновлення Кирилівських фресок та пакету з кресленнями, Одеса, 27 серпня 1886 р.³⁹⁹

1886 года августа 27 дня даю сею подп[иску] г[осподину] приставу Бульварного полицейск[ого] участка в том, что сего числа получил высланое комиссией Киево-Кирилловской церкви повестку за

годинникової стрілки повторений номер звернення Комісії: “№ 18677”. Вкладений до листа аркуш – розписка А. Тузині займає аркуші 82–83зв., аркуш 84 – повідомлення помічника пристава. На звороті останнього подвійного аркуша листа Комісії зазначено: “В Комиссию по возобновлению фресок в Киево-Кирилловской церкви, № 22086, Бул[ьварный] уч[асток], Киев”; текст повернуто на 180° по відношенню до основного тексту листа. Також тут міститься круглий поштовий штамп, у центрі якого зазначено дату “3 сент[ября] [1]886”, а по колу вгорі – “Одесса”, нижче обабіч “25” та “25”, під ними – “погр[аничная] почт[овая] конт[ора]”. По краях міститься наклеєний листок із круглим поліцейським штампом, який було розірвано навпіл при відкритті листа. У середині міститься напис “Для пакетов”, по колу “Управл[ение] Бульварн[ого] полиц[ейского] уч[астка] г[орода] Одессы”. Вочевидь, по отриманні розписки від А. Тузини, її було вложено до надісланого від Комісії листа текстом всередину, про що свідчать три горизонтальні згини, та надіслано назад до Комісії. Пізніше і розписка, і лист були з’єднані між собою М. Праховим смужками проклеєного паперу та ниткою вгорі. У лівому верхньому куті титульного аркуша простим олівцем ним же виконано напис “№ 17”, у правому верхньому – “28/VIII 1886” та “№ 21–3”, а внизу на лівому березі написано – “Бу”, вочевидь, “Бульварный”, а посередині цього ж берега кольоровим олівцем синім – “Туз”, вочевидь, “Туз[ини]”.

³⁹⁷ Три члени комісії об’єднані фігурною дужкою.

³⁹⁸ Николаев, Володимир Миколайович (1847–1911) – український архітектор, київський міський (1873–1887) та спархiальний (1875–1898) архітектор.

³⁹⁹ Виконано на одній стороні подвійного аркуша паперу. Розписку було вложено до листа Комісії з поновлення фресок Кирилівської церкви, після чого обидва подвійні аркуші були складені двічі горизонтально навпіл та відіслані назад. Згодом обидва листи були склеєні М. Праховим за допомогою смужки білого паперу внизу та прошивки білою ниткою вгорі. На лицевій стороні розписки вгорі у лівому куті олівцем ним же написано “№ 19”, у правому – “21–4”.

№ 37 и при ней четыре плана, при этом заявляю, что работы, означенные в повестке, не могут быть окончены к 15 октябрю сего года, в чем подписываюсь.

Одесский купец *Антон Тузини*.

Вручал надзиратель Пустовойтов /підпис/.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 82.

№ 45.

Супровідний лист управління Бульварної поліцейської дільниці з розпискою А. Тузіні, Одеса–Київ, 31 серпня 1886 р.⁴⁰⁰

Расписку купца Антона Тузини в получении повестки с приложением управление Бульварного полицейского участка г[орода] Одессы имеет честь препроводить в Комиссию по возобновлению фресок в Киево-Кирилловской церкви августа 31 дня 1886 года.

П[омощник] пристава *Чебликов*.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 84.

№ 46.

Заява священника Євтихія Бедрицького до Київського Приказу громадського піклування, Попільня – Київ, 29 вересня 1886 р.⁴⁰¹

В Киевский Приказ общественного присутствия. Киевской губернии, Сквирского уезда, села Попельной приходского священника Евтихия Бедрицкого

Заявление.

Узнав, что в киевском Кирилловском богоугодном заведении существуют к продаже старый эконостас и все киоты, сложенные в

⁴⁰⁰ Виконано на чистій сторінці листа Комісії з відновлення фресок Кирилівської церкви (арк. 84). Ліворуч від тексту вертикально зазначено вихідний номер кореспонденції “№ 22086”. Як видно з поштового штампа, лист було вислано лише 3 вересня. Вгорі у лівому куті олівцем М. Праховим написано “№ 20”, у правому – “21–5”.

⁴⁰¹ Документ написано на одній стороні подвійного аркуша паперу, а іншу сторону займає супровідний лист від Приказу до Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів. На арк. 89 поставлений прямокутний штамп синім чорнилом, що вгорі та внизу має напис “Киев[ский] Приказ общ[ественного] призр[ения] и делопроизводства”, а між ними дата – “20 окт[ября] 18[86]”. У лівому верхньому куті чорнилом написано “№ 1704”, трохи нижче у три рядки закреслене “дело” та під ним “запросить | контору”. Лист було зігнуто вертикально та горизонтально навхрест, від чого збереглися лінії згинів. На останньому арк. 90зв. міститься відбиток синього штампа з іншого документа, а також частковий відбиток трьох пальців та долоні лівої руки.

сараях, я осматривал и получил от церковного старосты заявление, что действительно, киоты, по распоряжению начальства, не могут быть поставлены в церкви, дабы не закрывали фрески, а из экономстаса, хотя и ветхого, можно устроить меньший; потому прошу Киевский Приказ общественного присутствия сделать о продаже сказанных священных предметов распоряжение и меня уведомить.

1886 года, 29 сентября, № 43ⁱⁱ.

Приходской священник *Евтихий Бедрицкий*.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 89.

№ 47.

Рахунок Київської міської станції товариства південно-західних залізниць на отримання М. Праховим металевих виробів, Київ, 10 жовтня 1882 р.

(див. мал.).

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 87.

№ 48.

Супровідний лист до заяви священника Євтихія Бедрицького від Київського Приказу громадського піклування до Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів, Київ, 17 жовтня 1886 р.⁴⁰²

Настоящее заявление Приказа общественного призрения пре-
провождая в Контору Кирилловских богоугодных заведений, пред-
писываю сообщить по оному сведения.

Октября 16 дня 1886 [г.].

№ 2611⁴⁰³

Непременный член */Мицевский/*

Старш[ий] делопроизвод[итель] */Сляский/*

Младш[ий] делопроизвод[итель] */Посудзевский/*

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 89зв.

⁴⁰² Документ написано за зворотному аркуші заяви Евтихія Бедрицького (арк. 89зв.). У верхньому полі чорнилом М. Праховим виконано напис: “№ 5084” та “17 октября 1886 года”. У лівому верхньому куті резолюція віце-губернатора у три рядки “Снес-
тись | с г[осподином] Праховым. | *А. Баумгартен*”.

⁴⁰³ Написано у лівому полі вертикально.

10/12 дня 1886 года. №22.

КИЕВСКАЯ ГОРОДСКАЯ СТАНЦИЯ
Общества Юго-западных Железных Дорогъ,

СЧЕТЪ № 2409
Прахову

	Рубли.	К.
Изъ <i>Гудри</i>		
« <i>2</i> м. <i>металл. изд.</i>		
отс. <i>10</i> руб. <i>25</i> фун. по квит.		
желез. дор. № <i>457</i>		
Уплатено желез. дор.	3	57
За доставку	"	60
Итого . .	4	17

въярно: *Кассиръ Затябли*

По сему счету обязана заплатить р. к.

По сему счету деньги *Затябли* получили Агент. Гор. Ст.

87

Лицевий бік надісланого А. Прахову рахунку від Київської міської станції товариства південно-західних залізниць на отримання металевих виробів (док. № 47)

№ 49.

**Лист Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів
до А. Прахова, Київ, 18 жовтня 1886 р.⁴⁰⁴**

Доценту С[анкт]-Петербурзького університета і
дійствительному члену імператорського Русского археологического
общества г[осподину] Прахову.

Контора Кирилловских заведений, препровождаю при сем переданное в оную киевским Приказом общественного призрения 16 октября 1886 года за № 2611 прошение священника Сквирского уезда, села Попельной, Евтихия Бедрицкого, имеет честь покорнейше просить Вас, милостивый государь, сообщить на сем же свое заключение с возвращением прошения, не признаете ли Вы нужным оставить при Кирилловской церкви какие-либо старинные иконы или киоты, и вообще, находите ли возможным допустить в продажу старый иконостас, вынутый из церкви, определив при том стоимость того иконостаса, за которую можно было бы сдать его в другую церковь.

Старший врач *А. Рава*.

И[сполняющий] д[ел] смотра, полковник *Гакичко*.

Письмоводитель *Ив[ан] Тарасевич*.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 88.

⁴⁰⁴ Документ виконаний на бланку Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів, у лівому верхньому куті надрукований штамп, на якому від руки у відповідних місцях вписані дата та номер: “М[инистерство] В[нутренних] Д[ел]. Контора Києво-Кирилловских богоугодных заведений. По хозяйствен[ному] отдел[ению] 18 октября 1886 года, № 3522. г. Киев”. У нижньому лівому куті надруковано: “д[ело] №”. Офіційний бланк у вигляді подвійного білого аркуша надруковано на папері Дитятківського товариства, про що свідчить овальний штампель у лівому верхньому куті, що містить зображення двоголового орла у центрі, написи вгорі та внизу “ДИТЯКОВСКОГО ТОВАРИЩЕСТВА”, а в кінцях овалу ліворуч та праворуч – “№ 6”. Аркуші 88зв., 91–91зв. чисті. Розрив у нумерації зумовлено тим, що до листа було прикладено звернення приходського священника Євтихія Бедрицького (док. № 46), яке пізніше було вкладене до листа та підшите у верхній частині ниткою, що досі збереглася. Обидва документи були двічі складені текстом всередину навхрест вертикально, а потім горизонтально, від чого залишилися лінії згину. У верхній та нижній частинах арк. 91зв. збереглись ліві складові смужок білого паперу, яким до нього була приклеєна копія листа А. Прахову від Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів від 27 серпня 1887 р. (документ № 51) – на арк. 92 в лівій частині зверху та знизу бачимо інші половинки цих білих смужок. У правому верхньому куті арк. 88 М. Праховим олівцем написано: “18/X.1886” та “№ 23”.

№ 50.

Лист А. Прахова до Комісії з відновлення фресок Кирилівської церкви, Київ, до 23 жовтня 1886 р.⁴⁰⁵

В Комиссию на обновление кирилловских фресок в Киеве.

Опыт истекших двух лет показывает, что для сохранения реставрированных Комиссией кирилловских фресок необходимо принять меры против сырости, серьезно угрожающей низам всех трех алтарных полукружий и даже низам стен в средних частях церкви.

Для этого необходимо: 1) устроить две решетчатые железные двери с замком в южные и северные наружные врата церкви, дабы храм мог проветриваться в течении всех теплых месяцев и 2) устроить 3–4 печи в той части храма, которая до сих пор не отапливалась. Одну из этих печей поставить в северном приделе, где есть уже дымовая труба, другую – в южном приделе, где легко выпустить наружу дымовую трубу в углублении на в[осточной] стене, третью печь следовало бы поставить под хорами, в с[еверо]-з[ападной] части, у перегородки, выпустив дымовую трубу на с[еверную] сторону через полость проложенной в сев[ерной] стене лестницы на хоры или где иначе.

Сообщая об этом Комиссии, покорнейше прошу принять надлежащие меры,⁴⁰⁶ причем часть расходов, например по постановке печей, может быть, могла бы быть принята на себя Приказом общественного призрения.

Чл[ен] ком[иссии] пр[офессор] А[дриан] П[рахов].

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 76–76зв.

1887

№ 51.

Виконана А. Праховим копія листа від Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів до нього, Київ, 27 серпня 1887 р.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Документ виконано на подвійному білому аркуші паперу в лінійку, при цьому другий аркуш, що не пронумерований, чистий. У верхньому полі листа М. Праховим олівцем виконано написи: “конец 1882 г.” та “№ 20”. Відносна дата листа встановлена на підставі того, що 23 жовтня 1886 р. кошти на облаштування печей були виділені: І. МАРГОЛНА, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила*, К. (Либідь) 2005, с. 32.

⁴⁰⁶ Далі знаходяться два нерозбірливих закреслених слова.

⁴⁰⁷ Написано на одній стороні подвійного аркуша паперу в лінійку, арк. 92зв.–93 займає чернетка супровідного листа А. Прахова, арк. 93зв. чистий. У лівому верхньому

Копия

Доценту С[анкт]-П[етер]б[ургского] у[ниверситета] и
действит[ельному] чл[ену] имп[ераторского]
Р[усского] а[рхеологического] о[бщества]
г[осподину] Прахову.

В п[р]одолжение к отношению от 10 окт[ября] 1886 г. за № 3522
Контора К[ирилловских] заведений имеет честь покорнейше просить
сообщить на сем же свое заключение: не признаете ли возможным
продать старый иконостас К[ирилловской] ц[ерк]ви, к[ото]рый в на-
стоящее время по вынужденности из церкви сложен в отдельном сарае и под-
вергается порче.

Смотритель /копия подписи/⁴⁰⁸

Письмоводитель Торшев⁴⁰⁹.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 92–92зв.

№ 52.

Чернетка супровідного листа А. Прахова на лист від Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів від 27 серпня 1887 р. до Комісії з оновлення Кирилівської церкви, Київ, 19 вересня 1887 р.⁴¹⁰

В Комиссию по обновлению
Кир[илловской] цер[кви] в Киеве.

Прилагая отношение Конторы К[иево]-К[ирилловских] б[ого-
угодных] завед[ений] от 27 авг[уста] 1887 г. за № 2798, в к[ото]ром
она спрашивает мое мнение о том, нельзя ли продать старый Кир[ил-
л-

куті арк. 92 знаходиться скопійований від руки штамп установи: “М[инистерство]
В[нутренних] Д[ел]. Контора Киево-Кирил[ловских] богоугод[ных] заведений. По
хозяйствен[ному] отдел[ению] 27 авг[уста] 1887 года, № 2798. г. Киев”. У лівому
нижньому куті від руки скопійовано: “д[ело] № 52/69”. У правому куті аркуша олів-
цем М. Праховим написано: “17/IX.1887” та “№ 24”. Також на арк. 92 в лівій частині
зверху та знизу збереглися половинки двох білих смужок паперу, який документ ним
же було приклеєно до арк. 91зв.

⁴⁰⁸ У листі копія підпису не зовсім правильна, вона нагадує літери “ЗНУ”. Доглядачем
Контори в цей час був відставний полковник Аким Михайлович Гакічко.

⁴⁰⁹ Підпис дійсно нагадує прочитане А. Праховим прізвище “Торшев” (див. док. № 49).
Насправді це підпис діловода (“письмоводителя”) Івана Степановича Тарасевича.

⁴¹⁰ Чернетка складена А. Праховим в продовження копії листа Контори Кирилівських
Богоугодних закладів до нього від 27 серпня 1887 р.

ловский] иконостас, считаю своим долгом передать этот вопрос на обсуждение Комиссии, с своей стороны выражая мнение, что нижний ярус Кирилов[вского] иконост[аса], хорошей работы, несущий на себе печать своего времени, заслуживает сохранения его в Ц[ерковно]-а[рхеологическом] музее Братской Д[уховной] академии. Что же до верхних, надстроенных частей, то⁴¹¹ против перезакупки их в другую церковь я бы не предвидел препятствий.

Ч[лен] к[омиссии] пр[офессор] А[дриан] П[рахов]
19⁴¹² сент[ября] 1887 [г.] Киев.

НАДР 415/11, арк. 92зв.–93.

1888

№ 53.

Лист від Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів до
П. Лебединцева, Київ, 10 січня 1888 р.⁴¹³

Срочное

Его высокопреподобию, протоиерею кафедрального
Киево-Софийского собора о[тцу] Лебединцеву.

Контора Кирилловских заведений имеет честь сообщить Вашему высокопреподобию, что по случаю назначения председателем Совета Кирилловской больницы ревизии сумм на 11^е сего января, предположенный комиссией осмотр иконостаса Кирилловской церкви не может состояться, в виду того, что г[осподин] непрременный член Киевского приказа также будет участвовать в заседании совета, по-

⁴¹¹ Далі знаходиться закреслене: “от продажи”.

⁴¹² Дата виправлена з “18”.

⁴¹³ Документ написано на одинарному аркуші бланка Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів, інша частина подвійного аркуша була відірвана. У лівому куті аркуша 94 зв. знаходиться друкований штамп, заповнений чорнилом: “М[инистерство] В[нутренних] Д[ел]. Контора Киево-Кирилловский богоугодных заведений. По хозяйствен[ному] отдел[ению]”. Января 10 1888 года. № 65. г. Киев”. У лівому нижньому куті надруковано “дело №”. Бланк надруковано на папері Дитяківського товариства, у верхньому правому полі поміщений вертикально овальний штамп, що містить зображення двоголового орла у центрі, написи вгорі та внизу “ДИТЯКОВСКОГО ТОВАРИЩЕСТВА”, а в кінцях овалу ліворуч та праворуч – “№ 6”. Аркуш було зігнуто тричі горизонтально текстом всередину. У верхньому полі олівцем пізніше виконані написи: “Софийский собор” (закреслено), “Кирилловская церковь”, “1888 10/1”, та “№ 25”. До цього документа за допомогою білих смужок паперу було приклеєно лист П. Лебединцева до А. Прахова та лист Ф. Терещенка до П. Лебединцева.

сему поручил конторе просить Ваше высокопреподобие о назначении для осмотра иконостаса на 13^е сего января в 12 часов дня.

Помощник смотрителя *Царенко*.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 94–94зв.

№ 54.

Лист П. Лебедицева до А. Прахова, Київ, 12 січня 1888 р.⁴¹⁴

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Весь интерес заключается в привлечении Ф[едора] Арт[емьевича] Терещенки⁴¹⁵ к осмотру иконостаса в Вашем отзыве при этом. А поэтому и от себя, и от Ц[ерковно]-арх[еологического] общества покорнейше прошу Вас быть с нами. Но если Ф[едор] Арт[емьевич] не может быть завтра, то прошу отложить на какое угодно другое время и меня уведомить о сем до 11^{ти} часов утра.

Вам преданный *П. Лебединцев*.

12 янв[аря 1888 г.]

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 95–95зв.

№ 55.

Лист Ф. Терещенка до П. Лебедицева, Київ, 13 січня 1888 р.⁴¹⁶

Ваше высокопреподобие Петр Гаврилович!

Прошу извинить меня, не могу ехать в Кирилловское посмотреть иконостас – встал совсем с больной головой.

⁴¹⁴ Документ написано на невеличкому аркуші паперу, друга половина якого була відірвана. Лист було складено горизонтального навіпіл лицевою стороною всередину. Датовано на підставі листів до П. Лебединцева від Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів та від Ф. Терещенка. Документ приклеєно М. Праховим до двох названих вище документів за допомогою двох невеликих білих смужок паперу. У верхньому полі аркуша 95 олівцем ним же було виконано напис “Софийский собор”, який було стерто, а зверху написано: “1/I 1888”, “№ 26”. На звороті, на аркуші 95зв. олівцем у нижньому правому куті дописано: “1888 г.”

⁴¹⁵ Терещенко, Федір Артемович (1832–1894) – український підприємець, меценат, почесний громадянин міста Києва.

⁴¹⁶ Документ написаний на одинарному аркуші паперу, друга його половина була відірвана. Текст розміщений на одному боці, на аркуші 96. У лівому верхньому куті проставлена монограма Ф. Терещенка (див. мал.), що складається з корони та стилізованих накладених одна на одну нахилених у різні боки літер ФТ – Федор Терещенко (див. мал.). Аркуш містить верти-

С искренним уверением и совершенною преданностью Вашего высокопреподобия покорнейший слуга *Ф. Терещенко*.

13 января [1888 г.].

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 96.

№ 56.

**Виконана А. Праховим копія листа від
Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів
до А. Прахова, Київ, 8 липня 1888 р.⁴¹⁷**

Заведующему работами по ремонту Кириловской церкви
г[осподину] проф[ессору] Прахову.

На основании предложения Киевского приказа о[бщественного] призрения от 2 текущего июля за № 7093 Контора Кирилловских заведений просит Вас, м[илостивый] г[осударь], приказать подрядчику Мурашко снятую при укладке пола в Кирил[овской] церкви землю и мусор, сваленный на кучи недалеко от мужской больницы, немедленно убрать своими рабочими за ограду больницы, так как кучи эти лежат уже больше м[е]с[я]ца и М[урашко] не заботиться в уборе таковых.

Старший врач д[окто]р мед[ицины] А. Рава.

Смотритель заведения С.⁴¹⁸

Письмоводитель Т[арасевич].

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 98зв.

кальні смужки від водяного знаку, проте клеймо папірні втрачено. Загальний вигляд за-лишків водяного знаку нагадує ті, які використовувала папірна князя П. Паскевича (див. прим. 429). У верхньому полі рукою П. Лебедицева написано: “получено 13 янв[аря] 1888 г. в 10 часов утра”. У лівому полі вертикально П. Лебединцевим написано: “Итак – лучше отложить сию поездку до другого дня. П. Леб[единцев]”. Документ за допомогою двох смужок білого паперу М. Праховим було приклеєно до листа П. Лебединцеву від Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів та листа від П. Лебединцева до А. Прахова. У верхньому полі на арк. 96 ним же олівцем виконано напис: “№ 27”.

⁴¹⁷ Текст документа написано на одній стороні одинарного аркуша паперу в лінійку, разом із двома іншими копіями документів – супровідного листа від А. Прахова до Комісії з відновлення фресок Кирилівської церкви (арк. 98) та його листа-відповіді до Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів (арк. 98). У лівому полі арк. 98зв. А. Праховим було скопійовано заповнений штамп Контори: “М[инистерство] в[нутренних] д[ел]. Контора К[иево]-Кир[илловских] б[ого]угод[ных] завед[ений] по хоз[яйственному] отд[елению], 8 июля 1888 г. № 3551. г. Киев, № д[ела] 33–74”.

⁴¹⁸ У цей час доглядачем закладів був Іван Йосипович Залевський.

№ 57.

Авторська копія супровідного листа А. Прахова до Комісії з відновлення фресок Кирилівської церкви з пересилкою листа до нього від Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів від 8 липня 1888 р., Київ, 10 липня 1888 р.⁴¹⁹

В Комиссию по в[осстановлению] кирилловских фресок.

Прилагаю при сем отношение Конторы Киево-Кир[илловских] богоугод[ных] завед[ений] от 8 июля 1888 за № 3551, покор[нейше] прошу предложить г[осподину] М[урашко] исполнить желание конторы об удалении мусора, вынутого при укладке пола в Кир[илловской] ц[еркви], в случае, если к тому обязывает его заключенное с ним условие.

Чл[ен] к[омиссии] проф[ессор] А. П[рахов].

10 июля 1888 [г.].

Киев.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 98.

№ 58.

Авторська копія листа А. Прахова до Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів, Київ, 10 липня 1888 р.⁴²⁰

В Контору К[иево]-К[ирилловских] б[огоугодных] заведений

В ответ на отношение Ваше от 8 июля т[екущего] г[ода] за № 3551 имею ч[есть] известить В[ас], что г[осподин] М[урашко] производит в К[ирилловской] ц[еркви] работы на основании условия, заключенного с ним К[омиссией] по обнов[лению] к[ирилловских] фр[есок], а потому я препроводил отношение В[аше] в означ[енную] К[омиссию] с присовокуплением от себя просьбы предложить г[осподину] М[урашко] исполнить В[аше] требование, если к тому обязывает его заключ[енное] с ним условие.

⁴¹⁹ Текст написано на одній стороні одинарного аркуша паперу в лінійку, разом із вдома іншими копіями документів – листа від А. Прахова до Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів (арк. 98) та листа від останніх до нього (арк. 98зв.). Первісно аркуш був подвійним, проте одна його половина була відірвана. У верхньому правому куті арк. 98зв. олівцем виконано написи: “10/VIII 1888” та “№ 29”.

⁴²⁰ Текст написано на одній стороні одинарного аркуша паперу в лінійку, разом із двома іншими копіями документів – супровідного листа від А. Прахова до Комісії з відновленням фресок Кирилівської церкви (арк. 98) та листа до нього від Контори Києво-Кирилівських богоугодних закладів (арк. 98зв.).

Чл[ен] к[омиссии] по об[новлению] к[ирилловских] ф[ресок]
проф[ессор] А. П[рахов].

10 июня 1888 [г.]. Киев, Гимназ[ическая], 3.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 98.

№ 59.

Лист від М. Меркулова до А. Прахова, Київ, 10 серпня 1888 р.⁴²¹

Многоуважаемый Адриан Викторович.

По отношению к возвращаемой записке Вашей о содействии я ничего иного кроме в ней изложенного оставить или изменить не могу. Все именно так, как и желательно. Жаль лишь, что у нас теперь такое переходное время – смена начальств⁴²².

Относительно же архива Кирилловской больницы не скажу Вам ни да, ни нет, так как не усваиваю если в точности – что именно нужно. По поводу же юбилея для сей больницы думаю, что праздновать юбилей подобает учреждению процветающему, а не находящемуся в таком безотрадном положении к[а]к Кирилловские заведения, и предпола[га]ю, что начальник края едва ли, в виду этого мотива, отнесется к мысли о проведении юбилея симпатично. Впрочем, все будет зависеть от того, что положено будет в основу празднеств.

Искренне уважающий Вас Меркулов.

10/VIII. [1888 р.].

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 99–99зв.

⁴²¹ Текст написано на обох сторонах одинарного аркуша паперу в лінійку, первісно їх було два, проте друга половина була відірвана. Документ датовано на підставі згадок про перехідний час у роботі генерал-губернаторства (див. нижче). У правому верхньому куті олівцем виконано написи: витерті “Кирилловская церковь” та “№ 21”, та добре збережені “10/VIII 1888 г.” та “№ 30”.

⁴²² Після раптової смерті Київського, подільського та волинського генерал-губернатора О. Дрентельна 15 липня 1888 р. його посада певний час залишалась вакантною; лише у 1889 р. цей пост отримав Ігнат'єв, Олексій Павлович (1842–1906) – російський державний діяч, який обіймав посаду Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора у 1889–1897 рр.

⁴²³ Документ написаний на одинарному аркуші паперу, текст займає обидві його сторони. Первісно аркуш був подвійним, його друга половина була відірвана. Лист було складено приблизно на третині висоти горизонтально, текстом всередину. Документ склеєно М. Праховим за допомогою двох смужок білого паперу із чернеткою листа-відповіді А. Прахова (арк. 101–102зв.) та листа-відповіді П. Лебединцева (арк. 103–104зв.). У правому полі аркуша 100 ним же олівцем виконано написи: “П. Г. Лебединцев”, “8/IX 1888 г.” та “№ 31”. У лівому верхньому куті – закреслене “25”.

№ 60.

Лист П. Лебединцева до А. Прахова, Київ, 18 вересня 1888 р.⁴²³

Многоуважаемый Адриан Викторович.

Имею честь уведомить Вас, что преосвященный митрополит Платон разрешил упразднить придел в паперти Кирилловской церкви. Но прежде упразднения этого придела по моему мнению нужно бы освятить который-нибудь из 2^х престолов, надлежащих сохранению – главный или в диаконнике, иначе Кириллов[ское] богоугодное заведение останется без службы. Об этом надлежит рассудить с настоятелем церкви и старостой.

Вам преданный П. Лебединцев.

18 сент[ября] 1888 г.

Воскресенье.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 100–100зв.

№ 61.

Чернетка листа-відповіді А. Прахова до П. Лебединцева,
Київ, 27 вересня 1888 р.⁴²⁴

27 сент[ября] 1888 года

Многоуважаемый отец Петр Гаврилович.

В Кирилловской церкви Богослужение не прекращалось, так как теплая церковь постоянно служила нуждам религиозным. Освящение же главного престола и начала там Богослужения может быть, при обыкновенном ходе вещей, открыто лишь по сдаче и приемке надлежащими властями работ по приведению в древний вид внутренности храма, производящихся с высочайшего соизволения. Эта сдача и открытие Богослужения должны быть обставлены известною торжественностью. Во всяком случае для нас не безразлично дожидаться нового генерал-губернатора и устроить освящение храма с почетным участием и высокопреосвященнейшего владыки Платона и нового начальника края⁴²⁵.

⁴²⁴ Документ написаний на трьох сторонах подвійного аркуша паперу в лінійку. Документ склеєно М. Праховим за допомогою двох смужок білого паперу з листами П. Лебединцева (арк. 100–100зв.; 103–104зв.). У правому верхньому куті арк. 101 ним олівцем виконано написи: “Кирилловская церковь” (затертий) та “№ 32”.

⁴²⁵ Речення було написане А. Праховим у нижньому полі арк. 101зв. та на сусідньому 102. Воно виділене знаками “х”, а його місце у тексті позначено знаками та словом: “х (сюда) х”.

Кроме того, фактически работы еще не кончены, так как на верху двери не повешены, в диак[оннике] и жертв[еннике] двери внутри косяков не сделаны⁴²⁶, полы не вполне окончены, бронзы не отчищены, есть пара поправок в мраморах и в живописи.

Все это заставляет меня просить Вас немного повременить настоящим протоколом.

Жму Вашу дружескую руку и надеюсь, что Вы не откажете войти в мои интересы, весь Ваш *А. Прахов*.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 101–102.

№ 62.

Лист П. Лебединцева до А. Прахова, Київ, 29 вересня 1888 р.⁴²⁷

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Соглашаясь с тем, что освящение главного престола Кирилловской церкви нужно сделать с некоторою торжественностью, я не вижу препятствий к тому, чтобы предварительно был освящен алтарь в диаконнике без особенной торжественности и прежде сломки Андреевского придела. Доклад Комитета с разрешением упразднить этот придел, подлежаще доставленный к Вам, передан мною в Консисторию, которая уведомит о сем разрешении Комитета Приказ обществ[енного] призрения и местный причт через благочинного.

Сообщая Вам сие на Ваше усмотрение, покорнейше повторяю мою просьбу относительно приготовления диаконника к освящению имеющегося в нем престола, а для сего, как было говорено, нужно только две иконы – Спасителя и Богоматери, столик в алтаре для жертвенника и царские врата, которые распилит сих дел мастер Мартинсон, жительствующий на Большой Васильковской улице, не доходя Троицкой церкви, за магазином Валькера – с этим совершенно согласен и Михаил Иконников.

Примите уверения в совершенном почтении. Вам преданный *П. Лебединцев*.

29 сент[ября] 1888 г.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 103–104.

⁴²⁶ Ця частина речення дописана над рядком і частково заходить на сусідній аркуш.

⁴²⁷ Документ написаний на трьох сторонах подвійного аркуша паперу. Лист було складено посередині горизонтально, текстом всередину. Документ склеєно М. Праховим за допомогою двох смужок білого паперу з іншим листом П. Лебединцева (арк. 100–100зв.) та чернеткою листа-відповіді на нього А. Прахова (арк. 101–102зв.). У правому верхньому полі олівцем ним же виконано написи: “29/IX 1888” та “№ 33”, а також стерті “Кирилловская церковь” та “№ 30”.

№ 63.

**Складений Т. Мартінсоном кошторис на виготовлення
бронзових врат, Київ, 9 жовтня 1888 р.⁴²⁸**

Смета.

О переделку двух бронзовых врат Кирилловской церкви.

1. Разрезать врата, приделать планки ручки и задвижки для затвора, а также обшить места разрезов обоих сторон латуною, вычистить и бронзировать, приделать планки и шарниры укрепить на мраморе, чтобы за дверями на манер царских врат, за всего означенное, работу по 55 руб[лей] за врата, а всего за 2^х врат 110 руб[лей].

2. 2 бронзовых прута для поддержки завесок с кольцами и 4^{мя} кронштейнами, а также бронзированием и укреплением на мраморе по 12 руб[лей] за прут, а всего за 2 прута 24 руб[ля].

И за всего выше означенного работу с моим мастером сто тридцать четыре руб[ля] серебр[ом]. 134 руб[ля].

Мастер *Т. Мартинсон*.

Октября 9го дня 1888 года

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 105–105зв.

№ 64.

Лист Ф. Терещенка до А. Прахова, Київ, 6 листопада 1888 р.⁴²⁹

Милостивый государь Адриан Викторович!

В час заседание Красного Креста – выборы председательницы и мне как члену нужно присутствовать, потому лишая себя удоволь-

⁴²⁸ Документ виконано на двох сторонах подвійного аркуша паперу в лінійку. У лівому верхньому куті синім чорнилом поставлено штамп: “С[анкт]-Петербургская мастерская бронзовых изделий Т. М. Мартинсона в Киеве. Большая Васильковская улица, № 55, и угол Большой Жандармской”; нижче знаходиться невелика віньєтка у вигляді горизонтальної риски, посередині якої розміщені потовщення у вигляді шести стилізованих вісімок. Лист було складено горизонтально тричі, текстом всередину. У правому верхньому куті аркуша лицевой сторінки М. Праховим олівцем виконано написи: “9/X 1888” та “№ 34”. На поверхні цього аркуша наявні кілька відбитків пальців.

⁴²⁹ Документ виконано на двох сторонах одинарного аркуша; первісно він був подвійним, проте друга його частина була відірвана. Папір містить частину філіграні папірні князя П. Паскевича: в овалі вензель з літер S I П, довкола овалу по чотирьох боках двоголові орли навхрест, між ними довкола овалу дати: [1861]–1865–1870–[1882], внизу напис півколом Four Eagl[s Mill], під яким дата 184[2]; через весь аркуш

ствия сегодня поехать с Вами в Кирилловское посмотреть иконостас. Прошу меня извинить.

С искренним почтением и совершенною преданностью.

Ваш покорный слуга *Ф. Терещенко*.

1888, ноября 6.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 97–97зв.

1889

№ 65.

Лист М. Иконникова до А. Прахова, Київ, 23 травня 1889 р.⁴³⁰

Многоуважаемый Адриан Викторович!

По протоколу Комиссии по возобновлению фресок в Кирилловской церкви 12 декабря 1888 года состоявшемуся, определено было выдать Тузини остальные деньги 500 руб[лей], а Мурашке 415 руб[лей], удержав с него 78 руб[лей] за несделанные еще 6 кв[адратных] саж[ень] паркета в теплом приделе. – На основании сего Губернское церковное строительное присутствие по журналу 13 декабря 1888 г. выдала Тузини и Росси остальные 500 руб[лей] и Мурашке 415 руб[лей]; за сим Мурашко может получить 78 руб[лей] только тогда, когда сделает пол в теплом приделе. – Относительно же Новицкого у меня сведений нет, для забранья же таковых, я вместе с сим пишу Владимиру Николаевичу⁴³¹ и прошу его забрать справки у себя и сообщить мне. – После всего этого я полагаю Тузини и Мурашко вероятно не откажутся, что следует исправить в своих работах без особой платы. – В совершенном почтении остаюсь Вам покорнейший слуга *М. Иконников*.

23 мая 1889 г.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 105–105зв.

також йдуть вертикальні лінії через кожні 2,5 см. У лівому верхньому куті ліцевої сторінки міститься монограма Ф. Терещенка, що складається з переплетених скісних літер ФТ та корони над ними (див. мал. на прим. 416). У верхньому полі олівцем М. Праховим виконано написи: “Кирилловская церковь Ф. А. Терещенко” (напівстертий), “№ 28” та “6/XI – 88”.

⁴³⁰ Документ виконаний на двох сторонах подвійного аркуша папери в лінійку. Лист було складено горизонтально двічі, текстом всередину. У правому верхньому куті ліцевої сторінки М. Праховим олівцем виконано написи: “23/V 1889” та “№ 35”.

⁴³¹ Ніколаєву.

№ 66.

Лист єпископа Чигиринського Ієроніма до А. Прахова,
Київ, 29 травня 1889 р.⁴³²

Сердечно уважаемый Адриан Викторович!

То, что сказано было мною по случаю торжества, не записано, а так вылилось из души под впечатлением совершившегося. Если нужно воспроизвести, то приблизительно я сказал следующее:

см[отри] на обор[оте]

Ваш усердный почитатель и слуга еп[ископ] *Иєроним*⁴³³.

Вечер 29 мая 1889 [г].

+

С радостно-благоговейным чувством совершив освящение этого обновленного храма и принеся бескровную жертву в нем первый раз по освящении, хочу в кратких словах выразить радостное сердечное приветствие, по случаю торжества, настоящему молитвенному собранию.

Сердечно приветствую молитвенное собрание с совершившимся освящением древнейшего русского православного храма, воссиявшего в том виде, в каком он был более⁴³⁴ семи веков тому назад. Сердечно приветствую тех, которые заботились и трудами своими принимали живое участие в приведении начатых работ к желанному концу.

Благословен Господь Бог, благоволивший так! Благословен Господь Бог, даровавший возлюбленному монарху нашему ширину и просторство сердца Соломона (слово молитвы) и вложивый в сердце его мысль и расположение пожаловать от щедроты своей и из казны государственной средства на восстановление этого храма, в нем же от лет

⁴³² Документ написаний на подвійному та одинарному аркушах паперу сірого кольору з легким зеленуватим відтінком; причому останній аркуш також був подвійним, проте другу половину було відірвано. Папір цупкий, містить водяний знак на обидва аркуші: "A. PIREE & SONS" вгорі та дата "1880" під ними. Обидва аркуші вгорі у правій частині містять нумерацію – "1" на арк. 109 та "2" на арк. 111. Арк. 109зв. чистий. Лист було складено горизонтально навпіл текстом всередину. Пізніше обидва аркуші були склеєні М. Праховим за допомогою двох смужок паперу, який з часом потерявся на згині та розірвався. У правому верхньому березі арк. 109 М. Праховим олівцем виконано написи: "Кирилловская церковь", "29/V 1889 г." та "№ 36"; під останнім стерте "№ 33".

⁴³³ Ієронім (Екземплярський) (1836–1905) – єпископ Чигиринський, вікарій Київської єпархії у 1885–1890 рр.

⁴³⁴ Слово дописане над рядком.

древних, в теченні многих веков, призывалось имя святое и предки наши возносили молитвы и хвалу Богу, в Троице Святой поклоняемому и прославляемому. За такое его всемилостивое пожалование да дарует ему Господь все по сердцу его и да услышит его Господь в день, в оный аще призовет Его – и исполнит все благие желания сердца его.

При виде этого благолепно украшенного храма невольно приходят на память слова одного утреннего молитвословия: в храме славы стояще на небеси стояши мним. И уповаем, что сонм святых праведных при жизни молившихся в этом храме, соликувствует, сорадується нам в настоящий день.

Да будет же храм сей, по монаршей милости обновленный и восстановленный, памятником живого общения и единения в духе христианской любви – всех ныне молящихся и имеющих молиться с теми, которые в течение многих веков преемственно молились здесь.

Затем, по порядку Богослужения преподано было благословение...

Е[пископ] И[ероним]

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 109, 110–111зв.

№ 67.

**Чернетка листа А. Прахова до К. Победоносцева,
Київ–Санкт-Петербург, 3 липня 1889 р.⁴³⁵**

3 июня 1889 г. Киев. Десятинная 9.

Ваше высокопревосходительство многоуважаемый
Константин Петрович⁴³⁶.

Спешу принести Вам сердечную благодарность за Ваш скорый и добрый ответ. Дело такое,⁴³⁷ конечно, не может⁴³⁸ поспеть вдруг: я

⁴³⁵ Документ написано на п'яти сторінках двох подвійних аркушів паперу у лінійку. Обидва аркуші склеєні М. Праховим за допомогою трьох білих смужок паперу. У верхньому полі арк. 112 олівцем ним же виконано написи: "о Кирилловской церкви (освящение)", "К. П. Победоносцеву", "3/VI 1889 г." та "№ 37".

⁴³⁶ Победоносцев, Костянтин Петрович (1827–1907) – російський державний діяч, обер-прокурор Святійшого Синоду Російської імперії у 1880–1905 рр., почесний член імператорської Академії наук (1880 р.).

⁴³⁷ Далі знаходиться закреслене "что".

⁴³⁸ Слова "не может" переставлені в інше місце, вони обведені овалом, а хвиляста лінія вказує правильне їх місцерозташування.

счастлив, что оно в Ваших руках и моя уверенность в успехе не колеблется.

На днях, 29 мая, совершено освящение Кирилловской церкви; таким образом закончился труд, длившийся семь лет, первый обширный церковно-археологический труд, предпринятый в настоящее царствование, так как милостивое высочайшее повеление реставрировать Кирилловскую церковь, было первым повелением, изданным в этой области благополучно царствующим монархом. В ю[го]-з[ападном] углу паперти, в стене одного из аркосолиев, мы вставили памятную мраморную доску, на которой золотыми буквами начертано: “+ сей храм сѣго Кюрилла, созданный влѣкимъ кѣзмъ Всеволодомъ Ольговичемъ и княгинею его Марією Мстиславовной въ лѣто 1140–1179, приведенъ внутри въ древній видъ повелениемъ Благочестивейшего Государя Императора и Самодержца Всероссійского Александра III, въ лѣто 1882–1889”. Ваше высокопревосходительство сами изволили Кирилловскую церковь⁴³⁹ осматривать и следовательно говорить о реставрации⁴⁴⁰ в подробностях⁴⁴¹ излишне, но только вскользь полагаю, состояли⁴⁴². В научно-художественном отношении вся эта обширная и продолжительная работа дала следующие результаты: 1) для Киева это новая страница его искусства самой блестящей эпохи, так как до открытия кирилловских фресок и (в прошлом году) михайловских, XII век Киевского искусства был почти не⁴⁴³ известен⁴⁴⁴; 2) для истории образованности⁴⁴⁵ в нашем отечестве кирилловские работы дали важнейший результат, уже вполне принятый наукой, а именно по ним мы впервые убедились, что в половине XII в. Киевская Русь уже обладала самостоятельной, местной художественной школой, освобождение которой от византийского ига⁴⁴⁶ внешним образом сказалось весьма резко в исчезновении⁴⁴⁷ греческих надписей со стен русских церквей и взамен их (кроме немногих монограмм как ⊕, ІС ХС, МР ФОВ и т[ому] п[одобное]) надписями русскими. Факт, красноречиво свиде-

⁴³⁹ Слова “Кирилловскую церковь” написані над рядком, над закреслением “но”.

⁴⁴⁰ Далі знаходиться закреслене “было бы”.

⁴⁴¹ Слова “в подробностях” записані над рядком.

⁴⁴² Слова “но только вскользь, поведаю, состояли” записані над рядком.

⁴⁴³ Слова “почти не” записані над рядком.

⁴⁴⁴ Далі знаходиться закреслене “весьма мало”.

⁴⁴⁵ Написане над рядком над закреслением “культуры”.

⁴⁴⁶ Написане над закреслением “рабства”.

⁴⁴⁷ Далі знаходиться закреслене “полном”.

тельствующий о том, что Киевская Русь шла в уровень с передовыми западными государствами, где, как, например, в Сицилии Рогеров, возобладание местных элементов, латинских, произошло в то же самое время⁴⁴⁸ и в⁴⁴⁹ половине того же XII в. греческие надписи исчезают со стен Мартораны, Палатинской капеллы, Монеральского собора, заменяясь латинскими. 3) В области иконографии и агиографии кирилловские фрески дали драгоценный памятник русской фресковой живописи, именно 12 картин из жития св[ятого] Кирилла Александрийского, коими покрыта вся полукруглая в[осточная] стена диаконника; памятник любопытный по множеству бытовых русских черт, по своеобразности рассказа, несколько отличающийся от сохранившегося в житиях, своеобразности, свидетельствующей о существовании на Руси особого извода этого жития; наконец памятник, единственный в своем роде, так как в церковной живописи стеной иконной⁴⁵⁰ и книжной другого жития св[ятого] Кирилла Александрийского по видимому нет. 4) Наконец, при реставрации Кирилловских фресок удалось найти способ открытия и укрепления фресок более совершенный, чем как употреблялись прежде, именно оказалась полная возможность избегать масла, которое грязно фреске, совершенно изменяет их вид, как всякая капля масла, попавшая на известь, при этом оставляет на ней пятно.⁴⁵¹ Теперь мы можем⁴⁵² с помощью нашего кирилловского способа укреплять открытые фрески,⁴⁵³ ничуть не изменяя их цвета и не грязня их.

При освящении Кирилловского храма повторилась в малом виде история, ознаменовавшая празднование 900-летия Крещения Руси: светская власть сделала все возможное, чтобы нивелировать праздник освящения до нуля. Мы, комиссия, работавшая семь лет над реставрацией храма (о[тец] П. Г. Лебедецев, губ[ернский] арх[итектор] М. С. Иконников, проф[ессор] П. А. Лашкарев,⁴⁵⁴ еп[архиальный] арх[итектор] В. Н. Николаев и Ваш покорнейший слуга) узнали об освящении храма из газет и стали в тупик, быть нам на освящении

⁴⁴⁸ Далі знаходиться закреслене “в”.

⁴⁴⁹ Далі знаходиться закреслене “тоже”.

⁴⁵⁰ Слово дописане над рядком.

⁴⁵¹ Далі знаходиться закреслене “мы имеем”.

⁴⁵² Слова “мы можем” дописані над закресленим “возможность”.

⁴⁵³ Далі знаходиться закреслене “совер”.

⁴⁵⁴ Далі знаходиться закреслене “ар”.

или нет, так как приглашения нам не последовало. Мои товарищи были весьма огорчены⁴⁵⁵, надо было вывести себя и других из странного положения и я поехал к губернатору⁴⁵⁶. Губернатор был весьма изумлен, узнав, что почин освящения не от нас и что мы даже еще не сдали работ гражданским путем. На мое сообщение, что мы ничего не знали и⁴⁵⁷ сами не приглашены на освящение, он пояснил: ну все равно вы и⁴⁵⁸ так можете поехать.⁴⁵⁹ “Не признает ли В[ысоко]п[ревосходительство] уместным просить его имп[ераторское] в[ысочество] в[еликого] к[нязя] Петра Николаевича, осчастливить своим посещением праздник освящения”⁴⁶⁰ – “Нет-нет, я распорядился, чтобы все было как можно скромнее, ведь это почти⁴⁶¹ сельская церковь, нельзя же в[еликого] кн[язя] пригласить на освящение всякого храма, да и в мундире жарко”(?!). Чтобы как-нибудь сгладить печальное чело, не оставалось ничего более, как⁴⁶² предложить⁴⁶³ нашему председателю комиссии о[тцу] П. Г. Л[ебединце]ву известить нас, членов, циркуляром⁴⁶⁴ о предстоящем “освящении”. Таким образом мы поехали на освящение собственных трудов в числе⁴⁶⁵ публики. Нельзя сказать, чтобы на душе у нас было легко. Невольно мелькала мысль, а что если администр[ации] будет трудно выразиться⁴⁶⁶. Спасибо епископу Иерониму, совершавшему по поручению митрополита освящение храма, хоть сказал краткое, импровизированное, но доброе и умное слово гласившее приблизительно так: – <...>⁴⁶⁷

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 112–114.

⁴⁵⁵ Далі знаходиться закреслене “таким”.

⁴⁵⁶ Мовиться про Томару, Лева Павловича (1839 – після 1917) – державного діяча Російської імперії, Київського губернатора у 1885–1890 рр.

⁴⁵⁷ Слова “ничего не знали и” написані над рядком.

⁴⁵⁸ Дописано над рядком.

⁴⁵⁹ Попереду знаходиться закреслене “На”.

⁴⁶⁰ Далі знаходиться закреслене “Ах”.

⁴⁶¹ Дописане над рядком над закресленим “не более как”. Зверху також дописане закреслене “что”.

⁴⁶² Початок цього речення написаний між рядками. Між ним знаходиться рядкове закреслене “Надо было сделать что-либо”.

⁴⁶³ Слово виправлене із закресленого “Я предложил”.

⁴⁶⁴ Далі знаходиться закреслене “об”.

⁴⁶⁵ Написане над закресленим “виде”.

⁴⁶⁶ Речення написане над рядком.

⁴⁶⁷ На цьому текст закінчується. Вочевидь, далі А. Прахов мав навести цитату з листа єпископа Ієроніма (док. № 66).

№ 68.

Лист М. Іконнікова до А. Прахова, Київ, 9 червня 1889 р.⁴⁶⁸

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Завтрашнего числа в 10^м часов утра (10 июня суббота) Комиссия из трех техников будет свидетельствовать работы, произведенные в Кирилловской церкви, о чем извещаю Вас на тот конец не признаете ли нужным быть при этом для разъяснения каких-либо вопросов, я тоже буду. – Остаюсь Вам покорнейший слуга и преданный *М. Иконников*.

9 июня 1889 [г.]

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 122.

№ 69.

Лист М. Іконнікова до А. Прахова, Київ, 17 червня 1889 р.⁴⁶⁹

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Комиссия, назначенная для освидетельствования возобновления Кирилловской церкви еще акта не составила, а между [тем,] просит сообщить ей чертеж иконостаса, клиросов и проч[его], а потому покорнейше прошу Вас, соберите и пришлите ко мне какие есть у Вас чертежи по этому предмету. – [С] всесовершенным почтением остаюсь преданным Вам *М. Иконников*.

17 июня 1889 [г.]

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 123.

№ 70.

Авторська копія супровідного листа А. Прахова із пам'ятною запискою про історію розкриття та реставрації фресок Кирилівської церкви до Л. Томари, Київ, 17 червня 1889 р.⁴⁷⁰

М[илостивый] г[осударь] Л[ев] П[авлович].

Прилагаемая “Памятная записка о реставрации Кирилловского храма XII в. в Киеве” содержит краткое изложение хода работ, добы-

⁴⁶⁸ Документ написано на одній сторінці подвійного аркуша паперу в лінійку. Лист було складено горизонтально навпіл текстом всередину. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: “9/VI.1889” та “№ 39”.

⁴⁶⁹ Документ написано на одинарному аркуші паперу, на одній його стороні; первісно аркуш був подвійним, проте його половина була відірвана. Аркуш сильно пом'ятий. У верхньому полі олівцем виконані написи: “17/VI.1889” та “№ 40”; а також помітні залишки стертих написів олівцем “Кирилловская церковь”, “№ 37”, № 34.

⁴⁷⁰ Документ написаний на обох сторонах арк. 121–121зв., після тексту пам'ятної записки (арк. 116–120зв.).

тых художественно-научных результатах и общего значения этого дела, длившегося от 1881 по 1889 год.

Исчерпывая вопрос со стороны исторической и деловой, она едва касается стороны личной.

Считаю своим священным долгом в настоящих строках обратить внимание В[ашего] п[ревосходительст]ва на то обстоятельство, что, хотя все дело открытия и копирования кирилловских фресок и затем обновления храма, согласно данного мне поручения⁴⁷¹, фактически было исполнено мною, но в течение всех работ я пользовался постоянным содействием Комиссии, ведавшей также и денежную часть⁴⁷². Г[оспода] члены Комиссии: кафедр[альный] прот[оиерей] о[тец] П. Г. Лебединцев, губ[ернский] арх[итектор] М. С. Иконников, проф[ессор] дух[овной] акад[емии] П. А. Лашкарев и еп[архиальный] арх[итектор] В. Н. Николаев безмездно с полным рвением тратили свои знания, силы и время для достижения успешного окончания дела, возложенного на нас монаршею волею.

Покорнейше прошу В[аше] п[ревосходительст]во не отказать довести до сведения г[осподина] мин[истра] в[нутренних] д[ел] приложенную “Памят[ную] записку” и обратить его милостивое внимание на просвещенное и ревностное участие в исполнении долголетнего труда вышепоименованных господ членов Комиссии.

Проф[ессор] *Адр[иан] Прахов.*

Июня 17 дня 1889 [г.] Киев.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 121–121зв.

№ 71.

Авторська копія записки про історію розкриття та реставрації фресок, складеної А. Праховим для київського губернатора

Л. Томари, Київ, 17 червня 1889 р.⁴⁷³

Памятная записка профессора А. В. Прахова об исполненной им с высочайшего соизволения реставрации Кирилловского храма XII в. в течение 1881–1889 г.

⁴⁷¹ Слова “данного мне поручения” написані над закресленим “высочайшей воли”.

⁴⁷² Далі знаходиться закреслене “предприятия”.

⁴⁷³ Документ написано на трьох подвійних аркушах паперу у лінійку, які були складені один до одного, текст писався по вже складених аркушах. При цьому арк. 121–121зв. займає авторська копія супровідного листа до Л. Томари. У верхньому правому куті М. Праховим олівцем написано: “7/VI–1889” та “№ 38”.

Возобновление Кирилловского храма в Киеве, построенного великим князем Всеволодом II Ольговичем и княгиней Всеволожею Марией Мстиславовой (1140–1179 г.), составляет часть общего политического плана возродить и навсегда укрепить в Юго-Западном крае элемент русский православный путем поддержания и водворения в Крае Православной Церкви. Один и тот же патриотическо-исторический инстинкт побуждает нас и созидать новые великие памятники могущества и идеального подъема русского духа, и тщательно оберегать и хранить древние следы высоких просветительных усилий наших предков. Этими соображениями следует объяснить, почему предложение, сделанное нижеподписавшимся (в 1880 г.) возобновить Кирилловский храм встречено было единодушными сочувствием и в высокоученых кругах, как императорское Русское археологическое общество, и в высших сферах администрации в лице покойных: генерал-губернатора А. Р. Дрентельна и министров внутренних дела графа Лорис-Меликова и графа Д. А. Толстого, и наконец почему их всеподданнейшее ходатайство осчастливлено было высоким и благосклонным монаршим вниманием.

Высочайшее повеление возобновить Кирилловский храм было первым милостивейшим повелением, изданным в этой области благополучно царствующим государем императором; окончание реставрации Кирилловского храма есть первый законченный результат художественно-археологических работ нынешнего царствования.

Употребив на исполнение этого повеления восемь лет (1881–1889) нижеподписавшийся принимает на себя смелость напомнить в общих чертах, как, 1), о ходе работ, так и, 2), о добытых результатах.

По всеподданнейшему докладу г[осподина] министра внутренних дел его императорскому величеству благоугодно было дать императорскому Русскому археологическому обществу средства (1881 г.) на открытие и копирование кирилловских фресок. Исполнение этого дела возложено было на нижеподписавшегося совместно с образованной для этой цели Комиссией из живших в г[ороде] Киеве членов Общества (о[тца] кафедрального протоиерея П. Г. Лебединцева и профессора Духовной академии П. А. Лашкарева). Эта первая часть труда окончена была в течение 1881–1882 г. Зимой 1882–1883 г. устроена была в Петербурге выставка копий с кирилловских фресок и других памятников киевского искусства X, XI и XII в. с печатным научным

каталогом. Выставка открыта была торжественным заседанием императорского Русского археологического общества, привлекала массу образованной публики и была осчастливлена высоким посещением его императорского высочества государя наследника цесаревича и великого князя Владимира Александровича. Около того же⁴⁷⁴ времени⁴⁷⁵ возбуждено было ходатайство как Археологическим обществом, так и Киевским генерал-губернатором о возобновлении храма в виду его художественно-исторического и политического значения. По всеподданейшему докладу покойного графа Д. П. Толстого отпущена была необходимая для реставрации сумма и исполнение этого второго поручения совместно с прежними сочленами по Комиссии и с присоединением г[осподина] губернского архитектора (М. С. Иконникова) и епархиального (В. Н. Николаева). По товарищескому избранию честь председательствования в комиссии предоставлена была известному деятелю и исследователю отечественной старины о[тцу] к[афедральному] прот[оиерею] П. Г. Лебединцеву. С 1882 по 1889 г. шли работы собственно по обновлению храма. В этом смысле составлена памятная надпись, золотыми буквами на мраморной доске, вставленная в ю[го]-з[ападный] аркасолий в паперти, гласящая так: “+ Сей храм св[ятого] Кюрилла, созданный великим князем Всеволодом Ольговичем и княгинею его Марией Мстиславовной в лето 1140–1179, приведен внутри в древний вид повелением благочестивейшего государя императора и самодержца всероссийского Александра III в лето 1882–1889”.

Ныне по окончании этого продолжительного и обширного труда, естественно возникает вопрос: оправдал ли Кирилловский храм возбужденные им надежды и обращенное на него высокое монаршее внимание? Ответ⁴⁷⁶ должен быть двоякий, так как самый труд слагался из двух различных задач: а) задачи чисто научной, т[о] е[сть] археологического исследования памятника и, б), задачи практической – политического характера – приведение памятника древнеправославного русского могущества в Крае в поправный и благолепный вид. Предоставляя другим дать ответ на вторую часть вопроса, ограничусь лишь первою его частью: дали ли кирилловские работы какой либо

⁴⁷⁴ Слова виправлені з “В то же”: “около” дописано над закресленим “в”, а закінчення “-го” слова “того” дописане над рядком.

⁴⁷⁵ Виправлено з “время”.

⁴⁷⁶ Далі знаходиться закреслене “на э”.

новый художественно-исторический и археологический результат сравнительно с предшествующими подобными же работами в Киеве, Новгороде Великом, Владимире на Клязме, Старой Ладогe и т[ому] п[одобным]. Художественно-исторические результаты открытия кирилловских фресок были разнообразны. Для Киева открылась целая новая страница его древнего искусства самой блестящей и самой интересной эпохи, новая, так как до открытия кирилловских фресок⁴⁷⁷ киевское искусство XII века было едва известно. А между тем с его появлением добыт был весьма важный факт для истории образованности в России вообще, а именно, что в половине XII в. Россия обладала уже собственной церковно-художественной школой, вносящей своеобразные черты в принесенное извне византийское искусство, черты реального наблюдения, – залог дальнейших успехов, – и самостоятельность которой внешним образом выразилась в полном исчезновении в стенописи греческих надписей (кроме монограмм) и в⁴⁷⁸ замене их исключительно русскими⁴⁷⁹ текстами. Факт, который в свою очередь красноречиво свидетельствует о том, что в те отдаленные времена наше отечество шло в уровень с передовыми западными государствами, также подвергавшимися просветительному влиянию Византии, как, например, с Сицилией Рогеров, где на сохранившихся памятниках возобладание местных элементов и замена греческих текстов латинскими относится к той же половине XII века. Являясь не отрывком⁴⁸⁰, но звеном в целом ряду хронологически последовательно связанных памятников искусства в одном и том же народе, Киево-Кирилловские фрески дали возможность уловить время возникновения самостоятельной русской школы и впервые⁴⁸¹ осветили надлежащим образом своих современников, т[о] е[сть], другие памятники того же XII в., отрывочно уцелевшие во Владимире на Клязме, в Новгороде Волынском, в Старой Ладогe и т[ак] д[алее].

В художественном и бытовом отношении интереснейшею частью открытых фресок представляется житие св[ятого] Кирилла Александрийского, занимающее всю в[осточную] круглую стену диаконника, – памятник единственный в своем роде, так как другого жития св[ятого] Кирилла Александрийского, по-видимому, не существует ни в

⁴⁷⁷ Далі знаходиться закреслене “XII век”.

⁴⁷⁸ Слово дописане над рядком.

⁴⁷⁹ Далі знаходиться закреслене “текта”.

⁴⁸⁰ Наступний текст до кінця абзаца написаний вертикально у полі між сторінками.

⁴⁸¹ Слово дописане над рядком.

стенописи, ни в иконописи, ни в искусстве рукописном. Своеобразные отступления от жития св[ятого] Кирилла, известного по Acta Sanctorum, свидетельствуют о существовании в России особого извода этого жития, следовательно, своеобразного литературного памятника, коим воспользовался русский живописец, внося в свои картины чисто русские бытовые черты.

Открытие четырех нишей, так называемых аркасолиев, в западной паперти, подтвердило летописное известие о том, что Кирилловская церковь, сделавшись “отнею” в роде Ольговичей, служила им усыпальницею. Здесь нашли себе место последнего упокоения княгиня Всеволожая Мария Мстиславовна, ее сын великий кн[язь] Святослав III и, может быть, сын его Всеволод и супруга последнего Мария Казимировна.

В отношении технического открытия кирилловских фресок дало повод придумать новый и более совершенный способ открывать и укреплять древние фрески, способ, вполне устраняющий масло, столь вредившее фрескам при предшествующих открытиях, – способ, уже вошедший в употребление при поданных работах как в нашем отечестве, так и за границую.

Внутреннее обновление храма состояло в укреплении открытых фресок и в дописании частей исчезнувших. При этом руководящим правилом было: ничуть не изменять даже и само⁴⁸² малейших частей уцелевшей фресковой живописи. Для частей дописываемых подыскивались подходящие подлинники XII в. или более ранние⁴⁸³, сохранившиеся в других местах в нашем отечестве⁴⁸⁴ и⁴⁸⁵ за пределами России. Для выбора и расположения по церковным стенам дополняемых св[ятых] изображений большим подспорьем послужило путешествие, совершенное⁴⁸⁶ нижеподписавшимся⁴⁸⁷ по Востоку (Египту, Палестине, Сирии, Греции, Турции) зимою 1881–1882 г. Кроме живописных работ обновление храма потребовало работ мраморных, металлических и⁴⁸⁸ деревянных. Высокий деревянный иконостас в

⁴⁸² Так у тексті.

⁴⁸³ Слова “более ранние” виправлені з “раннее”, перше слово дописане над рядком, як і закінчення другого “-ние”.

⁴⁸⁴ Далі йде закреслене “в редких случаях приходилось прибегать к образцам”.

⁴⁸⁵ Літера написана над закресленим “образцам”.

⁴⁸⁶ Слово дописане над рядком.

⁴⁸⁷ Виправлене з “нижеподписавшегося”. Закінчення “-имся” написане над рядком.

⁴⁸⁸ Далі знаходиться закреслене “по”.

стиле позднего ренессанса был снят и заменен одноярусной⁴⁸⁹ мраморной алтарной преградой. Из мрамора же исполнены два клироса, четыре парапета на хорах, солея и полы в трех отделениях алтаря, сопрестолие и горнее место. При сочетании всех этих подробностей, как мраморных, так и бронзовых (как врата, решетки, кресты) нижеподписавшийся пользовался древнейшими образцами, сохранившимися в других местах и указаниями самих кирилловских фресок. Наконец, вне алтаря⁴⁹⁰ в церкви настелен был новый деревянный паркетный пол и сделана новая деревянная резьбой украшенная дверь на хорах.

Мысленно вновь переживая многолетний труд, нижеподписавшийся чувствует глубокое удовлетворение⁴⁹¹ от занятий научных и артистических, посвященных отечеств[енным] интересам,⁴⁹² и с верой смотр[ит] в будущее, в осознании того, что в пределах его знаний и сил, им сделано было все, чтобы оправдать оказанное ему высокое доверие.

Профессор *Адриан Прахов*.

17 июля 1889 года.

Киев.

Его п[ревосходительст]ву Л. П. Томаре, г[осподин]у киевскому губернатору.

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 116–120зв.

ДОДАТОК

№ 1.

**План-схема обмірів південного фасаду Троїцької надбрамної церкви
Києво-Печерської лаври, накреслена А. Праховим,**

Київ, 22–27 червня 1881 р.⁴⁹³

НЗСК, НАДР 415/11, арк. 6, 131.

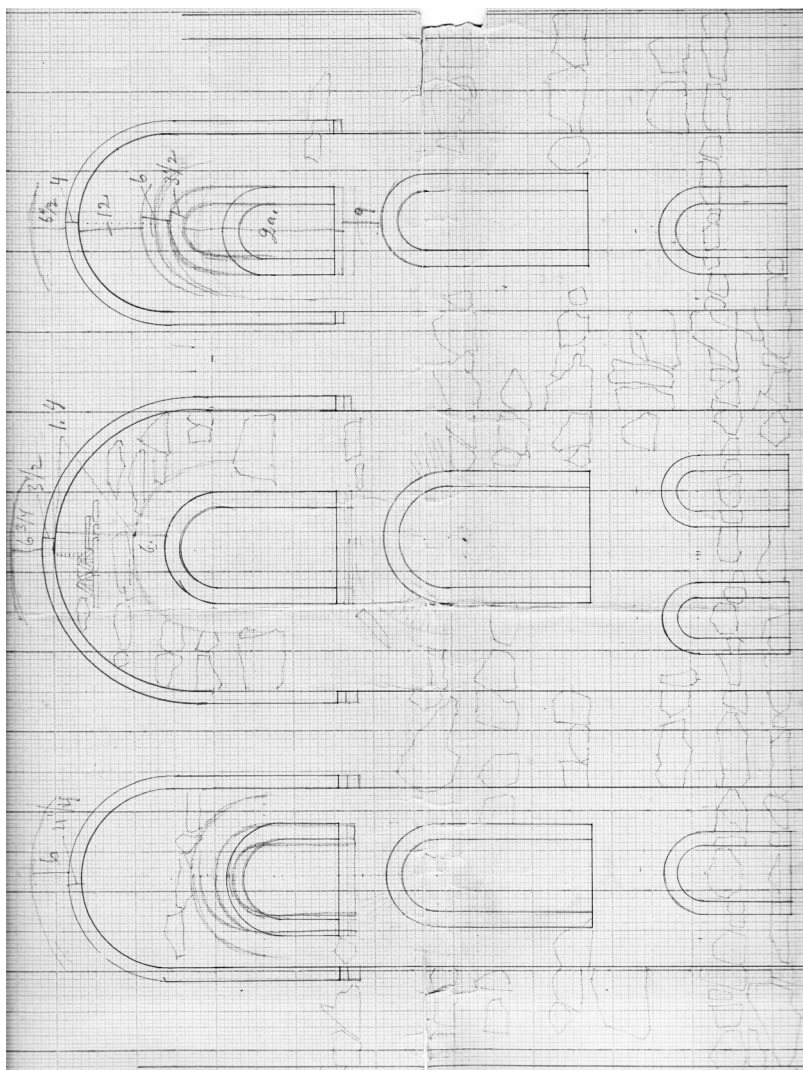
⁴⁸⁹ Виправлено з “одноярусным”.

⁴⁹⁰ Слова “вне алтаря” написані над рядком.

⁴⁹¹ Далі частина речення до коми дописана над рядком, його закінчення виходить у праве поле аркуша та займає вертикальне положення щодо решти тексту.

⁴⁹² Далі ця частина речення до коми написана над рядком.

⁴⁹³ Виконано на великоформатному аркуші міліметрівки зеленуватого відтінку; в одному з кутів надруковані літери “А. Л.”. Вгорі над малюнком у лівому верхньому куті М. Праховим накреслене олівцем № 1. На зворотному боці міліметрівки (арк. 6) ним же олівцем вгорі написано: “от № 1 до № 41 | “Кирилловская церковь” | 1881–1889 г.г.”. Зверху олівцем – затерте “Кирилловская церковь” та “1881”, “1882” (над останньою

Виконана А. Праховим схема обмірів Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври

Viacheslav Kornienko (DS in Historical, Deputy Director General for Research at the National Conservation Area “St. Sophia in Kyiv”),

Iryna Kupriietz (Chief custodian (Head of the scientific and fund department) at the National Conservation Area “St. Sophia in Kyiv”).

On the History of the Restoration of the Cyril’s Church in Kyiv: Documents from the Adrian Prakhov Archive in the Stock Collection of the National Conservation Area “St. Sophia in Kyiv” (1881–1889).

Abstract. The article is an archeographic publication of some documents from the personal archive of the prominent Ukrainian art critic and archaeologist Adrian Prakhov (1846–1916), which are stored in the stock collection of the National Conservation Area “St. Sophia in Kyiv” and relate to the research and restoration of St. Cyril’s Church in Kyiv; extreme dates of documents: 1881–1889. A significant number of documents are introduced into scientific circulation for the first time. They provide an opportunity to significantly expand the existing knowledge on a number of issues related to the history of restoration work under the leadership of Adrian Prakhov in St. Cyril’s Church in the last quarter of the 19th century. Almost all documents are published for the first time.

Keywords: A. Prakhov; St. Cyril’s Church; monumental painting; restoration, correspondence.

ще цифра 4). Нижче позначка “аркуші 6–131”. Весь масив паперів по Кирилівській церкві було вкладено у цю схему. Зміст та дата документа визначені на підставі натурних спостережень упорядників документів та відомостей про участь А. Прахова у обстеженні Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври та дорученні йому комісією виконати креслення храму: А. Пучков, *Op. cit.*, с. 235–239.

Валерій СТАРКОВ

доктор історичних наук,
завідувач Відділу пам'яток української культури
Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ТРАДИЦІЙНА ІГРОВА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ: СТРУКТУРА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Перші спорадичні відомості про ігрову культуру українців з'явилися задовго до становлення етнографії як науки і мали випадковий характер. Однак вони важливі з точки зору дослідження зародження і початкового розвитку джерельної бази. Значна варіативність суспільно-історичних умов протягом XIX–XX століть на етнічних українських землях, разом із розвитком етнографічної науки, створювали умови для утворення джерел і постійного зростання джерельної бази як кількісно, так і якісно.

Пристаючи до характеристики джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури українців, наголосимо, що її корпус складають насамперед документальні писемні джерела, а саме: публікації описів та згадок ігрових явищ та ігрових елементів громадської та родинної обрядовості. Запропонована класифікаційна схема джерел враховує типолого-видові критерії їх систематизації, історико-хронологічне відображення дійсності й частково їх виокремлення за походженням та функціями.

Розглянувши джерела традиційної ігрової культури українців періоду 1800–1861 рр., ми спробували їх структурувати, тобто виділити основні групи джерел¹.

Після розгляду всіх доступних нам джерел, утворених протягом двох останніх століть, ми можемо виокремити такі найбільші групи:

¹ В. Старков, 'Традиційна ігрова культура українців: структура джерельної бази (1800–1861 рр.)', *Славистична збірка*, вип. IV: *До 100-річчя Української революції (1917–1923)*, за редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка, К. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України), 2018, с. 69–78.

1. Передусім, це окремі збірки суто ігор різних статево-вікових груп, які почали з'являтися після праці К. Сементовського (1843)² в часописі “Маяк”, яка започаткувала описовий метод фіксації ігрових явищ. Ці “ігрові” збірки виходили як окремими виданнями, так і друкувались у різних часописах, ступінь науковості багатьох з яких була досить високою. Серед авторів та укладачів цих збірок – У. (1868)³, М. Лисенко (1875)⁴, Є. Покровський (1886)⁵, (1887)⁶, С. Ісаєвич (1887), П. Іванов (1889)⁷, А. Ванке (1889)⁸, Ю. Каковський (1892)⁹, П. П. (1902)¹⁰, І. Боберський (1904)¹¹, М. Грушевський (1904)¹², Хв. Коломийченко (1918)¹³, В. Всеволодський-Гернгросс (1933)¹⁴, Г. Довженок (1990)¹⁵, В. Семеренський та П. Черемський (1999)¹⁶, В. Щегельський (2011)¹⁷

² К. СЕМЕНТОВСКИЙ, ‘Замечания о праздниках у малороссиян’, *Маяк*, т. XI (1843), гл. III, с. 1–45.

³ У., ‘Сельские игры’, *Киевский Телеграф*, 100 (1868).

⁴ Молодоці: Збірник танків та веснянок. (Гри весняні: дитячі, дівочі, жоночі й мішані), зібрав М. Лисенко, К., 1875, 60 с.

⁵ ‘Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей, описаны учителями станичных и городских училищ по приглашению окружного начальства и по инициативе ЕГОРА АРСЕНТЬЕВИЧА ПОКРОВСКОГО, [в:] *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, вып. V (1886), отд. 2, с. 119–208.

⁶ Е.А. ПОКРОВСКИЙ, *Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной)*, Москва (Типография А.А. Карцева), 1887, VI+368 с.

⁷ *Игры крестьянских детей в Купянском уезде*, собрал П. ИВАНОВ (С предисловием проф. Н.Ф. СУМЦОВА), Х. (Типография К. Счасни), 1889, 81+II с.

⁸ ‘Nałahiwi. Zabawy Wielkanocne ludu ruskiego we wsi Gorzycach kolo Sieniawy w rowiecie Przemyskim’, opisała ANNA WANKE [w:] *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, t. 13 (1889) 38–53 і окрема відбитка: Kraków, 1889, 16 с.

⁹ Ю. КАКОВСКИЙ, ‘Игры молодежи в деревне Леоновке Киевского уезда’, *Киевская старина*, 6 (1892) 445–451.

¹⁰ П. П., ‘Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ.’, *Киевская старина*, 9 (1902) 401–407.

¹¹ І. БОБЕРСЬКИЙ, *Рухові забави та ігри*, Л. (УСА), 1994, 64 с. Перше видання: Л., 1904.

¹² М[АРКО] Г[РУШЕВСКИЙ], ‘Дитячі забавки та гри усяки. Зібрани на Чыгырынщыни Кыивской губернии’, *Киевская старина*, 7–8 (1904) 51–105 і окрема відбитка: К., 1904, 55 с.

¹³ Хв. Коломийченко, ‘Сільські забави в Чернігівщині’, *Матеріали до української етнології*, т. 123–141.

¹⁴ *Игры народов СССР: Сборник материалов*, составленный В.Н. ВСЕВОЛОДСКИМ-ГЕРНГРОСС, В.С. КОВАЛЕВОЙ и Е.И. СТЕПАНОВОЙ, Москва; Ленинград (Academia), 1933, LXIII+[1]+564 с.

¹⁵ *Літала сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри*, упорядник Г.В. ДОВЖЕНОК, К. (Молодь), 1990, 160 с.

¹⁶ “Дзига”: *Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги*, укладачі В.І. СЕМЕРЕНСЬКИЙ, П.Г. ЧЕРЕМСЬКИЙ, Х. (Друк), 1999, 528 с.

¹⁷ *Матеріали навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*, вип. 3: *Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць*, упорядник В.В. ЩЕГЕЛЬСЬКИЙ, Кам'янець-Подільський (ПП “Медобори-2006”), 2011, 360 с.

та ін. Ця група джерел утримує великий інформаційний потенціал щодо ігрової діяльності українців, насамперед ігор різних статеві-вікових груп.

2. Велика група джерел – це загальні історико-етнографічні, етнографо-статистичні та інші праці стосовно різних історико-етнографічних регіонів України, де присутні відповідні описи і згадки ігрових явищ, як правило – окремим блоком. Вони з'являлись протягом всього досліджуваного періоду. Автори та укладачі цих праць, виданих окремо, переважно – професійні етнографи: М. Арандаренко (Полтавщина, 1848–1852 рр.)¹⁸, О. Терещенко (українські землі, 1848)¹⁹, М. Маркевич (Полтавщина, 1860)²⁰, П. Чубинський (українські землі, 1872–1878)²¹, О. Богданович (Полтавщина, 1877)²², О. Кольберг (Покуття, 1881)²³, Р. Кайндль (Гуцульщина, 1894)²⁴, Б. Грінченко (Чернігівщина,

¹⁸ *Записки о Полтавской губернии Николая АРАНДАРЕНКА, составленные в 1846 году. В 3-х ч., П., 1848–1852, ч. 1 (1848) II+192 с.; ч. 2 (1849) IV+385 с.; ч. 3 (1852) I+434+48 с.*

¹⁹ А. ТЕРЕЩЕНКО, *Быт русского народа. В 7-ми ч., Санкт-Петербург, 1848, ч. 1. Народность. Жилища. Домоводство. Наряд. Образ жизни. Музыка, X+507 с.; ч. 2. Свадьбы, 618 с.; ч. 3. Времячисление. Крещение. Похороны. Поминки. Дмитриевская суббота, 130 с.; ч. 4. Игры. Хороводы, 334 с.; ч. 5. Простонародные обряды, 182 с.; ч. 6. Обрядные праздники, 221 с.; ч. 7. Святки. Масленица, 348 с.*

²⁰ *Обычаи, поверья, кухня и наитки малороссиян, извлечено из нынешнего народного быта и составлено НИКОЛАЕМ МАРКЕВИЧЕМ, К. (Издан И. ДАВИДЕНКО), 1860, 8+174 с.*

²¹ *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим обществом. Юго-Западный отдел, материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. ЧУБИНСКИМ, т. I–VII, Санкт-Петербург, 1872–1878, том I. (Виданий під наглядом чл.-співр. П.А. ГИЛЬБЕРАНДТА), XXX+468 с. Випуск перший: *Верования и суеверия. I. Небесные явления. II. Земля, вода и огонь. III. Животные, растения. IV. Человек. V. Мир духовный* (1872); том I. Випуск другий: *Загадки и пословицы. Колдовство* (1877); том II. (П.А. ГИЛЬБЕРАНДТ), *Малорусские сказки. Сказки мифические. Сказки бытовые* (1878), 4+6+688 с.; т. III. (М.І. КОСТОМАРОВ). *Народный дневник: Календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедрики и богатый вечер* (1872), 2+II+VIII+486+2 с.; т. IV. М.І. КОСТОМАРОВ, *Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны* (1877), 2+XXX+716+46 с.; т. V. (М.І. КОСТОМАРОВ), *Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные* (1874), 2+26+2+1210 с.; том VI. (П.А. ГИЛЬБЕРАНДТ), *Народные юридические обычаи по решениям волостных судов* (1872), XXVI+408 с.; том VII. (П.А. ГИЛЬБЕРАНДТ), VI+614с. Випуск перший: *Евреи. Поляки. Племена не малорусского происхождения* (1872); Випуск другий: *Малоруссы (статистика, сельский быт, язык)* (1877).*

²² А.В. БОГДАНОВИЧ, *Сборник сведений о Полтавской губернии*, П. (Тип. губернского правления), 1877, 283+2 с.

²³ OSKAR KOLBERG, *Pokucie. Obraz etnograficzny*, t. I, Kraków, 1881, X+358 s.

²⁴ R.FR. KAINDL, *Die Huzulen. Ihr Leben, Ihre Sitten und ihre Volksüberlieferung*, Wien, 1894. Український переклад: *Гуцули: їх життя, звичай та народні перекази*, Чернівці (Молодий буковинець), 2000, 208 с.

1895–1899)²⁵, В. Іванов (Харківщина, 1898)²⁶, В. Бабенко (Катеринославщина, 1905)²⁷, Н. Заглада (Київщина, 1929)²⁸, С. Килимник (українські землі, 1955–1963)²⁹, О. Воропай (українські землі, 1958–1966)³⁰, О. Дей (українські землі, 1963)³¹ та ін. Зазначимо, що в працях російських дослідників XIX ст. (О. Терещенко, Є. Покровський та ін.) наводиться значний український матеріал, що є для них логічним, бо українські землі були у складі Російської імперії. Ця група джерел також містить великий інформаційний потенціал стосовно ігор різних статеві-вікових груп та ігрового елементу обрядовості.

3. Такі “ігрові” блоки присутні в подібних інтегральних історико-етнографічних працях, вміщених у тодішній науковій та науково-літературній періодиці. Це – “Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка”, “Матеріали до українсько-руської етнології”, “Матеріали до української етнології”, “Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, “Етнографический сборник”, “Чтения в императорском Московском Обществе истории и древностей российских при Московском университете”, “Сборник херсонского земства”, “Летописи Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете”, “Киевская старина”, “Основа”, “Этнографическое обозрение”, “Живая старина”, “Жите і слово”, “Наука” (Відень), “Наука” (Коломия), польські – “Zbiór wiadomości do antropologii kra-

²⁵ Б.Д. Гринченко, *Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях (Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.)*, вып. 1, Чернигов, 1895, II+IV+308 с.; вып. 2, Чернигов, 1896, 2+II+390 с.; т. 3. *Песни*, Чернигов, 1899, 4+XXX+768 с.

²⁶ *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края*, ред. В.В. Іванов, Х. (Издание Харьковского губернского статистического комитета), 1898, XXXII+1012 с.

²⁷ В. БАБЕНКО, *Етнографический очерк народного быта Екатеринославского Края*, Екатеринослав (Изд. Екатеринославского Губернского Земства к XIII Археологическому съезду), 1905, IV+144 с.

²⁸ Н. ЗАГЛАДА, *Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с. Старосілля / Матеріали до етнології*, т. 1, К. (Київ-Друк), 1929, 182 с.+[11] арк. іл.

²⁹ СТЕПАН КИЛИМНИК, *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні*, т. 1–5, Вінніпег; Торонто, 1955–1963: т. I. *Зимовий цикл*, Вінніпег, 1955, 154 с.; т. II. *Весняний цикл*, Вінніпег, 1959, 254 с.; т. III. *Весняний цикл*, Вінніпег; Торонто, 1962, 372 с.; т. IV. *Літній цикл*, Вінніпег, 1957, 178 с.; т. V. *Осінній цикл*, Торонто, 1963.

³⁰ ОЛЕКСА ВОРОПАЙ, *Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис*, т. 1–2, Мюнхен (Українське видавництво), 1958–1966, т. 1, 456 с.; т. 2, 448 с.

³¹ *Гри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року*, упорядник О.І. Дей, К. (Видавництво АН УРСР), 1963, 670 с.

jowej”, “Lud”, “Wisla” та ін. Серед авторів та укладачів найбільш інформативних, стосовно ігрової культури, праць – М. Максимович (Київщина, 1856)³², Й. Лозинський (Галичина, 1860)³³, А. Свидницький (Поділля, 1861)³⁴, М. Номис (1861)³⁵, Й. Мошинська (Київщина, 1881)³⁶, В. Ястребов (Херсонщина, 1894)³⁷, Леся Українка (Волинь, 1894)³⁸, В. Милорадович (Полтавщина, 1897)³⁹.

4. Періодика газетного і журнального формату складає велику групу джерел. Залежно від поставлених завдань, її опрацювання базується на пошуку і відборі необхідної інформації про ігрову діяльність української людності. Насамперед відзначимо губернську пресу, серед якої за значущістю виокремимо “Губернские ведомости” і “Епархиальные ведомости”, у неофіційних частинах яких публікувалися матеріали з історії та культури, в т. ч. і з етнографії. Нами виокремлено понад дев’яносто повідомлень з “Губернських відомостей” з різних українських губерній (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська), а також губерній, де мешкали значні групи українців (Гродненська, Курська, Мінська, Саратовська, Воронежська). Ці повідомлення стосуються переважно ігрового елементу громадської (в межах різноманітних календарних свят – Різдво, Великдень тощо) та родинної

³² М. МАКСИМОВИЧ, ‘Дни и месяцы украинского селянина’, *Русская беседа*, кн. I (1856) 61–83; кн. III, с. 73–208.

³³ И. ЛОЗИНСКИЙ, ‘Галагивка’, *Зоря Галицька. Письмо повременное для прав народных*, Л., 1860, с. 506–515.

³⁴ А. СВИДНИЦКИЙ, ‘Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского. Выпуск 1-й 1860 г. Киев)’, *Основа*, 10 (1861) 43–64; № 11–12, с. 26–71.

³⁵ М. НОМИС, ‘Риздвянни святки. Письмо 1-е. Приготовление к риздвянним святкам’, *Основа*, 1 (1861) 267–281; ‘Письмо 2-е. Багатая куця’, *Ibid.*, № 5, с. 49–72; ‘Письмо 3-е. Святой вечер’, *Ibid.*, № 6, с. 21–38.

³⁶ JÓZEFA MOSZYŃSKA, ‘Zwyczaj, obrzędy i pieśni weselne ludu Ukraińskiego z okolic Białej Cerkwi’, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, t. II (1878) 183–208 і окрема відбитка: Kraków, 1878, 25 s.

³⁷ *Матеріали по етнографії Новоросійського края, зібрані в Єлисаветградском и Александрійском уездах Херсонской губернии*, В.Н. ЯСТРЕБОВИМ, *Летописи Историко-филологического общества при императорском Новоросійском университете*, вып. III, Одесса, 1894, 2+202 с.

³⁸ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, ‘Купала на Волині’, *Житє і Слово*, т. I (1894), кн. II, с. 276–283; кн. III, с. 454–461.

³⁹ В.П. МИЛОРАДОВИЧ, ‘Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии записанные в 1888–1895 г.’, *Сборник Харьковского исторического общества*, т. 10 (1897) 1–223 і окрема відбитка: Х., 1897, 223 с.

обрядовості (весільна, поховальна). І в цій групі джерел присутні описи і згадки безпосередніх ігор різних статеві-вікових груп.

Повідомлення “Єпархіальних відомостей” з різних українських губерній стосуються тієї ж тематики, але в більшості з них, поряд з констатацією ігрової діяльності, є й її осуд, виходячи з певних релігійних постулатів.

Певну інформацію містить столична (за часів імперії), губернська та провінційна періодична журнальна і газетна преси. Поодинокі матеріали петербурзьких (“Правительственный вестник”, “Северный архив”, “Журнал новейших путешествий”, “Всемирная иллюстрация”, “Игрушечка”, “Наблюдатель” та ін.) та московських (“Московский телеграф”, “Московский наблюдатель”, “Московские ведомости”) видань висвітлюють окремі ігрові сторони тодішньої української святкової та розважальної культури. Окремо вирізняється петербурзький часопис “Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности в духе русской народности” (виходив у 1840–1845 рр.), публікація К. Сементовського у якому⁴⁰ була етапною у розвитку досліджуваної джерельної бази.

Свідчення про ігрову культуру українців ми знаходимо у місцевих виданнях на околицях українського етнічного ареалу (“Кубанские областные ведомости”, “Кубанские войсковые ведомости”, “Воронежская беседа”, “Воронежский листок”, “Воронежский телеграф”).

Найявна відповідна інформація і в українських місцевих виданнях – львівських (“Мир”, “Червона Русь”, “Діло”, “Слово”, “Правда”, “Зоря”, “Ластовка”, “Весна”, “Газета школьна”, “Семейная библиотека”, “Неделя”, “Ридный зільник”, “Дзвонок”), київських (“Київський телеграф”, “Киевлянин”, “Руководство для сельских пасторов”, “Жизнь и искусство”, “Друг народа”, “Сяйво”), одеських (“Одесский листок”, “Одесский вестник”), харківських (“Украинский журнал”, “Украинский вестник”, “Южный край”, “Харьков”) та деяких інших (чернівецьких, кам’янець-подільських, закарпатських). Водночас місцеві часописи мають братися до уваги із певними застереженнями щодо обмеженості можливостей об’єктивно відображати дійсність, враховуючи суб’єктивність світосприйняття і реалій часу як їх редакторів, так і дописувачів.

5. Нечисленна, але важлива група джерел – це згадки або описи ігрових явищ з літературних творів. Особливо це стосується періоду

⁴⁰ К. СЕМЕНТОВСКИЙ, *Op. cit.*

першої половини XIX ст., коли ці повідомлення суттєво доповнювали ще нечисленні етнографічні описи та згадки окремих ігрових явищ з інших груп джерел, зазначених вище. Це описи і згадки ігор з творів І. Котляревського (“Енеїда”)⁴¹, М. Гоголя (“Вій”, “Книга всякої всячини”)⁴², Г. Квітки-Основ’яненка (“От тобі і скарб”)⁴³ і деякі інші.

6. Серед джерел вирізняється група архівних документів з Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (ВРФ ІМФЕ) (ф. 1. Етнографічна комісія, 38 справ⁴⁴; ф. 14-2. Етнографічні матеріали,

⁴¹ Іван Котляревський, *Твори*, упорядкування і примітки М.Т. МАКСИМЕНКО, К. (Наукова думка), 1982, 320 с.

⁴² Н.В. ГОГОЛЬ, ‘Вій’ [в:] Н.В. ГОГОЛЬ, *Сборник повестей*, X. (Книжный клуб), 2006, 320 с. Н.В. ГОГОЛЬ, ‘Книга всякой всячины’ [в:] Н.В. ГОГОЛЬ, *Полное собрание сочинений*, т. 9, Москва, 1952, 684 с.

⁴³ Г. КВІТКА-ОСНОВ’ЯНЕНКО, ‘От тобі і скарб’ [в:] ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ’ЯНЕНКО, *Повісті та оповідання. Драматичні твори*, К. (Наукова думка), 1982, с. 198–224.

⁴⁴ Спр. 94: Програма до трудової школи по збиранню матеріалів: весняні пісні, гри, обряди, закликання морозу, зими, б/д, 2 арк.; спр. 366: Записи до народного календаря. “Колесо” (різдвяне свято), “Масляна”, “Власа” (“масниця”), б/д, 35 арк.; спр. 380: І. Козирь-Козиренко, *Пісні, гри... Кіївщина*, 1925, 57 арк.; спр. 393: А.М. Кудрицька, *Казки, гуморески... дитячі ігри, народний календар... Кіївщина*, 1921–1930, 103 арк.; спр. 395: О. Балицький, *Пісні (весільні), колядки, веснянки, лічилки, повір’я, гадання та ін. Т. П. Волинь*, 1922, 293 арк. (204–496); спр. 410: К.І. Бурій, *Народні пісні (весільні, обрядові, дитячі та ін.), дитячі ігри, легенди, замовляння. Західні області та Тернопільська округа*, 1926–1930, 211 арк.; спр. 416: К.І. Бурій, *Білоруські народні пісні (весільні, календарно-обрядові, родинно-побутові, дитячі та ін.), дитячі ігри, легенди, замовляння, перекази. Гомельщина*, 1926–1930 (1931 ?), 211 арк.; спр. 424: С.О. Кривокінь, Д. Миколенко, *Казки, замовляння, чарування, народна математика, пісні..., дитячі гри. Полтавщина*, 1926, 80 арк.; спр. 429: О. МАЛИНКА, *Календарна обрядовість, пісні, казки, загадки... анекдоти (копії)*, 1926–1930, 48 арк.; спр. 443: С. СТРИЛЧЕНКО, *Народний календар, дитячі гри... Кременчуччина*, 1928, 108 арк.; спр. 454: А.П. БОГОЛОБОВА, *Народний календар, забобони, анекдоти, приказки, загадки, медицина... пісні, дитячі гри та інше. Чернігівщина*, б/д, 66 арк.; спр. 484: *Вінницька 4-та трудової школи. Народний календар... гри та ін.*, 1926–1928, 32 арк.; спр. 488: *Качківський етнографічний гурток. Пісні, казка, дитяча гра. Вінниччина (Качківка)*, 1927, 4 арк.; спр. 495: *Вілянська сільськогосподарська профшкола та трудової школи. Пісні, гри та ін. Вінниччина (Вілянка)*, 1924–1926, 192 арк.; спр. 496: *Вілянська сільськогосподарська профшкола та трудової школи. Пісні, гри та ін. Вінниччина (Вілянка)*, б/д, 125 арк.; спр. 498: *Стрижавська трудової школи. Дитячі гри та забави. Вінниччина (Стрижавка)*, 1929, 70 арк.; спр. 532: *Новомосковські українські педагогічні курси. Пісні, ... гри. Дніпропетровщина (Новомосковськ)*, 1924–1927, 373 арк.; спр. 565: *Броварська школи. Народний календар, дитячі гри... Кіївщина (Бровари)*, 1928–1930, 155 арк.; спр. 568: *Броварська школи. Народний календар, “коза”... Кіївщина (Бровари)*, 1930, 30 арк.; спр. 570: *Броварська школи. Весілля, гри. Кіївщина (Бровари)*, 1930, 44 арк.; спр. 572: *Броварська школи. Народний календар, гри Кіївщина (Бровари)*, б/д, 45 арк.; спр. 580: *Білоцерківський технікум. Весілля, гри, на-*

1 справа⁴⁵; ф. 14-3. Етнографічні матеріали. Збірники, 22 справа⁴⁶; ф. 28.

родний календар, записали студенти, надіслав вч. Пашківський А. *Київщина (Біла Церква)*, 1925–1929, 62 арк.; спр. 594: *Макарівська трудовишкола. Народний календар, дитячі гри. Київщина (Макарів)*, 1926, 5 арк.; спр. 595: *Медвинська райтрудошкола. Пісні, приказки, гри*, записали учні та вчитель Кладієнко. *Київщина (Медвин)*, 1927, 22 арк.; спр. 599: *Семиходська трудовишкола. Лічилки та гри. Київщина (Семиходи)*, 1926, 2 арк.; спр. 602: *1-ша Уманська школа. Казки, гри та ін. Умань*, 1926–1927, 117 арк.; спр. 622: *Пирятинський педтехнікум. Народний календар, дитячі ігри, забави та ін. Полтавщина (Пирятин)*, 1927, 238 арк.; спр. 629: *Мало-Перещепинська школа. Народний календар, дитячі гри та ін. Полтавщина (Мала Перещепина)*, 1931–1932, 11 арк.; спр. 630: *Опішнянська школа. Календарні обряди. Полтавщина (Опішне)*, 1927, 23 арк.; спр. 636: *Чорноуська семирічна трудовишкола ім. Г.С. Скороди. Народний календар, ігри...*, 1926, 137 арк.; спр. 638: *Артемівська трудовишкола. Приказки... ігри... народний календар. Донеччина (Артемівськ)*, 1925–1926, 125 арк.; спр. 648: *Красноармійська школа. Пісні, дитячі ігри... Донеччина (Красноармійськ, колишнє Гришино)*, 1911–1926, 258 арк.; спр. 656: *Красноармійська школа. Лічилки та ігри. Донеччина (Красноармійськ, колишнє Гришино)*, 1928 та б/д, 4 арк.; спр. 660: *Сталінський педтехнікум. Розваги молоді та дітей. Донеччина (Сталіно)*, 1927–1929, 117 арк.; спр. 661: *Сталінський педтехнікум. Народний календар. Донеччина (Сталіно)*, 1927–1929, 135 арк.; спр. 662: *Сталінський педтехнікум. Етнографічний опис села Мар'їнка (в побуті та розвагах, є пісні). Донеччина (Мар'їнка)*, 1928–1929, 112 арк.; спр. 681: *Олексієвська трудовишкола. Пісні, гри та ін. Чернігівщина (Олексіївка)*, 1925–1926; спр. 895: *Програми Етнографічної Комісії до збирання етно-графічних та фольклорних матеріалів*, 1925–1929, 28 арк.

⁴⁵ Спр. 392, арк. 295.

⁴⁶ Спр. 1: І.С. Юречко, *Пісні, вірші, анекдоти, приказки, загадки, прикмети, дитячі ігри... Записані на Київщині від різних осіб*, 1890–1946, 74 арк.; спр. 6: Лука Дем'ян, *Прислів'я, загадки, перекази, обряди та повір'я, звичаї та вірування, весілля (опис), закланнтя, ігри. Записані на Закарпатті від різних осіб*, 1892–1944, 131+92+96 арк.; спр. 26: А. Д. Шмиговський, *Пісні, вірші, веснянки... Записані на Київщині від різних осіб. 1943–1945*, 133 арк.; спр. 66: Г.І. Колісниченко, *Збірки народних пісень, дитячих ігор, примовок, записаних в с. Басаличівці Гайтанського району, Вінницької обл. Дожовтневий період*, 1945–1949, 213 арк.; спр. 96: Г.Д. Підгайний, *Збірка фольклористичних і етнографічних матеріалів: пісні календарно-обрядові..., колядки, щедрівки, ягільки..., обряди, дитячі забавки... Записано на Закарпатті, у Львівській, Тернопільській та Житомирській обл.*, 1953, 102 арк.; спр. 205: *Пісні..., щедрівки..., обряди..., Дитячі забавки..., записав Зілінський В.П. в Дрогобицькій та Тернопільській областях*, 1945–1958, 141 арк.; спр. 205а: *Пісні..., щедрівки..., обряди..., дитячі забавки..., записав Зілінський В.П. в Дрогобицькій та Тернопільській областях*, 1945–1948–1957, 211 арк.; спр. 272: Д.М. Косарик, *Етнографічні оповідання з побуту і самодіяльної творчості (в тому числі ігри та розваги пастухів дожовтневого періоду)*, 1959, 14 арк.; спр. 289: В. Тредінаров, *Українські народні пісні..., задачі, ігри, арифметичні фокуси, головоломки*, 1959–1966, 84 арк.; спр. 367: Ю.А. Горошко, *Народні пісні..., дитячий фольклор, ігри, забави... записані на Тернопільщині*, 1963, 418+9 арк.; спр. 384: *Фольклорні та етнографічні матеріали: дитячі ігри..., записав Кондратюк П.В. в Житомирській області*, 1919–1946; спр. 419: М.Ф. Мицик, *Записи колядок, щедрівок, пісень, веснянок... Записи зроблені в с. Вишополі Тальнівського району Черкаської обл.*, 1957–1964, 76 арк.; спр. 429: М.І. Парлач, *Життя людини*.

Фонд Гнатюка В.М., 15 справ⁴⁷), Центрального державного історич-

І. Дитинство. ІІ. Юнацтво... ІV. Похорон... VII. Лопатки, доповнення з спр. 454, 1922–1966, 150 арк.; спр. 471: О.В. БОРТНИК, *Казки, анекдоти, дитячі ігри, лічилки записані в селах Дорожичі, Чудель, м. Сарни Сарненського району Ровенської обл.*, 1964, 60 арк.; спр. 586: А.М. КУДРИЦЬКА, *Записи народно-поетичної творчості...*, *дитячі забави зроблені в с. Будище Черкаської обл.*, 1967–1971, 107 арк.; спр. 746: В.Я. РАТУШНЯК, *Записи веснянок... в с. Кобринове Тальнівського району Черкаської обл.*, 1970, 117 арк.; спр. 955: І.І. ТРІЙНЯК, *Записи народної творчості..., ігри, проведені в Донецькій, Полтавській, Херсонській, Сумській, Житомирській областях*, 1978, 97 арк.; спр. 1086: ІВАН ІГНАТЮК, *Фольклорні записи з Підляшшя...*, *дитячі ігри*, 1984, 125+90 арк.; спр. 1097: Г.В. ДЕМ'ЯН, *Дитячий фольклор (вибрані записи за 1945–1985)*, 129 арк.; спр. 1165: І.І. ГУРІН, *Веснянки, святкування "Андрія" і "Маланки" в селах Ровенської та Закарпатської областей*, 1952–1976, 237 арк.; спр. 1185: Л.В. ІВАННІКОВА, *Дитячі пісні-ігри..., ігри для дорослих: "Горошок", "Кривий танець", "Жона". Записи проведені в селах Хмельницької області у 1982–1986 рр.*, 49 арк.; спр. 1186: Л.В. ІВАННІКОВА, *Пісні календарно-обрядові..., весняні ігри-хороводи... (із Закарпатської, Івано-Франківської, Ровенської, Львівської областей)*, 1983–1986, 254 арк.

⁴⁷ Спр. 38: *Казки, пісні (без мелодій), дитячі ігри та ін. Пісні побутові, жартівливі, дитячі. З матеріалів різних збирачів* (М. АЛЕКСАНДРОВИЧА, Т. ЗІНКІВСЬКОГО, А. ШИШАЦЬКОГО, В. ГОРЛЕНКА, А. ЗАБЛОЦЬКОГО, М. НЕЧИПОРЕНКА, М. ЗОЗУЛ, М. ГРІНЧЕНКА, Н. САМОКИША, В. СТЕПАНЕНКА, П. СОЛОНІНИ, Г. НЕВОДОВСЬКОГО), 1853–1902 рр., 78 арк.; спр. 41: *Збірник народних пісень (з мелодіями та без мелодій) (вояцькі співанки, весільні пісні, гайвки, народні співанки тощо)*, записи В. НАВРОЦЬКОГО, М. ПАВЛИКА, А. ДОЛЬНИЦЬКОГО, А. БІЛЕЦЬКОГО та ін. на Львівщині, Дрогобиччині, Станіславщині та ін., 1862–1881, 426 арк.; спр. 69: *Етнографічні матеріали. Щедрівки (меланки), колядки, коза, фрагмент з вертепу. Записи різних збирачів в різних місцевостях України, 1880–1912 рр.*, 75 арк.; спр. 485: *Вулиця в сл[ободі] Попасній, Богуч[арського] пов[іту] на Вороніжчині". Опис гуляння на вулиці (без закінчення)*, автор невідомий, 1897 р., 3 арк.; спр. 331–333: *Фольклорно-етнографічні матеріали, зібрані М. МАРКОВИЧ (МАРКО ВОВЧОК) і О. МАРКОВИЧ на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині, Житомирщині. Пісні (без мелодій). Веснянки, гайвки, ліричні, побутові, родинні, рекрутські, чумацькі тощо (Матеріали і копії)*, б/д, понад 100 арк.; спр. 59: *Пісні (без мелодій) – духовні, колядки, щедрівки, обрядові, весільні, про тварин і птиць, забави тощо*, записано ІВАНОМ МАНЖУРОЮ на Сумщині, Харківщині, Катеринославщині. 1875–1882 рр., 230 арк.; спр. 64: *Игры крестьянских детей. Народные загадки. Матеріали, записані на Чернігівщині (з помітками Б. ГРІНЧЕНКА)* та ін., 1878 р., 3 арк.; спр. 66: *Дитячі забавки, іграшки і приповідки. Пісні (з мелодіями та без мелодій) тощо. Побутові, родинні та ін.*, матеріал, зібраний В. АНДРІЄВСЬКИМ та І. КОНОВАЛОМ. (До матеріалу помітки Б. ГРІНЧЕНКА), 1878–1898 рр., 11 арк.; спр. 80: *"Як творив ся мир". Легенди (біблійного характеру, демонологічні та ін.), оповідання, анекдоти, дитячі забави, вірування, казки, загадки, примовки, жарти, вигадки тощо*, записано ЛІ. ЛЕНЧЕВСЬКИМ на Кам'яничині, 1885–1908 рр., 34 арк.; спр. 142: *"Юхима Петрунця прозвали Божжом..."*. Легенди, дитячі забави, забобони, примовки тощо. Записано в селах Кам'яничині невідомим, 1897–1910 рр., 20 арк.; спр. 171: *Штуки (заклади). Ігри*, записано ПІ. ШЕКЕРИК-ДОННИКОВИМ, А. ВЕРЕТЕЛЬНИКОМ та ін. в селах Станіславщині, Чернігівщині, Буковині, Львівщині, 1902–1904 рр., 20 арк.; спр. 174:

ного архіву України у м. Києві (ф. 471, 1 справа⁴⁸; ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство, м. Харків, 1 справа), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. 1. Літературні матеріали, 1 справа⁴⁹; ф. 301 (ДА). Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, 1 справа⁵⁰; ф. XII. Модзалевський Вадим Львович, 1 справа⁵¹), Наукового архіву Інституту археології НАН України (ф. 1. Фонд Ф.К. Вовка, 1 справа⁵²). Що стосується архівних документів з Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології, вагоме значення мають опубліковані документи – збірки народних ігор, уведених у науковий обіг як автором, так і іншими дослідниками. Наведені інші понад шістдесят одиниць зберігання з ВРФ ІМФЕ з описами ігрових явищ показують перспективи подальших досліджень традиційної ігрової культури українців.

7. Група джерел усної історії, які після актуалізації і перенесення, в нашому випадку, на паперові носії (*Усна історія Степової України*, т. 1–11 (З., 2008–2015)⁵³, *Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць*, упор. В.В. ЩЕГЕЛЬСЬКИЙ (Кам'янець-Подільський, 2011)⁵⁴), відносяться до другої і першої груп, відповідно.

Допоміжну роль для дослідження означеного питання відіграють нечисленні зображальні джерела.

Етнографічні матеріали (загадки, прислів'я, прикмети, казки, скоромовки, дитячі іграшки, забави дівочі і жіночі, парубочі іграшки), записав Я. СЕНЧИК на Холмищині та Підляшші, 1903–1908 рр., 18 арк.; спр. 301: “Дитячі та інші грая”. Дитячі ігри, загадки-задачі, анекдоти, записано Є. ГАВРИЛЕЙ в с. Вертійвка (кол. Веркїївка) на Ніжинщині, [1897 р.], 37 арк.; спр. 311: “Пісні, вірування, прислів'я тощо”. Пісні, оповідання, вірування, приказки, дитячі ігри, народна медицина, та етнографічні матеріали. Пісні побутові, історичні, обжинкові, весільні, записала Л. ЯЦКЕВИЧ в с. Сілець на Львівщині, б/д, 27 арк.; спр. 577–579: *Опис фонду В.М. Гнатюка*, 1871–1926, 10 арк.

⁴⁸ Спр. 967: *Игры детей в Полтавщине*, М. РУСОВ.

⁴⁹ Спр. 727, 22 с., *Українсько-російський словник*, складений ДЕ ля ФЛІЗОМ для особистого користування.

⁵⁰ Спр. 206: П. ДЕ ля ФЛИЗЬ, *Етнографическія описанія крестьянъ Кіевской губерніи*.

⁵¹ Спр. 4: “*Из дневных записей малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича*”, копія зроблена В. МОДЗАЛЕВСЬКИМ.

⁵² *Інвентарний опис наукових матеріалів Хв. К. Вовка*. Спр. 40.

⁵³ *Усна історія Степової України*, тт. 1–11, З. (АА Тандем), 2008–2015: т. 1 (2008) 516 с.; т. 2 (2008) 512 с.; т. 3 (2008) 492 с.; т. 4 (2008) 474 с.; т. 5 (2009) 460 с.; т. 6 (2009) 464 с.; т. 7 (2009) 388 с.; т. 8 (2010) 362 с.; т. 9 (2010) 412 с.; т. 10 (2012) 536+XXIV с.; т. 11 (2015) 352 с.

⁵⁴ *Матеріали навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*, вип. 3.

Підсумовуючи аналіз джерельної бази, наголосимо на тому, що всі із означених груп джерел, складають її вагомий інформаційний потенціал. Це дозволяє зробити висновок про їх достатню повноту та репрезентативність для розкриття традиційної ігрової культури українців. Кожен із видів джерел із притаманною саме їм джерельною специфікою достатньо вірогідно відображає факти і явища і дозволяє реконструювати механізм формування відповідної джерельної бази, яка виглядає достатньо репрезентативною для проведення цілісного наукового дослідження із зазначеної тематики.

Valerii Starkov (Head of Department of Ukrainian Cultural Heritage of the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of NAS of Ukraine).

Traditional Playing Culture of Ukrainians: Structure of Source Base.

Abstract. Significant variability of socio-historical conditions during the 19–20th centuries in the ethnic Ukrainian lands, together with the development of ethnographic science, created conditions for the formation of sources and the constant growth of the source base both quantitatively and qualitatively. The main components of the source base consists first of all of documentary written sources, namely: publications of descriptions and mentions of play phenomena and game elements of public and family rituals. The proposed classification scheme of sources takes into account the typological and species criteria of their systematization, historical and chronological reflection of reality and partially their separation by origin and function.

After considering all the sources available to us, formed over the last two centuries, we can distinguish the following largest groups: separate collections of games of different gender and age groups; works on various historical and ethnographic regions of Ukraine, where there are relevant descriptions and mentions of play phenomena, usually in a separate block; “game” blocks in historical and ethnographic works included in the then scientific and scientific-literary periodicals; periodicals of newspaper and magazine format formed a large group of sources, where there is information about the playing activities of the Ukrainian population; an important group of sources are mentions or descriptions of play phenomena from literary works; among the sources is a group of archival documents from different archives about play activity; group of sources of oral history about play activity. Numerous pictorial sources play a supporting role in the study.

Summing up the analysis of the source base, we emphasize that all of these groups of sources constitute its significant information potential. This allows us to conclude that they are sufficiently complete and representative to reveal the problems raised in the study of the traditional playing culture of Ukrainians.

Keywords: playing culture, Ukrainian culture, ethnography, source base.

Олег КУДАНОВИЧ

художник-реставратор
науково-реставраційної майстерні
Національного заповідника “Софія Київська”

РЕСТАВРАЦІЯ ТА РЕКОНСТРУКЦІЯ КАХЛІВ-ЗАВЕРШЕНЬ XVII–XVIII ст. З РОЗКОПОК НА ПОДВІР’І СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Від давнини актуальним питанням для людини було створення умов для штучного обігріву приміщення. З часом печі набували не лише утилітарного значення, але й ставали певною окрасою оселі. Це мало наслідком формування цілої галузі декоративно-ужиткового мистецтва з виробництва кахлів, на поверхні яких відображались побут, звичаї та смаки тогочасного суспільства, адже майстри брали відповідні сюжети з навколишнього середовища¹. У XVII–XVIII ст. виробництво кахлів в Україні активно розвивалося, тому вигляд печей набував значного розмаїття у виборі сюжетів та забарвлення.

Велика колекція пічних кахлів XVII–XVIII ст. зберігається у фондовій збірці Національного заповідника “Софія Київська”. Більшість із них походять з археологічних розкопок або випадкових знахідок на теренах подвір’я Софії Київської чи прилеглої території. Зазвичай стан таких предметів потребує реставраційного втручання, адже поверхня знахідок містить стійкі забруднення, відколи, потертості, кракелюр, втрати окремих частин. Все це спостерігалось на чотирьох зразках кахлів-завершень XVIII ст., що надійшли на реставрацію.

Три кахлі були виявлені під час археологічних розкопок 1972 р., здійснених на території колишнього митрополичого саду, на відстані 19,5 м від південно-західного рогу корпусу № 3 (розкоп № 2). Тут, на глибині близько 1 м було виявлено велике скупчення кахлів XVII–XVIII ст., які вже були у використанні². Не виключено, що ці кахлі по-

¹ Пічні кахлі XVII–XX ст. з фондозбірки Національного заповідника “Хортиця”. Каталог, авт. тексту та упор. Н. Черпак, З., 2010, с. 2.

² И. Ф. Тоцкая, ‘Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве. 1972 г.’, *Науково-фондовий відділ Національного заповідника “Софія Київська”*, НАДР 965 / 1, арк. 11–14.

ходили зі споруди, показаної на плані Софійського монастиря 1774 р., дослідженої 1973 р.; на думку авторів розкопок, саме ці кахлі могли прикрашати піч у будівлі³. Ще одна кахля походить з розкопок 1977–1978 рр. на місці давньої засипки ділянки підземного ходу – залишків монастирського льоху⁴. Хронологічна та типологічна близькість предметів з розкопок у різних ділянках садиби Софії Київської вказує на певні естетичні смаки софійського духовенства, яке прагнуло у XVII–XVIII ст. оформлювати інтер'єри будівель Софійського монастиря яскраво оздобленими печами з полив'яних кахлів.

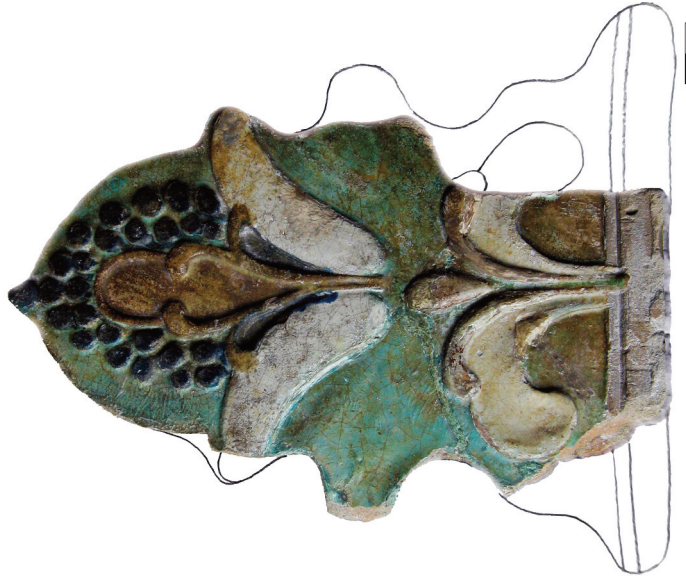
Після виявлення предмети були частково відреставровані, вочевидь, перед їх передаванням до фондів. Поверхня кахлів була промита водою, що, утім, не змогло змити щільні пилові та вапнякові забруднення, які спотворювали колір та тон поливи. Оскільки кахлі були виявлені у фрагментованому вигляді, фрагменти були склеєні, проте з часом шви склейки почали деформуватися. Деякі фрагменти кахлів були відсутні на момент виявлення, найвірогідніше, вони безповоротно втрачені. Тож чотири означені музейні предмети, які не мали експозиційного вигляду, потребували реставраційного втручання.

Первісними заходами реставрації стала промивка водою, завдяки чому клей розм'якшився, а фрагменти кахлів були легко відділені один від одного. Забруднена поверхня з поливою була очищена за допомогою ватних тампонів, змочених у 7 % розчині лимонної кислоти. По завершенні розчищення фрагменти кахлів були знову скріплені між собою 25 % розчином клею ПВБ в етиловому спирті, при цьому попередньо шви були просочені 3,5 % розчином клею ПВБ з попереднім підігрівом у сушильній шафі. За допомогою скальпеля білою мастикою здійснювалось мастикування швів та заповнення місця невеликих сколів. Завершенням реставраційних заходів стало тонування доповнених ділянок акварельними фарбами та покриття їх акриловим лаком.

Наступним етапом стала графічна реконструкція повної форми кожної кахлі-завершення. Для цього за основу було взято збережені

³ И. Ф. Тоцкая, 'Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве. 1973 г.', *Науково-фондовий відділ Національного заповідника "Софія Київська"*, КН 7498/1, арк. 3–7.

⁴ И. Ф. Тоцкая, 'Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве за 1977–1978 годы', *Науково-фондовий відділ Національного заповідника "Софія Київська"*, КН 7505 / 1, арк. 25–26.

Мал. 1. Кахля-завершення XVII-XVIII ст.
з розкопок 1972 р.
Вигляд після реставрації (КН 538/19).
Фото та реконструкція О. Кудановича

Мал. 2. Кахля-завершення XVII-XVIII ст.
з розкопок 1972 р.
Вигляд після реставрації (КН 538/20).
Фото та реконструкція О. Кудановича

Мал. 3. Кахля-завершення XVII–XVIII ст.
з розкопок 1972 р.
Вигляд після реставрації (КН 538/21).
Фото та реконструкція О. Кудановича

Мал. 4. Кахля-завершення XVII–XVIII ст.
з розкопок 1977–1978 рр.
Вигляд після реставрації (КН 5874).
Фото та реконструкція О. Кудановича

частини експонатів, оскільки на них орнамент, а також форма правої та лівої частин, були симетричними. Відновлення виконане за допомогою наведення контурною лінією олівцем втрачених ділянок на кальці, які в подальшому було перенесено з останньої безпосередньо на фотографію. Таким чином форма експонатів була відтворена у первісному вигляді з чітким візуальним рядом наявної та втраченої ділянок.

Завдяки здійсненій реставрації та реконструкції було не просто надано музейним предметам експозиційного вигляду, але й створено можливість графічного відтворення окремих фрагментів та ділянок кахляної печі, що дозволить бодай частково уявити красу та теплоту оформлення інтер'єру виявленої та дослідженої під час археологічних досліджень 1972–1973 рр. споруди.

Oleh Kudanovych (artist-restorer at the scientific-restoration workshop of the National Conservation Area “St. Sophia in Kyiv”).

Restoration and Reconstruction of Tiles-Finishes of the 17–18th centuries from Excavations in the Courtyard of St. Sophia in Kyiv.

Abstract. The article lights the main stages of restoration and reconstruction of the general form of tiles-finishes of the 17–18th centuries, which were discovered during archaeological research in 1972 (three subjects) and 1977–1978 (one subject). After the restoration works, the irrigation surface was cleaned of dust and limestone contamination, due to which its original color and tone were revealed. On the basis of the surviving parts of the tiles the reconstruction of their general form was carried out.

Keywords: St. Sophia in Kyiv, archeological research, restoration, reconstruction, tiles.

Дмитро БУРІМ

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
учений секретар Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

**ЧЛЕНИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
У НІМЕЦЬКИХ В'ЯЗНИЦЯХ ТА КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ТАБОРАХ
ЗАКЛЮЧНОГО ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(За документами Архіву ОУН в Києві)**

Стосунки Організації Українських Націоналістів та державних, урядових, партійних і військових структур націонал-соціалістичної Німеччини напередодні та під час Другої світової війни мали свою багату історію, певну генезу та кілька напрямків розвитку: діяльність українського націоналістичного підпілля на окупованих німецькою армією українських землях і на території Німецької імперії та окупованих теренах європейських держав; відносини Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії та німецької окупаційної влади на українських землях – політика та військові дії тощо. Серед іншого, це й такі трагічні сторінки історії, як арешти, ув'язнення та страти українських націоналістів на українських землях – Олени Теліги й інших членів українського націоналістичного підпілля¹, арешт та загибель у німецькому концентраційному таборі Заксенхаузені Олега Ольжича, арешт та багаторічне – протягом 1941–1944 рр. – ув'язнення у концентраційному таборі Заксенхаузен Степана Бандери тощо. “За офіційними даними, опублікованими інформаційним відділом ОУН у квітні 1946 р., під час німецької окупації України протягом 1941–1944 рр. Організація Українських Націоналістів втратила 4 756 членів, у тому числі 197 осіб із вищого керівного складу,

¹ С. Кот, ‘Похідні групи ОУН’, *Українське слово. Літаври*, спецвипуск (2022, січень–лютий): 2; С. Кот, ‘Згадати усіх поіменно’, *Українське слово. Літаври*, спецвипуск (2022, січень–лютий): 3; С. Кот, ‘Олена Теліга’, *Українське слово. Літаври*, спецвипуск (2022, січень–лютий): 10–11; С. Кот, ‘Вони загинули за Україну’, *Українське слово. Літаври*, спецвипуск (2022, січень–лютий): 25; В. ВЕРИГА, *Втрапи ОУН в часі Другої Світової війни*, Торонто (Новий Шлях) 1991, 206 с.

6 крайових провідників та 5 членів Проводу ОУН². На сьогодні історії цих стосунків присвячені численні публікації українських та зарубіжних дослідників, опубліковано значний масив джерел.

Один з провідних діячів Організації Українських Націоналістів Михайло Селешко таким чином визначав зміст політики Німеччини відносно України та ставлення німецьких політичних і військових структур до українських націоналістів: «Німці розпочали війну, прагнучи створити нову німецьку імперію, загнавши в неї багато народів. Мали вони апетит і на українську землю. Тому, звісно ж, що до своїх запеклих ворогів вони зараховували і українців. Я, як український націоналіст, став їхнім ворогом, бо став противником їхньої державної політики стосовно України і її державницьких стремлінь... За те вони і посадили мене в 1944 році в тюрму в місті Потсдамі, колиці колишньої німецької імперії... Їхня східноєвропейська політика була ворожа Україні, бо у планах фюрера Україна мала стати територією Німеччини»³.

Протягом Другої світової війни на території Третього Рейха, на теренах окупованих європейських країн та українських землях діяла розгалужена мережа осередків Організації Українських Націоналістів. За словами Михайла Селешка, «під час війни на території Німеччини працювали мільйони українців з різних земель України. Отже, було для кого працювати і з ким працювати. За роки 1941–1944 ОУН нараховувала в Німеччині близько 1200 менших чи більших своїх осередків. Всі вони були до певної міри конспіративні. У своїй праці ОУН спиралася на легальну організацію УНО⁴. Майже в кожній клітині УНО діяли конспіративні осередки ОУН. У багатьох випадках члени ОУН були навіть на провідних постах УНО... Для кращого маскування ОУН створила одну свою псевдоцентраль у приміщеннях УНО в Берліні. Фактична централь існувала поза УНО і спиралася до певної міри на урядову установу: «Українську Установу Довір'я»... Центральний провід УНО був у надійних руках його голови полковника Т. Омельченка, що мав в УНО диктаторські права»⁵.

² 'У 80-ті роковини від дня загибелі Олени Теліги і її соратників', *Українське слово. Літаври*, спецвипуск (2022, січень–лютий): 1; В. ВЕРИГА, *Op. cit.*

³ МИХАЙЛО СЕЛЕШКО, *У кігтях гестапо*, К. (Видавництво ім. Олени Теліги), 1996, с. 3.

⁴ УНО – Українське Національне Об'єднання.

⁵ МИХАЙЛО СЕЛЕШКО, *Op. cit.*, с. 16–18. Див. також: Д. В. БУРІМ, 'Українська еміграція в Німеччині міжвоєнного періоду в мемуарах сучасників: спогади Михайла Селешка в фондах Архіву ОУН в Києві', *Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць*, М. (Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили), 2014, вип. 13, с. 176–192.

Окремою сторінкою відносин Організації українських націоналістів та німецьких державних, військових та правоохоронних структур заключного періоду Другої світової війни стали масові арешти членів ОУН та їхнє перебування у в'язницях та концентраційних таборах протягом 1944–1945 років.

Історії масових арештів та перебування у нацистських концентраційних таборах і в'язницях членів Організації українських націоналістів під час заключного періоду Другої світової війни присвячені як окремі спеціальні історичні дослідження⁶, так і низка праць – спо-

⁶ Андрій Мельник, 'Пам'яті впавших за волю і велич України', *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*, На Чужині (Париж) (Видання Першої Української Друкарні у Франції), 1955, с. 17–47; Андрій Мельник. *1890–1964. Спогади. Документи. Листування*, упорядники О. Кучерук, Ю. Черченко, К. (Видавництво імені Олени Теліги), 2011, 568 с., іл.; Андрій Мельник *130. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої відомому українському державному, політичному, військовому діячеві – полковнику Андрію Мельнику. 20–21 листопада 2019 р. м. Трускавець*, 160 с.; І. Бігун, 'Діяльність Вільгельма Вірзінга проти українського націоналістичного руху в часи Другої світової війни', *Український визвольний рух*, 19 (2014): 223–269; В. Верига, *Втрати ОУН в часі Другої світової війни*, Торонто (Вид-во "Новий шлях"), 1991, 206 с.; А. В. Кентій, *Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси*, т. 1: *Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942*, наук. ред. Г. В. Папакін. Державний комітет архівів України; Центральний державний архів громадських об'єднань України, К., 2005, 332 с.; А. В. Кентій, *Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси*, т. 2: *Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956*, наук. ред. Г. В. Папакін. Державний комітет архівів України; Центральний державний архів громадських об'єднань України, К., 2008, 415 с.; Т. ЛАПІЧАК, 'Як згинув Олег Кандиба-Ольжич', *Український історик*, 1–4 (85–88) (1985): 119–122; В. МАКАР, *Спомини та роздуми: Зібрання творів: У 4 т.*, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Редактори: М. Кулик, Р. Кулик, П. Потічний, Торонто; К., 2001, т. 1: *Від Бистриці до Бугу (1911–1929)*, 448 с.; т. 2: *Бойові друзі*, 371 с.; т. 3, кн. 2: *Бойові друзі*, 512 с.; т. 4: *Берега Картузька. Роки неволі та боротьби*, 520 с.; *На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні*, ред. Кость Мельник та ін. Науково-дослідний інститут ім. Олега Ольжича, Дослідна Фундація ім. О. Ольжича в ЗСА, Торонто; Нью-Йорк (Видавництво "Новий Шлях"), 1985, 543 с.; *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*, 490 с., іл.; *О. Ольжич. In memoriam: Спогади, статті*, упорядник і керівник проекту О. Кучерук. Наукові редактори Л. Винар, А. Жуковський, К. (Видавництво імені Олени Теліги), 2008, 496 с.; о. МИКОЛА ГАЮК, *Спомини про У. Н. О. 1941–1945*, Мюнхен, 1968, 20 с.; В. П. СТАХІВ, 'Як загинув О. Ольжич', *Український історик*, 1–4 (85–88) (1985): 123–125; *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945): в 4-х томах*, упоряд. В. М. КОСИКА, Л. (Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН

гадів сучасників тих подій, а саме: Михайло Селешко “У кігтях гестапо”⁷; Євген Онацький “У Вавилонському полоні (спомини)”⁸; Володимир Мартинець “Brätz. Німецький концентраційний табір (спогади в'язня)”⁹; В. Макар “Кат Вірзін” (у книзі: В. Макар, *Спомини та роздуми*, т. 2: *Бойові друзі*, кн. 1)¹⁰ та ін.

Масові арешти членів Організації українських націоналістів на теренах Німеччини, на території окупованих країн Європи, а також на окупованих українських землях було проведено 26 січня 1944 року. Заарештований того дня в Берліні Михайло Селешко згадував пізніше у своїх спогадах: “В сусідній, напіввідкритій кімнаті, сиділо багато гестапівців. Розмовляли між собою, ... Я прислухався уважно до тих розмов і довідався, що того ранку заарештовано по всій Німеччині майже всіх українських націоналістів. ... акція арештування готувалась майже півтора року і що протягом того часу гестапо уважно стежило за націоналістами. Блискавичну акцію, проведено ранком 26 січня 1944-го і заарештовано цілу банду, що підготувалася таємно до якоїсь акції проти цілості Німеччини. ... З підслуханої розмови я зрозумів, що акція проти ОУН була широкомасштабною”¹¹. Окремі арешти та ув'язнення членів Організації Українських Націоналістів відбувалися, як до цієї дати, так і пізніше.

України), 2000; *Україна й Німеччина в Другій світовій війні*, переклав з французької Роман Осадчук, Л. (НТШ), 1993; Ю. Черченко, ‘Огляд документів Андрія Мельника в Архіві ОУН у Києві’ [в:] *Андрій Мельник 130. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої відомому українському державному, політичному, військовому діячеві – полковнику Андрію Мельнику. 20–21 листопада 2019 р. м. Трускавець*, с. 26–41; Я. ШУМЕЛДА, ‘Чому згинув д-р Олег Ольжич в концентраційному таборі’, *Український історик*, 1–4 (85–88) (1985): 81–90; *Das Dritte Reich und die ukrainische Frage: Dokumente 1934–1944*, hrsg., eingel. u. dargest. von WOLODYMYR KOSYK, München (Ukrain. Inst.), 1985, 227 S. та ін.

⁷ Михайло СЕЛЕШКО, *Op. cit.*, 224 с.

⁸ Євген Онацький, *У Вавилонському полоні (спомини)*, Буенос-Айрес, 1948, 132 с.

⁹ Володимир Мартинець, *Brätz. Німецький концентраційний табір (спогади в'язня)*, Штутгарт, 1946, 122 с.

¹⁰ В. МАКАР, ‘Кат Вірзін’ [в:] В. МАКАР, *Спомини та роздуми*, т. 2: *Бойові друзі*, кн. 1, Торонто; К., 2001, с. 88–93; див. також: В. МАКАР, *Бойові друзі Спомини*, т. 1: *Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945)*, Торонто (Видання Видавничої Спілки “Гомін України” і Дослідного Інституту “Студіюм”. З друкарні “Гомону України”), 1980, 415 с.; В. МАКАР, *Бойові друзі. Спомини*, т. 2: *Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945)*, Торонто (Видання Видавничої Спілки “Гомін України” і Дослідного Інституту “Студіюм”. З друкарні “Гомону України”), 1993, 480 с.; В. МАКАР, *Спомини та роздуми..*, т. 1, 448 с.; т. 2, 371 с.; т. 3, кн. 2, 512 с.; т. 4, 520 с.

¹¹ Михайло СЕЛЕШКО, *Op. cit.*, с. 33.

Заарештовані українські націоналісти перебували в ув'язненні в багатьох концентраційних таборах та в'язницях: у тюрмі в Потсдамі, у поліцейській тюрмі на Александрплатц у Берліні, у судовій тюрмі Моабіт у Берліні, у тюрмі на Оранієнбургштрассе в Берліні, у в'язницях Відня, Граца, Кракова, Львова, Ляйтмеріца, Мюнхена, Праги, Самбора та інших міст, у концентраційному таборі Аушвіц, концентраційному таборі Бретц, концентраційному таборі Бухенвальд, концентраційному таборі Вельс (Лінц / Дунай), концентраційному таборі Гамбург–Ноєнгамм, концентраційному таборі Гузен, концентраційному таборі Дахау, концентраційному таборі Заксенхаузен, концентраційному таборі Ляйтмерітц, концентраційному таборі Маутхаузен, концентраційному таборі Гроссрозен, концентраційному таборі Райхенберг, концентраційному таборі Равенсбрюк, концентраційному таборі Штутхоф (Данциг), концентраційному таборі Флоссенбург (Дрезден) та ін.¹²

Як згадував пізніше Михайло Селешко, якого було заарештовано 26 січня 1944 року в Берліні та який відбував ув'язнення протягом 280 днів у тюрмі в Потсдамі: “Нас всіх після арешту ізолювали від зовнішнього світу. Наші люди на волі не могли довгий час навіть дізнатися, де нас тримають. Лише опісля довідалися, що ми частково в тюрмі у Потсдамі, а частково – в концентраційному таборі в Саксенхаузені. Ще одна частина арештованих сиділа в якійсь віллі у західній частині Берліна. Деякі були в центральній поліцейській тюрмі Берліна на Александерплатц. Дехто сидів у судовій тюрмі Берліна на вулиці Моабіт. Інші – в карному закладі при Лертерштрассе в Берліні. Про жидівську тюрму на Оранієнбургштрассе вже згадувалось. Де ж сиділи люди, арештовані по провінціях Німеччини і поза Німеччиною, але під німецькою окупацією, таки важко було довідатись”¹³.

Михайло Селешко в спогадах так згадував своє перебування у в'язниці в Потсдамі: “...Всього у тюрмі в Потсдамі я пробув 280 днів і ночей. З того 240 ночей довелося спати на бетоні, і тільки 40 ночей – на ліжку, чи краще сказати на сіннику на тій самій бетонній долівці.

¹² *Архів Організації Українських Націоналістів у Києві*, ф. 1, оп. 1, спр. 320: “Списки українських націоналістів, що були ув'язнені в німецьких тюрмах та концтаборах” та справа 321: “Списки українських націоналістів, ув'язнених в німецьких тюрмах та концтаборах”. Див. також: ВОЛОДИМИР МАРТИНЕЦЬ, *Op. cit.*, 122 с.; ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ, *Op. cit.*, 132 с.; МИХАЙЛО СЕЛЕШКО, *Op. cit.*, 224 с.; В. МАКАР, ‘Кат Вірзінг’, с. 88–93.

¹³ МИХАЙЛО СЕЛЕШКО, *Op. cit.*, с. 70.; див. також: ВОЛОДИМИР МАРТИНЕЦЬ, *Op. cit.*, 122 с.; ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ, *Op. cit.*, 132 с.; В. МАКАР, ‘Кат Вірзінг’, с. 88–93.

Холоду ми не відчували, бо центральне тюремне опалення працювало справно. Ми на трьох мали один стілець, на якому можна було сидіти. По черзі один з нас сидів удень на стільці. До харчів я поволі звик. Сам дивувався, що бруква така смачна, хоч без приправ та без жиру. ... Як темніло, одразу по вечері, ми розкладали наше летовище та лягали, щоб якнайменше витратити фізичної енергії на ходіння і сидіння, щоб продовжити собі вік при таких харчах. ... А ще більше докучав нам голод. Харчування було одноманітне. Вічно давали брукву, лише зрідка капуста, в якому одна капуста друга наздоганяла. Тільки навесні почали давати нам юшку з якоїсь трави. Як ту юшку можна було назвати, ніхто не знав. Лише зрідка давали якусь кашу. А коли гороховий суп давали, то такий день вважався винятковим і щасливим. Від трав'яної юшки у багатьох в'язнів боліли шлунки. Часом в обіді траплялись одна чи дві картоплинки, залежно від розміру. Говорилося, що у тюрмі мали б бути і один чи два м'ясні дні на тиждень. Шматочок м'яса іноді траплявся – не більший десяти грамів. Дехто мусив вдовольнитися якоюсь кісточкою чи фляком, що їх ніяк не можна було пережувати і проковтнути. Деколи давали і картоплю в лушпинні. Часто давали картоплю гнилу, чорну, що годі її було їсти. Тоді, звичайно, весь обід пропадав. Але деякі в'язні їли і це, аби лиш чимось наповнити шлунок і позбутися відчуття голоду”¹⁴. І далі: “Протягом 280 днів мого перебування в тюрмі у Потсдамі мені довелося стрічатися і знайомитися з багатьма людьми різних національностей. Тюрма у Потсдамі – це був чистої води інтернаціонал мішаних ідеологій. Всіх єднала спільна ненависть до німців, до німецької політики, до німецького режиму. Були в тюрмі монархісти, націоналісти, соціалісти, комуністи, демократи, ліберали; німці, українці, поляки, москалі, французи, голландці, бельгійці, греки, норвежці, білорусини, італійці, серби, хорвати, англійці, алжирці; чоловіки і жінки, молоді і старі, діти і підлітки; політичні в'язні і звичайні злочинці, винні і невинні; робітники, селяни, вчителі, урядовці, професори, партійці-нацисти, есесмени, вояки; вбивці, шпигуни, саботажники; чесні і нечесні тощо”¹⁵.

Восени 1944 року внаслідок зміни військово-політичної та міжнародної ситуації політичним керівництвом Німеччини було прийнято

¹⁴ Михайло Селешко, *Op. cit.*, с. 53.

¹⁵ *Ibid.*, с. 81.

рішення про зміну ставлення до українських націоналістів та про звільнення членів ОУН з концентраційних таборів і в'язниць. Щоправда, якщо масові арешти членів Організації українських націоналістів на території Третього Рейху були проведені практично одночасно в січні 1944 року, то звільнення українських націоналістів з німецьких в'язниць та концентраційних таборів тривало кілька місяців восени 1944 року та взимку 1944–1945 років. Багато хто з ув'язнених українських націоналістів залишався в німецьких таборах і в'язницях до травня 1945 року.

Як свідчать документи Архіву Організації Українських Націоналістів у місті Києві: “До дня 7 грудня 1944 р. гестапо випустило було з тюрми таких членів ОУН: 1) полк. А. Мельник; 2) пані Софія Мельник; 3) Ераст Дзюбинський; 4) Всеволод Левицький; 5) Євген Онацький; 6) Северин Модрицький; 7) Дмитро Андрієвський; 8) Михайло Мушинський; 9) Володимир Кок; 10) Константин Мельник; 11) Др. Денис Квітковський; 12) інж. Михайло Селешко; 13) Микола Бігун; 14) Олекса Бойків; 15) Др. Юліян Васіян; 16) Юрко Гельбич; 17) Петро Заяць; 18) пані Анна Барановська; 19) інж. Володимир Мартинець; 20) інж. Осип Бойдуник; 21) Михайло Бажанський; 22) Петро Аойновський; 23) Др. Теодор Лапичак; 24) Іван Волошин; 25) Петро Генгалло; 26) інж. П. Шмігель; 27) В. Шмігель; 28) пані Ольга Гарбіш; 29) пані Марія Гайвас; 30) пані Теодозія Гайвас; 31) пані Іванна Романишин; 32) пані Аделя Романишин; 33) Др. Полікарп Романишин; 34) Михайло Пап”¹⁶.

Михайло Селешко в своїх спогадах подає таку інформацію стосовно кількості заарештованих та ув'язнених членів Організації Українських Націоналістів, частину з яких було звільнено наприкінці 1944 – на початку 1945 року: “за підрахунками полковника А. Мельника випущено було на волю близько 300 чоловік. По тюрмах і таборах лишилося ще приблизно 2 700 наших людей з ОУН, бо всіх арештованих за справи ОУН було до трьох тисяч. Ті цифри подав сотник німецької армії Пулуй, що мав змогу про це довідатись. Тих 2 700 вважали німці заложниками для тиску на ОУН, щоб вона робила те, що німці вимагали. Сотник Пулуй мав, між іншим, зв'язки з німецькою військовою розвідкою, а та ці справи знала досить докладно”¹⁷.

¹⁶ Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 320: “Списки українських націоналістів, що були ув'язнені в німецьких тюрмах і концтаборах”. – Грудень 1944 р. – березень 1945 р., арк. 1.

¹⁷ Михайло Селешко, *Op. cit.*, с. 203.

Згідно архівних документів на початок грудня 1944 року у німецьких в'язницях та концентраційних таборах перебувала значна кількість членів Організації Українських Націоналістів: “Дня 7 грудня 1944 р. німці тримали ще в тюрмах таких членів ОУН: 1) Євген Мацяк Саксенгаузен; 2) панна Євгенія Зелінська Равенсбрік; 3) Мирослав Роговський Самбір; 4) Юрій Повшик Рабштайн; 5) Солянський Відень; 6) Малиновський Грац; 7) Василь Кархут Патерніон; 8) Володимир Забавський Прага; 9) Василь Кунда Прага; 10) Др. Марко Антонович Прага; 11) Др. Степан Росоха Прага; 12) Іван Лапка Аусіг; 13) Федір Колінський Аусіг; 14) Микола Драган Ляйтмеріц; 15) Степан Савчак Ляйтмеріц; 16) Іван Мінчак Райхенберг; 17) Кіндрат Рідель Райхенберг; 18) Василь Паславський Райхенберг; 19) Адам Турчик Райхенберг; 20) Василь Пікуш Райхенберг; 21) Володимир Ціммерман Райхенберг; 22) Петро Мидор Німес; 23) Михайло Ваків Дойтш-Габель; 24) Петро Петрик Брікс; 25) Іван Кушнірук Брікс; 26) Роман Шуст Гамбург; 27) Володимир Безсонів Гамбург; 28) Василь Косаренко Саксенгаузен; 29) Микола Сомчинський Нацвайлер-Роттау; 30) пані Євгенія Смолійчук Гельмбрехтс; 31) панна Смик Краків; 32) Михайло Солтис Волинь; 33) пані Олександра Думін Райхсгоф; 34) пані Володимира Хомінська Равенсбрік; 35) Григорій Кокот Миколаїв / Бугом; 36) Роман Маланчук Львів; 37) Мицик Стрий; 38) Мгр. Володимир Оренчук Аушвіц; 39) Співак Аушвіц; 40) Мгр. Йойко Коломия; 41) Богдан Боцюрків Львів; 42) Богдан Околот Ваймар-Бухенвальд; 43) Іван Щавурський Мінхен; 44) пані Марія Андрейців Рогатин; 45) Ярослав Пиріг Рогатин; 46) Стах Цигаль Княгиничі-Рогатин; 47) панна Харитя Кононенко Харків; 48) Горбаль Харків”¹⁸.

В Архіві Організації Українських Націоналістів у місті Києві зберігаються документи, які містять інформацію про арешти та перебування у німецьких в'язницях та концентраційних таборах під час заключного періоду Другої світової війни членів та симпатиків ОУН: Фонд 1, опис 1, справа 320 “Списки українських націоналістів, що були ув'язнені в німецьких тюрмах та концтаборах” та справа 321 “Списки українських націоналістів, ув'язнених в німецьких тюрмах та концтаборах”¹⁹.

¹⁸ Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 320: “Списки українських націоналістів, що були ув'язнені в німецьких тюрмах і концтаборах”. – Грудень 1944 р. – березень 1945 р., арк. 7.

¹⁹ Ю. Черченко, ‘Архів ОУН у Києві’, *Український археографічний щорічник*, нова серія, вип. 12 (К., 2007): 25–31.

Документи надають важливу інформацію стосовно кількісного та персонального складу заарештованих та ув'язнених членів Організації Українських Націоналістів, а також відомості щодо місць ув'язнення – назви концентраційних таборів і в'язниць, де перебували ув'язнені²⁰, списки вилучених при арешті особистих речей ув'язнених членів Організації Українських Націоналістів²¹ тощо.

За кожним прізвищем зі списків ув'язнених українських націоналістів захована доля людини. В документах Архіву Українських Націоналістів у місті Києві міститься інформація про перебування у в'язниці міста Праги члена Організації Українських Націоналістів доктора Марка Антоновича, в подальшому відомого українського історика та Президента Української Вільної Академії Наук у США²². Марко Дмитрович Антонович був заарештований 8-го листопада (за іншими джерелами – 9-го листопада) 1943 року²³. Він перебував у

²⁰ Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 320: “Списки українських націоналістів, що були ув'язнені в німецьких тюрмах і концтаборах”. – Грудень 1944 р. – березень 1945 р., арк. 18–21.

²¹ Ув'язнені члени Організації Українських Націоналістів: полковник Андрій Мельник, доктор Томас Лапичак, інженер Осип Бойдуник, доктор Всеволод Левицький, професор Євген Онацький, дипломований економіст Северин Модрицький, дипломований інженер Дмитро Андрієвський, Ернст Дзюбинський, доктор Денис Квятковський, Володимир Кок, П. Коненко, І. Романчук, Михайло Мушинський, дипломований інженер Михайло Селешко, Мирослав Мельник, Павло Шмігель, дипломований інженер Василь Шмігель. Список вилучених під час арешту речей. – Див.: Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 320: “Списки українських націоналістів, що були ув'язнені в німецьких тюрмах і концтаборах”. – Грудень 1944 р. – березень 1945 р., арк. 25–29.

²² Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 320: “Списки українських націоналістів, що були ув'язнені в німецьких тюрмах і концтаборах”. – Грудень 1944 р. – березень 1945 р., арк. 12–13. Див. також: Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 320: “Списки українських націоналістів, що були ув'язнені в німецьких тюрмах і концтаборах”. – Грудень 1944 р. – березень 1945 р., арк. 23–24; ф. 1, оп. 1, спр. 321: “Списки українських націоналістів, ув'язнених в німецьких тюрмах і концтаборах”, арк. 1.

²³ Дату “8-го листопада” згадує в своїх автобіографічних матеріалах Марко Антонович: “8 листопада 1943 мене арештувало Гестапо і я просидів у тюрмі та концтаборі до 18 січня 1945” (Л. Винар, “Марко Дмитрович Антонович: автобіографічні матеріали”, *Український історик*, т. XLII, ч. 2–4 (166–168) (2005): 133–138). Тоді як дату “9-го листопада” називає мати марка Антоновича Катерина Михайлівна Антонович в листах до директора українського наукового інституту професора Івана Мірчука: “9/ХІ вже буде рік, як він сидить і без того організм ослаблений...”, “9/ХІ вже буде рік, як його тримають!” (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4158: “Український науковий інститут в Берліні”, оп. 1, спр. 6, арк. 253–253зв., 254).

в'язниці Панкрац у Празі, а також у концентраційному таборі Терезієнштадт. Звільнено Марка Антоновича 18 січня 1945 року²⁴.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в місті Києві зберігається цікаве листування батьків Марка Антоновича – Катерини Михайлівни та Дмитра Володимировича Антоновичів – з директором Українського наукового інституту в Берліні професором Іваном Мірчуком, до якого звертались батьки Марка Антоновича по допомогу в справі звільнення сина з німецької в'язниці у Празі. Хронологічно листування охоплює період з серпня 1944 року по січень 1945 року. Документи дозволяють пролити світло на історію арешту, перебування в ув'язненні та звільнення Марка Дмитровича Антоновича²⁵.

У публікації подано документи з Архіву Організації Українських Націоналістів у місті Києві, які висвітлюють одну з сторінок взаємовідносин влади націонал-соціалістичної Німеччини та Організації Українських Націоналістів на теренах Третього Рейху та окупованих територіях під час заключного етапу Другої світової війни, а саме масові арешти членів ОУН протягом 1944–1945 років та пере-

²⁴ Див. детально: *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 4158: “Український науковий інститут в Берліні”, оп. 1, спр. 6, арк. 236, 237, 241–244, 247–250, 253–253зв., 254. Див. також: А. АТАМАНЕНКО, С. ГОДЖАЛ, ‘Листування Марка Антоновича з Дмитром Чижевським: “... є й цілий ряд наукових праць, які крім Вас ніхто написати не зможе”’, *Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність. Liber amicorum на пошану президента УВАН у США проф. Альберта Кіни*, відп. ред.: І. Гирич і Л. Рудницький, Нью-Йорк; К. (УВАН у США; ВД “Простір”), 2021, с. 373–447; Л. ВІНАР, ‘Марко Дмитрович Антонович.’, с. 133–138; Л. ВІНАР, ‘Пам’яті д-ра Марка Дмитровича Антоновича’, *Український історик*, т. ХLI–ХLII, ч. 3–4 / ч. 1 (165) (163–164) (2004–2005): 271–277; І. ГЛИЗЬ, В. ШАНДРА, ‘Марко Дмитрович Антонович’, *Український археографічний щорічник*, нова серія, К., 2006, вип. 10/11, с. 863–866; С. ГОДЖАЛ, ‘Діяльність М. Антоновича в Студентському товаристві національного солідаризму “Зарево”’, *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*, серія: “Історичні науки”, Острог, 2019, вип. 29, с. 40–49; С. ГОДЖАЛ, ‘Становлення Марка Антоновича як громадсько-політичного діяча та вченого’, *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*, серія: “Історичні науки”, Острог, 2018, вип. 27: *На пошану Володимира Трофимовича*, с. 62–67.

²⁵ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 4158: “Український науковий інститут в Берліні”, оп. 1, спр. 6, арк. 236, 237, 241–244, 247–250, 253–253зв., 254. Див. також: А. АТАМАНЕНКО, С. ГОДЖАЛ, *Op. cit.*, с. 373–447; Л. ВІНАР, ‘Марко Дмитрович Антонович.’, с. 133–138; Л. ВІНАР, ‘Пам’яті д-ра Марка Дмитровича Антоновича’, с. 271–277; І. ГЛИЗЬ, В. ШАНДРА, *Op. cit.*, с. 863–866; С. ГОДЖАЛ, ‘Діяльність М. Антоновича в Студентському товаристві національного солідаризму “Зарево”’, с. 40–49; С. ГОДЖАЛ, ‘Становлення Марка Антоновича...’, с. 62–67.

бування їх в ув'язненні у німецьких тюрмах і концентраційних таборах. А саме: Фонд 1, опис 1, справа 320 “Списки українських націоналістів, що були ув'язнені в німецьких тюрмах та концтаборах” та справа 321 “Списки українських націоналістів, ув'язнених в німецьких тюрмах та концтаборах”. Документи подані мовою оригіналу. Мовні особливості та тогочасний правопис збережено.

ДОКУМЕНТИ

Документ 1

До дня 7 грудня 1944 р. гестапо випустило було з тюрми таких членів ОУН:

- 1) полк. А. Мельник
- 2) пані Софія Мельник
- 3) Ераст Дзюбинський
- 4) Всеволод Левицький
- 5) Євген Онацький
- 6) Северин Модрицький
- 7) Дмитро Андрієвський
- 8) Михайло Мушинський
- 9) Володимир Кок
- 10) Константин Мельник
- 11) Др. Денис Квітковський
- 12) інж. Михайло Селешко
- 13) Микола Бігун
- 14) Олекса Бойків
- 15) Др. Юліян Васіян
- 16) Юрко Гельбич
- 17) Петро Заяць
- 18) пані Анна Барановська
- 19) інж. Володимир Мартинець
- 20) інж. Осип Бойдуник
- 21) Михайло Бажанський
- 22) Петро Аойновський
- 23) Др. Теодор Лапичак

- 24) Іван Волошин
- 25) Петро Генгало
- 26) інж. П. Шмігель
- 27) В. Шмігель
- 28) пані Ольга Гарбіш
- 29) пані Марія Гайвас
- 30) пані Теодозія Гайвас
- 31) пані Іванна Романишин
- 32) пані Аделя Романишин
- 33) Др. Полікарп Романишин
- 34) Михайло Пап

*Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві,
ф. 1, оп. 1, спр. 320: "Списки українських націоналістів, що були ув'язнені
в німецьких тюрмах і концтаборах". – Грудень 1944 р. – березень 1945 р.,
арк. 1. Машинопис.*

Документ 2

Дня 7 грудня 1944 р. німці тримали ще в тюрмах таких членів ОУН:

- 1) Євген Мацяк Саксенгаузен
- 2) панна Євгенія Зелінська Равенсбрік
- 3) Мирослав Роговський Самбір
- 4) Юрій Повшик Рабштайн
- 5) Солянський Відень
- 6) Малиновський Грац
- 7) Василь Кархут Патерніон
- 8) Володимир Забавський Прага
- 9) Василь Кунда Прага
- 10) Др. Марко Антонович Прага
- 11) Др. Степан Росоха Прага
- 12) Іван Лапка Аусіг
- 13) Федір Колінський Аусіг
- 14) Микола Драган Ляйтмеріц
- 15) Степан Савчак Ляйтмеріц

- 16) Иван Мiнчак Райхенберг
- 17) Кiндрат Рiдель Райхенберг
- 18) Василь Паславський Райхенберг
- 19) Адам Турчик Райхенберг
- 20) Василь Пiкуш Райхенберг
- 21) Володимир Цiммерман Райхенберг
- 22) Петро Мидор Нiмес
- 23) Михайло Вакiв Дойтш-Габель
- 24) Петро Петрик Брiкс
- 25) Иван Кушнiрук Брiкс
- 26) Роман Шуст Гамбург
- 27) Володимир Безсонiв Гамбург
- 28) Василь Косаренко Саксенгаузен
- 29) Микола Сомчинський Нацвайлер-Роттау
- 30) панi Евгенiя Смолiйчук Гельмбрехтс
- 31) панна Смик Кракiв
- 32) Михайло Солтис Волинь
- 33) панi Олександра Думiн Райхсгоф
- 34) панi Володимира Хомiнська Равенсбрiк
- 35) Григорiй Кокот Миколаiв / Бугом
- 36) Роман Маланчук Львiв
- 37) Мицик Стрий
- 38) Мгр. Володимир Оренчук Аушвиц
- 39) Спiвак Аушвиц
- 40) Мгр. Йойко Коломия
- 41) Богдан Боцюркiв Львiв
- 42) Богдан Околот Ваймар-Бухенвальд
- 43) Иван Щавурський Мiнхен
- 44) панi Марiя Андрейцив Рогатин
- 45) Ярослав Пирiг Рогатин
- 46) Стах Цигаль Княгиничi-Рогатин
- 47) панна Харитя Кононенко Харкiв
- 48) Горбаль Харкiв

*Архiв Органiзацiї Українських Нацiоналiстiв у мiстi Києвi,
ф. 1, оп. 1, спр. 320: "Списки українських нацiоналiстiв, що були ув'язненi
в нiмецьких тюрмах i концтаборах". – Грудень 1944 р. – березень 1945 р.,
арк. 7. Машинопис.*

Документ 3

7. 12. 1944

In Haft:

- 1) Euhен Maciach, Sachsenhausen
- 2) Eugenie Zelinska, Ravensbrück
- 3) Myroslaw Rohowskyj verh. in Sambor
- 4) Jurij Powschuk, Nr. 20207, KL Rabstein bei Böhm. Kamnik
- 5) Soljanskyj, Wien
- 6) Malynowskyj, Graz
- 7) Wasyl Karchut, Paternion
- 8) Wolodymyr Zabawskyj, Prag
- 9) Wasyl Kunda, Prag
- 10) Dr. Marko Antonowytsch, Prag
- 11) Dr. Stepan Rosocha, Prag
- 12) Iwan Lapka, Aussig
- 13) Fedir Kolinskyj, Aussig
- 14) Mykola Dragan, Leitmeritz
- 15) Stapan Sawtschak, Leitmeritz
- 16) Kindrat Riedel, Reichenberg
- 17) Iwan Mintschak, Reichenberg
- 18) Wasyl Paslawskyj, Reichenberg
- 19) Adam Turtschyk, Reichenberg
- 20) Wasyl Pikusch, Reichenberg
- 21) Wolodymyr Zimmermann, Reichenberg
- 22) Petro Sydor, Niemes
- 23) Mychajlo Wakiw, Deutsch-Gabel
- 24) Petro Petryk, Brүx
- 25) Iwan Kuschniruk, Brүx
- 26) Roman Schust, Hamburg
- 27) Wolodymyr Bezsoniw, Hamburg
- 28) Wasyl Kosarenko, Sachsenhausen
- 29) Mykola Somtschynskyj, Nr. 14519, Bl. 2, KL Natzweiler / Rottau
- 30) Frau Euhenia Smolijtschuk, Nr. 30271, Arbeitslager "Witt" in Helmbrechts, Oberfr.
- 31) Fräulein Smyk, Krakau
- 32) Mychajlo Soltys, Wolhynien

- 33) Frau Alexandra Dumin, Reichshof
- 34) Frau Wolodymyra Chominska, Ravensbrück
- 35) Hryhorij Kokot, Mykolajiw am Bug
- 36) Roman Malantschuk, Lemberg
- 37) Mytzyk, Stryj
- 38) Mgr. Wolodymyr Orentschuk, Auschwitz
- 39) Spiwak, Auschwitz
- 40) Mgr. Jojko, Kolomea
- 41) Bociurkiw, Lemberg
- 42) Bohdan Okolot, Nr. 28504, Bl. 43, Weimar-Buchenwald
- 43) Iwan Schtschawurskyj, München
- 44) Frau Maria Andrejciw, Rohatyn
- 45) Jaroslau Pyrih, Rohatyn
- 46) Stach Zyhal, Kniahynytschi bei Rohatyn
- 47) Kononenko, Charkiw
- 48) Horbal, Charkiw

*Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві,
ф. 1, оп. 1, спр. 320: "Списки українських націоналістів, що були ув'язнені
в німецьких тюрмах і концтаборах". – Грудень 1944 р. – березень 1945 р.,
арк. 12–13. Машинопис.*

Документ 4

*3.18 Uhr
Eingereicht
Zimmerstr. 19
Zimmer 106
Kriminal Rat Schulze
RSHA²⁶*

- 1) Myhajlo Pap Wien
- 2) Jurij Powschyk Wien
- 3) Soljanskyj Wien
- 4) Malynowskyj Graz

²⁶ Написано олівцем – Д. Б.

- 5) Wasyl Karchut Paternion
- 6) Wolodymyr Zabawskij Prag
- 7) Wasyl Kunda Prag
- 8) Dr. Polikarp Herasymenko Prag
- 9) Dr. Marko Antonowytsh Prag
- 10) Dr. Stepan Rosocha Prag
- 11) Iwan Lapka Aussig
- 12) Fedir Kolinskyj Aussig
- 13) Mykola Dragan Leitmeritz
- 14) Stepan Sawtschak Leitmeritz
- 15) Kindrat Riedel Reichenberg
- 16) Iwan Mintschak Reichenberg
- 17) Wasyl Paslawskij Reichenberg
- 18) Adam Turtschyk Reichenberg
- 19) Wasyl Pikusch Reichenberg
- 20) Wolodymyr Zimmermann Reichenberg
- 21) Iwan Woloschyn Reichenberg (Oranienburg Nr. 71025)
- 22) Petro Sydor Nimes
- 23) Mychajlo Wakiw Deutsch-Gabel
- 24) Petro Petryk Brüx
- 25) Iwan Kuschniruk Brüx
- 26) Roman Schust Hamburg
- 27) Wolodymyr Bessoniw Hamburg
- 28) Wasyl Badrygula Thorn
- 29) Pawljuk
- 30) Petro Gengalo (Sachsenhausen)
- 31) Mykola Somtschynskij Berlin
- 32) Maria Hajwas Nr. 38552 Bl. 31 Ravensbrück
- 33) Theodora Hajwas Nr. 38553 Bl. 31 Ravensbrück
- 34) Euhenia Zelinska Ravensbrück
- 35) Zelinska Mutter der Euhenia
- 36) Zelinska Schwester der Euhenia
- 37) Euhenia Smolijtschuk Nr. 30271, zzt Arbeitslager „Witt“ in Helmbrechts, Oberfr.
- 38) Frau Schrader
- 39) Fräulein Schrader
- 40) Myroslaw Rohowskyj

- 41) Euhен Maciach Sachsenhausen
- 42) Wasyl Kosarenko Sachsenhausen

Архiв Органiзацiї Українських Нацiоналiстiв у мiстi Києвi, ф. 1, оп. 1, спр. 320: "Списки українських нацiоналiстiв, що були ув'язненi в нiмецьких тюрмах i концтаборах". – Грудень 1944 р. – березень 1945 р., арк. 16. Машинопис.

Документ 5

Berlin, den 7. 12. 1944.

Entlassen:

- 1) Oberst Andrij Melnyk, Berlin W, Wittenbergplatz 3 a, bei Fischer
- 2) Frau Sofija Melnyk, Berlin W, Wittenbergplatz 3 a, bei Fischer
- 3) Ernst Dzjubynskyj, Berlin NO 18, H"ochste Str. 25
- 4) Wsewolod Lewyzkyj, L"uben NS, Rathaus, Ukr. Wehrausschuss
- 5) Euhен Onazkyj, L"uben NS, Rathaus, Ukr. Zentralausschuss
- 6) Dipl. Kaufmann Seweryn Modryzkyj, Berlin SW 61, Belle Alliance Str. 73 bei Swiczkowski
- 7) Ing. Dmytro Andrijewskyj, Berlin – Wilmersdorf, Hildergardstr. 25 a
- 8) Michael Muszynskyj, L"uben NS, Ukr. Zentralausschuss
- 9) Wolodymyr Kok – in Wien verungl"uckt
- 10) Konstantin Melnyk, Wien VII, Ukr. Vertrauensstelle
- 11) Dr. Denys Kwiatkowskyj, Wien VII, Ukr. Vertrauensstelle
- 12) Ing. Michael Seleszko, Berlin SW 61, Obentrautstr. 6 bei Thiers
- 13) Mykola Bihun, Wien VII, Ukr. Vertrauensstelle
- 14) Olexander Boykiw, Berlin SO 36, Mariannenplatz 14 zzt. In Brandenburg besuchsweise
- 15) Dr. Julian Wasian, L"uben NS, Ukr. Zentralausschuss
- 16) Jurij Gelbytsch, Berlin-K"openick, Pariserstr. 39
- 17) Petro Zajaz, Berlin-K"openick, T"urnagelstr. 18
- 18) Frau Anna Baranowska, Wien VII, Ukr. Vertrauensstelle
- 19) Wolodymyr Martynez, Ing. zzt Sudetengau besuchsweise
- 20) Ing. Josef Bojdunyk, Berlin W, Wittenbergplatz 3 a bei Fischer
- 21) M. Bazanskyj, zzt Krakau
- 22) Petro Wojnowskyj, L"uben NS, Ukr. Zentralausschuss

- 23) Dr. Th. Lapytschak, Wien VII, Ukr. Vertrauensstelle
- 24) Iwan Woloschyn, Reichenberg, Plankengasse 18
- 25) P. Gengalo, Wien VII, Ukr. Vertrauensstelle
- 26) Ing. P. Schmigel, Berlin SO 36, Ukr. Vertrauensstelle
- 27) W. Schmigel, Berlin SO 36, Ukr. Vertrauensstelle
- 28) Frau Olha Garbisch, zzt Myslowitz OS
- 29) Frau Maria Hajwas, Wien VII, Ukr. Vertrauensstelle
- 30) Frau Theodosia Hajwas, Wien VII, Ukr. Vertrauensstelle
- 31) Frau Iwanna Romanyschyn, Berlin W, Wittenbergplatz 3 a, bei Fischer
- 32) Frau Adela Pomanschyn, Berlin W, Wittenbergplatz 3 a, bei Fischer
- 33) Dr. P. Herasymenko, Pilsen, Klattauerstr. 144
- 34) Michael Pap, Wien VII, Ukr. Vertrauensstelle

*Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві,
ф. 1, оп. 1, спр. 320: "Списки українських націоналістів, що були ув'язнені
в німецьких тюрмах і концтаборах". – Грудень 1944 р. – березень 1945 р.,
арк. 17. Машинопис.*

Документ 6

Verzeichnis

der ukrainischen politischen Häftlinge im Deutschen Reiche.

Berlin, den 28. 3. 1945

Konzentrationslager Buchenwald bei Weimar.

- 1) Baraniak Wasyl Nr. 11745 Bl. 37 C
- 2) Bilij Mychajlo Nr. 33002 Bl. 17/7
- 3) Busko Hryhor Nr. 15064 Bl. 59
- 4) Dawydiak Danylo Nr. 33298 Bl. 17/5
- 5) Dozorskyj Mychajlo Nr. 33341 Bl. 57
- 6) Drohomyzkyj Iwan Nr. 12012 Bl. 62
- 7) Duda Wasyl Nr. 33053 Bl. 44

- 8) Gugus Hryhorij Nr. 33101 Bl. 96
- 9) Hanasiewytsch Theodor Nr. 33612 Bl. 61
- 10) Hermaniuk Wasyl Nr. 15475 Bl. 59
- 11) Horban Wasyl Nr. 275 Bl. 17
- 12) Horban Andrij Nr. 12274 Bl. 17
- 13) Kapacun Marko Bl. 37/C
- 14) Klajnyj Iwan
- 15) Kozatschyn Mykola
- 16) Kowaliw Roman Nr. 6792 Bl. 21
- 17) Kocan Wasyl Nr. 11679 Bl. 17
- 18) Kuleba Tymko Nr. 37044 Bl. 17
- 19) Kutianskyj Stepan Nr. 14953
- 20) Kutianskyj Iwan Nr. 14952
- 21) Kutianskyj Kazymyr Nr. 15175 Bl. 59
- 22) Lohyn Iwan Nr. 33168 Bl. 56
- 23) Matlak Symon Nr. 20934 Bl. 13
- 24) Monastyrskyj
- 25) Mysko Wasyl Nr. 11751 Bl. 37/C
- 26) Mykolajiwskyj Petro
- 27) Myhowytsch Stepan Nr. 33368 Bl. 57
- 28) Myhowytsch Iwan Nr. 33367 Bl. 57
- 29) Mysak Iwan Nr. 33760 Bl. 61
- 30) Nemyriwskyj Emil Nr. 15354 Bl. 61
- 31) Okolot Bohdan Nr. 28504 Bl. 43
- 32) Olijnyk Euhен Nr. 31702/48 Bl. 15
- 33) Onyschtschak Iwan Nr. 25530 Bl. 17/6
- 34) Palajda Dmytro Nr. 33422 Bl. 17
- 35) Petlakowskyj Myhajlo Nr. 15225 Bl. 17
- 36) Pasitschnyk Mykola Nr. 33837 Bl. 61
- 37) Petryschyn Iwan Nr. 10030 Bl. 17
- 38) Reiter Josyf Nr. 33205 Bl. 17/5
- 39) Rubel Roman Nr. 33974 Bl. 57
- 40) Rusyn Mychajlo Nr. 33366 Bl. 57
- 41) Semeniuk Wasyl Nr. 33345 Bl. 55
- 42) Sten Euhен Nr. 33504 Bl. 57
- 43) Subyk Lucj Nr. 33369 Bl. 57
- 44) Suchostawskyj Antin Nr. 33452 Bl. 57
- 45) Schumskyj Iwan Nr. 33658 Bl. 68

- 46) Swystun Mychajlo Nr. 33364 Bl. 57
- 47) Talantschuk Konstantyn Nr. 33430 Bl. 57
- 48) Tschereutschyn Mychajlo Nr. 11621 Bl. 17
- 49) Tschornij Mychajlo Nr. 15208 Bl. 59
- 50) Woznyj Wolodymyr Nr. 15201 Bl. 27
- 51) Zelinskyj Josyf Nr. 15090 Bl. 60
- 52) Sentschyk Pelahija

Konzentrationslager Sachsenhausen bei Oranienburg

- 53) Chamulaj Mykola Nr. 54434 Bl. 6 Kl
- 54) Depko Stepan
- 55) Holownytsch Ostap Nr. 83015 Bl. 20 Hei
- 56) Holyk Iwan Nr. 63941 Bl. 4 De
- 57) Iwaniw Hryhorij Bl. 17
- 58) Jaworskyj Viktor Nr. 57168 Bl. 19 Hei
- 59) Jurysta
- 60) Kolodij Mychajlo Nr. 54432 Bl. 4 Kl.
- 61) Krut Jaroslaw Nr. 54424 Bl. 27
- 62) Kupezkyj
- 63) Materazkyj Mykola Nr. 60435 Bl. 17 Hei
- 64) Oryntschaj Semen Nr. 54407 Bl. 5 Kl.
- 65) Petriwskyj Stepan Bl. 20 Hei
- 66) Sotschynskyj Rostyslaw Nr. 64511
- 67) Stuchlak Karol Nr. 62458 Bl. 2
- 68) Semeniuk Stepan Nr. 83002 Bl. 7 a Hei
- 69) Tschupak Stepan Nr. 61820 Bl. 27
- 70) Zaporoshec Iwan Nr. 46583 Bl. 9 Kl
- 71) Kosarewytsh-Kosarenko Wasyl Bl. 14
- 72) Koshewnykiw Petro Nr. 83756 Bl. 55
- 73) Pochan Ilko Nr. 88847
- 74) Maciach Euhel Bl. Zellenbau

Konzentrationslager Mauthausen OD

- 75) Jaworiwskyj Petro Nr. 39309
- 76) Pasitschnyk Mychajlo Nr. 39334

Konzentrationslager Dachau

- 77) Bohdanskij Petro Nr. 48889 Bl. 12/4
- 78) Harabatsch Euhен Nr. 75606 Bl. 14/1
- 79) Honta Dmytro Nr. 63473 Bl. 16/4
- 80) Marytschenko Wolodymyr Nr. 63480/13 b Bl. 19/3
- 81) Myhal Ludwik Nr. 41311 Bl. 18/III
- 82) Peters Josyf Nr. 49641 Bl. 26/3
- 83) Somtschynskij Mykola Nr. 99948 Stl Bl. 23/III
- 84) Stanko Jaroslaw
- 85) Nawrockyj Myroslaw
- 86) Kowalskij Mykola

Konzentrationslager Hamburg-Neuengamme

- 87) Pasika Iwan
- 88) Sorotschynskij Euhен Nr. 23090 Bl. 8
- 89) Sorotschynskij Mykola Nr. 23091 Bl. 8
- 90) Karatschewskij Osyp

Konzentrationslager Flossenburg-Arbeitslager Dresden

- 91) Jasminskij Ostap Nr. 3515 Arb. Lager 23 Dresden
- 92) Palamar Mychajlo
- 93) Wan Josyf Nr. 2607 Bl. 3 Flos

Konzentrationslager Stutthof bei Danzig

- 94) Andrijischyn Roman Jurij Nr. 17433 Bl. XIII

Konzentrationslager Gusen OD

- 95) Bidiuk Euhен Nr. 4328 Bl. 14/8
- 96) Jasnickyj Josyf Nr. 56609 Bl. 11/B
- 97) Karpiak Bohdan Nr. 49792 Bl. 15/A
- 98) Krynyckyj Lew Nr. 3644 Bl. 15/A
- 99) Koteckyj Bohdan Nr. 43086 Bl. 1/B

- 100) Myhowytsch Jakym Nr. 49519 Bl. 13/3
- 101) Sumyk Bohdan Nr. 4323 Bl. 19/B
- 102) Tschechut Bohdan Nr. 4534 Bl. 16/B
- 103) Wolujko Petro Nr. 4339 Bl. 22/A
- 104) Wolujko Wolodymyr Nr. 3583 Bl. 15/A

Konzentrationslager Wels/Linz/Donau

- 105) Kolenskyj Jaroslaw
- 106) Slywynskyj
- 107) Bilynskyj Klaudij

Konzentrationslager Leitmeritz

- 108) Andrijiw Georg Nr. 27610 K-do B 5
- 109) Kuschmylyn Wasyl Nr. 13705 K-do B 5

Konzentrationslager München 68 Arbeiterlager

- 110) Korol Roman Nr. 60107 Bl. 9

Konzentrationslager Ottobrunn/München K-Do d. L. 136

- 111) Koba Tymofij Nr. 55759

Arbeitslager Bayreuth

- 112) Kordiuk Bohdan Nr. 10354

Konzentrationslager Grossrosen

- 113) Boshenko Mychajlo
- 114) Boshenko Stepan
- 115) Bryckyj Petro Nr. 20845 Bl. 2A
- 116) Chomiak
- 117) Grocholskyj Euhen
- 118) Fedoryschyn Andrij Nr. 18597 Arb. Lager Dybenfurth

- 119) Holowtschyk
- 120) Kuziw Wasyl Nr. 26393 Bl. 10
- 121) Kucharskyj Oleksander Nr. 29125 Bl. 6
- 122) Parasiuk Metodij Nr. 18627 Bl. 9
- 123) Pasika Jurij
- 124) Pichowytsch Jaroslaw Nr. 10150 Bl. 16
- 125) Waschtschak Jura Nr. 28956 Bl. 1/VI

Arbeitslager Bremen Farge

- 126) Miklaschuk Wasyl

Konzentrationslager Groß-Rosen

- 127) Hojniak Wolodymyr
- 128) Lazor Euhien

Frauenkonzentrationslager Ravensbrück/Fürstenberg

- 129) Zelinska Euhenia, Zellenbau
- 130) Zastawna Olha Nr. 21236
- 131) Smalijtschuk Euhenia Nr. 30271 Bl. 30
- 132) Risnyk Teodora Bl. 26
- 133) Palanytsch Olha Bl. 31
- 134) Partyka Kateryna Bl. 31
- 135) Pankiw Pelahija Nr. 20975
- 136) Nakonetschna Melania Nr. 19207 Bl. 4
- 137) Kuschak Kateryna Bl. 31
- 138) Kus Pelahija Bl. 31 Nr. 33706 (oder in Bart)
- 139) Krywokulska Anna Bl. 31
- 140) Koroluk Euhenia Nr. 16996 Straf-BI
- 141) Kluschecka Anna Bl. 31
- 142) Kluschecka Maria Bl. 31
- 143) Kebus Myroslawa Bl. 10
- 144) Jurystowska Anna Nr. 18758 Bl. 4
- 145) Huska Anna Bl. 27
- 146) Hajdar Maria Bl. 27

- 147) Chominska Wolodymyra Nr. 47767 Bl. 31
- 148) Cybulska Melania
- 149) Bilynska Stefania Nr. 24283 Bl. 1
- 150) Beschlej Kateryna Bl. 31

Hamburg

- 151) Betlaj Kateryna
- 152) Ryschka Anna
- 153) Wyslocka Anna

Neubrandenburg

- 154) Danylak Anna Nr. 33704 Bl. 11
- 155) Iwaskewytsch Maria Nr. 33707
- 156) Jortschyk Kateryna Nr. 33709 Bl. 11
- 157) Panasiuk Emilia
- 158) Sawran Mychajlyna
- 159) Semeniuk Euhenia
- 160) Schewtschuk Lubow Nr. 33628 Bl. 3
- 161) Slobodian Maria Nr. 29890
- 162) Switna Olha Nr. 33684 Bl. 1
- 163) Sytsch Anna
- 164) Tomyn Anna
- 165) Wahula Anna Nr. 33714 Bl. 9
- 166) Wahula Sofia Nr. 33715 Bl. 14
- 167) Witiuk Anna

Grüneberg

- 168) Iwasjkiw Anna
- 169) Kackiw Anna

Zwodau

- 170) Bienko Irena Nr. 33344
- 171) Koroltschuk Olha Nr. 16995

Zwittau

- 172) Basarab Maria
173) Udud Andria Nr. 33687

Werratal-Hilburghaus

- 174) Potiapenko Oksana

Auschwitz

- 175) Schewtschuk Mykola Nr. 154977 Bl. 17
176) Tschudnenko Ilko

Mittelbach/Harz

- 177) Mudryk Stepan

-
- 178) Kobilnyk Oleksander
179) Dr. Stefan Rosocha in Prag

*Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві,
ф. 1, оп. 1, спр. 320: "Списки українських націоналістів, що були ув'язнені
в німецьких тюрмах і концтаборах". – Грудень 1944 р. – березень 1945 р.,
арк. 18–21. Машинопис.*

Документ 7

18/12.44.²⁷

- 1) Haftentlassung der Mitglieder und Sympathiker der OUN
Verzeichnis anbei
- 2) Haftentlassung der Sympathiker der OUN, die sich im Rahmen
der UNO und UZK mit kultureller Arbeit beschäftigen

²⁷ Написано Андрієм Мельником – Д. Б.

3) Rückgabe des Vermögens der OUN, das während der Verhaftungen beschlagnahmt wurde

4) Rückgabe des Privatvermögens und der Privatsachen der aus der Haft entlassenen Ukrainer
Verzeichnis anbei

5) Die Aufhebung der Beschränkungen der Bewegungsfreiheit für die aus der Haft entlassenen Ukrainer: Oberst Melnyk, Ing. Bojdunyk, Aufenthaltsgenehmigung nur für Berlin und andere

6) Aufhebung des Verbots der Beschäftigung der Mitglieder der OUN in der UNO, UZK,

7) Aufhebung des Verbots für die OUN die Geldsammlungen unter den Mitgliedern und Sympathikern der OUN zu veranstalten

8) Rückgabe der bei den Mitgliedern und Sympathikern der OUN angenommenen Gelder oder für die Verpflegung in Gefängnissen zurückgehaltenen Gelder
Verzeichnis zusammen mit Nr. 4

9) *Angelegenheiten des gefallenen Dr. Kandyba Oleh:*

a) *Überführung Seiner Asche nach Prag*

b) *Veranstaltung der Trauerfeier*

c) *Mein Besuch bei der Witwe in Prag*

d) *Offizielles Communiqué über die Ursachen Seines Todes*²⁸.

Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 321: "Списки українських націоналістів, ув'язнених в німецьких тюрмах і концтаборах", арк. 7. Машинопис; ф. 1, оп. 1, спр. 320: "Списки українських націоналістів, що були ув'язнені в німецьких тюрмах і концтаборах". – Грудень 1944 р. – березень 1945 р., арк. 22. Машинопис.

²⁸ Написано Андрієм Мельником – Д. Б. "Справи загиблого доктора Кандиби Олега: а) Перенесення його праху до Праги б) Організація похоронної служби с) Візит до вдови в Празі д) Офіційне комюніке про причини його смерті".

Документ 8

*H. Müller*²⁹

Verzeichnis der Ukrainer, die sich am 18.12.1944 in Haft befanden

- 1) Euhен Maciach, Sachsenhausen
- 2) Fräulein Euhenia Zelinska, Ravensbrück
- 3) Myrosław Rohowskyj
- 4) Jurij Powschyk, Nr. 20207, KL Rabstein bei Böhm. Kamnik
- 5) Soljanskyj, Wien
- 6) Malynowskyj, Graz
- 7) Wasyl Karchut, Paternion
- 8) Wolodymyr Zabawskyj, Prag
- 9) Wasyl Kunda, Prag
- 10) Dr. Marko Antonowysch, Prag
- 11) Dr. Stepan Rosocha, Prag
- 12) Iwan Lapka, Aussig
- 13) Fedir Kolinskyj, Aussig
- 14) Mykola Dragan, Leitmeritz
- 15) Stepan Sawtschak, Leitmeritz
- 16) Kindrat Riedel, Reichenberg
- 17) Iwan Mintschak, Reichenberg
- 18) Wasyl Paslawskyj, Reichenberg
- 19) Adam Turtschyk, Reichenberg
- 20) Wasyl Pikusch, Reichenberg
- 21) Wolodymyr Zimmermann, Reichenberg
- 22) Petro Sydor, Niemes
- 23) Mychajlo Wakiw, Deutsch-Gabel
- 24) Petro Petryk, Brүx
- 25) Iwan Kuschniruk, Brүx
- 26) Roman Schust, Hamburg
- 27) Wolodymyr Bezsoniw, Hamburg
- 28) Wasyl Kosarenko-Kosarewysch, Sachsenhausen
- 29) Mykola Somtschynskyj, Nr. 14519 Bl. 2, KL Natzweiler
- 30) Frau Euhenia Smilijtschuk, Nr. 30271 Arbeitslager "Witt" in Helmbrechts, Oberfr.

²⁹ Написано олівцем – Д. Б.

- 31) Fräulein Smyk, Krakau
- 32) Mychajlo Soltys, Wolhynien
- 33) Frau Alexandra Dumin, Reichshof
- 34) Frau Wolodymyra Chominska, Ravensbrück
- 35) Hryhorij Kokot, Mykolajiw am Bug
- 36) Roman Malantschuk, Lemberg
- 37) Mytzyk, Stryj
- 38) Mgr. Wolodymyr Orentschuk, Auschwitz
- 39) Spiwak, Auschwitz
- 40) Mgr. Jojko, Kolomea
- 41) Bociurkiw, Lemberg
- 42) Bohdan Okolot, Nr. 28504, Bl. 43, Buchenwald
- 43) Iwan Schtschawurskyj, München
- 44) Frau Maria Andrejciw, Rohatyn
- 45) Jaroslaw Pyrih, Rohatyn
- 46) Stach Zyhal, Kniahynyschi bei Rohatyn
- 47) Kononenko, Charkiw
- 48) Horbal, Charkiw
- 49) Maksym Hutak, Reichenberg
- 50) Iwan Luzyk, Reichenberg
- 51) Mychajlo Rymar, Reichenberg
- 52) Iwan Semegen, Linz
- 53) Wasyl Kusiw, aus Wulkow, Krs. Neuruppin, Arbeitslager Gross-beeren
- 54) Maksym Demkowytsh, Warschau, Nr. 81432 SS-Lager Gross-Rosen
- 55) Iwan Pich, Aussig
- 56) Osyp Skyba, Bialystok
- 57) Borys Iwaniwskyj, Bialystok
- 58) Iwan Wowk, Bialystok
- 59) Oleksa Mychajlytschenko, Bialystok
- 60) Rybalka, Bialystok
- 61) Wolodymyr Kanskyj, Bialystok
- 62) *Osyp Sawtschak, Nr. 24678, Bl. 12, KL Hamburg-Neuen-gamme*³⁰
- 63) *Frau Nadija Boykiw, Paris*³¹

³⁰ Дописано від руки – Д. Б.

³¹ Дописано від руки – Д. Б.

Fräulein K. Schrader
Fräulein M. Schrader

Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 320: "Списки українських націоналістів, що були ув'язнені в німецьких тюрмах і концтаборах". – Грудень 1944 р. – березень 1945 р., арк. 23–24. Машинопис; ф. 1, оп. 1, Спр. 321: "Списки українських націоналістів, ув'язнених в німецьких тюрмах і концтаборах", арк. 1. Машинопис.

Документ 9

Verzeichnis der Ukrainer, die sich am 26. Januar 1945 in Haft befanden

- 1) Maciach Euhен, Sachsenhausen,
- 2) Frl. Zelinska Euhenia, Ravensbrück,
- 3) Rohowskyj Myrosław,
- 4) Powschyk Jurij, Nr. 20207, KL Rabstein bei Böhm. Kamnik,
- 5) Soljanskyj, Wien,
- 6) Malynowskyj, Graz,
- 7) Karchut Wasyl, Paternion,
- 8) Zabawskyj Wolodymyr, Prag,
- 9) Kunda Wasyl, Prag,
- 10) Dr. Antonowytsch Marko, Prag,
- 11) Dr. Rosocha Stepan, Prag,
- 12) Lapka Iwan, Aussig,
- 13) Kolinskyj Fedir, Aussig,
- 14) Dragan Mykola, Leitmeritz,
- 15) Sawtschak Stepan, Leitmeritz,
- 16) Riedel Kindrat, Reichenberg,
- 17) Mintschak Iwan, Reichenberg,
- 18) Paslawskyj Wasyl, Reichenberg,
- 19) Turtschyk Adam, Reichenberg,
- 20) Pikusch Wasyl, Reichenberg,
- 21) Zimmermann Wolodymyr, Reichenberg,
- 22) Sydor Petro, Niemes,
- 23) Wakiw Mychajlo, Deutsch-Gabel,
- 24) Petryk Petro, Brück,

- 25) Kuschniruk Iwan, Brüh,
- 26) Schust Roman, Hamburg,
- 27) Bezsoniw Wolodymyr, Hamburg,
- 28) Kosarenko-Kosarewytsh Wasyl, Sachsenhausen,
- 29) Somtschynskij Mykola, Nr. 14519 Bl. 2, KL Natzweiler,
- 30) Frau Smilijtschuk Euhenia, Nr. 30271 Arbeitslager "Witt" in Helmbrechts, Oberfr.,
- 31) Smyk (Fräulein), Krakau,
- 32) Soltys Mychajlo, Wolynien,
- 33) Frau Dumin Alexandra, Reichshof,
- 34) Frau Chominska Wolodymyra, Ravensbrück,
- 35) Kokot Hryhorij, Mykolajiw am Bug,
- 36) Malantschuk Roman, Lemberg,
- 37) Mytzyk, Stryj,
- 38) Mgr. Orentschuk Wolodymyr, Auschwitz,
- 39) Spiwak, Auschwitz,
- 40) Mgr. Jojko, Kolomea,
- 41) Bociurkiw, Lemberg,
- 42) Okolot Bohdan, Nr. 28504, Bl. 43, Buchenwald,
- 43) Schtschawurskij Iwan, München,
- 44) Frau Andrejciw Maria, Rohatyn,
- 45) Pyrih Jaroslaw, Rohatyn,
- 46) Zyhal Stach, Kniahynytschi bei Rohatyn,
- 47) Kononenko, Charkiw,
- 48) Horbal, Charkiw,
- 49) Hutak Maksym, Reichenberg,
- 50) Luzyk Iwan, Reichenberg,
- 51) Rymar Mychajlo, Reichenberg,
- 52) Semegen Iwan, Linz,
- 53) Kusiw Wasyl, aus Wulkow, Krs. Neuruppin, Arbeitslager Grossbeeren,
- 54) Demkowytsh Maksym, Warschau, Nr. 81432 SS-Lager Gross-Rosen,
- 55) Pich Iwan, Aussig,
- 56) Skyba Osyp, Bialystok,
- 57) Iwaniwskij Borys, Bialystok,
- 58) Wowk Iwan, Bialystok,

- 59) Mychajlytschenko Oleksa, Bialystok,
- 60) Rybalka Wasyl, Bialystok,
- 61) Kanskyj Wolodymyr, Bialystok,
- 62) Sawtschak Osyp, Nr. 24678, Bl. 12, KL Hamburg-Neuen-
gamme,
- 63) Frau Boykiw Nastia-Nadija, Paris,
- 64) Malischewskyj Wolodymyr, Stanyslawiw,
- 65) Halij, Sachsenhausen.

*Архiв Органiзацiї Українських Нацiоналiстiв у мiстi Києвi,
ф. 1, оп. 1, спр. 321: "Списки українських нацiоналiстiв, ув'язнених в
нiмецьких тюрмах i концтаборах", арк. 8–9. Машинопис.*

Документ 10

18. 12. 44.
H. Müller³²

Verzeichnis der zurückbehaltenen Sachen, Schriften und persönlicher Papiere der aus der Haft entlassenen Ukrainer:

- 1) Oberst Andrij Melnyk:
 - Stempel der OUN genommen in Wien
 - Lichtbilder genommen in Wien
 - Notizbuch mit Adressen und Fernsprechnummern genommen in
Wien
 - 2 Referate genommen in Wien
 - 2 Nummern der Zeitschrift Surma genommen in Wien Schlüssel
vom Bankfach genommen in Wien
 - 1 Exemplar Code genommen in Wien
 - Korrespondenz genommen in Wien
 - Bücher genommen in Plessow bei Werder
 - Korrespondenz mit Frau Konowalez genommen in Berlin
 - Verzeichnis der Personen und verschiedener Gegenstände der OUN
 - Deposit in Höhe von 50 Dollar

³² Написано олівцем – Д. Б.

- 2) Dr. Thomas Lapytschak:
Taschenuhr Marke Tissot
Armbanduhr Marke Luisina
Brieftasche mit etwa 1000 zl. in bar
Ärztliches Diplom der Krakauer Universität vom 2. 3. 1939.
Anzug
Wintermantel
Halbschuhe
Ein Komplet Wäsche
Mitgliedausweis der Gesundheitskammer Krakau
Album mit Lichtbildern
Zwei ukrainische Schreibmaschinen
- 3) Ing. Osyp Bojdunyk:
Ausweis des Verbandes der Journalisten
- 4) Dr. Wsewolod Lewyzkyj:
Index der Universität in Agram
Ausweis des ärztlichen Klubs in Agram
Ausweis der Proswita in Agram
- 5) Professor Euhен Onazkyj:
Fünf Lichtbilder
- 6) Dipl. Kaufmann Seweryn Modryzkyj:
402 M zurückbehalten für Verpflegung im Polizeigefängnis in Pots-
dam
- 7) Dipl. Ing. Dmytro Andriewskyj:
Schlüsselbund
Notizbuch
ukrainische Schreibmaschine Erica
Komplet verschiedener Zeitungsartikel
franz. deutsches Wörterbuch
Privatkorrespondenz
- 8) Ernst Dzjubynskyj:

Zwei braune Koffer
2 Privat-Albums
Ein Radioapparat, 3 Röhren, eigene Konstruktion
grosse ukrainische Fahne, gestickt, Bänder für Kränze
ukrainische Schreibmaschine Hermes-Baby
Eine Schachtel Zigaretten 100 Stück
Rückkehrausweis (bei den Akten)
Ein Vervielfältigungsapparat der OUN
deutsch-poln. und poln. deutsches Wörterbuch, Langenscheidt
53 Exemplare Semelne Pytannia von M. Sciborskyj
7 Exemplare Nacionalism w Literaturi von S. Nykolyschyn
70 Exemplare Euhen Konowalezj
11 Exemplare Ukrainische Literatur
5 Exemplare Naciokratija von M. Sciborskyj
5 Exemplare Tschotar UHA von General Pawlenko
1 Exemplar Tschotyry Schabli von I. Bosyj
1 Exemplar Die Ukraine in Zahlen von M. Sciborskyj
1 Exemplar Osnowy suspilnoho ladu von E. Onazkyj
1 Exemplar Ukrajinska dyplomatytschna misija von E. Onazkyj
2 Exemplare Prypysy dla ukrajinskych robitnykiw
2 Exemplare – Ukraine
1 Exemplar Ukrajinskyj nacionalistytschnyj ruch
1 Exemplar Ukrajinskyj nacionalism u borotjbi
1 Exemplar Schtscho take hromadske wychowannia
1 Exemplar Samostijna Ukrajina
1 Exemplar Kalendar Surmy
1 Exemplar Smoloskyp
1 Exemplar Wijsko Welykonimetschtschyny
2 Porträts
60 Exemplare der Wochenschrift Nastup

9) Dr. Denys Kwiatkowskyj:
etwa 200 M zurückbehalten für Verpflegung im Polizeigefängnis in
Potsdam

10) Wolodymyr Kok:
Zwei ukrainische Schreibmaschinen Erika

4000 poln. Zloty in bar
Eine Armbanduhr Marke Cyma
Ein goldener Füllhalter Marke Watermann
Ein Taschenmesser
Ein Halsbinder
Eine Ledertasche
Ein Ledergürtel
Ein Koffer mit Büchern, Lichtbildern, Zeugnissen und persönlichen Papieren und Ausweisen

11) P. Konenko:
Persönliche Ausweispapiere, Lichtbilder, Brieftasche und bares Geld

12) I. Romantschuk:
Persönliche Ausweise, Lichtbilder, bares Geld

13) Mychajlo Muszynskij:
Eine lateinische Schreibmaschine
Ein Koffer mit verschiedenen Kleinigkeiten
Eine ukrainische Schreibmaschine Hermes-Baby
Ein Anzug
Ein Mantel
Ein Regenschirm
Zehn Pakete mit Büchern

14) Dipl. Ing. Mychajlo Seleschko:
5 Oberhemden
2 Sporthemden
3 Unterhosen
2 Halsbinder
1 Kleiderbürste
1 Schuhbürste
20 neue Rasierklingen
1 goldener Füllhalter
2 Kopierstifte
1 Stift blau-rot

1 Dose Schuhkrem
1 Kopie des deutsch-ukrainischen Wörterbuches für Kraftfahrer bis
zum Buchstaben K
20 Briefumschläge und 20 Bogen Briefpapier
1 Taschenmesser
1 Farbband 13 mm
1 Sockenhalter
1 Tischmesser
1 Gabel
1 Exemplar deutsch-ukrainisches und ukrainisch-deutsches Mili-
tärwörterbuch von Hlyzkyj
12,60 M. zurückbehalten für Verpflegung im Polizeigefängnis in
Potsdam

15) Myroslaw Melnyk:
Eine ukrainische Schreibmaschine
Eine gelbe Ledertasche
Ein schwarzer Handkoffer

16) Pawlo Schmigel:
1 Pelzmantel
1 roter kurzer Pelzmantel
1 dunkler Anzug
1 heller Sommeranzug
1 Wintermantel
1 heller Sommerüberzieher
1 Frauen-Pelzmantel
2 Frauenwintermäntel
1 Frauensommermantel
8 ukrainische Hemden gestickt
6 seidene Hemden
23 Arbeitshemden
7 seidene Frauenhemden
5 seidene Frauennachthemden
12 seidene Frauenkleider
4 wollene Frauenkleider
8 gewöhnliche Frauenkleider

- 2 gestickte Frauenkleider aus Leinwand
- 2 Frauenpullover
- 2 Pyjamas für Frauen
- 1 Pullover für Herren
- 1 wollene Herrenweste
- 1 schwarze Frauenschuhe
- 2 schwarze Herrenschuhe
- 1 Herrensportschuhe
- 1 schwarze Schaftstiefel
- Leder für Schaftstiefel, 2 Paar Schuhe und 1 Paar Halbschuhe mit
Ledersohlen, gelb Leder für 2 Paar Halbschuhe mit Sohlen, schwarz
- 1 Teppich
- 3 Decken eigener Arbeit
- 5 Bettlacken
- 6 Meter Stoff für Lacken
- 1 Radioapparat mit 4 Röhren
- 2 Kanister Standard
- 1 Tierärztliche Hausapotheke
- 1 Fahrrad
- 27 kg Nägel
- 9000 poln. Zloty in bar aus dem Hause
- 73 poln. Zloty in bar aus der Tasche
- 1 Anzug, abgenommen im Lager
- 1 Mantel, abgenommen im Lager
- 1 Stiefel, abgenommen im Lager
- Wäsche, abgenommen im Lager

- 17) Dipl. Ing. Wasyl Schmigel:
 - 1 Pelzmantel
 - 1 Stoff für Anzug mit Zutaten
 - 1 dunkler Anzug
 - 1 blauer Anzug
 - 1 grauer Wintermantel
 - 1 blauer Herbstmantel
 - 1 Hut
 - Leder für Schaftstiefel
 - Leder für 2 Paar Halbschuhe

1 Lederjacke
8 Komplette neuer Herrenwäsche
5 Herrennachthemden
3 Handtücher
12 Taschentücher
1 Taschenuhr Marke Watch
1 Ledertasche
Fotoapparat Retina II, Xenar 1:2,8
1 Fotoapparat Maximar 9 mal 12, Tessar 1:3,5
1 Radioapparat Telefunken, 4 Röhren
1 Planimeter
1 Reizeug Richter P. IX
1 Rechenschieber Ritz
1 Vergrößerungsapparat mit Projektion Anastigmat 1:3,5
36 Filme für Leica in Kassetten
2 Band Filme je 10 Meter für Leica
Apparate für Dunkelkammer
1 Kofferschreibmaschine Remington
1 Buchhaltungsmaschine Underwood
1 Schreibmaschine Ideal
1 großer Koffer 100 mal 60 mal 40
Kanzleigegegenstände und Geräte
893 poln. Zloty in bar
24 RM in Bar
4 Zeugnisse aus der Volksschule
1 Geburts- und Taufschein
2 Indexe der techn. Hochschule
alle Zeugnisse aus der techn. Hochschule
1 Personalausweis
1 Ausweis des Propagandaamtes für Photographieren
1 Ausweis des ukr. Komitees in Krakau
1 brauner Anzug abgenommen im Lager
2 Paar dunkle Halbschuhe, abgenommen im Lager
1 grauer Hut, abgenommen im Lager
Wäsche, abgenommen im Lager
Halsbinder, abgenommen im Lager
1 Handtuch, abgenommen im Lager

4 Paar Socken, abgenommen im Lager
3 Taschentücher, abgenommen im Lager
1 Taschenuhr Enigma, abgenommen im Lager
15 RM in der Blockkantine des Lagers

Архів Організації Українських Націоналістів у місті Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 320: “Списки українських націоналістів, що були ув’язнені в німецьких тюрмах і концтаборах”. – Грудень 1944 р. – березень 1945 р., арк. 25–29. Машинопис; ф. 1, оп. 1, спр. 321: “Списки українських націоналістів, ув’язнених в німецьких тюрмах і концтаборах”, арк. 2–6. Машинопис.

Dmytro Burim (PhD in History, Senior Researcher, Scientific Secretary at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine).

Members of the Organization of Ukrainian Nationalists in German Prisons and Concentration Camps on the Final Period of World War II (According to the OUN Archives in Kyiv).

Abstract. The publication lights one of the pages of the relationship between the authorities of National Socialist Germany and the Organization of Ukrainian Nationalists in the Third Reich and the occupied territories during the final stage of World War II. The published documents contain information about the mass arrests of OUN members and their stay in German prisons and concentration camps during 1944–1945. They are stored in the Archives of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kyiv: Fund 1, Description 1, Case 320: “Lists of Ukrainian Nationalists imprisoned in German prisons and concentration camps” and Case 321: “Lists of Ukrainian nationalists imprisoned in German prisons and concentration camps”.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists, concentration camps, World War II, sources.

Наталя СОЛОНСЬКА

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Відділу зарубіжної україніки
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

**“РУСЬКІ КНИГИ” ІЗ ГАЛЛЕ (НІМЕЧЧИНА):
ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧА АТРИБУЦІЯ
(до 285-річчя перекладу
“Чтиры книги в истинномъ християнствѣ” Йоана Арндта)**

Кожне нове покоління людей прагне духовного, інтелектуального вдосконалення, шукаючи відповіді на цілу низку хвилюючих одвічних питань, що можна віднайти у забутих і призабутих книгах, написаних прозорливими мислителями й філософами кілька століть тому. З цієї причини сьогодні наукове співтовариство і вибране коло інтелектуалів спільноти дедалі частіше звертається до творчої спадщини одного з видатних умів XVIII ст., українського вченого, богослова, першого перекладача з німецької мови на українську, проповідника, діяча релігійного руху, представника барокової поезії, одного з найвідоміших майстрів красномовства свого часу Симона Тодорського (Симеона Федоровича Теодорського) (1.09.1700–22.02.1754)¹. Він – перший український учений-семітолог². У Києво-Могилянській

¹ ‘Симон (Тодорский), архиепископ Псковский’, *Полтавская епархия Украинской Православной Церкви* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.pravoslavie.poltava.ua/sacred/ascetics/simon>; S. MENGEL, ‘Simon Todors’kuj – “ein unbekannter ukrainischer Dichter des 18. Jahrhunderts”, Halle 1729–1735, *Українська культура в європейському контексті. Міжнародна конференція 26–28 червня 2000 р. у Грайфсвальді: тези доповідей* (Greifswald), 2000, S. 18–19; Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ, *Філософія на Україні*, Прага (Сіач), 1926, 197 с. (машинопис; фонд Відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ)); E. WINTER, ‘Einige Nachricht von Herrn Simeon Todorski. Ein Denkmal der deutsch-slawischen Freundschaft im 18. Jahrhundert’, *Zeitschrift für Slawistik*, 1 (1956) 73–100.

² В. Нічик, *Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії*, К. (КМ “Академія”), 2001, 50 с.

Академії (далі – КМА) першим серед її професорів прочитав систематичний курс єврейської мови. Володів також сірійською, халдейською, арабською мовами. Це доводить, зокрема, його листування з різними кореспондентами³.

Існує доволі солідна історіографія життя і творчості Симона Тодорського. Це доробок таких учених, як: В. Аскоченський, Є. Болховітинов (митрополит), В. Зеньковський, К. Кислова, А. Кримський, С. Менгель, В. Нічик, І. Огієнко, Г. Флоровський, З. Хижняк, Д. Чижевський, В. Щукін та ін.

У 1718–1727 рр. він був спудеєм (студентом) КМА, учнем українського богослова, філософа Феофана Прокоповича (1681–1736)⁴. Завершив вищу освіту в Німеччині, в Університеті в Галле (1729–1735), де вчився на теологічному факультеті, зокрема, в орієнталіста та богослова І. Д. Михаеліса (1717–1794). Здібності до науки, кмітливість С. Тодорського відзначив Г. Мільде (1676–1739)⁵, який і залучив талановитого юнака до спільних досліджень⁶.

На наступну викладацьку та наукову діяльність, формування особистості С. Тодорського вплинула позитивна творча атмосфера культурно-освітнього центру в Галле⁷. Тут успішно функціонував друкарсько-видавничий комплекс (паперова фабрика, книжкове видавництво, редакції періодичних видань⁸).

³ *Каталог рукописей Псковского государственного музея-заповедника*, ф. 140, ед. хр. X в. – сер. XVIII в.

⁴ К. В. ХАРЛАМПОВИЧ, *Западнорусские православные школы 16 и начала 17 столетия*, Казань (Типолитография Императорского университета), 1898, 599 с.

⁵ Володів російською мовою; займався виданням літератури слов'янськими мовами.

⁶ Е. MEITZSCHE, *Heinrich Milde*, Leipzig, 1941, S. 17–22; ‘Heinrich Milde’ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [⁷ E. WINTER, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Nationserbens der west- und südslavischen Völker*, Berlin, 1954. Series: *Veröffentlichungen des Instituts für Slavistik der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 5. \[Електронний ресурс\]. – Режим доступу: \[⁸ Д. Чижевський вважає, що друкарню А. Франке було засновано в 1704 р., а перші книжки випущено в ній у 1717 р. \\(С. МЕНГЕЛЬ, Т. ЧЕЛБАЕВА, ‘Малый катехизис А. Г. Франке и его переводы на русский язык’, *Slavia Orthodoxa. Език и култура: Сборник в чест на проф. д. ф. н Румяна Павлова*, София, 2003, с. 230–243\\).\]\(http://www.worldcat.org/title/pflege-der-west-und-sudslavischen-sprachen-in-halle-im-18-jahrhundert-beitrag-zur-geschichte-des-buergerlichen-nationserbens-der-west-und-sudslavischen-volker/oclc/943850645?ht=edition&referer=di.</p></div><div data-bbox=\)](http://www.sachsen-anhalt-wiki.de/index.php/Heinrich_Milde; 'Heinrich Milde (1676–1739)'. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://digital.francke-halle.de/fshv/wiki/milde.</p></div><div data-bbox=)

Закордонна творча та викладацька біографія С. Тодорського пов'язана з Ревелем (сучасний Таллінн), Польщею, Сербією, де він викладав грецьку мову в Белграді, Угорщиною.

У КМА С. Тодорський був першим професором німецької мови, викладачем грецької (з 1738). (Підручник з грецької мови (навчальна книга), автором якого він є, зберігається у фондах НБУВ). З ним більше, ніж з іншими співробітниками закладу, спілкувався німецький учений Х.-В. Гегельмайер⁹. Ім'я С. Тодорського згадують німецькі вчені, які висвітлюють історію КМА (Р. Штуперіх, Е. Вінтер, Р. Лахман, Г. Роте та ін.), називають його серед кращих викладачів навчального закладу¹⁰.

При "Сирітському домі" в 1719 р. було відкрито спеціальне відділення слов'янських справ, з чим пов'язані сторінки життя та творчості цілої низки видатних українських мислителів XVIII ст. – представників київської школи (Е. WINTER, *Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18 Jahrhundert*, Berlin, 1953, S. 439).

Щодо перших планів друкування церковно-слов'янських книг у Німеччині подибуємо інформацію з листа Георга Госсена. В 1686 р. той працював у Москві аптекарем, зібрав невелику слов'янську бібліотеку, де були й українські книжки.

Інформація про слов'янську друкарню в Галле міститься в листах А. Г. Франке до його співвітчизника, вченого, перекладача, викладача, віршотворця Йоана Вернера Пауса (1670–1735), який жив у Росії (з 1701 р. працював у Москві).

Д. Чижевський (див.: Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ, *Українські друки в Галле* (Краків; Л. Українське видавництво), 1943), що є бібліографічною рідкістю і зберігається, зокрема, у фонді відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ), підкреслює, що час друку перших слов'янських книжок у Галле припадає на 1617–1619 рр. (с. 10). Д. Чижевським було віднайдено підтвердження далекоглядних планів слов'янського друкування, зокрема королівський прусський указ від 26.05.1725 р., згідно з яким король виділяв Франке гроші на видання "Біблії" (Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ, *Українські друки в Галле*, с. 11).

У Галльському університеті була розкішна бібліотека. В ній зберігалися й українські рукописи.

Діяльність "Сиротського дому" проаналізовано в працях відомої німецької дослідниці С. Менгель. У фонді його бібліотеки були й українські видання, особливо цінна частина – колекція рукописів, серед яких – універсал гетьмана Івана Скоропадського. Книги із фонду "Сиротського дому" не збереглися, оскільки вони друкувалися для широкого загалу.

⁹ Х.-В. ХЕГЕЛЬМАЙЕР, 'Повідомлення про стан вченості у Києві в російській Україні' переклад з нім. та публікація О. М. Дзюби [в:] В. С. КРИСАЧЕНКО, *Українознавство. Посібник: у 2 кн.*, К. (Львів), 1996, кн. 1, с. 188–189; В. М. Нічик, З. І. Хижняк, 'Киево-Могилянська Академія та українсько-німецькі культурні зв'язки', *Наукові записки Національного університету "Киево-Могилянська Академія"*, т. 18. *Історичні науки* (2000) 12–24; З. М. ЯКИМ, 'Німецько-українські лінгво-культурні взаємини XVI–XIX ст. та історичні передумови їхнього виникнення', *Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія "Філологічна"*, вип. 23 (Дрогобич, 2012) 215.

¹⁰ Х.-В. ХЕГЕЛЬМАЙЕР, *Op. cit.*, с. 185, 186.

17 травня 1740 р. С. Тодорський був пострижений у ченці (зі збереженням імені). Одержав посаду катехізатора. В 1742 р. за рекомендацією митрополита Київського і Галицького Рафаїла Заборовського був викликаний іменним наказом російської імператриці Єлизавети до царського двору і призначений законовчителем та вихователем спадкоємця престолу – Карла Петера Гольштейна-Готторпського, майбутнього Петра III. Після переходу останнього в православну віру Симон залишився його духовником, а з 1744 р. став вихователем і духовником його нареченої – Софії Фредеріки Цербстської, майбутньої Катерини II¹¹.

Крім того, з 1743 р. Тодорський – архімандрит Іпатієвського монастиря в Костромі, член Святійшого Синоду. З 1745 р. – єпископ Костромський і Галицький.

Свій недовгий життєвий шлях С. Тодорський закінчив архієпископом Псковським і Нарвським¹².

Власну багату та цінну бібліотеку просвітитель подарував Псковському архієрейському дому. В ній були твори отців церкви, грецьких та латинських, німецьких авторів, зокрема Йоана Франца Буддеуса, Мартіна Лютера, Філіппа Меланхтона, Христіана Вольфа, праці орієнталістів та ін. Пізніше приватне зібрання було передано до Псковської семінарії. Частина книгозбірні богослова (в тому числі його досі не видана рукописна спадщина) зберігається нині в Древлехранилищі Псковського державного музею-заповідника (РФ)¹³.

Значна роль С. Тодорського в оновленні церковної мови. Він довів до видання український корпус Біблії, роботу над якою розпочав ще в Галле; брав участь у підготовці церковнослов'янського перекладу Біблії (1751). У ньому брали участь і його учні – Яков Блоницький, Варлаам Лящевський, Гедеон Сломинський. Українські вчені В. Нічик та З. Хижняк припускають, що, можливо, й Григорій Сковорода¹⁴.

¹¹ К. КИСЛОВА, ‘Церковная проповедь и придворный праздник в 1740-х годах’ [в:] А. GRAF, *Festkultur in der russischen Literatur (18. Bis 21. Jahrhundert)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Herbert Utz. Verlag 2010 URL: www.utzverlag.de.

¹² А. КНЯЗЕВ, ‘Симон Тодорский, архиепископ Псковский и Нарвский’, *Духовная беседа* (1872), № 19, с. 345–352; № 20, с. 373–378; № 21, с. 388–392; В. ЩУКИН, ‘Симон (Тодорский), архиепископ Псковский и Нарвский (биографический очерк)’, *Псковские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*, 1 (1898); 14 (1899).

¹³ *Каталог рукописей Псковского государственного музея-заповедника*.

¹⁴ В. М. Нічик, З. І. Хижняк, *Op. cit.*, с. 17.

Архівні документи, які вдалося виявити Д. Чижевському в Галле, “значно уточнюють масштаби тодішньої перекладацької справи”¹⁵.

С. Тодорським у Галле було перекладено на слов’яно-руську мову: I. ARNDT, *Vier Bucher vom wahren Christentum* (Magdeburg, 1610) – Иоанн Арндт, *Четыре книги об истинном христианстве* (Галле, 1735 р., два томи, 1426 с.; шрифт звичний для церковних книг, відрізняється від петровського гражданського); АНАСТАСИЙ ПРОПОВЕДНИК, *Наставление к истинному познанию и душеспасительному употреблению страдания и смерти Господа и Спасителя нашего Иисуса Христа* (Галле, 1735); А., *Начало христианского учения* (Галле, 1735; друкарня Копієвича¹⁶). Відомі також праці С. Тодорського: *Пять избранных псалмов царствующего пророка Давида с презрзящими песнями похвалимы двоих церковных учителей Амвросия и Августина* (1730-ті роки); *Почтение на 10 февраля* (Москва, 1743); *На брак великого князя Петра Феодоровича с Екатериною* (Москва, 1745); *На день рождения императрицы Елизаветы* (Москва, 1746); *В день восшествия на престол императрицы Елизаветы Петровны* (Москва, 1747); *Похвала великому князю Петру Феодоровичу*¹⁷.

Науковий доробок С. Тодорського, що нині по-новому осмислюється і переосмислюється, глибше і ретельніше, без упереджень, вивчається.

Ми вважаємо, що переосмислення наукових ідей С. Тодорського та його творчого доробку розпочав ще в минулому столітті Д. Чижевський у своїх працях “Історія української літератури” та “Українські друки в Галле” (Краків; Львів, 1943). Н. Надьярних наголошує, що Д. Чижевський, “відкриває нам ім’я «забутого поета» Симона Тодорського” (розділ “Неизвестный украинский поэт XVIII в.”¹⁸).

¹⁵ В. В. Янцен, ‘Дмитрий Чижевский в Германии (из архивов Галле)’, *Философская и социологическая мысль*, 12 (1992) 86.

¹⁶ Копієвський Ілля Федорович (Копієвіч Ілья Фёдаравіч) (бл. 1651–1714) – просвітитель, видавець, перекладач, поет, письменник (Z. NOWAK, ‘Eliasz Kopiewski, polski autor, tłumacz, wydawca, drukarz świeckich książek dla Rosji w epoce wczesnego Oświecenia’, *Libri gedanensis*, 2–3 (1968 / 1969)).

¹⁷ Е. Кислова, ‘Проповедь Симона Тодорского “Божие особое благословение” и бракосочетание Петра Федоровича и Екатерины Алексеевны’, *Литературная культура России XVIII века*, вып. 3 (Санкт-Петербург, 2009) 115–138.

¹⁸ Н. С. НАДЬЯРНЫХ, *Дмитрий Чижевский. Единство смысла: [моногр. исслед.]*, Российская академия наук, Институт мировой литературы им. А. М. Горького, Москва (Наука, 2005), с. 156.

Д. Чижевський відносив переклади С. Тодорського до української мови XVIII ст., до “зразків українського барочного поетичного мистецтва”, де зберігається смислова цілісність оригіналу і точність змістового сплаву, а його вірші – до типових віршів українського бароко¹⁹. Згадаємо одразу віршовану спадщину Григорія Сковороди і побачимо вишуканий зв’язок її з надбаннями Симона Тодорського. Звернення до його доробку дало б можливість глибше дослідити вплив його спадщини на формування українського бароко, розвиток інтелектуальної прози і вірша в українській літературі.

Н. Надьярних вказує й на те, що завдяки Д. Чижевському розкривається і сам “матеріал, з яким працював Тодорський”. Це твори Лютера (1483–1546), Мартина Рутіліуса (1550–1618), Й. Франке (1618–1677), це – “одна з найулюбленіших протестантських пісень Філіппа Ніколаї (1556–1608) «Wie schön leuchtet der Morgenstern»”²⁰. Тобто, український філософ і славіст, по суті, вперше окреслює коло читання С. Тодорського, склад його бібліотеки.

У Галле С. Тодорський захопився ідеями пієтизму. Цей релігійний напрям – сторінки духовної історії не тільки Європи, а й України також²¹. Його родоначальником вважається автор твору “Pia desideria” (“Побожні бажання”) Філіпп Якоб Шпенер. За його іменем напрям й отримав назву²².

У “Вестминстерском словаре теологических терминов” (пер. с англ. – Москва (Республика), 2004, 503 с.) йдеться про “оновлення християнського руху в Німеччині 17 ст. завдячуючи Філіппу Якобу Шпенеру (1635–1705) та А. Г. Франке (1663–1727), які висунули на перший план особисте спілкування з Богом і побожний спосіб життя”²³.

¹⁹ Н. С. Надьярных, *Op. cit.*, 365 с.; Д. Чижевський, ‘Барокко’ [в:] Д. Чижевський, *Історія української літератури*, Т., 1994, с. 239–304.

²⁰ Н. С. Надьярных, *Op. cit.*, 365 с.

²¹ Е. И. Кислова, ‘Пиетизм и литература Германии XVII–XVIII веков’, *От Возрождения до постмодернизма: сб. ст.*, Москва, 2005, с. 25–34; ‘Просвітництво і прояви пієтизму в Україні’. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://anabaptist.ru/obmen/hystory/ist1/files/books/book_005/0110_t.html.

²² ‘Пиетизм’, *Религиозные учения и секты. Справочник*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.apologia.ru/mddb/151>.

²³ ‘Вестминстерский словарь теологических терминов’. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esxatos.com/mak-kim-donald-k-vestminsterskiy-slovar-teologicheskikh-terminov>.

Пієтизм підштовхував “до пробудження та оновлення релігійного почуття і за внутрішніми тенденціями тяжів до традиційного містицизму, реалізуючи його в межах і формах протестантизму”²⁴. За Д. Чижевським, це – “модерний напрям у протестантській теології”²⁵. Як вважають пієтисти, ідеал християнства полягає в “християнізації всього життя індивідуального та суспільного”²⁶.

Пієтичні переклади С. Тодорського є значним досягненням слов’янської книжності та основною творчою спадщиною українського вченого-мислителя. В численних працях, де аналізуються проблеми пієтизму, творча спадщина Йоана Арндта, Григорія Сковороди, обов’язково зустрічається ім’я Симона Тодорського.

Його доробок вплинув не тільки на прозові твори великого українського письменника епохи бароко Г. Сковороди, а й взагалі на становлення та розвиток інтелектуальної прози в українській літературі. На жаль, проблематика цього пласту, що є одним із джерел сквородинських оригінальних образів, символів, метафор, алегорій і т. д., що став домінантою модернізму й художньої культури наступних століть, залишається недослідженим у науці.

Переклад С. Тодорського праці “Чтиры книги об истинномъ християнствѣ” свого часу зробив можливим ознайомитися з цим оригінальним і знаковим твором доби німецького вченого Йоана Арндта (1555–1621)²⁷ освіченому слов’янському співтовариству; поширити в ньому передові філософські ідеї. Цей твір латинською мовою був відомий і в Україні, але, зрозуміло, тільки одиницям. На видання праці кошти виділила російська імператриця Анна Йоанівна²⁸.

Серед інших праць Тодорського, що вдалося виявити Чижевському, є переклад ще одного твору Арндта “Библейское обучение” –

²⁴ *Философская энциклопедия*, Москва (Советская энциклопедия), 1967, т. 4, с. 253.

²⁵ Д. Чижевський, *Українські друки в Галле*, Краків; Л. (Українське видавництво), 1943, с. 5.

²⁶ *Ibid.*, с. 8.

²⁷ S. REICHELТ, ‘Der Übersetzer Simeon Todorskij’ [in:] J. ARNDTS, *Vier Bücher von wahren Christentum in Russland. Vorboten eines neuzeitlichen interkulturellen Dialogs*, Leipzig, 2011, S. 27–55; Д. Чижевський, *Українське літературне бароко*, К., 2003, с. 469–478. Перша частина праці “Vom wahren Christentum” ґрунтувалася на проповідях І. Арндта і побачила світ у 1605 р., в м. Брауншвейг. У 1610 р. в Магдебурзі випущено повне видання в чотирьох книгах. Твір мав надзвичайний успіх.

²⁸ ‘Предисловие к книге Иоганна Арндта “Об истинном христианстве”’ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://igpetr.org/predislovie-k-knige-ioganna-arndta-ob-istinnom-hristianstve>.

“Наставление къ священном писании или увъщание в Чтения священного писания...” (1735 р., Галле, видання анонімно, обсяг 48 с.; віднайдено три примірники). Українському богослову належить і переклад праці А. Франке “Правила раннехристиянської життя” – “Учение о началѣ християнскаго житія содержащееся в четырехъ частяхъ...” (Галле, 1735 р., 104 с.; виявлено один примірник).

Переклади Тодорського відрізняються творчим опрацюванням первинного матеріалу і тому є самостійними авторськими працями. Це особливо характеризує такі переклади, здійснені Тодорським: “Писание святому согласующееся наставление къ истинно познанию и душеполезному употреблению...” (Галле, 1735 р., під перебраним ім’ям проповідника Анастасія, 232 с.; віднайдено один примірник), “Начало християнскаго Учения во употребление и въ ползу всяком правовѣрному християнину” (Галле, 48 с., рік випуску невідомий, віднайдено один примірник), “Пять избранныхъ Псалмовъ царствующаго пророка Давида...” (Галле, після 1735 р., 36 с.; віднайдено один примірник). Крім останнього, підготовленого церковно-слов’янською мовою, спеціально для поширення його серед росіян (не тільки в Росії, а й за кордоном, на замовлення священника православного приходу в Берліні Василя Щербацького, який доповнив переклад власним вступом), ці твори вийшли “типовою українсько-слов’янською мовою, тобто літературною мовою тодішньої України в тій її відмінності, яку вживали в творах релігійного характеру”²⁹.

Переклади, зроблені Тодорським, виважені, логічні, виконані згідно з вимогами навчальної літератури.

У 1729 р. в опрацюванні С. Тодорського побачило світ 2-е видання перекладу К. М. Родде “Малого катехизиса” А. Г. Франке³⁰.

Переклад Малого катехизису А. Франке³¹, шість канціоналів і хвалебна молитва до Господа. У такому комплексі він являє собою самостійний твір, в якому кожна окрема частина – новаторське пере-

²⁹ Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ, *Українські друки в Галле*, с. 19.

³⁰ С. МЕНГЕЛЬ, Т. ЧЕЛЬБАЕВА, ‘Малый катехизис А. Г. Франке и его переводы на русский язык’, *Slavia Orthodoxa. Език и культура* (2003) 230–243; S. MENGEL, ‘Slavica в библиотеке и архиве Фонда А. Г. Франке в Галле (mit В. Klosterberg)’, *Слов’янські обрії: збіник наукових праць, № 7. Спеціальний випуск, присвячений XV Міжнародному з’їзду славістів. Матеріали круглого столу “Інтегрований електронний славістичний фонд бібліотек світу”*, К. 2013, с. 51–67. – (*Beitrag zum XV. Internationalen Slavistenkongress, Minsk* 2013).

³¹ Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ, *Українські друки в Галле*, с. 10.

роблення німецького першоджерела. В катехітичній частині особливо приваблює відмінний від оригіналу підбір цитат із Біблії і – що найцікавіше – власний переклад цих уривків, а не наслідування німецького. У цьому простежується протестантський принцип самостійного розуміння Біблії. Віршована частина перекладу, на думку Д. Чижевського, за стилем настільки відрізняється від німецьких пісень та віршів, що може бути віднесена до українського поетичного бароко. Взагалі, поетичні переклади Симона мають більшу цінність і для філологічного аналізу³².

В одній зі столичних бібліотек України зберігається зроблений С. Тодорським переклад твору: I. ARNDT, *Vier Bucher vom wahren Christentum* (Magdeburg, 1610) – “Чтири книги ѿ истинномъ христїанствѣ содержащїи въ себѣ оученїе ѿ спасительномъ покаанїи, сердечномъ жалѣнїи и болѣснованїи ради грѣховъ; ѿ истинной вѣрь, ѿ сватомъ жити и пребыванїи истиннихъ неложнихъ христїанъ: також, де ѿ сѣмъ, как ѿ истинныхъ христїанинъ имать побѣдити грехъ, смерть, діавола мїръ и всякое бѣдствїе, вѣрою, молитвою, терпѣнїемъ, Божїимъ словом и небеснимъ оутѣшенїемъ, всеже сіе въ Христѣ Їсоусѣ. Сложенїи чрезоу Іоанна Арндта Бывшаго епископа церкви въ княженїи Линебургскомъ зъ нѣмецкаго ѣзыка на роускїи переведенїи въ Галѣ АѲΔΣ 1735 года”.

Перекладача, вихідні дані видання не вказано. В. Іванов (1875 р.) вважає, що “Четыре книги об истинном христианстве” Арндта “було перекладено на русько-український ізвод церковно-слов’янської мови українським богословом Симоном Тодорським”³³. У книзі є заставка і кінцівка, виконані на високому художньому рівні. Примітний запис: “Куплена книга сия 1774 года. Сия книга пана (прїзвище власника нерозбірливо. – Н. С.) сына (прїзвище нерозбірливо. – Н. С.) меньшего”.

Книги Арндта продавалися в Київській академії, в Лаврській книгарні. Однак де і як вищевказаний твір Арндта був придбаний вірним українським християнином, як ми зазначили вище, в 1774 р., з’ясувати, звичайно, неможливо.

Це видання, як і наступне, належать до бібліографічних рідкостей (теж зберігається в київській бібліотеці). Ще один переклад Арндта –

³² Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ, *Українські друки в Галле*, 80 с.

³³ В. В. ИВАНОВ, *Избранные труды по семиотике и истории культуры*, т. 4. *Знаковые системы культуры, искусства и науки*, Москва (Языки славянской культуры), 2007, 792 с.

“Объ истинномъ христіанствѣ. Том первый. Часть первая и вторая”. На титулі: “Объ истинномъ христіанствѣ съ присовокупленіємъ Райскаго вертограда исполненнаго христіанскихъ добродѣтелей. Сочиненіе Іоанна Арндта въ пяти частях. Издание Кораблева и Сирякова. Часть первая. С.-Петербургъ. Печатано в типографіи А. И. Половицкаго и Ѳ. Г. Елеонскаго. 1875”. На звороті титула: “Печать дозволяется. С.-Петербургъ, 14 сентября 1874 года. Цензоръ, Архимандритъ Арсеній”.

Книгу відкривають вступи: “Краткое сведение о жизни Іоанна Арндта” та “Предисловіе Іоанна Арндта”. Видання завершується стацією: “Первое письмо Іоанна Арндта къ доктору Вольфгангу Францу, Виттенбергскому профессору богословія”. Датується: “29 марта 1620 г., в Целле”. Лист другий: “4 мая 1620, в Целле”. Історичним джерелом є й “Предисловіе” до видання, що надруковано на слов’яно-руській мові в 1735 р., в Галле. В деяких примірниках, що дійшли до нашого часу, ця стаття відсутня.

Зі звернення І. Арндта до читача випливає, що автор бачить свою мету в тому, щоб “истинное богочтение въ сердцахъ челоувческихъ размножиты” і присвячує свою працю “христіолобивому читателю”.

У виявленому нами томі вміщено статтю “Отъ издателей”. Вона підписана М. Кораблевим та М. Сиряковим. У статті подано відомості про працю німецького письменника і підкреслено, що “сочинение появилось в 1610 г., в Магдебурге и первоначально состояло из четырех частей, к которым в последствии присоединена автором пятая часть, содержащая «Райский вертоград, исполненный христіанских добродетелей и другие мелкіе статьи его»”. М. Кораблев і М. Сиряков зважають на те, що “в первый раз сочинение это было переведено на славяно-русский язык и напечатано в 1735 году”³⁴. Однак ім’я першого перекладача видавці не називають.

О. Курбатов пояснює, що особисто перекладав Арндта в 1833 і 1835 рр. І при цьому звертає увагу на той факт, що “Весьма немногим, вероятно известен славяно-русский перевод соч. І. Арндта «Объ истинномъ христіанствѣ», напечатанный въ Галлѣ, въ 1735 году. Экземпляры этого издания теперь (т. е., 1875. – Н. С.) чрезвычайно

³⁴ И. Арндт, *Об истинном христіанстве с присовокуплением Райского вертограда, исполненного христіанских добродетелей. Сочинение Іоанна Арндта в пяти частях*, издание Кораблева и Сирякова, часть первая, Санкт-Петербург (Печатано в типографіи А. И. Половицкого и Ф. Г. Елеонского), 1875, с. 1.

редки, а язык перевода, переходящего уже в русский, с примесью польских слов и окончаний. Все сочинение содержится в одном небольшом формате томе и напечатано очень четкими и красивыми славянскими буквами”³⁵.

О. Курбатов пише про том невеликого формату. Саме такий і зберігається в НБУВ.

Підкреслимо, в першому перекладі (Симона Тодорського) доволі багато українських слів. Про це свідчать їх закінчення, що доведено і ретельним філологічним аналізом тексту, здійсненим Д. Чижевським³⁶. Українську мову перекладу О. Курбатов прийняв за польську. Однак Д. Чижевський обґрунтовано стверджував, що “це типова українська мова вісімнадцятого століття, чи церковно-слов’янська мова, українська літературна мова України того часу”. До того ж, “переклад відповідав нормам літургійної біблійної мови”³⁷.

У 1905 р. П. Соколов звертає увагу на те, що вперше працю “Об истинном христианстве” було перекладено “на русский язык по желанию Феофана Прокоповича”³⁸. На цей факт указував у 1868 р. й І. Чистович³⁹. При чому, ціла низка дослідників відносить відомого українського церковного діяча Феофана Прокоповича до фундаторів таємного товариства “Нептун”, яке є, можливо, на думку деяких істориків, першою російською ложою, заснованою в 1717 р.⁴⁰

Філософування було єдиним способом порушити животрепетні проблеми дійсності й людського буття. Ідеї Арндта вторгалися в духовний світ і тривожили індивідуумів, будирували їх розум, вимальовували їм перспективу оновлення релігійного життя.

У творі І. Арндта, перекладу С. Тодорського, ми вбачаємо ознаки самоаналізу, схильність до абстрактного мислення при розв’язанні актуальних проблем духовності. Український богослов “являв собою

³⁵ І. Арндт, *Op. cit.*, с. І–ІІ.

³⁶ Д. Чижевський, *Українські друки в Галле*, 80 с.

³⁷ *Ibid.*, с. 19–25.

³⁸ П. С. Соколов, ‘Иоанн Арндт и его сочинение “Об истинном христианстве: очерк из истории западных исповеданий”’, *Христианское чтение*, 9 (1905) 267.

³⁹ І. А. Чистович, *Феофан Прокопович и его время*, Санкт-Петербург (Типография Императорской Академии наук), 1868. X, 751, [1] с.

⁴⁰ І. А. Чистович, *Op. cit.*, с. 239; М. Л. Ходоровський, ‘Українці в масонському русі Російської імперії XVIII ст.’, *Українська біографістика*, вип. 3 (2005) 239–248; А. Н. Пыпин, *Русское масонство XVIII и первой четверти XIX века*, ред., предисл. и прим. Г. В. Вернадского, Петроград (Огни), 1916, 575 с.

зовсім новий тип освіченого європейця, який всотав у себе бунтівний дух вольності”⁴¹ і був несумісний із затьмареною свідомістю російського суспільства XVIII ст. Тому в 1743 р. перший переклад книги Арндта, що мав в інтелектуальному російському середовищі колосальний успіх, був заборонений імператрицею Єлизаветою Петрівною.

З часом, крім Тодорського, було здійснено переклади й іншими перекладачами. Головна причина – не зовсім зрозуміла для росіян українська мова видання С. Тодорського. Але саме інші переклади дають можливість по достоїнству оцінити працю українського богослова. Йдеться про видання, що зберігаються, зокрема, у фондах НБУВ: *И. Арндт, Иоанна Арндта о истинном христианстве шесть книг с присовокуплением Райскаго Вертограда и других некоторых мелких сочинений сего писателя*, пер. с нем. И. ТУРГЕНЕВА, Иждивением К. Кольчугина (Москва (Тип[ография] универс[итетская] у Хр. Клаудия), 1800–1801, 8⁰, ч. 3, XIII, 563 с.; ч. 4, 556 с.).

У частині I цього видання надруковано присвяту: “Ея Императорскому величеству благочѣстивейшей Государынѣ Императрицѣ Маріи Ѳеодоровнѣ”. Підпис: “моск. купец Никита Колчугинъ”. Передмову подано без підпису.

Про другий переклад твору Арндта, зроблений у Москві, в п’яти книгах, у 12-ю частку аркуша; першим випуском у 1784 р., а другим – у 1800 і 1801 рр., нагадує О. Курбатов і називає ім’я – Іван Іванович Тургенев. У НБУВ зберігається п’ять частин перекладу праці Арндта (1800–1801).

Утім, видання цього перекладу, зробленого І. Тургенєвим 1784 р., зазнало таких самих репресій, що й переклад С. Тодорського: за наказом Катерини II в січні 1785 р. книга підлягала конфіскації, але наклад її розійшовся швидше за заборону. Перевидання праці було здійснене тільки за Павла I⁴³. Звернемо увагу, що О. Курбатов представляє перекладача, як: Іван Іванович Тургенев, а в довідкових виданнях указується І. П. Тургенев. Московське видання 1800–1801 рр. в деяких наукових працях плутають із галльським 1735 р.

⁴¹ О. О. КОЗАРЕЗОВА, *Мистическое богословие Григория Паламы и традиция исихазма в аскетике Паисия Величковского*, Москва (Прометей), 2016, с. 72.

⁴² *Русские книги с библиографическими данными об авторах и переводчиках (1708–1893)*, редакция С. А. ВЕНГЕРОВА; издание Г. В. ЮДИНА, т. I. А–Б, Санкт-Петербург (Типо-литография А. Э. Винике), 1837, 476 с.

⁴³ И. Арндт, *Об истинном христианстве с присовокуплением Райскаго вертограда...*, 1875.

Представляє видавець і третій переклад, зроблений ним самим у Москві, в чотирьох книгах у 1833 и 1835 рр.⁴⁴

Бібліофілам відомий і том, надрукований у друкарні знаного російського масона І. Лопухіна: 2⁰ (СХХVI, ХХХIV, 576, XII, 612, 595, ХХХIV, 576, V с.). Тут примітка в імперському стилі, яка не потребує коментарів: “Отметка «вновь перевел» объясняется тем, что перевод (Симона Тодорского) книги Арндта (полуславянским, полурусским языком) был издан славянским шрифтом в Галле (Германия) в 1735 г.”⁴⁵.

Не обійдемо увагою і переклад книги Арндта 1790 р. (4⁰, 190 с.) з англійської мови. Він зроблений в Яссах Лукою Сичкарьовим⁴⁶. Серед бібліофілів відоме й таке видання, як: *Об истинном христианстве: в 4-х ч.*, соч. ИОАННА АРНДТА (Санкт-Петербург (П. П. Сойки), 1906, VIII, 556 с.; 22 см.) – Бесплатное приложение к журналу “Русский паломник”, кн. I (1906).

Видання І. Арндта 1800–1801 рр. та видання його перекладу зафіксовані в довідниках та бібліографічних покажчиках⁴⁶.

⁴⁴ П. С. Соколов, *Op. cit.*, с. 378–379.

⁴⁵ *Книги гражданской печати XVIII века*, К., 1956, 301 с.

⁴⁶ *Книги первой четверти XIX века: каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке Украинской ССР*, сост. С. О. ПЕТРОВ; АН УССР, К., (Издательство АН УССР), 1961, 398 с.; С. А. ВЕНГЕРОВ, *Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней): в 6 т.*, Санкт-Петербург (Семенов. типография), 1886–1904, с. 38–72; Н. В. ГУБЕРТИ, *Материалы для русской библиографии: хронологическое обозрение редкостных и замечательных русских книг XVIII ст., напечатанных в России гражданским шрифтом: 1725–1800: [в 3 т.]*, издание Императорского Общества истории и древностей российских при Московском университете, Москва (Университетская типография), 1878–1891, вып. 1, 1878, [2], 372 с.; вып. 2, 1881; *Литература русской библиографии: опись библиографии книг и статей.*, изданных в России, сост. Г. ГЕННАДИ, Санкт-Петербург, 1858, 196 с.; В. ПЛАВИЛЬЩИКОВ, *Роспись российским книгам для чтения из библиотеки В. Плавильщикова*, Санкт-Петербург, 1820; В. СЕМЕННИКОВ, *Библиографический список книг, напечатанных в провинции*, Санкт-Петербург, 1812; А. Смирдин, *Роспись российским книгам для чтения*, Санкт-Петербург, 1828; В. Сопиков, *Опыт российской библиографии, или полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славенском и российских языках от начала заведения типографий до 1813 г., собранный Василием Сопиковым: в 5 ч.*; с предисл. В. Сопикова, Санкт-Петербург (Типография Императорского театра), 1813–1821, ч. 1, 1813, [2], СLII, 314 с.; ч. 2: *А–Д*, 1814, [2], X, 472 с.; ч. 3: *Е–Н*, 1815, [2], IV, 478 с.; ч. 4: *О–С*, [2], 1816, 530 с.; П. М. СТРОЕВ, *Библиологический словарь и черновые к нему материалы*, приведены в порядок и изданы под ред. А. Ф. БЫЧКОВА, Санкт-Петербург, 1880, 521 с. – Прил.: к XLI-му т. “Записок императорской АН”, № 2.

Переклад С. Тодорського “Четыре книги об истинном христианстве”, виданий у край невеликим накладом (нині – бібліографічна рідкість), прикрашали приватні бібліотеки Ф. Прокоповича⁴⁷, А. Кримського, Д. Чижевського.

В. Сопиков цей переклад відзначає в своїй праці *Опыт российской библиографии, или Полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славенском и российских языках от начала заведения типографий до 1813 г., собранный Василием Сопиковым: в 5 ч.*, с предисл. В. Сопикова (Санкт-Петербург (Тип. Импер. театра), 1813–1821) епітетом “Редко” і виділяє це слово чорним жирним шрифтом.

Рідкісна книга Йоана Арндта витримала силу видань; перекладена майже на всі європейські мови⁴⁸. Сьогодні вона під новим ракурсом вивчається сучасними богословами, істориками, філософами, користується підвищеним читацьким попитом.

Зважаючи на зростаючий інтерес представників інтелектуальних кіл слов’янства до праці І. Арндта, російські видавці перевидали переклад праці, зроблений І. Тургенєвим: І. Арндт, *Об истинном христианстве шесть книг: в 5 ч. – Репринтное издание 1800–1801 гг.* (Санкт-Петербург (Альфарет), 2011, ч. 1, 514 с.; ч. 2, 694 с.; ч. 3, 582 с.; ч. 4, 562 с.; ч. 5, 642 с. Формат издания: 170×260 мм).

Художнє оформлення видання виконано на високому професійному рівні: “шкіряний переплет із золотим тисненням, округлений корінець прикрашений бинтами і декоративним узором; дизайнерський папір; каптал і ляссе з шовку, підібрані під загальну кольорову гаму”⁴⁹. Репринт зроблений із другого видання 1800–1801 років. Перші дві частини містять дві книги, в третю частину включено третю і четверту книги, в четверту – п’яту і шосту, в п’яту частину –

⁴⁷ Г.-З. Байер, ‘Життєпис Прокоповича’ [в:] Ф. Прокопович, *Філософські твори: у 3 т.*, К. (Наукова думка), 1981, т. 3, с. 371.

⁴⁸ С. МЕНГЕЛЬ, ‘Русские переводы халльских пиетистов. Симеон Тодорский. 1729–1735 гг.’, *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*, 3 (2001) 89–99; І. Арндт, *Об истинном христианстве шесть книг: в 5 ч. Репринтное издание 1800–1801 гг.*, Санкт-Петербург (Альфарет), 2011, ч. 1, 514 с.; ч. 2, 694 с.; ч. 3, 582 с.; ч. 4, 562 с.; ч. 5, 642 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://alfaret.ru/item.php?prod=899&subid=104&catid=113>; Г. Наєнко, ‘Український складник мовотворчості Симона Тодорського’, *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*, вип. 50 (Кам’янець-Подільський, 2019), с. 120–126.

⁴⁹ І. Арндт, *Об истинном христианстве шесть книг: в 5 ч. Репринтное издание 1800–1801 гг.*, 2011.

“Райский вертоград” та алфавітний покажчик до всіх п’яти частин “Реестр примечания достойных вещей”.

Цю подію можна тільки вітати, оскільки тема “російська книга” в Галле має свою цікаву та багату історію і дієве сьогодення, що відбивають, наприклад, такі наукові статті С. Менгель, як: *Das pietistische Lied und die Sprache seiner “russischen” Übersetzungen in Halle zum Beginn des 18. Jahrhunderts: Die Rolle musikalischer Vorlage* (Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001. Hrsg. von U. Sträter in Verbindung mit H. Lehmann, Th. Müller-Bahlke und Jo. Wallmann. Tübingen 2005, S. 931–937). (=Hallesche Forschungen, Bd. 17/2); *Übersetzungsprojekte hallischer Pietisten zu Beginn des 18. Jhs. auf dem Hintergrund der Sprachpolitischen Diskussion um die neuere russische Literatursprache* (Beitrag zum XIII. Internationalen Slavistenkongress, 15–21.08.2003, Ljubljana) (Zeitschrift für Slavistik, 48 (2003) 3, S. 304–322); *Pietistische Lieder für Russland?* (Über den “Anhang” zum russischen halleschen Druck des A. H. Franckes “Kleinen Katechismus” und eine Ergänzung im Titel des Letzteren. Inspiriert durch eine Bemerkung von E. Günther) (Wortbildung, Wörterbuch und Grammatik in Geschichte und Gegenwart der Slavia. Festschrift für Erika Günther. Hrsg. von W. Gladrow, Frankfurt am Main, 2005, S. 61–69 (=Berliner Slawistische Arbeiten, Bd. 27); *Die erste russische Übersetzung aus Halle: Ihr Autor und sein Sprachkonzept* (Sprache und Gesellschaft. Festschrift für W. Gladrow. Herausgegeben von Alicija Nagórko, Sonja Heyl und Elena Graf. – Frankfurt am Main 2008 (Berliner Slawistische Arbeiten, Bd. 33)); *Das Hallesche Zertifizierungszentrum für Russisch. Zum Nutzen des staatlichen Sprachzertifikats der Russischen Föderation für Bachelor und Masterprogramme in Deutschland und Europa* (Bulletin der deutschen Slavistik, Jahrgang 15, München; Berlin, 2009, S. 76–81); *Russische Drucke aus Halle – “ein vergessenes Kapitel der slavischen Philologie”* (A. Richter, B. Klosterberg (Hrsg.), *D. I. Tschizhevskij. Impulse eines Philologen und Philosophen für eine komparative Geistesgeschichte* (Münster; Hamburg; London, 2009, S. 21–30).

Перевидання твору Йоана Арндта, в перекладі І. Тургенєва, не робить менш потрібним для науки і суспільства перевидання перекладу, здійсненого С. Тодорським у 1735 р., що був “Vorboten eines neuzeitlichen interkulturellen Dialogs”⁵⁰.

⁵⁰ S. REICHELT, *Op. cit.*

Отже, підсумовуючи, маємо зазначити, що переклад Симона Тодорського потребує широкої популяризації. Він є свідченням багатої української духовної історії і джерелознавчою базою для вивчення історії української мови, є першою українською книгою, виданою в Галле українською мовою; це – сторінка української релігійної думки, інтелектуальної спадщини, свідчення спільності української та європейської культур.

Natalya Solonska (PhD in History, Senior Researcher at the Department of Foreign Ukrainica of the Institute of Bibliology studies of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine).

“Rus books” from Halle (Germany): Historical and Bibliographic Attribution (to the 285th Anniversary of the Translation of “Four Books in True Christianity” by John Arndt).

Abstract. The article raises the issue of publishing and republishing in Ukraine the creative heritage of one of the outstanding minds of the 18th century, Ukrainian scholar, theologian, first translator from German into Ukrainian, preacher, religious movement, Baroque poetry, professor of Kyiv-Mohyla Academy, the first Ukrainian scholar-semitologist Simon Todorski (Simeon Fedorovich Teodorski).

We are talking about his pietistic translations, which is a significant achievement of the Slavic-Rus book business; his translation of “Four Books in True Christianity” by John Arndt, which gave the opportunity to get acquainted with this outstanding work of the German theologian to the educated Slavic community and became a “harbinger of modern cultural dialogue”.

The positive creative atmosphere of the cultural and educational center in Halle is reflected. The question of the current fate of the creative heritage of the Ukrainian theologian, the need to republish the translation of the work of J. Arndt in Ukraine. This translation is a testimony of Ukrainian spiritual history and is a source base for the study of the history of the Ukrainian language, is the first Ukrainian book published in Halle in Ukrainian; it is a page of Ukrainian religious thought, intellectual heritage, evidence of the commonality of Ukrainian and European cultures.

Keywords: Ukrainian book, cultural and educational center in Halle, creative heritage of Simon Todorski, reprint of works by Joan Arndt in Ukraine.

Олексій КУРАЄВ

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Відділу зарубіжних джерел з історії України
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

УКРАЇНСЬКИЙ ЧИННИК ПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УЯВЛЕННЯХ ЕРАЗМА ЛУКАША КАСПРОВИЧА (1864–1866)*

У 1866 році в саксонському місті Лейпціг побачила світ розгорнута публіцистична праця начальника слов'янського відділу видавництва Ф. А. Брокгауза, пристрасного польського патріота Еразма Лукаша Каспровича (1835–1922), що отримала від автора довгу назву “Європа: буде вона республіканською чи козацькою? Праця на основі спогадів Наполеона, заповіту Петра Великого та багатьох інших вагомих документів про загрози нашій частині світу та про засоби їх відвернення як звернення до великого європейського конгресу. Друге доповнене видання”¹. Інформація про перше видання цієї книги, яка за даними її автора вийшла під іншою назвою у швейцарському місті Цюрих 1864 року, відсутня в електронних каталогах Німеччини, Австрії та Швейцарії, утім час її написання й виходу в світ слід віднести до першої половини – середини 1864 року, оскільки до друку перший варіант було передано ще до закінчення польського повстання 1863–1864 років². Водночас історичний контекст, в якому перебуває ця досі маловідома книга, є настільки важливим для формування політики

* **Подяка:** Це дослідження стало можливим завдяки проведеній у Німеччині евристичній роботі за підтримки Німецького дослідницького співтовариства (Deutsche Forschungsgemeinschaft, скорочено DFG).

¹ ERAZM LUKASZ KASPROWICZ, *Europa: Wird es republikanisch oder kosakisch? Eine auf die Memoire Napoleons, das Testament Peter des Großen und viele andere gewichtige Dokumente gestützte Abhandlung über die unserm Weltteil drohenden Gefahren und die Mittel zu deren Abwendung Als Vorlage für einen europäischen Kongreß. Zweite veränderte und vermehrte Ausgabe*, Leipzig (E. L. Kasprovicz), 1866, 165 S.

² *Ibid.*, S. 1.

Німеччини щодо українського політичного чинника, що розгляд української складової східної політики Берліна в другій половині XIX століття варто починати саме з неї.

Стосовно суспільно-політичного контексту цієї праці потрібно зауважити, що 1860-ті від самого початку ознаменовані актуалізацією української тематики в Німеччині. Так, у 1860 році у Берліні виходить розлогий історичний роман Адольфа Мютцельбурга “Мазепа” у двох томах, в якому українець зображений як патріот Польщі та України, улюбленець українського козацтва, готовий воювати за волю своєї Батьківщини як проти Швеції, так і проти Московії³. Попереднє звернення німецької літератури до образу Івана Мазепи було спричинено популярністю однойменної поеми англійського поета Джорджа Ноела Гордона Байрона 1818 року, яку напередодні варшавського Січневого повстання 1830 року переклав популярний німецький поет доби романтизму Фердинанд Фрайліграт (1810–1876)⁴. Втім, у поемі Дж. Байрона, її перекладі Ф. Фрайліграта й романі А. Мютцельбурга темі боротьби українського гетьмана Івана Мазепи проти московського царя Петра I відведено другорядне місце, головну ж увагу цих творів зосереджено на літературно-мистецьких аспектах: темі відчайдушної боротьби героя з ворожими силами природи у Байрона та здобутті особистого щастя молодим пажем польського короля Яна Казимира Іваном Мазепою у Мютцельбурга. І лише 1865 року в пруському місті Бреслау (сьогодні Вроцлав, Польща) побачила світ історична драма в п’яти актах “Мазепа” німецького драматурга й громадського діяча Рудольфа Готтшалля (1823–1909, 1877 за заслуги перед державою отримав від імператора Вільгельма I дворянський титул і став фон Готтшаллем), в якій уперше в німецькій літературі головну увагу було приділено саме антиросійському повстанню козацького гетьмана 1708–1709 років⁵. Втім, ідеологічна інтерпретація цього епізоду Північної війни 1700–1721 рр. містила важливі політичні акценти, що мали дати німецькій публіці зрозуміти пріоритети

³ *Mazeppa. Ein historischer Roman von ADOLF MÜTZELBURG*, Bd. 1–2, Berlin (Verlag Carl Nöhring), 1860, 383 S.

⁴ У передмові до видання творів Ф. Фрайліграта 1883 року зазначено, що поет переклав Байрона у 19-річному віці, тобто у 1829 році. Див.: Nachgelassenes von FERDINAND FREILIGRATH, *Mazeppa*, nach LORD BYRON. Der Eggestenstein, Erzählung, Stuttgart (G. J. Goschen’sche Verlagshandlung), 1883, S. IV.

⁵ RUDOLPH GOTTSCHALL, *Mazeppa. Geschichtliches Trauerspiel in fünf Aufzügen*. Als Manuscript gedruckt, 1. Auflage (Druck von W. S. KORN in Breslau), 1865, 120 S.

інтересів Пруссії у боротьбі українців з росіянами. Так, у цьому творі вперше у світовій художній літературі було детально відображено найближче оточення Івана Мазепи, і зокрема описано його бойового соратника, пруського офіцера Кьонігсмарка, “генерального осавули” у гетьманському війську⁶. Характерно, що п’еса має відчутне антипольське ідеологічне забарвлення, тоді як антиросійський характер боротьби українського гетьмана інтерпретується саме як прояв особистої образи Мазепи на царя Петра I, за що пруський офіцер суворо засуджує свого головнокомандувача, і зрештою навіть закликає козаків скинути гетьмана за невірність цареві. Втім, саме в такій історично-мистецькій інтерпретації сюжет Р. Готтшалля здобув чималу популярність у Німеччині: драматичний твір витримав 5 перевидань (найпізніше – лейпцігське 1885 року), на роль Івана Мазепи та Матрени Кочубей обиралися найкращі німецькі актори та акторки, а сама п’еса ставилася на сценах провідних німецьких театрів у Дрездені, Бреслау, Бремені, Вісбадені та інших містах⁷.

Важливо зазначити, що текст цієї п’еси був готовий до друку вже у травні 1864 року⁸, що дозволяє аргументовано припустити, що задум такого художнього твору був спричинений розвитком польського Січневого повстання 1863 року та відображував гостре занепокоєння Пруссії щодо того, що повстання може перекинутися з підросійської Варшави на польське населення міста Позен, центру однойменної провінції Пруссії (сьогодні Познань, Польща), та населену переважно поляками пруську Сілезію⁹. Зважаючи на те, що в польській громадській думці того часу побутувало сподівання на підтримку українців у боротьбі проти царської влади (про що, зокрема, свідчить опублікована 1863 року в Лейпцігу книга “Гірські народи

⁶ RUDOLPH GOTTSCHALL, *Mazeppa. Geschichtliches Trauerspiel in fünf Aufzügen*, Breslau, 1865, S. 3.

⁷ RUDOLPH VON GOTTSCHALL, *Mazeppa. Geschichtliches Trauerspiel in fünf Aufzügen*, Leipzig (F. A. Brockhaus), 1885, S. 191–192; R. BRIEF, ‘Gottschall an unbekannt über die Aufführung von Mazeppa in Wiesbaden. 11. 05. 1867’, *Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek Dresden*.

⁸ R. BRIEF, ‘Gottschall an unbekannt. 09. 05. 1864 (betreffend baldige Herausgabe von “Mazeppa“)', *Stadtgeschichtliches Museum Leipzig*.

⁹ Вже наприкінці лютого 1863 р. англійський посол у Петербурзі Ендрю Б’юкенен намагався з’ясувати в Отто фон Бісмарка причини його занепокоєння ймовірністю поширення повстання на польські провінції Пруссії. Див.: LUDWIG KARL AEGID, ALFRED KLAUHOLD, *Das Staatsarchiv. Sammlung der officiellen Actenstücke zur Geschichte der Gegenwart*, Bd. 4: *Januar – Juli 1863*, Hamburg (Otto Meisner), 1863, S. 339.

Кавказу та їх визвольна боротьба проти росіян, описані Теофілом Лاپінським (Тєфік Беєм), полковником і командиром польського загону в краю незалежних кавказців¹⁰), ідея залучення українців до антиросійського повстання поляків вочевидь стала предметом дослідження у суспільно-політичних та мистецьких колах провідних східнонімецьких держав. У цьому контексті варто зазначити, що про подібні сподівання, зокрема, була добре поінформована прусська політична еліта, що засвідчують доповіді пруського посла в Санкт-Петербурзі, майбутнього голови уряду цієї держави Отто фон Бісмарка (1815–1898) до Берліна другої половини 1861 року¹¹. Зокрема, в листопаді 1861 року Бісмарк називає заклик до відділення Малоросії від Великої Росії “давньою та суто польською ідеєю, яку ігнорують усі справжні велико- та малоруси”¹².

Втім, на той час у Німеччині існувала держава, де було поширене прихильне ставлення до польського національного руху, спричинене особливою історичною традицією правлячого дому Веттінів, два представники якого були увінчані польською короною під іменами Августа II (1697–1706, 1709–1733) й Августа III (1733–1763), і якому гарантувалося право на польську корону Конституцією від 3 травня 1791 року¹³. Культурна й наукова столиця цієї держави місто Лейпціг, на відміну від адміністративної столиці Дрездена, була найавторитетнішим книговидавничим центром та одним з найвпливовіших осередків політичного життя Німеччини¹⁴. Зорієнтований географічним положенням на постійний пошук компромісу у взаєминах зі своїми значно потужнішими сусідами Пруссією та Австрією, цей важливий елемент німецького світу тривалий час також відігравав роль провідника інтересів свого традиційного союзника Франції, яка,

¹⁰ ‘Bergvölker des Kaukasus und ihr Freiheitskampf gegen die Russen’ [in:] *Nach eigener Anschauung geschildert* von THEOPHIL LAPINSKI (TEFIK BEY), Oberst und Kommandant einer polnischen Truppen-Abteilung im Lande der unabhängigen Kaukasier. Erster Band, Hamburg (Hoffmann und Campe), 1863, S. 78–81.

¹¹ *Die politischen Berichte des Fürsten Bismarck aus Petersburg und Paris (1859–1862)*. Herausgegeben von L. RASCHDAU, Gesandter a. D., II. Band. 1861/62, Berlin (Verlag von Reimar Hobbing), 1920.

¹² *Die politischen Berichte des Fürsten Bismarck aus Petersburg und Paris (1859–1862)*, II Band, S. 118.

¹³ HELLMUT KÖTZSCHKE, RUDOLPH KRETSCHMAR, *Sächsische Geschichte*, Frankfurt am Main (Wolfgang Weidlich), 1965, S. 288.

¹⁴ KARL CZOK (Hrsg.), *Geschichte Sachsens*, Weimar (Hermann Böhlau Nachfolger), 1989, S. 340.

в свою чергу, приділяла особливу увагу польському національному рухові, зокрема під час Кримської війни 1854–1856 років поставивши на порядок денний європейської політики питання про відновлення польської держави за рахунок володінь російської корони¹⁵.

Йдеться про Королівство Саксонію, чий правлячий дім Веттінів за правління королів Фрідріха Августа II (1836–1854) та його брата й наступника Йоганна (1854–1873) здобув чималий вплив у Німецькому союзі. У випадку, якщо Веттіни підтримали б активізацію українського політичного чинника заради посилення національно-визвольного руху поляків царської Росії, саме Саксонія могла би стати плацдармом для організації політичної та пропагандистської підтримки як польського, так і українського національного руху, що, як засвідчують подальші події, було із занепокоєнням сприйнято в Пруссії.

Одним із важливих проявів такого занепокоєння можна вважати мистецьку та суспільно-політичну біографію автора історичної драми “Мазепа” Рудольфа Готтшалля, який саме в рік написання цієї п’єси переїздить зі столиці пруської Сілезії міста Бреслау до центру німецького лібералізму міста Лейпціга, звідки не тільки опікується організацією постановки цього твору у провідних театрах Німеччини, але й перебирає на себе управління популярними ліберальними періодичними виданнями “Blätter für literarische Unterhaltung” та “Unsere Zeit”, що належали видавництву Ф. А. Брокгауза¹⁶. Зазначимо, що саме з Саксонії, що мала стратегічне значення як для пруської, так і для австрійської й загалом для європейської політики як найвпливовіший центр підтримки польського національного руху, видавець авторитетних видань та автор популярних сценічних творів отримав змогу сприяти нейтралізації пропольських симпатій у німецькому світі.

Отже, у короткому проміжку між початком польського Січневого повстання 1863–1864 років та втратою Саксонією своєї політичної незалежності у жовтні 1866 року там почали формуватися осередки політичної думки, в яких досліджувалась українська проблематика. Ключовою постаттю одного з них варто вважати Еразма Лукаша Каспровича, чия згадана вище книга ймовірно стала першою в німецькій

¹⁵ REINER GROSS, *Geschichte Sachsens*, Dresden; Leipzig (Sächsische Landeszentrale für politische Bildung), 2007, S. 220; A. GORDON, *Craig. Europe, 1815–1914*, Hinsdale, Illinois (The Dryden Press Inc.), 1972, p. 208–209.

¹⁶ Готтшаль редагував тижневик “Blätter für literarische Unterhaltung” (“Газета для літературного спілкування”) та щомісячник “Unsere Zeit” (“Наш час”) у 1864–1888 рр.

політичній думці спробою аргументувати національну самодостатність українців та визнати їхнє право на рівноправне політичне життя¹⁷.

Характерно, що у вступі до цієї праці автор уводить до її історичного контексту як боротьбу народів Кавказу проти російської експансії, так і заклик імператора Франції Наполеона III до провідних європейських урядів 1863 року змусити Росію відновити польську державу¹⁸. Власне саме ці чинники змусили Е. Каспровича взятися за написання першого варіанту своєї праці, оскільки давали йому надію на успіх Січневого повстання 1863–1864 років завдяки потужній міжнародній підтримці та послабленню військового потенціалу Росії війною на Кавказі. Ймовірно, оптимізму йому додавали й наслідки нещодавньої Кримської війни 1854–1856 років, коли царська імперія була змушена капітулювати перед коаліцією європейських держав на чолі з Британською та Французькою імперіями. Втім, уже розпочинаючи друге видання саксонський публіцист польського походження був змушений констатувати крах таких сподівань і закликати провідні уряди Європи протидіяти небезпеці експансії Росії на західному напрямкові. Для цього він закликав “відтіснити Росію від берегів Балтійського та Чорного морів і реставрацією Польщі та об’єднанням земель Кавказу з Туреччиною убезпечити Європу та Передню Азію від захоплення Росією”¹⁹.

Намагаючись підкреслити пріоритетність польського питання для долі Європи, у першій частині своєї праці Е. Каспрович розглядає ймовірні наслідки нехтування цим питанням з боку найпотужніших держав Заходу. З цього приводу він зазначає, що “для наслідків будь-якої великої європейської війни вирішальним є позиція поляків”²⁰. Він навіть припускає, що в разі погодження Петербурга на приєднання Білорусі до Конгресової Польщі “поляки солідаризуються й

¹⁷ Також на початку 1860-х років у Лейпцігу мали можливість презентувати свою позицію й українські патріоти, що опонували претензіям поляків на пріоритетність їхніх політичних інтересів у слов’янському світі. Зокрема у 1861 С. Сулима у праці “Lettres d’un Ukrainien sur la Bosne russe, par S. Sulima” (Leipzig (Gerhand), 1861, 40 S., українською – “Листи українця про руську Боснію”) дав відповідь на тези про польське походження українців, висловлені в книзі “Les origines slaves, Pologne et Ruthénie” (Paris (F. Didot), 1861, 142 p., українською – “Походження слов’ян, Польщі та Руси”. Див.: Ілько Борщак, *Україна в літературі Західної Європи*, К. (Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського), 2000, с. 139.

¹⁸ E. L. KASPROWICZ, *Op. cit.*, S. 1. Див. також: A. GORDON, *Op. cit.*, p. 208–209.

¹⁹ E. L. KASPROWICZ, *Op. cit.*, S. 1.

²⁰ *Ibid.*, S. 30.

об'єднаються з Росією та візьмуть активну участь у війні” на її боці, оскільки як народи “поляки та росіяни взаємно доповнюють один одного, як спартанці й афіняни, римляни й македонці”²¹. Внаслідок такого об'єднання, на думку автора, “колони російських козаків і польських уланів ... просунуться в серце Європи ... аж до Ельби”²².

Втім, реальність початку 1865 року (саме січнем цього року датується початок дискусії автора з друківаними органами польської еміграції щодо подальшої стратегії визвольної боротьби) змушує польські емігрантські кола, зокрема у Швейцарії, заявити про доцільність відмови від “незалежного Королівства Польського” заради розширення польської автономії в Російській імперії до Дніпра й Дону²³. Саме за те, що вони “жертвують цілим багатомільйонним народом (мало- та білорусами)” заради повернення собі підпорядкованої цареві польської корони, Е. Каспрович критикує своїх опонентів по національному табору²⁴. Як можна побачити з подальшої авторської аргументації, причиною заперечення подібної тактики та стратегії було переконання в тому, що полякам варто розраховувати не на компроміс з царатом, а на підтримку українського народу.

Відповідно, він схвально ставиться до оцінок пруської преси, зокрема газети “Kölnische Zeitung” (українською – “Кельнська газета”. – *Авт.*), що на початку 1866 року порушила тему політичної автономії народів історичної Польщі та пов'язала силу польської нації з наявністю традиції добровільного об'єднання давньої Польщі з Червоною Руссю, Литвою, Пруссією, Ліфляндією, Курляндією та іншими землями²⁵. Вказане німецьке видання цікавилось насамперед ставленням головних суспільно-політичних таборів Російської імперії до ідей федералізму, відзначивши суттєве посилення партії слов'янських федералістів як “серед російських слов'ян та інших національностей, не лише поляків, литовців, фінів, козаків, мало- та білорусів, більшість яких належить до федералістів, так і серед нащадків давніх Псковської та Новгородської республік”²⁶. Спираючись на дані цієї газети, він також стверджує, що в усіх найвпливовіших суспільно-по-

²¹ Е. Л. КАСПРОВИЧ, *Op. cit.*, S. 30.

²² *Ibid.*, S. 31.

²³ *Ibid.*, S. 48–51.

²⁴ *Ibid.*, S. 51.

²⁵ *Ibid.*, S. 63, 68.

²⁶ *Ibid.*, S. 74.

літичних таборах Росії є прибічники федералізму: зокрема в урядовому або німецькому, централістсько-конституційному навколо газети “Московские ведомости”, слав’янофільсько-демократичному, радикально-соціалістичному навколо видань “Современник” і “Русское слово”, консервативному газет “Голос” і “Весть”²⁷. Далі він цитує матеріал цієї ж газети “Kölnische Zeitung” від вересня попереднього 1865 року, в якому міститься апеляція до прав, свободи та устрою “давніх республік Твері, Новгороду та Пскова, про республіканські інституції та звичаї різних козацьких спільнот або орденів та про об’єднанні в союз із Польщею численні держави”²⁸.

Аргументуючи даними німецької газети тезу про значний вплив ідей федералізму у сучасному російському суспільстві, автор продовжує конструювання власної аргументації стосовно шляхів забезпечення національно-політичних прав польського населення імперії. Так, він приділяє окремий 13-сторінковий розділ сучасному становищу та найближчим перспективам розвитку Росії, тісно пов’язуючи їх зі ставленням царського уряду до найбільших національних спільнот імперії, до яких поряд із поляками зараховує українців, німців та фінів²⁹. Саме до цих народів, на думку автора, царській імперії варто було би застосувати принципи федералізму, аби не програти у конкуренції з такими потужними сусідами, як Австрія та Пруссія. Важливо зауважити, що саксонсько-польський автор підтримує та розвиває тезу пруської газети про політичний потенціал історичних традицій, застосовуючи її для обґрунтування можливості демократизації російської держави:

“Завдяки традиціям, науці, публіцистиці прокинуться спогади про права, свободи та устрій давніх республік Твері, Новгороду та Пскова, про республіканські інституції та звичаї різних козацьких спільнот або орденів та про об’єднанні в союз із Польщею численні держави та спричинять ностальгію за ними”³⁰.

У цьому контексті автор переходить до визначення найважливіших чинників ймовірних політичних перетворень, визначаючи особ-

²⁷ E. L. KASPROWICZ, *Op. cit.*, S. 74.

²⁸ *Ibid.*, S. 102.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*

ливу роль українців (мовою автора – “малорусів” або “русинів”) у формуванні російської держави та культури та висловлює полемічне припущення, що московити, які привласнили собі ім’я русинів, можливо, за потреби можуть привласнити й їхню мову, а столицю імперії перенести у Київ³¹.

Втім, ключовим для Е. Каспровича є питання наявності передумов для реформування російської держави на засадах федералізму. Йому повністю присвячено 19 главу його праці, в якій автор стверджує, що “головною перешкодою, що заважатиме росіянам наважитись на децентралізацію та рівноправ’я різних народів їх імперії, без сумніву будуть русини, тобто ті руси, що є не великорусами, а малорусами та складаються з біло-, чорно-, червоно- та власне малорусів”³². Аргументуючи вагомість цього національного чинника, публіцист присвячує три сторінки характеристиці української мови як ознаці національної самосвідомості її народу-носія, який за рівнем поваги до особистості, на відміну від росіян, віддавна відповідає високим європейським критеріям:

“Вона вже може пред’явити чимало письменників з іменем, таких як поети Падура, Шевченко, Куліш, Квітка, Щоголів, Кузьменко, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Мордерцов [так в оригіналі. – *Авт.*], Яценко, як романіст Гоголь, як історик Костомаров та інші.

В чому малоруси є більш спорідненими з поляками, богемцями, навіть з німцями та французами, ніж із великорусами – так це в будові тіла та культурі. Малоруси є прекрасною кавказькою расою, чия тілобудова та будинки знаходяться посередині між поляками й черкесами. Вони є давнім, релігійним, чутливим, високопоетичним, лицарським та співучим культурним народом, який має усталені поняття про право власності, закон і правду, живе почуття гідності та обов’язку, велике прагнення до свободи та незалежності особи, громади, церкви й держави, оскільки століттями якнайширшим чином користувався ними в складі республік Великого Новгороду, Пскова, Полоцька, в польських і козацьких республіках”³³.

Обґрунтовуючи необхідність федералізації Російської імперії, саксонсько-польський публіцист намагається посилити власні уяв-

³¹ Е. Л. KASPROWICZ, *Op. cit.*, S. 103.

³² *Ibid.*, S. 115.

³³ *Ibid.*, S. 119.

лення про національні інтереси українців історичною аргументацією. Зокрема стверджуючи, що українці через складність проведення кордону між українськими та російськими етнічними землями ніколи не схочуть жити у власній державі окремо від росіян, він робить висновок і про неприйнятність для українців реставрації польської держави в кордонах 1772 року:

“Але чого вони ще менше хочуть і дозволятимуть, ніж повного відділення від Росії, є поділ Малоросії по Дніпру на дві майже рівні половини, іншими словами повного відділення Польщі в її старих кордонах 1772 р. від Російської імперії. Малоруси, якщо б так склалося, скоріше б об’єдналися з повністю незалежною, повністю відділеною від Росії Польщею, аніж погодилися знову бути поділеними між Польщею та Росією”³⁴.

Висловивши власні уявлення про національно-політичні інтереси українців, автор переходить до питання про наявність суспільно-політичних кіл, які могли би діяти згідно з його уявленнями про українські інтереси. Так, він виділяє три такі політичні табори:

“1) поляків і малорусів, що одразу приєдналися до такого руху; 2) тих, що прагнуть створити абсолютно вільну Малоросію, з власною літературною мовою і літературою; 3) малорусів, котрі, прагнучи протидіяти першим, у Росії кинулися в обійми російсько-німецької, а в Австрії – австрійсько-німецької бюрократії”³⁵.

Унікаючи персоналізації перших двох таборів, публіцист зараховує до третього “університетських професорів Юзефовича та Костомарова й міністрів [воєнного та внутрішніх справ. – *Авт.*] братів Мілютіних у царській імперії, а в австрійській Галичині греко-католицького архієпископа Литвиновича, “таких собі Куземського, Сулиму та всю так звану партію Святого Юра”³⁶. Останню публіцист засуджує за звернення до голови австрійського уряду Шмерлінга у 1864 році з проханням про поділ Галичини на велику руську та значно меншу польську частини. Огляд політичних настроїв українського суспільства закінчується висновком про те, що полякам не варто роз-

³⁴ E. L. KASPROWICZ, *Op. cit.*, S. 122.

³⁵ *Ibid.*, S. 123.

³⁶ *Ibid.*

рахувати на прихильність українського селянства, яке залишилося байдужим до обіцянок лідерів Січневого повстання про надання українським землям автономії³⁷.

Водночас Е. Каспрович аргументує недоцільність відновлення польської державності саме небезпекою втрати колишніх українських володінь польської корони, оскільки це зробило би новітню польсько-литовську державу беззахисною перед загрозою з боку Пруссії:

“Якщо поляки хочуть при відновленні своєї держави відмовитися ще й від своїх історичних прав на уніатів і православних малорусів Польської республіки та від кордонів 1772 року, а також обмежаться включенням до неї лише польського та литовського римо-католицького населення – то їм доведеться пересунути кордон на захід від Сяну, Бугу та Бобжа, внаслідок чого вони втратять зв’язок з Литвою та ще більше з Жемайтією, і з нею або без неї будуть відрізані від моря та отримають настільки звужену територію, що не зможуть втриматись проти своїх могутніх сусідів і невдовзі напевно стануть здобиччю Пруссії, де вже тривалий час говорять про просунення її кордонів аж до Вісли та Німана, та об’єктом германізації”³⁸.

Підсумовуючи свою оцінку найважливіших чинників, від яких, на його думку, залежатиме доля польської нації, Е. Каспрович ставить на перше місце український:

“Однак головну опору для завоювання рівноправ’я національностей, поваги до історичних прав, народних традицій, автономії окремих земель й областей, їх федерації та свободи й незалежності взагалі – зможуть гарантувати полякам та іншим волелюбним національностям російської імперії саме малоруси, чия чисельність разом з біло-, чорно- та червонорусами й козаками становить 20 мільйонів”³⁹.

Розвиваючи цю тезу, автор стверджує, що повага до національної гідності українців є запорукою національного самозбереження поляків:

“І якщо це здійсниться, поляки не повинні вдовольнитися відмовою від переслідування, зневажання та спотворення

³⁷ Е. Л. КАСПРОВИЧ, *Op. cit.*, S. 124.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *Ibid.*, S. 130

малоруської мови в палаці та церкві, терпіти її в письмі, друці, школі, суді, громадських та провінційних радах, а підтримувати всюди – й повинні закликати до вживання цієї мови в усіх суспільних та приватних закладах та вживати її самі, сприяти її розвиткові та в усіх офіційних та суспільних відносинах прирівняти її до польської та великоруської. Якщо полякам у Західній Росії не можна буде розмовляти й писати польською, то їм не можна заборонити спілкуватися з народом малоруською усно чи письмово, якщо їм заборонять носити польський національний одяг, то їм не можна заборонити носити малоруський одяг та плекати малоруську народну поезію. Такої нагоди в жодному разі не можна згяти попри увесь ризик, який нестиме покарання за неї для існування польської нації в російській Польщі”⁴⁰.

Далі для затвердження поваги до національних прав українців автор пропонує надати українській мові офіційного статусу на територіях, де проживають поляки та українці, попередньо об’єднавши такі землі в окремі автономії, починаючи з Російської імперії:

“Якщо малоруська мова принаймні в окремих губерніях буде запроваджена як офіційна в органах влади, судочинства, в школі та церкві, застосовуватиметься в одному єдиному університеті для викладання всіх наукових дисциплін, використовуватиметься на дебатах та при написанні протоколів, постанов і законопроектів у громадських та провінційних зборах, якщо в одній єдиній губернії буде беззастережно дозволено видання книжок і журналів малоруською мовою будь-яким діалектом та алфавітом, якщо окрім цього, до прикладу, Волинь за умови збереження її повної автономії та малоруської мови як офіційної, буде об’єднана з Королівством Польським в одне ціле, в одне намісництво зі спільним земельним парламентом та в суворій відповідності до конституції, чи принаймні управлятиметься як конгресова Польща за правління царя Олександра I з повним рівноправ’ям обидвох мов, польської поряд з малоруською на Волині та малоруської поряд із польською в конгресовій Польщі – тоді в будь-якому разі малоруська мова зможе розвиватися в усіх напрямках соціального та політичного розвитку, в усіх галузях літератури на надійній та практичній основі, й таким чином здобуде більшу єдність, повагу, авторитет, завдяки чому

⁴⁰ E. L. KASPROWICZ, *Op. cit.*, S. 130–131.

назавжди буде гарантовано її існування та вплив на всіх малорусів загалом”⁴¹.

Оцінюючи висунуту лейпцігським публіцистом пропозицію створення спільної польсько-української автономії як альтернативи відновленню польської державності на землях імперії Романових, варто підкреслити, що нею вперше в німецькій політичній думці було обґрунтовано доцільність і правомірність українського державотворення та запропоновано полоноцентристський механізм його реалізації. Прагнення Е. Каспровича переконати польську політичну та громадську думку, звернене насамперед до емігрантських кіл, у необхідності визнання повного рівноправ'я українців і поляків, також уперше в німецькій літературі втілилося в ініціативу надання українській мові офіційного статусу.

Важливо зазначити, що очікуючи згоди на створення польсько-української автономії насамперед від царя Олександра II, Е. Каспрович водночас сподівався на реалізацію такого ж підходу в імперії Габсбургів:

“Галицьким полякам не слід було чекати поки австрійський уряд або малоруси подали такий проект, натомість мали би самі його запропонувати виходячи з власних національних інтересів і підтримати малоруських братів у Галичині у створенні автономної Червоної Русі, що існувала до поділу Польщі, в останнє за часів генерал-адміністратора князя А. Чарторийського, зокрема у створенні малоруських шкіл, журналів, театрів, бібліотек усякого роду, та загалом у піднесенні малоруської національності. Лише в такий спосіб вони зможуть вирвати малорусів і поляків з московського впливу та примусити російський уряд або визнати принцип рівноправності національностей та віросповідань, автономії та федерації – або перевернути світ догори дригом. Вислів Петрушевича, яким він закінчив свою промову з обґрунтуванням рівноправ'я малоруської та польської мов у галицькому ландтазі, що «Польща не зможе стати вільною, доки Малоросія залишатиметься невільною» є надзвичайно справедливим. Якщо поляки хочуть аби малоруси вимагали своєї незалежності від великорусів, то й самі повинні усвідомити необхідність самостійності, автономії та незалежності галицьких малорусів”⁴².

⁴¹ Е. Л. KASPROWICZ, *Op. cit.*, S. 131–132.

⁴² *Ibid.*, S. 133.

Втім, уже в наступному, двадцятому розділі автор остаточно визначає оптимальний, на його думку, шлях розв'язання польського питання, за яким до складу Російської імперії мають увійти всі землі історичної Польщі, з австрійською Галичиною включно:

“Відповідно до цього всі колишні польські володіння відійдуть Росії, але утворять одне самостійне автономне ціле та будуть пов'язані з нею лише персональною унією. Кожен спадкоємець російського престолу водночас буде й королем і намісником Польщі, всі посади та гарнізони будуть комплектуватися виключно представниками місцевого населення, буде запроваджена конституційна форма правління й буде встановлено такі ж взаємостосунки, в яких перебували Литва у Польщі або нині перебувають Норвегія до Швеції або ж Угорщина до Австрії. В аналогічних федеративних стосунках, як автономна Польща в Росії, перебуватимуть й автономна Пруссія, Литва, Біло-, Червоно- та Малорусія в Польщі”⁴³.

Саме остання теза, що повністю виключає викладені в попередньому розділі ідеї створення спільних польсько-українських автономій, Червоної Русі в складі Габсбурзької імперії та об'єднаної з Царством Польським Волинської губернії в складі федералізованої Росії, дозволяє припустити, що автор розробляв концепцію польсько-українського примирення та співпраці упродовж перших восьми місяців 1866 року, завершивши розгляд цієї проблематики невдовзі після поразки австро-саксонського війська від пруської армії у серпні того ж року. Адже після розгорнутих коментарів щодо складнощів польсько-українських взаємостосунків у Галичині 1864 року, в яких автор постійно закликає поляків до поступок галицьким “малорусам” та до визнання їх національної та політичної рівноцінності, й зокрема до створення спільної автономії в складі імперії Габсбургів, вже в наступному розділі він повністю виводить австрійський чинник за межі своїх пропозицій, пропонуючи віддати всі польські землі Росії.

Таким чином, публіцистичну працю саксонського автора польського походження слід уважати першим німецьким політичним твором, в якому розглядався український політичний чинник, і в якому цьому чинникові відводилася одна з головних ролей у контексті по-

⁴³ E. L. KASPROWICZ, *Op. cit.*, S. 138.

долання гострих протиріч між провідними державами європейського Сходу та Заходу – Росією, Австрією, Пруссією, Саксонією та Францією. Варто також підкреслити, що вказане десятиліття ознаменувалося низкою гострих політичних криз, які призвели до суттєвої втрати міжнародного впливу Австрійською імперією, ліквідації незалежності Саксонії, стрімкого посилення Пруссії та початку відновлення військово-політичного потенціалу царської Росії. За таких умов вже в середині цього десятиліття ідеологія реставрації польської держави потребувала впровадження додаткових програмних засад, однією з яких й стала актуалізація українського національного чинника, в ставленні до якого поєднувалися уявлення польського романтизму першої половини XIX століття та інтерпретовані німецькою пресою новітні досягнення українського руху кінця 1850-х – початку 1860-х років. І хоча праця Е. Каспровича засвідчує насамперед ситуативну природу інтересу до українського чинника, вона водночас показує те велике значення, яке надавалося йому в німецькому світі в період найгострішої боротьби за створення імперії Гогенцоллернів. Найважливішим доказом актуалізації цього фактора слід уважати промову голови уряду Пруссії графа Отто фон Бісмарка на засіданні установчого парламенту Північно-Німецького Союзу від 18 березня наступного 1867 року, в якій вперше вустами німецького державного діяча було окреслено значення українського чинника для формування політики в польському питанні, і яка принаймні на 50 років визначила керівні засади політики Берліна на українському напрямку⁴⁴.

⁴⁴ Саме в цій промові Бісмарк окреслив право поляків уважати своїми історичними землями виключно середнім Повісл'ям, аргументувавши це тим, що решта земель історичної Польщі належала іншим народам, насамперед “русинам”. Див.: *Fürst Bismarck als Redner. Vollständige Sammlung der parlamentische Reden Bismarcks seit dem Jahr 1847. Sachlich und chronologisch geordnet von Alfred Dove*, Bd. 3: *Die Begründung des Norddeutschen Bundes 1866–1867*, Berlin; Stuttgart (Verlag von W. Spemann), 1873, S. 148–151.

Olexij Kurayev (DS in History, Senior Researcher at the Department of Foreign Sources in the History of Ukraine of the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine).

The Ukrainian Factor of Polish State Formation in the Ideas of Erasmus Lukasz Kasprowicz (1864–1866).

Abstract. This article analyzes the development of the ideas of the German (Saxon) publicist of Polish origin Erasmus Lukasz Kasprowicz about the importance of the Ukrainian people for the prospects of Polish statehood, set out after the defeat of the Polish January Uprising of 1863–1864. Particular attention is paid to the reproduction of the socio-political context of the work of E. L. Kasprowicz, in particular Saxony's intellectual tradition of researching Slavic political issues, with an emphasis on the special role of this German monarchy in the history of Poland and Ukraine, including the time of Ivan Mazepa, and the fundamental contradiction between Saxon and Prussian attitudes toward Polish politics. Little-known German-language historical sources are involved in covering the topic, first of all the extensive work of E. L. Kasprowicz's "Will Europe be Cossack?" 1866s, as well as the literary works of the German Mazepiana of the 1860s, the most famous of which reflected the political interests of the government of the Kingdom of Prussia, directed against the struggle of both Poles and Ukrainians for independence from Moscow.

Keywords: Saxony, Prussia, Germany, Russia, Poland, Poles, Ukraine, Ukrainians, Mazepa, federation, Gottschall, Kasprowicz, Bismarck.

Volodymyr POTULNYTSKY

DS in History, Professor,
Leading Researcher at the M. S. Hrushevsky
Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies of the NAS of Ukraine

**THE IMAGE OF GERMANY IN THE CONTEXT
OF MUTUAL RELATIONS BETWEEN THE UKRAINIANS AND
THE GERMANS, AS IT IS PRESENTED IN INTELLECTUAL
HERITAGE OF HISTORIAN AND GEOGRAPHER
STEPAN RUDNYTSKYI**

Predominantly, national state trend in Ukrainian historical thought was mainly formed in Austrian-ruled Galicia. In the Austro-Hungarian monarchy, where social relations were characterized by a far greater degree of democracy than in tsarist Russia, Ukrainian national problem had some chances for a successful solution. It could not but result in the development of certain interpretations and academic approaches to the analysis of national question in Galicia by Ukrainian intellectuals. In this context they offered their vision of nations, which were politically and culturally dominant over Ukrainians – the Russians, the Poles, and, indeed, the Germans. The following figures should be mentioned, in the first place, as distinguished representatives of national state trend in Ukrainian historical thought: a historian and geographer Stepan Rudnytskyi (1877–1937), a historian and sociologist Olherd Bochkovskyi (1885–1939), a law historian, lawyer and sociologist Volodymyr Starosolskyi (1878–1942) and others¹.

¹ In their vision of the Ukrainian nation right for self-determination within their own ethnic territory these scholars focused extensively on the role of Germany and the German people in attainment by the Ukrainian people of their own republican-democratic state as the basis of the Ukrainian nation, defined the national idea and national psychology relying, for the most part, upon corresponding ideas of leading German scholars. For more details on the concepts of these scholars, see: В. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ, *Нариси з української політології (1819–1991): Навчальний посібник*, К., 1994, с. 226–300; В. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ, ‘Політична доктрина Володимира Старосольського’ [Political doctrine of Volodymyr Starosolskyi] [in:] *Almanakh “Молода нація”* [Almanac “Young Nation”], vol. 9 (К., 1998) 30–44; ГВІДО ГАУСМАНН, ‘Територія України: Внесок Степана Рудницького в історію просто-рово-територіального мислення в Україні’ [The territory of Ukraine: the contribution

In his papers academician Rudnytskyi traces the historical ties that developed between the Ukrainians and the Germans, and stresses that these links were constructive and developed in the Middle Ages, as well as in the nineteenth and in the twentieth centuries. In the medieval era German cultural influences could penetrate to Ukraine exclusively through Poland; in particular, ‘intense German colonization in Poland led to excellent development of cities and urban life, high level of culture, craft and trade’². Therefore, German neighbourhood, in his view, had only beneficial influences on medieval Poland and Ukraine. In the nineteenth century the Ukrainians owed to official German nationalism the rise of Ukrainian nationalism that occurred under its influence, which ‘in some of its specific forms, ornaments and wreaths is truly the product of the nineteenth century, and, likewise, the product of capitalism, feudalism, militarism, etc.’³ In the twentieth century the fates of Germany and Ukraine intertwined so tightly that both the Central Council and the Hetman State in 1918 were established with German. The fall of monarchy and revolutions in Germany and Austria naturally resulted in the collapse of the Hetman State, which failed being left without such a mighty ally as the German Empire. ‘Threatened by the Red Army’ – the scholar comments upon this matter – ‘the Central Council concluded peace in Brest with Germany and Austria in order to gain power in Ukraine with their assistance ... The fall of Germany and Austria in November 1918 led to the fall of new Hetmanate which was substituted by Directory’⁴. This alliance, which brought the rise of the Hetman State to Ukrainian lands, in Rudnytskyi’s opinion, was nothing but a mutual compromise on both sides. In recognizing Ukraine as an independent state and by concluding peace in Brest, the Germans were guided by careful thought. Explaining the core of these mutual settlements, Rudnytskyi states: ‘Germany had an army, though had no bread; Ukraine

of Stepan Rudnytskyi to the history of spatial and territorial thinking in Ukraine] [in:] АНДРЕАС КАШПЕЛЕР (eds.), *Україна. Процеси націотворення [Ukraine. The processes of nation building]*, К., 2011, с. 154–167; G. HAUSMANN, ‘Maps of the Borderlands: Russia and Ukraine’ [in:] ROISIN HEALY and ENRICO DAL LAGO (eds.), *The Shadow of Colonialism on Europe’s Modern Past*, London, 2014, p. 194–210.

² СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *Українська справа зі становища політичної географії [The Ukrainian matter in the state of political geography]*, Берлін, 1923, с. 38, 43.

³ СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *До основ українського націоналізму [Towards the foundation of the Ukrainian nationalism]*, Відень; Прага, 1923, с. 28.

⁴ СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *Чому ми хочемо самостійної України [Why do we want independent Ukraine]*, Л., 1994, с. 357–358.

had enough bread, though was left without army; Muscovia had none of these. The situation was of such kind then. Ukrainian revolutionary government, simultaneously threatened by Russia and Germany, chose the better of two evils – peace with Germany and its help against Russia⁵.

Introducing the example of German agriculture as instructive for Ukrainian peasantry, the scholar notes that in Germany a farmer manages to harvest three or four times more crops from one acre of land than in Russia, Poland or Ukraine, with the caveat that ‘land fertility in Germany is far less than in Ukraine’⁶. Likewise, it applies to cattle breeding, mining, industry and trade, water and land ways, railways, post, and telegraph. According to the historian, such examples should be provided to oppose the supporters of Moscow culture in Ukraine. ‘All those Ukrainians’ – he states – ‘who idly talk about ‘high’ Moscow culture, should invest some effort into comparing the achievements of the Russian culture in exceptionally rich Ukraine or Siberia with those, for example, of the German culture against the background of poor nature in Germany!’⁷

In addition to lasting historical ties, which laid the foundation for friendly relations between the two nations, it is Germany, as regarded by Rudnytskyi, that has to serve as a model for the Ukrainians both in managing the household and in establishing strong political and military power, as well as in developing the capital city as an efficient state cultural centre. Premised on the requirements of political and economic geography, Rudnytskyi attaches great importance in nation building to the capital of Ukraine, which should be situated where the core of state political life is located, which is intended to tie in the knot of international controversies. As the above-mentioned function of core and knot has traditionally been ignored giving place to leader’s whim or decisive role of public in appointing the capital of Ukraine, in order not to repeat past mistakes in the future the Ukrainians should be guided by the example of Germany. ‘A good example in the direction (choice of the capital – *V. P.*)’ – the scholar notes – ‘is provided by Germany. Throughout the Middle Ages and up to 1870 it had no capital. In theory, initially Aachen was the capital, followed by Rome; the first one was situated in a bizarre location, whereas the second one was far beyond Germany. Frankfurt was exclusively a coronation town. Over the period from the thirteenth to the fifteenth centuries Habs-

⁵ СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *Українська справа...*, с. 178.

⁶ СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *Чому ми хочемо самостійної України*, с. 73.

⁷ *Ibid.*

burg rulers permanently resided in Vienna, similarly located beyond the German lands, away from the core region of Ukraine'. As a consequence, this state of affairs had, the historian continues, '... a very bad effect on the development of 'The Holy Roman Empire of the German Nation'. It was Prussian hegemony in 1871 that gave Germany its first distinct capital of Berlin'⁸. It is Rudnytskyi's firm belief that, following the lead of Germany, it is crucial to set 'the capital of united Ukraine at such a place to which the centre of balance of the whole Southern and Eastern Europe would relocate all by itself'⁹.

Being convinced that the fundamental concepts of every nation are territory and race, which constitute a ground for consequent national characteristics: historical and political traditions and competition, language and culture¹⁰, and being the follower of racial theory of Ukrainian nationalism, Rudnytskyi assigns to the Germans, like other 'distinctive', in terms of race, people, a special place in keeping Ukrainian nation from extinction or absorption by 'second rate' nations¹¹. 'In this matter', – Rudnytskyi states, – 'it is advantageous that the Ukrainian element is combined with the so-called northern race (the Scandinavians, most of the Anglo-Saxons, and the Germans), as well as with the Southern Slavs and the Czechs who are racially related to us. Instead, the combinations with the Poles, the Muscovites, the Romanians, the Turks and the Tartars, the Jews, etc. are not beneficial'¹². Reporting that the milieu of the Ukrainian intelligentsia, by contrast, is dominated by marriages with the representatives of Russian, Polish or Jewish people, which generally lead to overall family Russification or Polonization, the scholar generally views such mixed marriages as being a destructive factor for cultivating true and distinctive Ukrainian national spiritual culture. 'Intermarriage combinations with more worthy, in terms of race, peoples (the Scandinavians, the Anglo-Saxons, the Germans, the other Slavs of the Aryan race)' – he states – 'are very infrequent among our intellectuals. It is regrettable, as their benefits would be great!'¹³

⁸ Not only did Berlin take over the concentration of "Prussian spirit" as the core for formation of German imperial militarism, but it also had a remarkably favorable geographical location in terms of political and economic geography. See: *Ibid.*, c. 362–363.

⁹ *Ibid.*, c. 368.

¹⁰ СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *До основ українського націоналізму*, с. 81.

¹¹ СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *Чому ми хочемо самостійної України*, с. 74.

¹² СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *До основ українського націоналізму*, с. 61–62.

¹³ *Ibid.*, c. 79. It should be noted that at the beginning of the twentieth century Western European anthropological science established the approach of distinguishing nations with clear

Rudnytskyi supports his suggestions as to reliance of Ukrainian daily activities upon the German models of organizing society, industry, science, literature, art, commerce, etc. with arguments on benefits the German people could obtain by maintaining friendly relations with the Ukrainian people and by providing assistance in building their state. Thereby, he offers and justifies two central ideas: 1) gain from the formation of the Ukrainian state as a future political agent capable of preventing the escalation of new European conflicts; 2) gain from the geographical position of Ukraine at the crossroads, as a territory, which could potentially contribute to achievement and fulfilment of Germany's geopolitical goals.

Furthermore, Rudnytskyi presumes that the negative result in forming the Ukrainian state could turn a new order in Eastern Europe into a challenging issue and cause severe interstate conflicts in the near future. This issue should be settled exclusively by establishing the Ukrainian national state within its ethnographic borders, as the national territory should be considered 'irrevocable holiness'¹⁴. This national territory, where the Ukrainian people live, must be indivisible and delineate the Ukrainian state within its ethnic borders. 'The formation of the Ukrainian national state within its ethnographic borders is a single way of preventing unrests and conflicts in the southeast corner of Europe, which is so important for world economy and world politics. Without the national Ukrainian state, we shall soon face new grave revolutionary and war disasters'¹⁵.

It seems crucial to follow why Rudnytskyi believes that Ukraine is destined to prevent future conflicts and what role is assigned to Western Europe in avoiding them. In order to sustain his assumptions, the scholar advances a number of reasons. Initially, it is the fact that from the fifteenth to the eighteenth century Ukraine was located at the crossroads of three worlds: the Western, the Oriental-Islamic and nomadic Asian one. The combinations of these three influences culminated in such a situation when none of them surpassed the others in the development of Ukrainian national character and affected it in a dominant manner. Therefore, in the

racial type (gruppen, die einen reinen Rassentypus aufweisen), on the one hand, and nations presenting distinct anthropological hybrid (eine deutliche antropologische Mischung), on the other hand. See: FRANZ BOAS, *Kultur und Rasse*, Leipzig, 1914; OTTO RECHE, *Rasse und Sprache. Sonderabdruck aus dem Archiv für Anthropologie*, N. F. Bd. XVIII, S. 208–218.

¹⁴ СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *Огляд національної території України [Review of national territory of Ukraine]*, Берлін, 1923, с. 9.

¹⁵ СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *Українська справа...*, с. 117.

matter of state building the Ukrainian people are marked by such a feature as ‘remarkable primitivism – savagery’¹⁶. Monarchism, feudalism, bureaucracy, militarism, parliamentarism in ‘bourgeois’ sense, etc. are all alien to Ukrainian historical and political traditions’, as ‘...the Ukrainians are typical agrarian and peasant people’¹⁷. The above-mentioned distinctive feature of Ukrainian historical path and the rise of national state within ethnographic borders make that particular symbiosis that Europe lacks in order to resolve conflicts in the manner different from how it has previously been done with the participation of Ukraine keeping in mind its specific nature.

Additionally, Rudnytskyi is convinced that distinguished and unique geographical position of Ukraine could best contribute to the achievement and implementation of Germany’s far-reaching geopolitical plans¹⁸. By linking this assertion with his own idea of building the national Ukrainian state within its ethnographic borders, Rudnytsky notes that ‘... the Ukrainian state within its ethnographic borders shall entirely divide Russia from its old spheres of influence in Asia Minor. Indeed, even the formation of the Eastern European States Federation with or without Muscovia does not seem advantageous for the German expansion policy and postpones the possibility of expansion cooperation for distant future’. Instead, ‘... the southeast corner of Europe – Ukraine, will remain neutral for a long time similar to the western corner – Spain. Thus, Germany, together with other Western states, will derive benefit from this neutrality’¹⁹. Given the fact that Ukraine, on the one hand, owing to its geographical position dominates over the access from Eastern Europe and the Balkan States to Armenia, Persia, Mesopotamia,

¹⁶ The point is that “Western political and state forms, that were developed in the Middle Ages, redesigned by new age and are currently destroyed in the most recent time period, failed to get deeply rooted in Ukraine”. See: СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *До основ українського націоналізму*, с. 101–102.

¹⁷ *Ibid.*, с. 102.

¹⁸ In this context, according to the researcher, one should take into account a number of circumstances of the historical development of Germany in the most recent time period. The first is the fact that Germany was somewhat late in joining the division of the world and gaining overseas colonies, while the rapid development of industry and trade along with increasing population forced Germany to deploy expansionist policy. Secondly, at the time of Wilhelm II Germany embarked on this expansion in the South East, Turkish Asia, Egypt and Sudan, intending to establish a great colonial power with Baghdad Railway being its geographic symbol. Thirdly, according to the expert in geopolitics, amazing endurance of the German people will never leave expansionist aspirations towards the South East. See: СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *Українська справа...*, с. 181–185.

¹⁹ *Ibid.*, с. 190–191.

etc., that is to the states which are important for political expansion of Germany, and, on the other hand, is located on the shortest land route from Western Europe to India with its middle segment running two thousand kilometres along Ukraine, Rudnytskyi is convinced that the fate of Germany depends on how future political situation in Ukraine will evolve²⁰.

Rudnytskyi believes that it is ultimately in the best interests of Germany to contribute to the task of ‘politically organizing the Ukrainian peasantry and building a large durable peasant (Ukrainian national – *V. P.*) state on this foundation’²¹. It stands to mention, that he deems it possible through the recognition Europeans of the fact that Ukrainian vernacular culture is akin to German, as it is purely Aryan and could possibly ‘throw its beneficial shade up to the shores of the Indian and the Pacific Oceans’; moreover, it is based on such attributes kindred to the Germans as ‘purity of race, eugenics, the cult of individualism, humanism, the best autonomous and federal premises, freedom of thought, aristocracy of spirit and democracy of matter – major features of new Ukrainian national culture’²².

Conclusions

The historical ties that had developed between the Ukrainians and the Germans, academician Rudnytskyi, being supporter of building Ukrainian national state in its ethnic borders on the basis of nationalism, emphasized that these ties were exceptionally constructive for Ukraine in their nature. He believed that Ukraine had notably benefited from the German neighbourhood, as Ukrainian nationalism rose in the late nineteenth – early twentieth century in Galicia influenced by German nationalism, whereas the Central Council and the Hetman State were formed in 1918 on the ruins of the Russian Empire owing to German military presence.

Rudnytskyi believed that the Germans should serve as a model for the Ukrainians in the issues of farming, industry and trade, high level of science and culture, as well as in choosing the capital as a centre of political life and international relations. Additionally, he interpreted the Germans from the perspective of racial theory and considered the Ukrainian people to be akin to the Germans. Hence, he preferred marriages of the Ukrainians with the Germans, the Anglo-Saxons and the Scandinavians

²⁰ СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *Українська справа...*, с. 50–51. Also see: СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *Чому ми хочемо самостійної України*, с. 81.

²¹ СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ, *До основ українського націоналізму*, с. 111.

²² *Ibid.*, с. 161–162.

and opposed marriages with the Poles, the Russians, the Romanians, the Tatars and the Jews, most of which leads, in his opinion, to family Russification or Polonization.

In his ambition to build a national Ukrainian state in its ethnic borders, Rudnytskyi relied, first and foremost, upon Germany. In justifying the necessity of a such Germany-centered orientation for national Ukrainian state, he demonstrated a pragmatic approach, strengthening his arguments with considerations on benefits Germany and the German people could gain from close ties with Ukraine. These gains, according to Rudnytskyi's vision, included, on the one hand, the advantages the Germans could obtain from existence of future Ukrainian state as a factor capable of preventing the escalation of European conflicts, and, on the other hand, from the geographical position of Ukraine at the crossroads, which could contribute to achieving Germany's geopolitical goals.

It is remarkable, that Rudnytskyi believed that Ukraine could never form a nation if it followed the mechanical model nation-building, alien to its nature, in accordance with which states were formed in England, France, Spain, and Russia. On the contrary, it is an organic way paved by Germany, where the formed nation builds a state, that is natural for Ukraine. If Ukraine builds its own state on a solid modern national ground, it has, in the opinion of Rudnytskyi, to be formed being in organic connection with the German world as two parts of one whole.

Володимир Потульницький (доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України).

Бачення Німеччини в контексті взаємовідносин між німцями та українцями в інтелектуальній спадщині історика та географа Степана Рудницького.

Анотація. Автор статті, використовуючи архівні документи та літературу, відтворює концептуальні погляди на спільні сторінки німецько-української історії, викладені у працях видатного українського вченого, академіка Степана Рудницького. У статті доведено, що Рудницький надавав величезного значення німецьким впливам на постання українського націєтворення і підкреслював, що ці зв'язки носили для України лише конструктивний характер. Вчений вважав, що німецьке сусідство мало для України тільки корисні наслідки, оскільки навіть український націоналізм постав наприкінці XIX – на

початку ХХ століття в Галичині під впливом німецького націоналізму, а Центральна Рада та Гетьманська держава у 1918 р. змогли утворитися на руїнах Російської імперії завдяки німецькій військовій присутності.

Автор встановлює, що Рудницький був переконаний у своєму твердженні, що німці мають служити для українців зразком у справі ведення господарства, промисловості і торгівлі, досягнення високого рівня науки і культури та навіть вибору столиці, як центру політичного життя держави і міжнародних зв'язків. Вчений, як і багато його сучасників – науковців у Німеччині, Австрії та Україні, трактував німців з перспективи расистської теорії і вважав українців спорідненим німцям народом.

Автор відтворює думки Рудницького на питання етноцентризму, показавши на основі джерел, що науковець, у своєму прагненні побудови національної української держави в її етнічних кордонах, орієнтувався насамперед і майже виключно на Німеччину. Обґрунтовуючи для національно-державницької України необхідність саме такої, німецькоцентричної орієнтації, Рудницький демонстрував прагматичний підхід, підкріплюючи свої аргументи міркуваннями щодо зиску, який матиме від стосунків з Україною сама Німеччина і німецький народ. Цей зиск, у відповідності з баченням академіка, залежав, з одного боку, від корисності для німців факту існування майбутньої української держави, як чинника, спроможного запобігти ескалації європейських конфліктів, а, з іншого боку, від географічного положення України на перетині шляхів, яке спроможне посприяти досягненням геополітичних цілей Німеччини. Якщо Україна, підкреслював вчений, будуватиме власну державу на модерному національному ґрунті, вона, на його переконання, має формуватися, перебуваючи в органічному зв'язку з німецьким світом, як дві частини одного цілого.

Ключові слова. Україна, Німеччина, німецько-українські відносини, Степан Рудницький.

Вячеслав КОРНІЄНКО

доктор історичних наук,
заступник генерального директора
з наукової роботи
Національного заповідника “Софія Київська”

ВИЗАНТОЛОГ ГАВРИЇЛ ЛАСКІН ТА ЙОГО НАРИС З ІСТОРІЇ ВИЗАНТІЙСЬКО-РУСЬКИХ ВІДНОСИН (XI та XII ст.)

Для російської візантології та русистики другої половини XIX ст. важливим напрямком наукового студіювання були особливості політичних відносин Візантії та Русі, а в цьому напрямі окремою дослідницькою проблемою постали стосунки цих двох середньовічних держав у перші два століття після Володимирового хрещення. Незважаючи на прискіпливе та доволі предметне вивчення окремих питань з означеної проблематики¹, загального нарису політичних відносин Русі та Візантії в XI–XII ст. на той момент представлено не було. Тож, у другій половині 1890-х рр. нарис за такою темою взявся напрацювати російський візантолог Гавриїл Олександрович Ласкін (1863–1902), в активі якого вже було написання та публікація подібного нарису історії політичних відносин Візантії та Заходу². Проте підготовлений Ласкіним новий нарис з якоїсь причини залишився неопублікованим, а ім’я Гавриїла Олександровича як дослідника візантійсько-руських відносин XI та XII ст. в історіографії не згадувалось. Утім, його праця зберіглася у рукописі в архіві Одеського товариства історії та старожитностей. Вочевидь, рукописну копію свого нарису Ласкін надіслав одному з членів товариства, аби той ознайомився із текстом та надав рекомендації для його поліпшення; можливо, вчений сподівався на публікацію нарису на сторінках періодика – “Записок”.

¹ Докл. історію вивчення питання див., напр.: М. В. Левченко, *Очерки по истории русско-византийских отношений*, под ред. М. И. Тихомирова, Москва 1956, с. 3–32; пізніші дослідження проблеми див., напр.: Г. Г. Литаврин, *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII века)*, Санкт-Петербург (Алетей) 2000, с. 214–337; там же див. бібліографію.

² Г. А. Ласкин, *Византия и средневековый Запад*, Седлец 1891, 22 с.

Наразі не вдалося відшукати документів, які б могли пролити світло на те, коли саме була написана ця праця і коли й кому вона була надіслана. У самому рукописі ці дані теж відсутні. Тому мною здійснена спроба уточнити можливі хронологічні рамки появи документа, спираючись на непрямі вказівки, що містяться в самому рукописі.

Зважаючи на те, що серед бібліографічних посилань у нарисі Ласкіна крайньою верхньою датою є 1893 р. (праця В. Васильєвського), цей рік можемо вважати нижньою можливою межею написання. Верхню спробуємо окреслити за тим фактом, що адресою для кореспонденції було вказане місто Ломжа³ (арк. 19). У цьому місці Ласкін працював один рік вчителем Ломжицької жіночої гімназії – у 1896 р.⁴, а вже наступного року колезький радник Гавриїл Ласкін став викладати у Солецькій⁵ вчительській семінарії⁶, розташованій доволі далеко від Ломжі. Саме як викладач Солецької семінарії Гавриїл Олександрович 4 травня 1900 р. став членом-співробітником Товариства археології, історії та етнографії при Казанському університеті⁷, яким залишався до самої смерті 14 лютого 1902 р.⁸, хоча активної участі в науковому житті цього товариства, як, принаймні, свідчать опубліковані протоколи останнього, не брав. Відтак, свої останні роки життя візантиніст провів у м. Солець, а це дозволяє окреслити верхню можливу межу написання

³ Сучасна Ломжа, місто на правах повіту Підляського воєводства (Республіка Польща), на той час – центр Ломжинської губернії Російської імперії.

⁴ *Памятная книжка Ломжинской губернии на 1896 год*, Ломжа 1896, с. 172–173.

⁵ Сучасне Солець над Віслою, центр гміни Ліпського повіту Мазовецького воєводства (Республіка Польща), на той час – Солець Радомської губернії Російської імперії.

⁶ Див.: *Памятная книжка Радомской губернии на 1897 год*, Радом 1897, с. 90; *Памятная книжка Радомской губернии на 1898 год*, Радом 1898, с. 90; *Памятная книжка Радомской губернии на 1897 год*, Радом 1899, с. 99; *Памятная книжка Радомской губернии на 1900 год*, Радом 1900, с. 98; від 1901 р. Ласкін вже був статським радником: *Памятная книжка Радомской губернии на 1901 год*, Радом 1901, с. 98; *Памятная книжка Радомской губернии на 1902 год*, Радом 18902, с. 98.

⁷ ‘Список членов Общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете с указанием времени вступления в общество и места жительства’, *Известия Общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете*, т. XVII, вып. 1–6 (1901) 24; ‘Список членов Общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете, по 1-ое января 1902 года, с указанием времени вступления в общество и места жительства’, *Известия Общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете*, т. XVIII, вып. 1–3 (1902) 25.

⁸ ‘Отчет Общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете за 1902 год’, *Известия Общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете*, т. XIX, вып. 1–6 (1903) 29.

праці 1896 р. Відтак, нарис з історії візантійсько-руських відносин у перші два століття після Володимирового хрещення був написаний Гавриїлом Ласкіним між 1894 та 1896 роками.

У статті Ласкін намагається дати загальний нарис історії стосунків Візантії та Русі, причому, попри вказане в заголовку XI ст., він захоплює і період XII ст. Сам виклад матеріалу дослідник намагається побудувати за хронологічним принципом, спираючись на низку творів грецьких хроністів та літопис, залучаючи також обмежене коло праць науковців. Місцями текст доволі хаотично побудований, логічні переходи відсутні, а розлогі описи подій, що є переказами хронік, змушують розглядати працю Ласкіна не стільки як ретельне наукове дослідження, а радше як спробу дати науково-популярний виклад вже відомих історичних фактів. Варто зауважити, що подібні вади стосовно низького рівня викладення матеріалу в інших працях російського візантиніста вже відмічали сучасники Ласкіна⁹. Проте, вважаю за доцільне опублікувати означений нарис, що не лише поповнить перелік праць Гавриїла Ласкіна, але й сприятиме кращому розумінню процесів становлення та розвитку візантології в Російській імперії наприкінці XIX ст., що є важливим для вивчення історії науки.

Праця Ласкіна, як зазначалося, зберігається у фонді Одеського товариства історії та старожитностей (ф. V) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Текст написаний чорнилом на білих аркушах паперу на обох їх сторонах (арк. 1–18зв.) гарним рівним почерком. Декілька аркушів залишились чистими (19зв.–20зв.). Усі 20 аркушів зшиті ниткою вгорі та внизу. Ласкін переписував цей текст на чистовик з чернетки, про що, на мою думку, свідчать декілька описок, повторень або пропусків слів, які могли виникнути через неухважність та відволікання саме під час переписування тексту. Посилання відділені від решти тексту прокресленою синім олівцем горизонтальною рисою. Місця посилань відмічені Ласкіним надрядковим знаком “х”, якщо їх декілька на сторінці, то він його подвоює або потроює. Самі посилання виконані автором за скороченою формою, наводяться лише короткі відомості про наукову працю або джерело, до яких він відсилає читача, сторінки не завжди вказано. Рукопис

⁹ Див., напр.: М. С. Грушевський, [рец.]: ‘Сочинения Константина Багрянородного: “О фемах” (De thematibus) и “О народах” (De administrando imperio). С предисловием Гавриила Ласкина. Мва, 1899, ст. 262 (відб. з Чтеній московських)’, *Записки наукового товариства імені Шевченка*, т. XLII, кн. 4 (1901) 6–7.

Ласкіна був прочитаний адресатом, який зробив червоним олівцем позначку в місці недописаного речення (арк. 163в.), а також написав обведену в коло цифру “74” на його титульній сторінці (арк. 1). Тут же містяться пізніші записи шифрів рукопису¹⁰.

Стаття Гавриїла Ласкіна друкується мовою оригіналу сучасним правописом. Розкриття скорочених слів взяті мною у квадратні дужки, доповнення пропущених речень взяті в кутові, вони також виділені курсивом. Так само курсивом виділено редакторські примітки, дрібніші помилки виправлено без застережень. Посилання залишені у тій формі, в якій їх виконав автор нарису, а далі зазначена повна назва книги відповідно до прийнятої в цьому виданні системи оформлення посилань; так само з огляду на неї нумерація всіх посилань суцільна, арабськими цифрами, в чому ми відійшли від авторської системи. Натомість сам текст залишений максимально близьким до авторського викладу нарису історії візантійсько-руських відносин XI–XII ст.

Viacheslav Kornienko (DS in History, Deputy Director General for Research at the National Conservation Area “St. Sophia in Kyiv”).

Byzantine Scholar Gavriil Laskin and His Essay on the History of Byzantine-Rus’ Relations (11 and 12th centuries).

Abstract. The article is an archeographic publication of the work of the Russian Byzantine scholar Gavriil Laskin “**Rus and Byzantium in mutual relations in the 11th century**”, which is stored in manuscript in the fund of the Odessa Society of History and Antiquities (Fund V) in the Institute of Manuscripts of the Ukrainian V. I. Vernadsky National Library of the NAS of Ukraine. Based on the study of the document, it was established that Laskin prepared his essay on the history of Byzantine-Rus’ relations between 1894 and 1896 and sent it to one of the society members for review or publication in a periodical in “The Notes” (“Zapysky”). At that time, the article had been never published.

Keywords: G. Laskin; Byzantium; Rus; Middle Ages; Rus’-Byzantine relations.

¹⁰ У лівому верхньому куті “№ 220”, а під ним – “48237”, трохи праворуч – сучасний шифр “V, 805”.

РУСЬ И ВИЗАНТИЯ ВО ВЗАИМНЫХ ОТНОШЕНИЯХ В XI ВЕКЕ

Посвящается Е. Е.

Первая половина XI века является и на Руси, и в Византии счастливым временем. Конец княжения Владимира Св[ятого] и все княжение Ярослава Мудрого представляет собою время внешней безопасности и внутреннего роста. Равным образом и в Византии на это время приходится конец славного царствования Василия II Болгаробойцы († 1025 г.) и краткое царствование его брата Константина VIII († 1028 г.). Во второй же половине XI века, а в Византии еще ранее, дела и здесь и там идут плохо. После деятельных царей македонской династии, после Владимира Св[ятого] и Ярослава, наступает время смут и ослабления обоих государств.

Хотя к XI веку уже почти вся Таврида (кроме греческого владения около Корсуня) была в руках Руси, однако в каком-то уголке сохранилось небольшое козарское владение¹. По каким-то причинам греки нашли нужным покончить с этим своим соседством. И вот в 1016 г. греческий флот под начальством Монга, сына Андроника Дуки, явился у берегов Крыма; русское войско подкрепило его. Соединенные силы двух государств легко сломили последний остаток козарской власти в Крыму, и сам князь Георгий Чул был взят в плен. Покоренная область отошла, очевидно, к Византии. Греческий летописец называет начальника русского вспомогательного войска “Сфенгом” и считает его братом Владимира. Так как у Владимира не было ни такого брата, ни такого сына, то остается думать, что тут недоразумение, а что войском русским начальствовал князь Мстислав

¹ Иловайский предполагает, что оно лежало к северу от Корсуня, около Черкес-Керменя (Ист[ория] России, ч. 1^а, прим. 28; Разыскания, изд. 2^е, стр. 340). Это весьма возможно, так как владения Руси, кажется, сюда не доходили. *Мовитьсья про видання:* Д. И. Иловайский, *История России*, ч. 1. *Киевский период*, Москва 1876, VIII, 333 с.; Д. И. Иловайский, *Разыскания о начале Руси: вместо введения в русскую историю*, Москва 1876, VIII, 466 с.

Тмутараканский². При содействии такого же русского вспомогательного отряда в 1021 г. была одержана победа при Каннах, предавшая всю южную Италию в руки Василия II Болгаробойцы³. В 1025 г. прибыл на судах в Константинополь какой-то родственник (сын?) Владимира Св[ятого], объявив, что желает поступить на императорскую службу. Но это была только хитрость. Пришлец вдруг двинулся далее, разбил флот греков у Авидоса (в Дарданеллах) и⁴ пробился к о[строву] Лимносу. Здесь кивирреаты, соединившись с Давидом Охридским, наместником о[строва] Самоса, и Николаем Кавасилом, стратигом Фессалоники, вероломным образом умертвили его и его 800 спутников. Это происшествие не только не имело никаких последствий, но даже осталось неизвестным нашему летописцу⁵. Напротив, в армии, собранной в Реджио накануне смерти, мы видим опять вспомогательный русский отряд⁶.

Но в 1043 р. произошел у нас разрыв с греками. Дело началось с недоразумения между русскими купцами и греками, ссора перешла

² Кедрин, т. II, стр. 699 и 700 (Пар[ижское] изд[ание]). Был ли жив в это время Владимир – это пусть решают специалисты по русской истории. *Мовіться про видання: GEORGH CEDRENI compendium historianum, cui sudjiciuntur excerpta ex breviario JOANNIS SCYLITZÆ, ciropalatae. Accedunt MICHAELIS PSELLI opera quæ reperiri potuerunt Omnia nunc primum in unum collecta.* Accurante et denuo recognoscente J.–P. MIGNÉ bibliothecæ Cleri universæ, sive cursuum completorum in singulos scientiæ ecclesiasticæ ramos editor, Paris 1889, 1456 col. (Patrologiæ Graecæ, tomus 122).

³ Васильевский, Византия и Печенеги (Ж[урнал] М[инистерства] н[ародного] пр[освещения], 1872 г., № 11, стр. 117). *Мовіться про видання: В. Г. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, ‘Византия и печенеги (1048–1094)’, Журнал Министерства народного просвещения, ч. 164 (1872, ноябрь) 116–165. Закінчення праці В. Васильєвського вийшло у грудневому випуску: В. Г. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, ‘Византия и печенеги (1048–1094)’, Журнал Министерства народного просвещения, ч. 164 (1872, декабрь) 243–332. Відповідно числам місяця, Г. Ласкін посилається на № 11 та № 12 журналу.*

⁴ *Сполучник повторений двічі.*

⁵ Кедрин, II, 478 и 479. Год я ставлю на основании Васильевского (Русско-визант[ийские] исследования, т. II, стр. СXXXVIII), потому что у Карамзина и Соловьева нет ни года, ни ссылки на источник. У Муральта это под 1024 г. и князь назван “Хризохиром”. *Мовіться про видання: В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, Русско-византийские исследования. Вып. 2. Життя св. Георгія Амастрідського и Стефана Сурожського, Санкт-Петербург 1893, СССV, 129 с.; Н. М. КАРАМЗИН, История государства Российского, Санкт-Петербург 1818, т. 2, 316, 260 (паг. 2-я) с. (Изд. 2-е, испр.); С. М. СОЛОВЬЕВ, История России с древнейших времен, Москва 1851, т. 1, XII, 279 с.; E. von MURALT, Essai de chronographie Byzantine: pour servir à l'examen des annales du Bas-Empire et particulièrement des chronographes slaves: de 395 à 1057, Sanct-Petersbourg 1855, t. 2, 588 p. (Г. Ласкін посилається на с. 597).*

⁶ Васильевский, Виз[антия] и печенеги (Ж[урнал] М[инистерства] н[ародного] пр[освещения], 1872 г., № 11, стр. 116).

в драку, и в этой драке был убит один из наших купцов. Тогда Ярослав отправил на греков своего старшего сына Владимира. Русский флот доходил до 400 судов и вмещал большое войско⁷. В руководители молодому князю был дан воевода Вышата. Когда наши поравнялись с устьем Дуная, варяги, бывшие в войске Владимира, советовали сделать высадку, очевидно, с целью поднять болгар⁸, но Владимир пошел дальше и остановился при входе в Босфор, у Фара (Мамка). Услыхав про наступление Руси, имп[ератор] Константин Мономах прежде всего послал на встречу Владимиру письмо, в котором обещал наказывать виновных и уговаривал не нарушать долгого мира из-за столь неважного случая. Но Владимир предъявил⁹ невозможные требования¹⁰ и, когда греки не согласились, решил идти на самую столицу. Тогда Константин Мономах принужден был действовать. Прежде всего, были взяты под стражу и высланы в заточение в дальние области все русские, жившие в Царьграде. Полетели приказы во все концы стягивать войска к Босфору. Затем в ночь под воскресенье (в июне)¹¹ на своей дромоне сам тяжелый на подъем император выехал ко входу в Босфор, ведя за собою суда, какие мог собрать, и берегом – войско. С рассветом греческий флот выстроился в линию; русские суда тоже вышли из двух заливчиков, где укрывались, и растянулись от одного из них до другого¹². По распоряжению Константина две лучшие дромоны врезались в середину русского флота, зажгли “жидким” огнем¹³ несколько судов (по иным [данным] сем) и присоединились к своим. Когда же пожар распространился, все лучшие греческие корабли бросились обходить русский флот с разных сторон и осыпали погибавших стрелами и камнями. Постепенно Константин Мономах пустил в дело все суда, и греки перешли в решительное наступление. Русские дрогнули, решили отступить и стали поднимать якоря. Но в это время подул восточный ветер, перешедший в бурю.

⁷ Это число сообщает Михаил Атталиат.

⁸ Про это говорится в позднейших сводах летописи, но и Песелл говорит, что надо было ждать объявления войны и со стороны других племен, враждебных империи.

⁹ *Далі знаходиться закреслене “Владимир предъявил”.*

¹⁰ По Песеллу по 1 000 статеров на лодку (на ключ?), коих было 400. По Зонаре – по 3 ф[унта] зол[ота] на человека, коих было до 100 000.

¹¹ *Дописане над рядком.*

¹² Невозможно определить точно этого места, но во всяком случае оно было около Румели-Фенер.

¹³ Огонь этот у Мих[аила] Аттал[иата] назван почему то “Мидийским”.

Небольшие русские суда стали тонуть, садиться на мель или были выбрасываемы на берег. Даже корабль Владимира погиб в волнах, но самого князя спасли, и некто Иван Творимирич взял князя с приближенными в свою ладью. В этой схватке, по греческим летописям, особенную храбрость явил некто Василий Феодоракон. Будучи пехотинцем, он, однако, с разрешения императора сел на корабль и, сцепившись с одной русской ладьей, сам без посторонней помощи овладел ею, заставив оставшихся в живых защитников броситься в море.

Когда буря утихла, 6 000 русских собрались на берегу и, не имея для себя судов, решили пешком отправиться на родину, надеясь, очевидно, на симпатии болгар. Князь с остатком флота должен был возвратиться морем. Воевода же Вышата отказался от такого более безопасного пути и сошел на берег к оставшимся, говоря: “Пойду с ними: жив буду, то с ними, погибну, то с дружиной”. Но весть о печальном положении Руси уже дошла до Константинополя, и 2 легиона и 24 судна (по летописи – 14) были посланы для окончательного истребления врага. Видя преследование, Владимир сам повернулся на неприятеля и, окружив его со всех сторон, начал бой. Греческий флот был истреблен, сам его начальник убит, и Владимир пришел в Киев с множеством пленных. Но не так благополучно выпутались шедшие сухим путем. У Варны Вышата и его дружине пришлось выдержать жестокий бой с греками, далеко превосходившими его числом. Большая часть Руси легла на месте, а самого Вышату и 800 человек в оковах привели в Константинополь, где многих (но не всех!) из них ослепили. В чем состояли военные действия в течение следующих трех лет неизвестно, но только через три года был заключен мир и Вышата вернулся на родину¹⁴.

¹⁴ Более всех сообщает про эту войну Кедрин (т. II), хотя во многих случаях я ставлю выше очевидца Пселла (стр. 143–147, изд[ание] Сафы); далее идут Михаил Атталиот (стр. 20 и 21, Бонн[ское]), Зонара (кн[ига] XVII, гл[ава] 24) и другие, а также наша летопись (“Летопись Нестора”, стр. 87, изд[ание] 1864 г., Москва). *Мовіться про видання*: ΜΗΧΑΪΛ ΨΕΛΛΟΥ, *Ιστορικοί λόγοι, ἐπιστολαί, καὶ ἄλλα ἀνεκота*. Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, Παρίσι 1876, 605 σ. (Μεσαιωνική βιβλιοθήκη ἢ συλλογὴ λυκεδόντων μνημείων τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας ἐπιστασιαί Κ. Ν. Σαῦθα, τ. εἶ); MICHAELIS ATTALIOΤΑΕ, *Historia*. Opus a Wladimiro BRUNETO de PRESLE, Instituti Gallici socio, inventum, descriptum, correctum recognovit I. BEKKER, Bonn 1853, 336 p. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae); *Летопись преподобного Нестора по Лаврентьевскому списку: С приложением словаря древнерусских слов*, Москва 1864, [4], 172 с. *Щодо праці Зонари, Г. Ласкін не вказує, яким саме виданням він користувався. Найвірогідніше, він послуговувався цим*: IOANNIS ZONARAE *Epitome Historiarum*, ed. L. DINDORFI, vol. 4, Lipsiae 1871, 388 p.

По мнению Соловьева, следствием мира был брак сына Ярослава Всеволода с греческой царевной, плодом которого (в 1053 г.) был знаменитый Владимир Мономах¹⁵. Кто именно была эта царевна, точно не известно, знаем только, что она была сродни имп[ератору] Константину Мономаху, и что звали ее Анной. По преданию, с нею прибыла на Русь и икона Смоленской Б[ожией] М[атери], называемая “Одигитрией”¹⁶.

Упомянутый Константин IX¹⁷ Мономах был третьим мужем дочери¹⁸ Константина, Зои¹⁹; он умер почти в одно время с Ярославом Мудрым (1055 г.), и дела в Византии пошли тогда еще хуже. После годового царствования Феодоры, сестры Зои, престол перешел к Михаилу Стратиотику, которого в 1057 г. сменил Исаак Комнин, потомство которого вскоре прочно утвердилось на престоле. Но сам он был свергнут Константином X Дукой, а последнего (в 1067²⁰ г.) сменил знаменитый Роман Диоген. Этот доблестный император был в свою очередь вероломно загублен пасынком Михаилом VII Дукой (Парапинаком), Михаил в 1077 г. свергнут Никифором Вотаниатом, а Вотаниат уступил, наконец, свое место Алексею Комнину, который начал новую династию (1081 г.). Правление всех этих государей представляет лишь ряд дворцовых революций, и только один Роман Диоген оказался вполне на высоте своего положения, но погиб, и погибель его предала Малую Азию туркам²¹.

Неурядица шла за это время и на Руси. Едва умер Ярослав Мудрый, как начались междоусобия его потомков. С великим столон было еще пока благополучно, но в уделах уже полилась кровь. Когда в 1053 г. умер смоленский князь (Игорь), то в дележе его уделов остался недовольным князь-изгой Ростислав Владимирович (сын героя греческого похода, умершего при жизни Ярослава). Помыкав-

¹⁵ Соловьев, т. I, стр. 203.

¹⁶ Дебольский, Дни Богослужения, т. I, стр. 159 (1849). *Мовіться про неступне видання*: Г. С. Дебольский, *Дни богослужения православной католической восточной церкви*, кн. 1–2, Санкт-Петербург 1849, 463 с. (4-ге видання).

¹⁷ *Дописане над рядком*.

¹⁸ *Дописано над закресленим “сестры Василия”, у наступному рядку – закреслене “и”*.

¹⁹ Два первые мужа были: Роман III Аргир и Михаил Пафлагонянин, затем царствовал еще усыновленный Михаил Калафат.

²⁰ У Г. Ласкина помилково поставлено “1097”.

²¹ Скабалланович, Византийское государство и церковь в XI веке. *Мовіться про видання*: Н. Скабалланович, *Византийское государство и Церковь в XI в., от смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина*, Санкт-Петербург 1884, 450 с.

шись на Русі декількох років, Ростислав в 1064 г. явився в Тмутаракань з декількома сторонниками, і вигнав оттуда Глеба, сина Святослава Чернігівського. Отець вступився за сина і вернув йому удел, але Ростислав вторично вигнав двоюрідного брата і на цей раз прочно заселив в Тмутаракані. Війни Ростислава з касогами і іншими народами були удачними, але греки побоювалися мати такого сусіда. І ось начальник (катепан) Корсуня явився в Тмутаракань і однієї на вечері попросив у князя дозволу випити за його здоров'я. Коли князь дозволив, грек випив половину чашки, а потім незаметно випустив в решту половину отруту, приховану під нігтем і подав чашку князю. Ростислав, нічого не помітив, випив. Після вечері катепан відправився додому і оголосив, що князь помирає на восьмий день. Так і було, але народ Корсуни, однак, побив катепана каменем. Тмутаракань знову перейшла Глебу²². Потім почалося нещасливий і в Києві. Великий князь Ізяслав, не прийнявши заходи по захисті Руської землі від половців, був вигнаний. Вернувшись при допомозі поляків, він хотів суворо покарати збунтованих. Але кияни просили на допомогу Святослава Чернігівського і Всеволода Переяславського, загрозивши: «Зажегем город и уйдем в греческую землю»²³. Ясно, що наші предки знали про виселення болгар в Опсикійську тему. Але взаємне недовер'я, виникле внаслідок печаловання Святослава за Київ, привело до того, що молодші брати об'єдналися з старшим, і Ізяслав вторично пішов з Києва і тільки після смерті Святослава (1076 г.) вторично повернувся на великокняжий стіл. Незабаром своєю смертю Святослав разом з Всеволодом затягнув важливу справу – похід «на болгары», т[о] е[сть] хотіли йти на допомогу Михайлу Парасинаку проти безчинствовавших в Болгарії печенегів і об'єднаної з ними руської вольниці. Руський же флот з'явився у Царьграда раніше виступлення в похід війська, саме в листопаді 1077 г. В цей час Михайл Парасинак був обложений Врением; брат останнього Іоанн підступив до Константинополя з боку Влахерн, і Михайл поручив захист міста Алексею Комнину. Іоанн не мав успіху²⁴, відступив до містечка Афіру (нині Буюк-Чекмендже), і Михайл вирішив перейти в наступ. В той час як грецьке військо зробило вилазку з

²² Летопись, стр. 94; Соловьев, т. II, стр. 14 и 15. *Мовитья про видання*: С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, Москва 1852, т. 2, 430, LVI с.

²³ Летопись, стр. 98; Соловьев, т. II, стр. 18; Иловайский, ч. 1^a, стр. 117.

²⁴ *Початок речення написаний над рядком, під ним закреслене "сам"*.

столицы, русский флот напал на Афиру с моря. Сам греческий летописец сознается, что победа досталась императорским войскам только благодаря необыкновенному мужеству Руси. Но если помог флот, то и угроза печенегам спасла Грецию тоже от большой беды, хотя Всеволод и не ходил на Дунай, а распустил войско, получив известие о восшествии на престол Никифора Вотаниата (1078 г.). Кроме вооруженной помощи Михаилу Парапинаку, наши сношения с Византией при нем состояли еще в том, что митрополит Киевский Георгий ездил в 1073 г. в Константинополь, а в следующем году оттуда к нам прибыли зодчие для постройки храма в Киево-Печерской лавре²⁵. Была сделана попытка породниться: Михаил Парапинак сватал за своего брата Константина дочь Всеволода Янку²⁶, хотя и неудачно. Вступление на престол Никифора Вотаниата не изменило хороших отношений: вскоре из-за Дуная прибыло посольство с самыми дружелюбными заявлениями. Отрекаясь от всякого участия с земляками своими, союзными печенегам, послы наказали некоторых из них на глазах Никифора²⁷.

Когда Всеволод занял в Киеве место Изяслава, Святославичи были, казалось, вполне ослаблены. Кроме того, самый беспокойный из них Олег, пребывавший в Тмутаракани, был там схвачен козарами и выдан грекам, которые отправили его на о[стров] Родос²⁸. Но заточение Олега продолжалось недолго. Со вступлением на престол Алексея Комнина он был не только освобожден, но, кажется, еще и получил помощь, с которой он (в 1083 г.) завоевал обратно Тмутаракань и на-

²⁵ О сборах в поход сообщает Татищев, а про русские корабли Афиры – Михаил Атталиат (стр. 253–255). Ср[авните у] Васильевского: Византия и печенеги [*дали находится закреплене “в XI веке”*] (Ж[урнал] М[инистерства] н[ародного] пр[освещения], 1872 г., № 11, стр. 148; № 12, стр. 305 и 306). *Мовиться про видання: История российской с самых древнейших времен*, неусыпными трудами через тридцать лет собранная и описанная покойным тайным советником и Астраханским губернатором Василием Никитичем Татищевым, Москва 1773, кн. 2, 536 с. (*Г. Ласкин посылается на с. 132*).

²⁶ Это мы знаем из писем Михаила, напечатанных Сафой в “*Annuaire de l’Association pour l’encouragement des études grecques en France*”, 1875 г.; ср[авните] Иловайский, ч. 1, прим. 53. *Мовиться про видання*: M. G. SATHAS, ‘Sur les commentaires byzantins relatifs aux comédies de Ménandre, aux poèmes d’Homère, etc. notice et textes grecs inédits’, *Annuaire de l’Association pour l’encouragement des études grecques en France*, vol. 9 (1875) 187–222.

²⁷ Мих[аил] Аттал[иат], стр. 302 и 303.

²⁸ Про пребывание Олега на о[строве] Родос говорит в своем “Хождении” Даниил Паломник, лично там его видевший.

казал строго своих недругов²⁹. В 1086 г. дунайские города были заняты той же вольницей, о которой упоминалось выше, причем в одном из них сидел Всеслав, несомненно выходец из Руси. Мало того: какое то новое племя перешло Дунай, оставив свою родину; по всем соображениям это были тоже русские³⁰. Зато в 1091 году, накануне битвы Алексея Комнина с печенегами, пятитысячный отряд союзных половцам “горцев” (т[о] е[сть], карпатских русских) присоединился к грекам и обеспечил победу над печенегами, и верность ненадежных союзников – половцев. По правдоподобному предположению Васильевского, в числе вождей этого отряда был Василько Ростиславич, в том же году ранее ходивший с половцами на венгров³¹. Известно, что после ужасных набегов на Русь с половцами, Олег в 1097 г. добился и Чернигова. Но то было уже при преемнике Всеволода – Святополке II Изяславиче. Этот бездарный князь важен однако по своему брачному союзу с греческой царевной Варварой, дочерью имп[ератора] Алексея Комнина. Эта царевна привезла с собою на Русь великую святыню – мощи св[ятой] Варвары великомученицы, для получения которых был устроен в Киеве Михайловский Златоверхий монастырь на горе, до тех пор носившей название “Чертово беремище”³². В 1095 г. половецкий хан Тугоркан, недовольный на Алексея за малую награду (в 1091 г.) предпринял поход на Дунай, освободив предварительно из Корсуня заточенного там самозванца, выдававшего себя за сына Романа Диогена. Одновременно с этим Святополк II и Владимир с узми двинулись по свидетельству летописи “на Корсунь” (?). Несомненно, что тут описка, но поход был, хотя был направлен, конечно, куда-либо к Дунаю. Половцы были разбиты под Адрианополем³³. К этому ж вре-

²⁹ Летопись, стр. 115; Карамзин, ч. II, стр. 101; Соловьев, т. II, стр. 28; Иловайский, ч. 1, стр. 122 и 125.

³⁰ Анна Комн[ина], VI, 323; Васильевский, там же, № 11, стр. 148 и 149. *Г. Ласкин* не указывает видання “*Oleksjadi*”, яким користувався. *Найвірогідніше, він послуговувався, як і В. Васильєвський, виданням Міня: EUTHIMII ZIGABENI opera quae reperiri potuerunt Ottnia. Accedit ANNÆ COMNENÆ Alexias car. du fresnii du cangii notis illustrata. Accurante et denuo recognoscente J.-P. MIGNÉ bibliothecæ Cleri universæ, sive cursuum completorum in singulos scientiæ ecclesiasticæ ramos editor, Paris 1864, 1308 col. (Patrologiæ Graecæ, tomus 131).*

³¹ Анна Комн[ина], VIII, 402; Васильевский, там же, № 12, стр. 282 и 283.

³² А. Н. Муравьев, Путешествие по св[ятым] местам русским, т. I, стр. 543. *Мовиться про видання: А. Н. МУРАВЬЕВ, Путешествие по святым местам русским, Санкт-Петербург, 1888, ч. 1, 711 с. (изд. 6-е).*

³³ О половцах: Анна Комн[ина] X, 272; ср[авни:] Летопись, стр. 127; о походах же князей говорит опять Татищев; Васильев[ский], № 12, стр. 291 и след[ующая] и 306.

мени относится еще одно событие, интересное и для отношений Руси к грекам, и для отношений Руси к половцам. Именно, в 1096 г., при нашествии половецкого хана Боняка на Печерскую обитель, был уведен инок Евстратий с 30 печерскими работниками и 20 киевлянами. В Корсуни Евстратия продали в рабство жиду, который долго мучил его за усердное исповедание христианства, и наконец на Пасху распял его на кресте и потом тело бросил в море. Верующие отыскивали тело мученика и перевезли его в Киев, в Антониевы пещеры (пам[ять] 28 марта), а греческий император велел казнить мучителя и строго наказать его сообщников.

Сводя итоги всему вышесказанному, мы можем сказать о характере отношений Византии к Руси в XI веке следующее:

1) Византия не имела никакого влияния на ход внутренних дел на³⁴ Руси.

2) Византия старалась поддерживать хорошие отношения с Русью, а после появления печенегов за Дунаем (1047 г.) – еще и привлечь Русь к союзу против этих кочевников.

3) Византия была очень заинтересована хорошими отношениями Руси к половцам, так как в таком случае русские поддерживали половцев.

4) Византия поддержала и Олега для того, чтобы обратить в свою пользу его дружбу с половцами и вообще особенно благоволила к князьям, состоявшим с ними в дружбе или родстве.

5) У византийцев около этого времени впервые появляется термин “Малая Русь”.

Окончив изложение отношений Руси и Византии в XI веке, я считаю необходимым для полноты сказать несколько слов о тех же отношениях и в следующем XII веке. Хотя внутренние дела шли здесь и там совершенно иначе: Русь все более и более дробилась, а в Византии начался опять подъем, благодаря энергии императоров дома Комнинов, отношения двух земель были во многом продолжением отношений XI века.

Дочь Владимира Мономаха Мария была замужем за Львом, сыном имп[ератора] Романа Диогена. В 1116 г. этот Лев при помощи своего тестя взбунтовался против Алексея Комнина и захватил несколько дунайских городов. Он был, однако, убит двумя арабами в

³⁴ *Дописане над рядком.*

Доростоле. Владимир Мономах послал воеводу Ивана Войтишича удержать эти города за своим внуком (Василием). Но греки успели захватить Доростол и отбили Вячеслава, сына Мономаха. Однако обе стороны скоро помирились, и в 1122 г. внучка Мономаха (дочь Мстислава) вышла за одного из князей династии Комнинов³⁵. По этому то миру, как уверяет придание, были присланы³⁶ <животворящий крест, царский венец, святые бармы и цепь аравийского золота>³⁷.

Комнины от своих предшественников наследовали антагонизм с уграми. Наше Галицкое княжество было единственным союзником Византии³⁸. Но в это же время шла на Руси борьба племянников с дядями, и то же Галицкое княжество было и врагом Киевского, тем более, что Изяслав II был женат на дочери угорского короля (Гейзы). Вероятно следствием вражды с уграми и Изяславом были и дружественные отношения Византии с Суздальским княжеством. Известно предание о том, как Мануил и Андрей Боголюбский в 1164 г. одержали в один день победу: первый над турками, а второй над камскими болгарам и известили об этом друг друга³⁹. Но дружба с Галичем у Византии как то не клеилась, а когда еще Ярослав принял бежавшего Андроника, Мануил Комнин послал дружественное посольство к князю киевскому, не зная еще, что Изяслава уже нет в живых⁴⁰. Союз с Киевом удался (1165 г.)⁴¹. Кроме того, около этого времени в Визан-

³⁵ Соловьев, т. II, стр. 81; Иловайский, ч. 1, стр. 146.

³⁶ *Речення не дописане. Біля останнього слова поставлена двокрапка червоним олівцем, а у лівому нижньому куті аркуша у три рядки тим же червоним олівцем записано: “? не окончено предложение”.*

³⁷ *Відсутнє речення доповнене мною на підставі легенди про “шапку Мономаха”, яку вона пов’язувала саме із цими дарунками у зв’язку із одруженням. Див., напр.: Пчела, сборник для народного чтения и для употребления при народном обучении, составил НИКОЛАЙ ЩЕРБИНА, Санкт-Петербург 1882, с. 30 (изд. 6-е).*

³⁸ Иоанн Киннам, стр. 125 и 126, русс[кий] перев[од]. *Мовиться про видання: Краткое обозрение царствования Иоанна Комнина и Мануила Комнинов*, труд ИОАННА КИННАМА (перевод под редакцией профессора В. Н. КАРПОВА), Санкт-Петербург 1859, [4], V, XII, 365 с. (Византийские историки, переведенные с греческого при С.-Петербургской Духовной Академии).

³⁹ Карамзин, т. II, стр. 322 и прим. 408; Дебольский, Дни богослуж[ения], т. I, стр. 87 и 88.

⁴⁰ Киннам, стр. 257; Никита Хон[иат], I, стр. 169, русс[кий] перев[од]. *Мовиться про видання: НИКИТЫ ХОНИАТА история, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина со времен царствования Иоана Комнина* (перевод под редакцией профессора В. И. Долоцкого), Санкт-Петербург 1860, т. I, VIII, X, 446 с. (Византийские историки, переведенные с греческого при С.-Петербургской Духовной Академии).

⁴¹ Кинн[ам], стр. 261; ср[авните] Грот, Угрия в XII в., стр. 327 и след[ующие]. *Мовиться про видання: К. Грот, Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141–1173)*, Варшава 1889, XX, 424, LX с.

тию явился <со>⁴² “всеми своими силами” русский князь Владислав. Он получил от Мануила придунайскую страну, которую царь прежде отдал “Васильку, сыну Георгия, занимавшего первое место между филархами Тавроскифии”⁴³. Этот последний Василько был младший брат Андрея Боголюбского, с другими (Мстиславом и Всеволодом) изгнанный из Суздальской земли (ок[оло] 1165 г.)⁴⁴. Владислав (?) же скорее всего мог быть одним из полоцких князей, изгнанных из удела Мстиславом за отказ воевать с половцами⁴⁵. Но это изгнание состоялось в 1129 г, т[о] е[сть] сорок лет перед тем, почему можно видеть в нем разве какого-либо потомка изгнанников. Около этого же времени, хотя немного ранее (в 1161 г.), погиб в Фессалониках от яда неспокойный князь Иван Берладник, так много наделавший хлопот и Руси, и Греции⁴⁶.

Следующая за этими событиями эпоха образования 2го болгарского царства уже исследована⁴⁷.

Вступна стаття, публікація та коментарі В. Корнієнка

Gavriil Laskin.

Rus and Byzantium in Mutual Relations in the 11th Century.

Abstract. In his article, the Russian Byzantine scholar G. Laskin tries to outline the history of Byzantine-Rus relations in the 11th century, after the death of Volodymyr the Great. The author recounts in detail the testimony of Byzantine sources on Rus' contacts with Constantinople. He dwells in detail on the description of the war of 1043. Laskin also gives a brief sketch of Byzantine-Rus relations in the 12th century.

Keywords: Byzantium; Rus; Middle Ages; Rus'-Byzantine relations.

⁴² В оригіналі стоїть “и”, що не узгоджується із членами речення; можливо, маємо справу із помилкою Г. Ласкіна.

⁴³ Киннам, стр. 262.

⁴⁴ Карамзин II, стр. 319; Соловьев, II, стр. 237.

⁴⁵ Соловьев, II, стр. 90; Карамзин, II, стр. 184 и 185.

⁴⁶ Карамзин, II, стр. 316; Соловьев, II, стр. 214.

⁴⁷ Далі знаходиться підпис Г. Ласкіна: “Гавриил Ласкин”. На наступній сторінці у чотири рядки написано: “Адрес: г. Ломжа, Гавриилу Александровичу Ласкину”.

Борис КРУПНИЦЬКИЙ

ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ЄВРОПЕЙЗМУ УКРАЇНИ*

I. Західна, Середня, Східна Європа.

До недавнього часу був популярним (особливо в Німеччині) поділ на Західну, Середню та Східну Європу. Термін “Середня Європа” не новий, а тим часом, він все ж таки виглядає якимсь новотвором, що шукає свого об’єкта.

Бо де його шукати? Підстав географічних у нього немає, бо Середня Європа, під якою треба передусім розуміти, як центр, Німеччину, тяжить географічно або до Західної, або до Східної Європи. Культурну одноцілість являє Західна Європа, а Середня – ні. Економічно термін можна визнати тільки тоді, коли виходити з господарських інтересів Німеччини.

Але те, що цей термін постав, указує на певні цікаві течії в міжнародному житті. Взагалі термінологія, хоч і постає іноді випадково або з щасливої чи нещасливої руки якогось ученого, відбиває в собі зміни в світовому, або європейському укладі. Плинності подій відповідає плинність термінології.

Поняття “Середня Європа”, безперечно, відповідало перш за все німецьким інтересам. В своїй країні німці вбачають серце, центр Європи, і це центральне становище завжди викликало у них бажання, зрозуміле зрештою в представників колишньої Великодержави, стати осередком нового політичного комплексу, так званих середньоевропейських країн. Чималу роль відігравали тут і економічні аргументи, вказуючи хоч би на те, що сильно індустріялізована Німеччина і аграрні країни решти Середньої Європи взаємно якнайліпше доповнюються.

Сьогодні доводиться поставити собі питання, чи цей термін видержить іспит останніх подій. Ясно одне: коли б Німеччина не програла першої й другої світової війни (1914–1918 та 1939–1945), то фактом фізичної перемоги німецької Великодержави, поняття Серед-

* Публікується за виданням: *Літературно-науковий вісник*, р. XXXII, кн. I (Регенсбург, 1948). – Д. Г.

ньою Європи не тільки б утрималося у житті, не тільки б закріпилося, але й дуже поширило б свої межі. Але на місці Німеччини залишилося, фігурально кажучи, порожнє місце, і цілком можливо, що й поняття “Середньої Європи” позбавлене того динамічного елемента, що утримував його при житті, звуться або й зовсім щезне. Релятивність термінології, що здебільшого слухається сильнішого, очевидна.

Але коли залишатися при старому поділі на Західну й Східну Європу, то й тут можемо передбачити цікаві зміни. Взагалі між обома термінами не було, та й не могло бути точного розмежування. Не можна було провести виразної лінії поділу ні географічно, ні культурно, ні політично, ні економічно. Як воно завжди буває, коли від теорії доходить до практики, термінологія давала тільки генеральне розмежування. Тут існували перехідні ступені від однієї частини Європи до другої.

Отже й поняття Західної і Східної Європи розпливчасті, релятивні.

Тут можливі зміни, поширювання або звужування. Історично відомі переходи з однієї сфери в другу: можна навіть говорити про приналежність до однієї сфери, коли брати, наприклад, на увагу політичний фактор, і рівночасно до другої, коли – скажемо – береться під увагу культурна сторона справи.

Саме сьогодні Східна Європа, головним репрезентантом якої є Росія, перейшла в наступ. До Росії довго належала частина Польщі, майже вся Україна, прибалтійські країни й Фінляндія. На місце Росії став за наших часів Советський Союз, який можна схарактеризувати, як своєрідну східноєвропейську систему з домінантною Москвою. Тепер цей Союз має тенденцію перетворитися на окремий континент.

Це особливо ясно після перемоги Советського Союзу в війні 1941–1945 року. В Советський Союз знову ввійшли всі балтійські держави, і під знаком червоної зірки опинилася вся етнографічна Україна й Білорусь. В сферу советських впливів так само попали: Польща, Чехія, Болгарія, Сербія – одним словом, все слов’янство – і Росія знову заговорила про свою слов’янську місію. А крім того, під впливом Советів опинилися Румунія й Угорщина.

Цікаво, що більшість цих країн якоюсь стороною свого життя, минулого чи сучасного, має щось спільне з Східною Європою, в основу якої історично, як відомо, лягла Візантія разом з орієнтальними, особливо ж, тюрсько-татарськими впливами. Румунія, Болгарія й Сербія

перейшли через помітно візантійсько-грецькі впливи й прийняли з Візантії православний обряд, якому залишилися вірними по сьогодні. Вони сторіччями животіли під турецьким ярмом, себто під впливом орієнтально-азійського духу. Польща входила довгий час у склад Росії так само, як і Фінляндія. Чехія ідеологічно завжди залежала від Росії, була глибоко русофільською, а Угорщина здавна зверталася одним обличчям до Європи, а другим до Азії – і не тільки расово (тюрсько-фінське походження угорців), але й історично, живучи то під Австрією, то під Туреччиною.

Але до східноєвропейської сфери можна було б сьогодні залучити чималу частину Німеччини. Східна Німеччина, або відійшла до Польщі, або опинилася під окупацією Советської Росії. В середній Європі подали одна одній руки Західна й Східна Європа. Їх безпосередня зустріч означає не тільки провал Середньої Європи, але й те, що Східна Європа виразно поширила межі своїх впливів в напрямі зі Сходу на Захід. Тепер Советська Росія опинилася в географічному центрі Європи.

II. Поняття європеїзму і європеїзації

Безперечно, що й Україна належить до комплексу східноєвропейських країн і географічно, і політично, хоч би внаслідок довгої залежності переважної частини її території від Москви.

А тим часом і тут з найбільшою силою виявляє себе релятивність термінології. Доводиться трохи парадоксально сказати: Україна, належачи фізично до Східної Європи, належить духово до Західної Європи.

Що це значить? Коли ми говоримо про поділ на Схід і Захід, то мусимо звичайно брати під увагу всі чинники: географічний, економічний, політичний, культурний і т. д. Але їх вага не однакова. Найхарактеристичніший і найсталіший, а тим самим і визначальний, є культурний чинник, і саме в цій площині треба шукати розв'язки питання. З погляду культури поділ на Східну й Західну Європу означає, що в основу духового розвитку першої кладеться Візантія, другої – Рим. Але не тільки сама Візантія дала напрям духовому розвитку на Сході Європи, а й татарщина, що запанувала на кілька століть на великоруських землях. Вже сама Візантія була вислідом синтезу романо-геллінського й орієнтального світу, а до цього приєднався ще й примітивний тюрський орієнталізм, ментальність якого так сильно

позначилася саме тут, на півночі, в країні, що була витвором колонізації та расового помішання східнослов'янських племен з фінськими.

Але й Україна (навіть насамперед Україна) вийшла з того ж візантійського корення. Чи маємо ми право вважати її духовий розвиток за ідентичний, або причасний до західноєвропейського розвитку? Це справа історичних основ і історичного минулого й справа орієнтації.

До недавнього часу можна було говорити про те, що європейська (себто західноєвропейська) духовість панує в світі. Цілий ряд великих, принаймні чисельно, народів стає перед проблемою європеїзації – чи то Індія, чи Китай, чи Японія, чи якісь інші народи. Цей процес європеїзації безперечний, оскільки йде про перейняття цивілізаційно-машинових досягнень Європи й Америки, яку треба вважати в цьому тільки поширеною Європою. Це, так би мовити, зовнішня орієнтація на Європу, зовнішня європеїзація (сюди належить і перебрання європейського одягу й інших європейських звичаїв) супроводжувалася частковим засвоєнням європейської культури. Росія теж брала участь у цьому процесі європеїзації, себто зазнавала впливу західноєвропейської культури, починаючи з XVII, а особливо сильно в XVIII і XIX ст.

А як же Україна? Не забуваймо, що поділ на Західну й Східну Європу за генезою культури не вирішальний. Візантія, як така, належить до минулого. Це була велика культура, але, запитаймо себе, чи якийсь народ зумів на підставі цих основ збудувати щось своє оригінальне, нове, рівновартне й разом відмінне від західноєвропейського духового розвитку? В тім то й справа, що ці візантійські основи, хоч від них пішло православ'я, не були вистачальні. Основне річище європейського духового життя прокочувалося через Західну Європу. Саме це річище було й залишилося визначальним для Європи; ніякий народ не міг обійтися без нього.

Отже й для нас, українців, стоїть питання так: чи ми перебрали те чи те з європейської культури, від її головного струму, чи ми в ті чи в ті періоди нашого життя європеїзувалися, чи ми взагалі жили спільним духовим життям з Західною Європою? Чи ми європейські люди, чи європеїзовані? Чи Україна, європейська країна в вищезазначеному розумінні? Чи ми тільки орієнтуємося, або бажаємо орієнтуватися на Західну Європу, чи ми своїм історичним минулим належимо до неї?

III. Історичні основи європеїзму України.

Україна – типова країна на межах європейського світу. Вже за історичних початків її існування, а зокрема за перших князів київської доби йде в ній постійна боротьба між елементами європейськими й азійськими – орієнтальними, між світом грецької й римської культури та світом хозарсько-арабським.

Через прийняття християнства Русь-Україна ввійшла з самих уже початків у духову родину європейських народів і взяла участь у їх культурному процесі.

Основу християнства дала Україні-Русі Візантія, але це не значило, що Київ став тільки провінцією візантійських або візантійсько-болгарських культурних впливів. Блискуча культура князівських часів, часів переваги Києва як політичного й економічного центру всього Сходу Європи, була результатом не тільки впливів східного християнства, але й західноєвропейського світу. Рим і Візантія боролися за те, чия християнська Церква одержить верх в Києві, а коли Володимир Святий спинив свій вибір на останній, то сталося це, безперечно, з політичних міркувань.

Не тільки Візантія, що в IX–XI ст. переживала добу відродження всіх галузей своєї культури, промисловости, торгівлі, науки, літератури, не тільки Болгарія, що отримала з Візантії християнство, ще перед Києвом, і що переживала за царя Симеона “золотий вік” свого письменства, поклали печатку своєї духовности на Київ, але й Захід, з яким Київ був зв’язаний і живими економічними стосунками, і династичними зв’язками, свідоцтвом яких було те, що Ярослава Мудрого назвали “тестем всієї Європи”. Київ приймав європейських політичних втікачів, аж до королів (норвезький король Оляф Святий і інші), місіонерів, королівен і князівен, що виходили за представників династії Рюриковичів, а з ними приходили з Західної Європи почоти, служба, музичні інструменти, літературні твори, пісні, перекази і т. д.

Православна в основі Україна (але з Церквою, що скорше заслуговує назви вселенської, ніж східної, і що не робить різниці між Сходом і Заходом, та зовсім не дивиться на Західну Церкву, як на щось вороже й чуже) в силу різних обставин все більше звертається обличчям на Захід. Починаючи з XI ст., її зв’язок зі Сходом і Півднем поволі уривається. Арабський світ підупадає, Царгород переходить, хоч і тимчасово, в руки хрестоносців. Зі сходу наступають

печеніги, а ще більше половці, що витісняють населення з степових просторів України. А татарська навала 1240 р. остаточно завершує цей розвиток, відрізуючи навіть західну частину Русі від Чорного моря.

Наприкінці приходять цілковитий занепад Візантії, що в середині XV ст. остаточно підлягає туркам.

На місці Києва слово забирає галицько-волинська держава. В ній посилюється західний напрям; країна стало обертається в колі зв'язків з Польщею, Угорщиною, Литвою, Німецьким Орденем, і в її соціяльній структурі все більшу роллю починають відігравати бояри, що вказує на більшу спорідненість її устрою з західними сусідами: поляками й угорцями. В її міста переселяються чужинці з Заходу (особливо німці), вже відомі перші спроби запровадити магдебурзьке право (Сянїк 1339 р.). Помітний вплив занесеного з Заходу романського стилю, а також латинської мови, що була загальноприйнята в тодішній Західній Європі.

Отак з появою татар між Півднем й Північчю починається рішуче розходження. Суздальська Русь, що з неї вийшла Московщина, йде, так би мовити, на Схід, а південна Русь-Україна – на Захід.

На півночі плакаються далі візантійські основи, набираючи в московських умовах характеру закам'янілості і незмінності, а водночас беруть гору поняття й звичаї, принесені монголами за часів так званого татарського поневолення: тут постає деспотична влада монарха-царя (зразком служив і цезаропапізм візантійських імператорів), рівність усіх підданих в загальному безправстві супроти монарха, поневолення жінки, сувора система судових кар і т. д.

А на Україні, після занепаду галицько-волинської держави, настають часи литовсько-руської державности, а пізніше період безпосередньої залежності від польської держави. Наш зв'язок з Заходом стає ще тіснішим. Оскільки можна характеризувати устрій литовсько-руської держави певної доби (XV ст.) назвою “февдалізму”, то, здається, цей термін найліпше передасть стосунки в Україні, частина якої пережила ці февдальні порядки, а тим самим, перейшла найкращі стадії середньовічного розвитку Західної Європи, правда, разом з Литвою, з великим припізненням і безперечно в слабших і досить неясних виявах, а тому й сам февдалізм на Сході, в рамках литовсько-руської держави, деякі учені ставлять під знаком питання.

Саме в цей період свого існування Україна перебрала й виплекала не одну середньовічну західноєвропейську установу, як от магде-

бурзьке право для більших і впливовіших міст, як цеховий устрій для наших ремісників і т. д.

А найцікавіше для нас те, що саме тоді відбувся на Україні генеральний бій між західним і східним світом на церковному полі. Унія з Римом 1596 року започаткувала вперту боротьбу між римо-католицькою, або унійною церквою, з одного боку, і православною, з другого боку. Результатом її було не тільки те, що стала до життя нова греко-католицька церква з західними основами і старим грецьким обрядом, але що й східноукраїнська православна церква перейшла добу реформи й почала боронити своє існування західними методами. Тим самим уся духовість на Україні набрала тоді західного характеру, висловлюючи себе перш за все на полі освіти, особливо ж в рамках Київської Колегії, пізнішої академії, та в інших колегіях і школах, де в основу науки покладена була західноєвропейська латинська культура й латинська мова поруч (а то й понад) прийнятої досі грецької мови.

Саме з приводу цієї боротьби між церквами годиться остерегти перед штампами. Загально приймається, що Західна Церква, активна, незалежна, войовнича, а Східна пасивна, покірна та підлегла світовій владі і т. д. Я сказав би, що тут потрібна в кожному окремому випадку більша індивідуалізація.

Грецька (Царгородська) Церква була виразно експансивна й боронила сфер своїх впливів з надзвичайною впертістю, правда, в межах православних країн. Українська православна Церква, безперечно, перебувала за литовсько-руських часів у стадії великого занепаду, але вона виявила чималу активність, коли треба було стати в обороні свого існування проти унії. Після періоду реформи типовим для неї було нескорення владі (покірність світській владі зовсім не характеризує української церкви і коли вона й була залежною, то це зовсім не виходило з духу Церкви, але від обставин – чи то часів підлеглости великому литовському князеві, чи то петербурзькій імператорській владі). А чи не проявлялась активність церкви навіть у самій виборності духовенства аж до митрополита?

Не було в неї тільки нічого войовничого й експансивного, але це відповідає скорше національному характерові, ніж візантійським основам.

Тому і “цезаропапистська” Москва, спадкоємиця централізаційної політики візантійських імператорів на церковному полі, відчувала

соборну й виборну знизу до верху українську Церкву, пройняту західним духом, як щось для себе чуже, сретичне й вороже. Вихованці Київської Колегії, що їх запрошувано в Москву ще з половини XVII ст., мають тут перед собою китайську стіну недовір'я, ненависти й забобонів. За винятком розумного Никона навіть самі патріярхи (Йоасаф) стоять на чолі опозиції проти наших європейців. Про відомого Симеона Полоцького, що був одним із перших піонерів перенесення західноєвропейської культури в Москву, писалося в творі патріяршої партії "Остені": "Он же Симеон, аще бяше человек и учен и добронравен, обаче пребувещен от іезуитов папезников сухих и прелщен бил от них, к тому же и книги латинские токмо чтеше, греческих же книг чтению не бил искусен, того ради мудрствоваше латинскія право бита. У іезуитов бо кому учившуся, найпаче же токмо латински без греческого, не можна быт православну весьма Восточныя церкви искреннему сыну".

Коли в Московщині за часів Петра I почався період церковних реформ, основне – створення колегіяльного Синоду в 1721 р. – то й тут боротьба за і проти реформи вийшла з українських кіл. Стефан Яворський зі своїми спільниками (Лопатинський, Максимович, Вишневецький, Мацієвич) репрезентував напрям консервативний. Це була група людей, що вихована на зразках та здебільшого і в школах католицьких, наближалася в питаннях церковної незалежності та церковного устрою до засад католицької церкви, а тому вважала патріярхат за нормальну форму церковного управління й не була задоволена установами форм правління колегіяльно-синодального, що віддавало характером протестантським.

Зате Теофан Прокопович з членами Синоду і своїми прихильниками (Королик, Кохановський між іншими) репрезентував новий напрям української богословської думки протестантського ухилу. Залежність Прокоповича від протестантського напрямку позначилася не лише на його теоретичних трактатах, але й на тих законодавчих пам'ятках, авторство яких йому належить, головне в "Духовному Регляменті" з його вільним ставленням до церковного авторитету та церковної обрядності.

Для нас важливо, що і католицький, і протестантський напрям, були витворами Західної Європи, і тут Стефан Яворський і Теофан Прокопович – свідомо чи несвідомо – виявили себе представниками західноєвропейської духовости на теренах Східної Європи.

І за козацької державності можна говорити про наш природний зв'язок з Європою, хоч і велика частина України вже з половини XVII ст. опинилася в сфері московських впливів.

Цікаво, що Драгоманів мислив український історичний процес як такий, в якому більше схожого з історичним процесом Західної Європи, ніж Європи Східної. Порівняльною методою Драгоманів доходив, що українська історія розвивалася справді за тими самими шляхами, що й історія Західної Європи. Парляментарні установи в Західній Європі, а у нас козацька рада – це об'єкти, які можна поставити один поруч одного, тільки з тією різницею, що в Західній Європі всі суспільні інститути розвинулися повніше, як це було в Україні.

Безперечно, що й культурне життя України новітніх часів проходило спільно з Західною Європою ті самі етапи. Наша країна так само мала ренесанс і реформацію, барокко та епоху просвіченості й раціоналізму, правда, в досить неповних, бідних формах, але, н. пр., барокко з дуже оригінальним власним змістом, багате на форми й з глибоким впливом на українську духовість. Можливо, за Мазепи в барокко знайшли собі найгеніяльніший вияв глибини української душі. Бароковість заявила себе не тільки в архітектурі і взагалі в мистецтві, не тільки в літературі, але і в козацькому літописанні, і тільки вже “Історія Русов” з кінця XVIII ст. відзеркалює раціоналістичний вік. Ще в XIX ст. барокко підсвідомо діє далі, і коли придивитися ближче, то й стиль Гоголя має в собі виразні барокові ознаки.

Разом з Західною Європою Україна переживає і романтику, і реалізм в літературі і мистецтві. Від раціоналізму “Історії Русов” ми переносимося до релігійної романтики кирило-методіївців. В другій половині XIX ст. і в нас, як і в Європі, з'являється захоплення природознавством і точними науками (В. Антонович, М. Драгоманів) і в нас на кінець століття виходять наперед ідеї соціалізму й парляментаризму.

Це не стоїть у суперечності з тим, що Україна в XIX ст. і на початку XX ст. розвиває свою культуру здебільшого в зв'язку з розвитком культури Росії. Таж культурний розвиток і в Росії XIX ст., і початків XX ст. відбувався в формах, які були передусім наслідуванням європейських зразків.

Ось, наприклад, як висловлюється проф. Д. Антонович про розвиток українського мистецтва: “починаючи історію українського мистецтва від X ст. і до наших часів, ми констатуємо, що історичний

процес розвою мистецтва на Україні поступає в тих самих рамцях, як і скрізь в Центральній та Західній Європі. Український народ живе спільним життям з Європою і постійно на Україні мистецька творчість розвивається в тих самих загальних формах, що і в Європі, але разом з тим в деталях у такій мірі пересякає характером української індивідуальності, що перестає бути європейським мистецтвом на Україні, але стає українським мистецтвом українського народу. В тій самій мірі, як італійці, французи, англійці, німці й інші народи мають один спільний загальний процес розвитку мистецтва, а завдяки індивідуальності в деталях творять мистецтво італійське, французьке, англійське, німецьке, так до тої ж групи народів належать і українці й побіч них творять у тих же загальних нормах мистецтво українське”.

Саме в XIX ст. постає принципова суперечка між видатними представниками української духовости. Постає питання культурної (а разом з нею й політичної) орієнтації. В. Антонович і М. Драгоманів ставлять питання, з ким іти, – і кожний вирішує його по-своєму. Згоди у них нема, але знову виявляється, що й при всій незгоді спосіб їх думання західний у ґрунті речі і сама орієнтація західницька.

В. Антонович писав до М. Драгоманова з Риму 8 вересня 1885 р.: “Я твердив, що найбільшу шкоду в культурнім відношенні приносить українській інтелігенції те, що вона виховується виключно на російській літературі замість того, щоби шукати джерел світу в якій завгодно літературі західноєвропейській. Я пробував довести, що російська література тим шкідлива, що у великій своїй масі приносить осуди і переконання державно-централістичні, або дає самим дешевим коштом обривки ліберальних ідей, відучує від самостійного вироблення та приучає ідеї змінювати як дамські моди майже кожного сезону, одним словом, що за малими виїмками ця література дедервуюча, розвратна і розвращаюча”.

А Драгоманів відповідав у листі з 10 вересня 1885 року: “Ніхто більше мене не бажав би, щоб наші черпали культуру прямо з європейських жерел, а не з московсько-петербурських водовозних бочок. Але, на жаль, коли земляки... найменше читають європейських книжок, так, що виявляються менш європейцями, ніж кацапи... Та й по совісті не можна не признати, що тепер великоруська література не тільки кількісно, але якісно має в собі більш європейських ідей, ніж українська. А тому і в українським касаціоннім відношенні щодо цієї

літератури є багато неправди і, гірше того, небезпека для прогресу. Тим більше треба це сказати про Галичину. Тут кількість європеїзму в літературі вже цілковито мала (“ничтожна”), коли там українофіли добровільно каструють навіть українську літературу з Росії”.

Не входячи в саму суть полеміки, зазначимо тільки одне: обидва стоять зовсім послідовно на позиції західництва. Українська культура має бути західноєвропейською культурою. Різниця між Антоновичем і Драгомановим полягає тільки в тому, що перший рекомендує користуватися західноєвропейською культурою безпосередньо з її західних джерел, а другий вказує на те, що в Росії, в російській літературі є дуже багато елементів західноєвропейських (більше, ніж на Україні), а тому й рекомендує – за незнанням або небажанням українців читати європейськими мовами – користатися з цих джерел.

Отже виходить, що сфера західноєвропейського культурного життя була природною сферою і для України. Нахили на Україні завжди були в одному напрямі. Свідомо чи підсвідомо, ми йшли західноєвропейським шляхом. Зрештою Україна лежала на окраїнах західноєвропейського культурного світу, і сюди певні європейські культурні течії приходили іноді з чималим запізненням.

Проте європейська проблематика була у нас своєю, рідною. В її рамках міг виявити і виявляв себе непримушено й природно український культурний геній, оскільки історична дійсність не робила знову й знову Україну об’єктом чужих експериментів.

Українське слов’янофільство, напр., що було виявом національно-релігійної романтики українських діячів 40-их років XIX ст., було чистою, безінтересовною ідеєю федерації всіх слов’янських народів (разом з Україною, від якої виходив заклик до з’єднання), без будь-якого протиставлення себе Західній Європі¹.

Безперечно й Москва, починаючи з середини XVII ст. звертається лицем до Європи, за чималим посередництвом самих українців. Часи Петра I переломові. Московщина стає Росією (чи не глибокий сенс в цьому перебранню старого українського, на півночі напівзабутого імені), європеїзується на швидку руку, особливо в XVIII і XIX ст., коли європейські впливи на сході Європи досягають свого вершка.

Але цей процес проходить зовсім не рівно, з великими труднощами й застереженнями. Весь час іде боротьба між європеїзаторами

¹ Були певні випадки проти німців, але як проти того реакційного елемента, на якому стояла держава Миколи I.

й самобутними, між западниками й слав'янофілами. Україна не знає такої боротьби. Новітнє російське слав'янофільство XIX ст., яке зовсім не є слов'янофільством – цей термін вводить тільки в блуд – а самобутництвом, вбачало в Західній Європі гнилий Захід, а на насильні реформи Петра I, виконані за західноєвропейськими зразками, дивилося як на такі, що зіпсували історію Росії, відірвали її від власного ґрунту: фальшивій, безбожній, збуржуазненій та матеріялістичній Європі тут протиставляється розвиток з власних підвалин, царсько-православних, народно-російських й общинних.

В наші часи на еміграції постають ідеологічні напрямки, націоналістичний і державницько-клясократичний, Донцова і Липинського з українського боку, євразійський – з російського. Коли українці розглядають українське питання в рамках загальноєвропейської проблематики (особливо природно й ясно виходить це в Липинського), то євразійці виступають з кличами “Геть від Європи і назад до Москви”. І вони, як колись слав'янофіли (тут виразне споріднення), проповідують самобутність Росії: Росія (європейська й азіатська вкупі) має являти собою зовсім окрему від Європи цілість, природну, географічну, економічну, культурну і т. д. Це окремий самовистачальний світ, Євразія, обернений лицем до Азії, до монгольського Сходу, світ, що не потребує нічого від Європи з її ніби занепадною цивілізацією. Отже, замість європеїзації – деєвропеїзація.

Свідомо, чи несвідомо ми, українці, жили спільним культурним життям з Західною Європою. Від століть, з самих початків був це для нас нормальний етап. Нас не обтяжувала Європа, нам не говорили якісь таємні голоси, що ми завдяки Західній Європі можемо втратити свою власну душу, свою індивідуальність, в той час, як у росіян все виявлялась боязнь втратити через постійні стосунки з Європою своє “Я”, та сильна тенденція відгородитися, не допустити до себе європейського духу як погубного, деморалізуючого, гнилого.

Безперечно, Україна була окраїною Європи, межею проти іншого неєвропейського світу. Як Іспанія на Заході, так Україна на Сході Європи боронила останні bastions європейського духу проти турецько-татарського, чи арабського світу. Але, борючись, вона жила європейським життям. Український розвиток завжди був європейським розвитком. В українців було європейське наставлення, а це рідше.

Тому говорити про європеїзацію України можна тільки з непорозуміння. Україна є частина духової Європи, незважаючи на всі особливості її розвитку, вимушені обставинами, і тут нема чого європеїзувати: треба тільки підтримувати її вічний європейський дух. Органічний шлях українського розвитку є європейський.

Це так з історичною Україною.

А як буде виглядати в майбутньому, про це нам тяжко говорити. В умовах становлення на Сході окремого континенту з деєвропеїзаторськими, самобутніми тенденціями вся етнографічна Україна, що входить сьогодні в східноєвропейську советську систему, стоїть перед поважними небезпеками.

Тим більш відповідальне завдання еміграції. Їй припадає тримати прапор української європейськості твердо в своїй руці, щоб зберегти в чистоті основні лінії українського культурного розвитку.

Публікація *Д. Гордієнка*

Borys Krupnytsky.

Historical Foundations of Ukraine's Europeanism.

Abstract. In this article, the author understands Ukraine and its history as integral components of Europe and European history. Thematically, the article consists of three parts. In the first part the author comprehends the concepts of Western, Central and Eastern Europe. The scholar believes that the concept of 'Central Europe' is artificial, so he considers only Western and Eastern Europe as primarily a cultural rather than a geographical phenomenon. By 'Eastern Europe' the author means the countries of the Byzantine-Turkic heritage. Thus, in the postwar period, the heart of Eastern Europe was the USSR, and the concept itself covered the countries of the Soviet bloc. However, with regard to Ukraine, the author attributes it politically and geographically to Eastern Europe, but culturally – to Western Europe.

In the second part the author analyzes the concepts of 'Europeanism' and 'Europeanization' and in the third part the author comprehends Ukraine as a country of the Western European cultural space. Thus, Ukraine is not a Europeanized, but a historically European country. Factors that determine the Europeaness of Ukraine are: the adoption of Christianity; close economic, political, cultural and dynastic ties with the West; Ukraine's assimilation of the Western European system of law, in particular Magdeburg law, the Latin language of science and edu-

cation. Ukraine experienced the same cultural currents and trends as Western Europe – the Renaissance, Baroque, Enlightenment and rationalism, romanticism, as well as European socio-political theories and teachings spread in Ukraine. In the end, Ukraine's Europeanness is determined by its long-term membership in the countries of the Western European cultural area – Poland and Lithuania. Thus, Ukraine does not need Europeanization, it is part of Europe, its eastern bastion. We only need to support and develop the European spirit of Ukraine.

Keywords: Ukraine, Eastern and Western Europe, Europeanism, Europeanization, culture.

ПРОБЛЕМА ПРОСТОРУ В СХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІЙНАХ НОВІТНІХ ЧАСІВ*

Ми знаємо три нашестя на Росію новітніх часів: Карла XII, Наполеона і німців¹. Карл XII провадив з Петром I затяту боротьбу за гегемонію в Східній Європі і за великодержавність Швеції; Наполеон хотів на широких рівнинах Росії довершити своє панування над Європою, а Гітлер, несподівано кинувшись на СРСР, мав на меті панування не тільки над цілою Європою, а, може, і над цілим світом.

І всі вони зіткнулися в Росії з проблемою простору. Здавалося так, що простір був найбільшою причиною, чому Росія виграла в цих вирішальних для неї змаганнях. Загально вважають, що простори Російської імперії, безмежність її території, самі собою змушували ворога розкидати свої сили та зменшувати їх основне ядро, бо треба було закріплювати пройдений терен і обсаджувати важливі пункти своїми залогами.

Також вдарялося не раз на кліматичні умови. Те, що шведи, французи й німці опинилися на російській території, по суті, вже воєни, вийшло на користь їх супротивникові. Саме 1709, 1812, 1941 років зими (або осінь 1812 р., що принесла ранній холод) на Сході Європи були надзвичайно суворі й дуже пошкодили незвиклим до такого клімату чужинцям, не виключаючи і шведів, хоч останні були народом Північної Європи, при звичаєним до холоду.

Безперечно, Росія здавна володіла мистецтвом використовувати ті вигоди, які давав їй простір. В той час, як її ворогам треба було, в той чи інший спосіб, поборювати простір, для неї цей самий простір був природний союзник. У відповідь на нещастя, вона завжди відходила в глибоке запілля. Це була тактика поступового ослаблення ворога, тактика боротьби етапами, що її вживали і Петро I, і Олександр I,

* Публікується за виданням: *Україна: українознавство і французьке культурне життя*, ч. 2 (Париж, 1949). – Д. Г.

¹ Рік 1918 вважаємо свого роду інтермедією; за основний беремо 1941 р.

і советські полководці. Росіяни ухилялися від вирішального бою, а тим часом працювали методом партизанської боротьби, мобілізувалося ціле населення проти чужинців, нещадно руйнувалися свої ж оселі, щоби не дати ворогові змоги існувати, та обіцялися окремим партизанам високі нагороди за успішну акцію й т. ін.

Це не значило, що Москва взагалі уникала рішення. Але вона хотіла мати його там і тоді, коли це їй здавалося потрібним або вигідним. Можна сказати, що Карл XII спровокував москалів до бою під Полтавою, але цей виклик був свідомо прийнятий. Бій під Бородином, – потрібний чи не потрібний росіянам, – у всякому разі не був вимушений Наполеоном. А оборона Сталінграду – це вже була з російського боку свідомо поведена операція за перевагу сил на Сході Європи.

Але сили цього простору стояли до розпорядимости не тільки однієї Росії. Простір є не тільки географічне поняття, але й політичне: він включає в себе населення. Саме справа і полягала в тім, хто зуміє прихилити це населення до себе, хто зуміє змобілізувати ці основні, живі сили простору, далеко більш вирішальні, ніж клімат, віддалення тощо.

Саме простір західної частини колишньої Російської імперії, шлях усіх нашесть, ховав у собі елементи, небезпечні для росіян. Тут лежали найбільш густо заселені частини імперії, з населенням, що, з культурного погляду, стояло значно вище, ніж московська маса: Фінляндія, Балтика (Естляндія, Ліфляндія, Литва), Польща, Україна, Білорусь тощо. Це були, здебільша, чужі елементи, – слов'яни і неслов'яни, – які цілими століттями жили окремо від Росії та стояли в тісному зв'язку з Західною Європою. Ці культурні країни, як на загал, не були раді з російського панування, і тут росіяни були сильні тільки в містах своєю адміністрацією і своїм військом.

Трагедія тих, хто змагався з Росією, полягала в тім, що вони не вміли ані оцінити, ані змобілізувати чинників, що від них, по суті, залежало переборення простору, в той час, як Москва майстерно вела тут свою гру, обіцяючи всілякі “свободи”, щедро даючи нагороди та створюючи ілюзії “нової ери”, то застрашуючи і тероризуючи населення.

Карл XII, Наполеон і німці, – може, саме з огляду на просторові проблеми, – шукали вирішального удару в найкоротшім напрямі. Малося на увазі не тільки знищення ворожої армії, але й захоплення основного центру імперії, Москви. Всі три за центральний пункт своїх операцій вважали Москву.

Може, стратегія Карла XII найбільш підходить під розуміння того, що ми називаємо стратегією переборення простору. Основна ціль мала бути у нього вирішена головним ударом в найкоротшім напрямі (Смоленськ – Москва, або Брянськ – Калуга – Москва). Але, поруч цього, задумані були допоміжні операції, що підтримували основну. Карл XII виходив з думки і прямого удару, і узгодження дій центру з флангами, або оточення півколом основної цілі удару. До цих флангових акцій належали і диверсія на півночі генерала Любекера проти Петербургу, і похід польського короля Станіслава Лещинського з своїм військом, і генерала Крассау на чолі шведського допоміжного корпусу в Україну на допомогу Мазепі, і виступ самого Мазепи, який мав не тільки змобілізувати матеріальні сили України та забезпечити постачанням головну шведську армію, але й самому перейти до наступу, поставивши на ноги українське військо та притягаючи, по можливості, до коаліції народи, що жили на схід від України, в першу чергу донських козаків. На півдні велися переговори з Туреччиною і кримським ханом, щоб і їх втягнути у війну з Московією.

Як бачимо, простір гадалося подолати узгодженими діями передбачених союзників, включаючи сюди Туреччину і Крим. Зокрема ж, мобілізація України, Запорозької Січі, Дону, перекинення руху на дальші козаки і “інородницькі” організації на Сході, само собою, скорочували театр війни та повертали значну частину підлеглого москалям населення проти Російської імперії.

Як відомо, прямий удар на Москву Карлові XII не вдався. Також і узгоджені з центральним рухом флангові операції, що мали на увазі свого роду оточення Москви, не повелись. З операції Любекера проти Петербургу нічого не вийшло. Туреччина і Крим не приступили до війни. Козаки і татари (взагалі магометани) на схід від України втратили охоту мірятися силами з Московією після придушення астраханського (1705–1706) і донського (разом на Волзі) повстання 1707–1708 р.р. Станіслав Лещинський і Крассау не дали собі ради з польськими інсургентами, прихильниками Августа II і царя, і не прийшли на Україну. Тільки Мазепа приєднався до Карла XII; те саме, трохи пізніше, зробила і Запорозька Січ. Але цього було замало, тим більше, що населення України, з огляду на втрату гетьманської столиці Батурина і на інші події, несприятливі для Карла XII і Мазепи, поставилося до них стримано. Чим довше перебувала шведська армія в Україні, тим більше

відчували люди тягар війни, що давало спонуку до партизанки проти шведів, підтриманої щедрими російськими обіцянками і подарунками. Сили простору стали несприятливими для шведів.

Наполеон ще більш послідовно здійснив ідею вирішального удару в найкоротшім напрямі на Москву. І тільки йому одному і вдалося зайняти Москву. Зате у нього досить слабо була виявлена ідея узгоджених операцій флангів з центром. Північна армія Макдональда, що вступила в балтійські провінції, і південна (союзна австрійська) Шварценберга, здається, мали тільки забезпечити фланги. Наполеон не вживав заходів щодо перетягнення на свій бік населення, приналежного до Російської імперії, і незадоволеного з її панування, за винятком Польщі, та й то не зовсім послідовно. Тільки, здається, під час походу, а може й підготувань до нього, наполеонову увагу звернула на себе Україна, але практичних наслідків це не мало та й не могло мати. Він занадто покладався на свої власні сили, як пізніше і німці, а, головне, він хотів побороти простір і вирішити змагання операцією в найкоротшім часі і в найкоротшім напрямі. Як прямолінійний був наступ Наполеона, так прямолінійний був і його відступ.

Тоді сили простору з повною силою повернулися проти нього, і велика армія розтанула внаслідок холоду, голоду і партизанки.

Також і німці думали про вирішальний удар у головнім, найкоротшім напрямі. Вже на початку війни 1941 р. основні німецькі дивізії стояли перед брамами Москви. Безперечно, подолання простору узгодженими діями малось на увазі, й операції поведено було не тільки проти Москви, але рівночасно і проти Ленінграду, а на півдні, через Україну, на південний схід. Але Фінляндія на півночі і Румунія на півдні були занадто слабкими флангами, і тут переважаючі сили мусіли бути дані самі німці.

Німецька операція на Москву не вдалася. Центр ваги пересунувся на південь, через Дон, до Сталінграду. Набрала значення ідея глибокого обхоплення центру, як два століття перед тим у Карла XII. Сталінградська операція, бій під Сталінградом був вирішальним боєм на Сході, подібно до бою Карла XII і Петра I під Полтавою. Після того почався відворотний рух.

Цей рух обернувся в катастрофу саме завдяки тому, що Гітлер зрозумів в "оригінальний" спосіб, як треба послуговуватися силами простору. Німці не хотіли і думати про мобілізацію населення так, як

це задумав був ще Карл XII, а саме шляхом свобідного, непримушеного його вступу по боці ворогів Росії. Націонал-соціалістична Німеччина прийшла в Україну з метою забрати для себе землю і, по можливості, зігнати, знищити, або обернути на рабів, її населення.

Мобілізація населення відбулася, але в спосіб майже нечуваний в історії Європи: мільйони людей погнали, як худобу, на працю до Німеччини. Через те й простір виявив себе, як найгірший ворог німців. Не німці перемогли простір, а простір переміг німців з холодом і великою партизанкою, яка набрала небувалих до того розмірів.

Публікація Д. Гордієнка

Borys Krupnytsky.

The Problem of Space in the Eastern European Wars of Modern Times.

Abstract. In this article, the author analyzes the causes of the defeat of European states in the wars against Russia. In particular, he analyzed the Northern War of the early 18th century, Napoleon's invasion of Russia in 1812 and Nazi Germany in 1941. The author believes that the main problem faced by the attackers was the issue of overcoming the space of Russia. In the problem of space, the author identifies two factors: the actual space and space as a political phenomenon. Space forced enemy armies to stretch communications, disperse forces, taking control of bases. Space as a political factor includes the population on whose support and loyalty victory depended. Thus, the main reason for the defeat of Karl XII, Napoleon and Hitler is their inability to assess the potential of the population of the western regions of the Russian Empire, to enlist his support.

Keywords: wars, Eastern Europe, space, population, Karl XII, Napoleon, Nazi Germany, The Russian Empire.

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ І ПЕРШІ ДОСЛІДИ НАД УКРАЇНСЬКИМИ ГЕОГРАФІЧНИМИ НАЗВАМИ*

Вже з давніх давен стрічаємо поодинокі спроби пояснювання географічних назв, але строго наукове вихіснування цих назв стало щойно тоді можливе, коли Франц Боп, Вільгельм Гумбольдт і др. своїми епохальними працями поклали підвалини під науку про порівнянню граматику мов. Се сталося в першій чвертині XIX в. і щойно від сього часу географічні назви стають новим дуже важним жерелом історичних, суспільних і філологічних наук.

Одним з перших учених, що почали вихіснювати се нове жерело у своїх наукових дослідах були чех Павло Осип Шафаржік і німець Каспар Цойс (Zeuss). Саме минає 90 літ, як майже одночасно появились “Slovanske starožitnosti” першого з них і “Die Deutschen und ihre Nachbarstämme” другого, де оба учені між докази на підперте своїх научних тез притягують також і географічні назви.

Та одночасно зробив сю саму спробу ще третій учений, українець. В сім-же самім році (1837) вийшла в Києві невеличка розвідка *Михайла Максимовича*, видана під привабливим заголовком: “Откуда идет русская земля?” Тут молодий ще тоді (33-літній) професор ботаніки московського університету забирає слово у палкій полеміці про початки давньої Русі, що саме тоді розгорілася між сторонниками норманської теорії Початкової літописи і її противниками. Стараючися доказати, що назва Русь від найдавніших часів зв’язана з Київщиною, зі землею полян, а не з областю новгородських словенів, автор притягає й географічні назви. Вказує на ріку Рось або Русь, котра низше Канева праворуч вливається у Дніпро, на її притоку Росаву, на літописну назву цілої області над обома сими ріками: Поросе або Порусе (подібно як було Посуле, Посеме і т. д.), на річку в катеринославських степах Русинову Балку, на село Русанів по лівім березі Дніпра коло Борисполя. Згадує, що на Боплановій карті України за-

* Публікується за виданням: *Записки Наукового товариства імени Шевченка*, т. CXLIX: *Праці Історично-філософської секції*, під ред. І. Крип’якевича, Л., 1928. – Д. Г.

значена ще одна річка Росава, що коло Ямполья вливається до Дністра. Вкінці зазначає, що мабуть ще чимало можна би найти річок і урочищ зі схожими на слово Русь назвами, але “по неприведению их еще в известность” годі ними хіснуватися, тобто висказує жаль, що їх ще ніхто не вибирав і не списав. Значить вже тоді, з 1837 р., Михайло Максимович відчував потребу збирання географічних назв, і то не тільки осель і річок, але й ріжного рода урочищ і своїм висловом немов кинув заохоту взятися за діло, яке в західній і середущій Європі щойно недавно почали переводити планово та систематично, а у нас, на Україні, ще досі не вийшли поза перші незорганізовані, доривочні спроби його здійснення. Кільканадцять літ пізніше відчув сю потребу сеніор істориків галицької України Денис Зубрицький. Не можучи у своїм підручнику історії Галицького князівства дати вияснення деяких географічних назв, згаданих у літописі, зазначає, що сі назви зовсім певно дались би відшукати в книгах Йосифинського поміру ґрунтів з 1786 р., або в “ґрунтовій метриці” з 1821 р., і до пошукувань за сим заохочує молодших дослідників¹. Очевидно Зубрицькому й на думку не прийшло, що є куди повнійше і більше авторитетне жерело для справок в топографічнім матеріалі, а саме живуча серед народних мас устна традиція.

Михайло Максимович, відчуваючи дуже добре велику вагу географічних назв для історичних дослідів, постійно ними цікавився і мабуть принагідно вибирав та записував, бодай в тих околицях, в яких йому доводилося перебувати. Се слідно в його численних статтях та замітках про історичну топографію Київа та околиць, які містив в альманаху “Киевлянин” з 1840 і 1841 рр., в “Киевских епархиаль[ных] ведомостях” 1866–1871 р. і в “Письмах о Кieve” 1871 р.; тут наводить чимало місцевих народних назв річок, горбів, ярів, піль, урочищ, стараючися при їх помочі визначити (злокалізувати) деякі літописні назви та взагалі розв’язати ріжні спірні питання про давню топографію Київа і околиці.

Попри се Максимович, як визначний філолог, робить перші спроби вияснення *значіння* деяких географічних назв на Україні. В статті п. заг. “Воспоминания о городах Пересопнице и Дубровицах”, поміщеній в “Киевлянине” за 1840 р., зв’язує назву волинського міста Пересопниці (над р. Стублою, лівою притокою Горині) зі старо-ук-

¹ Денис Зубрицький, *История древнего Галичско-русского княжества*, ч. III, Львов 1855, с. 72, замітка 63.

раїнським словом *пересоп* (пересип) = земляний валовий насип, котре то слово стрічається ще в київських межевих актах XVII в. Правдоподібність сього зв'язку підтверджує вказівкою на се, що в околиці Пересопниці ще досі знаходяться валові насипи не то оборонних валів, не то граничних знаків. До порівняння притягає ще й назву оселі Переспа коло Новгород-Сіверського². Спроби пояснення назв *Волинь* і *Луцьк* стрічаємо в статті: “Волинь до XIX века” в “Киевлянині” за 1841 р. Опісля Максимович ще двічі зачіпає сю тепер так актуальну і важну справу. В отвертій листі до М. П. Погодина п. заг.: “О десяти городах и некоторых селах древней Украины”, друкованім в “Москвитянине” з 1854 р. (ч. 1, ст. 1–7) показує Погодинові деякі промахи в його “Изследованиях” щодо історичної топографії України і при сій нагоді дає свої пояснення про походження назв осель: *Жовнин* (в Золо[то]ношськїм пов[іті]) від птиці жовни, *Дверен* = дерен (над Росію) від деревного дерева, *Янцино* від княгині Янки. Ще чотири роки перед своєю смертю в письмі до відомого археолога гр. А. С. Уварова, читанім на засіданню I Археологічного з'їзду в Москві 18 марта 1869 р. і надрукованім в Трудах сього ж з'їзду Максимович піднімає питання про походження таких географічних назв, як *Китай-город*, назви кількох осель на правім боці Дніпра (також Китай-городище коло Київа); *Кугуми*, могили між Сулою і Супоем; *Угол*, ріка (тепер Орел), притока Дніпра; *Инжир* і *Татинець*, броди на Дніпрі – оспорюючи дотеперішні спроби вияснення, подані Гедеоновим, Надеждиным і Неволиним та подаючи про деякі зі сих назв свої здогади.

Інший також важний бік сеї справи зачіпив Максимович в статті п. заг.: “О малороссийском произношении местных имен”, друкованій в “Москвитянине” з 1843 р., ч. 10. Інтересна генеза сеї розвідки. В Київі Максимович побачив етнографічну карту слов'янства, зладжену Шафаржіком. На сій карті його вразили форми деяких географічних назв з української території, як *Переяслів*, *Васильків*, *Півтава*, *Перекин*. Не роздумуючи довго, написав лист до Погодина, в котрім висказав своє негодованне, що хтось із надто ревних українців піддурив чеського ученого, підсовуючи йому такі звульгаризовані на український лад форми назв, яких сам нарід, само населення даних міст і областей ніколи не вживало і не вживає, і просив подати се Ша-

² Від себе додамо, що назва “Переспа” повторяється на Волині доволі часто; прим. село сеї назви лежить в Галичині на південний схід від Сокаля.

фаржікові до відома, щоби в найблизшій виданню своєї карти справив сі назви на правильні: *Переяслов, Васильков, Полтава, Перекоп*. Погодин видрукував сей лист в 2 ч. “Москвитянина” за 1843 р. У відповідь на се в ч. 5-ім сього ж часопису появилася стаття, підписана буквами Г. Н., в котрій автор (О. Бодяньський) обстоює правильність форм, поданих на карті Шафаржіка, признає їх за місцеві, народні і висказує своє счудованне, що Максимович, живучи вже дев’ятий рік на своїй вітчизні, не чув і не знає сих назв. Власне відповіддю на замітку Бодяньського була висше згадана розвідка Максимовича в ч. 10 “Москвитянина”. Тут Максимович з цілою рішучістю підтримує своє попереднє твердження і впевняє, що хоча нераз стикався з місцевим простолюдем сих осель, форм “Переяслів, Васильків, Півтава” ніколи не чував, також не чув, щоби котрий чумак говорив про “Перекіп”. Форму “Переяслів” можна почути хибань лише серед чужих переселенців з півночі, т. зв. “литвинів”, котрі, стараючися говорити якнайчистіше по-українськи, “не скажуть по-простому, а все навиворіт”. Очевидно, Максимович був лише в часті правий, тобто щодо форм “Переяслів” і “Півтава”, та для нас інтересне се, що оба спорячі зі собою українські учені, Максимович і Бодяньський, станули згідно вже тоді, в 40-их роках минулого століття*, на становиську, що підставовим жерелом пізнання автентичних форм географічних назв є місцевий народний виговір. Сей принцип тепер признаний всіма спеціалістами дослідниками географічних назв, але на ділі ще нині мало де переведений послідовно. Не кажучи вже нічого про т. зв. офіційльні показики, шематизми і лексикони, повні нераз найдивоглядніших перекручувань та наломлювань, згадаємо хоч би зовсім новеньке двотомове виданне латвійських географічних назв: “Latvijas vietu vārdi”, зладжене ученим дослідником Endzelin-ом, котрий сам признається, що подає назви не в оригінальній народній, лише в “приноровленій до літературної мови формі!”

Причин до систематичної збірки географічних назв на придніпрянській Україні задумав дати дослідник нашої старовини *Олександр Лазаревський*, автор відомого “Описания старой Малороссии”. Вибраний членом губерніяльного статистичного комітету в Чернігові, Лазаревський виступив з початком 1863 р. з проектом-запискою про переведення основних розслів Чернігівської губернії під етнографічним

* Мається на увазі XIX ст. – Д. Г.

зглядом при помочи сільських священників і zarazом зладив квестіонар для збирання відомостей. З 20 пунктів сього квестіонара 7 перших присвячені справі географічних назв, а саме: 1) Назва села або містечка, якого повіту? 2) Чому виникла назва? 3) Чи нема переказів про заснування його? 4) Чи не поділяється село на кутки і які їх назви? 5) При якій річці або озері стоїть село? 6) Чи не збереглося переказу про річки та озера? 7) Чи не збереглося в околиці могил та інших урочищ, з якими були б зв'язані перекази? Як бачимо, сей квестіонар був ще дуже неповний, але його вага в сім, що се *перша* програма збірки українських географічних назв. Ся програма була надрукована і розіслана священникам та іншим представникам сільської інтелігенції. Але вислід був дуже марний. Відповіді надійшли тільки з 30 сіл, між ними чимало було зроблено недбало, “аби збути з рук”. В “Записках Статистического Комитета” видруковано опісля описи двох сел, а саме Локоток Глухівського і Меленська Стародубського повітів³.

Майже одночасно з Лазаревським почав сю роботу на галицькій Україні *Венедикт Площанський*. Вже в 1861 р. в часописі “Слово” (р. I, ч. 87) оголосив: “Возвание к благополезному делу”, де заохочує читачів присилати йому матеріали для зложення топографічно-статистично-історичної описи “Червоної Руси”. До відозви додав коротенький квестіонар, але ні одно питання в сім квестіонарі не дотикає ще справи топографічних назв. В рік опісля в сім же “Слові” (р. II, ч. 18–19) відзивається вдруге в сій справі і з подякою згадує кількох співробітників, котрі надіслали йому бажані матеріали, а саме Ант. Шнайдера, Ів. Дрималика, Г. А. Лукашевича і Корн. Сушкевича. Знова два роки пізнійше, в 1864 р., у фейлетонах “Слова” (р. IV, ч. 69–74, 76) примістив довшу розвідку в сій же самій справі. Покликується на свої попередні відзиви, на котрі дістав тільки невеличке число вдоволяючих відповідей; подає до відома, що зладив новий квестіонар, котрий велів видрукувати в 3000 примірниках і розсилає його у всі закутини Галичини, головно священникам; крім сього вніс проханне до гр[еко-]кат[олицької] консисторії у Львові та Перемишлі, щоби вони поручили підчиненому собі духовенству помогти в сім хосеннім ділі, і львівська консисторія видала відповідне зарядженне в серпні 1864 р. Відтак автор передруковує сей новий квестіонар і пояснює на примірах, як давати відповіді на поставлені там питання.

³ Акад. МИКОЛА ВАСИЛЕНКО, ‘Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902). Матеріяли до його біографії’, *Україна*, кн. 4 (К., 1927): 36–37.

Тут Площанський звертає увагу вже й на назви. Він домагається, щоби попри офіційну назву оселі записувати ще й “місцеву” (народну), бо ся остання часто відмінна від урядової; каже звертати увагу також на назви поодиноких частин кожної оселі: передмість, улиць, базарів; розпитувати за переказами про заснування оселі та її початки; записувати назви гір, лісів, ставів, озер, мочарів, рік, потоків, жерел.

Головною метою, до котрої стремів Площанський, було зладження історично-географічного словаря галицької України, тому справа самих назв мала для нього тільки підрядне значіння. Все ж таки коли би йому вдалося було вповні перевести намічений план, ми мали би нині незвичайно цінну збірку географічних назв, котрої могли би нам позавидувати інші народи. Але суспільність, до котрої Площанський відкликався за помочю, не розуміла ваги справи і відповіді надходили дуже скупі і пиняво. Вислідом цілої акції була серійка коротеньких описів галицьких осель (всіх разом 101), котрі Площанський з кінцем 60-их і в 70-их рр. минулого століття* оголошував в “Сборнику Гал[ицько-]Рус[ької] Матиці” і в “Слові”⁴.

* Мається на увазі XIX ст. – Д. Г.

⁴ Ось спис сих осель:

Адамівка	Добрачин	Лагодів	Самбір
Айнзінген	Добромиль	Лавочне	Семенівка
Артищів	Добростани	Лаврів	Скоморохи
Белелуя	Дорошів Вел.	Майнич	Славсько
Белз	Дорошів Мал.	Малковичі	Слобідка
Бервінкова	Дрогобич	Мельнич	Солотвина
Берлин	Дудин	Могильниця	Станиславів
Берлоги	Жовква	Нагірці	Страч
Бзовиця	Журавенко	Настасів	Стрий
Биків	Завале	Немаї	Струтин
Бистриця	Зади	Нинів Дол.	Судова Вишня
Болехів	Задубрівці	Нівочин	Темерівці
Бонів	Замочок	Новосілка	Тернавка
Броди	Зарваниця	Опорець	Тисовець
Буськ	Звенигород	Орявчик	Тухолька
Бутини	Зіболки	Петрилів	Фирлів
Бучач	Золочів	Підпечари	Хитар
Буянів	Кодлубиська	Плав'є	Ценів
Вислобоки	Кадобне	Пониковиця Мал.	Черляни
Витвиця	Кальне	Попівці	Яворів
Войнилів	Камінка Вол.	Раковець	Ярослав
Волоша	Кійків	Ременів	Яструбичі
Волоща	Корчин	Рибно	
Глинсько	Кропивник	Розвадів	
Гусаків	Куликів	Розгірче	

До збирачів географічних назв з українських земель сеї доби слід зарахувати також відомого дослідника нашої старини, крилошанина *Антоня Петрушевича*. Б. Дідицький у своїм біографічному начерку про сього ученого⁵ подає з автопсії, що Петрушевич мав дуже багатий матеріал до історично-географічного словаря прикарпатської України. По свідоцтву Дідицького, Петрушевич головну увагу звертав на оселі, в котрих находилися останки старинних укріплень, або котрі хоч би назвами вказували на істнування т. зв. городищ, маючи на меті зладити карту розміщення городів Галицького князівства від найдавніших часів до середини XIV в. Сей матеріал перейшов мабуть разом з бібліотекою ученого до бібліотеки “Народного Дому” у Львові, де досі переховується невихіснуваний.

Дуже багато інтересного матеріалу принесла безпретенсійна праця священика *Л. Похилевича* п. заг. “Сказания о населенных местностях Киевской губернии”, котра вийшла в Києві 1864 р. Тут на 763 сторонах вел. 8⁰ автор подає значну скількість назв не тільки осель, кутків і хуторів, але також горбів, ярів, долин, річок, курганів, урочищ і багато народних переказів про заснування поодиноких осель, або зв’язаних з курганами і урочищами. Очевидно сій праці ще дуже далеко до повноти, але вона цінна особливо тим, що автор збирав свій матеріал переважно між простонароддєм і подає назви здебільша у місцевій, уживаній серед народу формі, з чого навіть вважає потрібним оправдатися у передмові.

Впрочім в працях старої генерації українських істориків, як *Ів. Вагилевича*, *Ант. Петрушевича*, *Із. Шараневича*, *Ом. Партицького*, стрічаємо принагідні, більше або менше вдатні спроби пояснювання географічних назв там, де вони їм потрібні як докази для підпертя їхніх тверджень. До повного зрозуміння научного значіння географічних назв та до обхоплення проблеми у цілій її ширині доходить щойно *М. Ф. Сумцов* під впливом праць Мікросіча (“Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen” і “Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen”). В двох статтях: “Малорусская географическая номенклатура” і “Местные названия в украинской народной словесности”, оголошених в журналі “Киевская Старина” за 1886 р., учений харків-

⁵ ‘Материалы к биографии и истории словесности галицко-русской. VI. Сочинения Антония С. Петрушевича. (Из записок Б. А. Дедицкого)’, *Литературный сборник*, изд. Галицко-Русскою Матицею. 1885 г., вып. IV, Л., 1886, с. 233.

ський дослідник звертає увагу на різні способи пояснювання географічних назв, на величезне багатство т. зв. межевих назв (назв піль, лісів, лугів, горбів, багон і т. п.), ділить назви на підставі їхніх закінчень, подає список особових імен, від котрих творено топографічні назви, обговорює різні категорії назв осель після їхнього походження, а вкінці вказує на необхідність пильного вибирування місцевих переказів, зав'язаних з назвами.

Публікація *Д. Гордієнка*

Myron Korduba.

Mykhailo Maksymovych and the First Experiments on Ukrainian Geographical Names.

Abstract. The article reveals the stage of formation of Ukrainian onomastics. Mykhailo Maksymovych was one of the first Ukrainian scholars to study toponymics as historical sources. It is important that Maksymovych's works are contemporary to the works of the founders of European onomastics P. Šafárik and K. Zeuss. Thus Maksymovych is one of the founders of historical onomastics as a science. In particular, the scholar used hydronyms to prove the connection of ancient Rus with Kyiv region, with Ukraine. Maksymovych also founded field onomastics, he himself wrote down the names of places he visited, in particular microtoponymy. In the Dnieper region, Maksymovych's initiative was continued by O. Lazarevsky, L. Pokhylevych and M. Sumtsov. In western Ukraine, Denis Zubrytsky laid the foundations of historical onomastics. This case was continued by V. Ploschansky and A. Petrushevych.

Keywords: Mykhailo Maksymovych, historical onomastics, toponymics, geographical names.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬСЬКОЮ ВЛАДОЮ*

Внаслідок захоплення Східної Галичини армією Галера в маю 1919 р. і внаслідок большевицько-польського мира в Ризі, заключеного 18-го марта 1921 р., чимала частина суто-українських земель опинилася під владою Польщі. Ми не будемо вдаватися в міркування, чи витворений сими двома подіями фактичний стан відповідає кличам про право народів на самоозначення, кличам, голошеним не тільки Вільсоном, але й совітською Росією і Польщею, чи сей фактичний стан буде тривкий чи лише переходовий, чи діждеться він признання з боку Найвищої Ради Мира, чи ні. Наше завдання – розглянути, як завеликі простори української землі і скільки саме українського населення наслідком згаданих подій попало під польську управу, щоби докладно з'ясувати собі ту силу, яку український елемент представляє в сучасній Польщі.

Числа про простір і населення беремо щодо давніх російських областей з відомого урядового перепису з 1897 р., додаючи до числа населення правильний приріст по 1914 р., тобто по початок світової війни. Щодо занятої поляками часті Волині маємо ще й загальні дані з нового перепису, переведеного польським урядом в жовтні 1921 р. Про Східну Галичину користуємося даними австрійського перепису з 1900 р., доповненими приростом також по 1914 р.

Починаємо від *Холмицини*. Придержуючися чисто етнографічного принципу, лишаємо на боці ті частини, котрі, хоча російським урядом були прилучені до т. зв. Холмської губернії, але не мають української більшості населення. До української території зараховуємо лишень повіти: Холмський, Більський, Володавський, Грубешівський, Константинівський і Томашівський, значиться – 10.455,7 км² простору і 841.800 душ населення. Тут живе 446.000 або 53 % українців і 205.400 поляків або 24,4 % поляків.

Польщі в Ризькім мирі припала ціла *Городенська губернія*, а в ній три повіти з українською більшістю: *Більський, Берестейський і Коб-*

* Публікується за виданням: *Письмо з Провіти*, ч. 3/4 (Л., 1922). – Д. Г.

ринський. Отсі три повіти Городенської губернії займають 13.701 км² простору і мають 715.600 душ населення, з чого 647.000 або 61 % українців і 87.000 або 12,1 % поляків.

З 12 повітів Волинської губернії опинилося по польським боці 6 цілих повітів та частини з трьох інших. До повітів, котрі цілі перейшли під польську владу, належать: *Володимир Волинський* 6.430 км² простору, 381.300 душ населення, з того українців 72,1 %, поляків 8,4 %; *Ковельський* 7.382,3 км² простору, 293.100 душ населення, з того українців 78,5 %, поляків 4,6 %; *Дубенський* 3.958,5 км², 274.200 душ населення, з того українців 68,2 %, поляків 6,5 %; *Луцький* 7.467,8 км² простору, 360.100 населення, з того українців 57 %, поляків 9,7 %; *Крем'янецький* 3.328,8 км² простору, 302.200 населення, з того українців 80,7 %, поляків 3 %; *Ровенський* 8.611 км², 391.000 населення, з того українців 60,5 %, поляків 9,2 %; коло три четвертини *Острозького* повіту, ок. 2.300 км² простору, 183.000 населення, з того 76,7 % українців, 6,6 % поляків; кусень *Овруцького* повіту ок. 770 км² простору з ок. 23.000 населення, з того українців 83,4 %, поляків 1,4 %; в кінці округ *Корця* з Новгородсько-Волинського повіту, ок. 300 км² простору з ок. 20.000 населення, з того українців 65,5 %, поляків 5,2 %. Значить з давньої Волинської губернії припало Польщі 40.548 км² простору з 2,227.900 душ населення, з чого українців 70 %, поляків 7 %.

Дещо інший образ населення прилученої до Польщі Волині подає нам перепис з жовтня 1921 р., переведений польським урядом. Подані тут числа взяли ми з польських дневників. Перш усього кидається у вічі незвичайне зменшення загального числа населення; польський перепис виказує лишень 1,432.794 душ, тобто на 795.106 менше, чим було в 1914 році. Це зрозуміле, що страшна, довголітня війна і її наслідки не тільки припинили звичайний приріст населення, але могли спричинити й зменшення первісного його числа. Але таке страшне, просто катастрофальне зменшення населення на цілих 36 %, значить більше чим на третину передвоєнного стану, видається нам все ж таки мало правдоподібним. Знаючи, як перепис переводився в Галичині, де наслідком супротивлення населення остали великі частини громад, а подекуди й цілі громади, зовсім не переписані, або переписані більше про око чим справді, приходиться радше припустити, що так само воно було і на Волині. Поруч зі зменшенням загального числа населення звертає на себе увагу неприродно наглий зріст поль-

ського елемента, бо з 7 % перед війною на 14,5 %, значить більш чим на 100 %. Такого несподіваного приросту за так короткий час не пояснить ані вплив польського урядництва, ані колонізаційна політика польського правління. Вислід останнього перепису з поодиноких повітів подаємо низше, звертаючи zarazом увагу читачів на дещо відмінний новий адміністративний поділ краю:

Повіт	Загальне число насе- лення	З того душ	Поляків %
Дубенський	216.792	29.936	13,8
Горохівський	77.223	14.118	18,2
Ковельський	168.821	18.288	10,8
Крем'янецький	222.679	22.581	10,1
Любомельський	56.101	14.892	26,5
Луцький	194.683	34.378	17,6
Острозьський	56.510	6.006	10,6
Ровенський	338.225	46.328	13,7
Володимирський	101.760	22.804	22,4

Деякі польські часописи і сим більше чим 100 процентовим приростом польського населення на Волині зовсім не вдоволяються. Краківський “*Ilustrowany Kurjer Codzienny*”, подаючи в 348-ім числі сей вислід, називає його “*Skandaliczna statystyka kresowa*”. Ну, вона може справді скандальна, тільки не з того боку, з якого шановний часопис думає. Воно якось ніяково прийдеться підносити претенсії до володіння над землею, де власний уряд при найліпшій спроможі зміг підшукати лише 14,5 % поляків. Бо щоби польський уряд фальшував перепис у некористь польського елемента, сього “*Ilustrowany Kurjer*” не вмовить навіть в своїх безкритичних читачів.

Через завойовання Східної Галичини територія Польщі збільшилася на 54.577 км², а населення на 5,380.000. Щодо поділу населення по національності, то статистичні дані австрійського перепису зовсім не придатні до наукового вжитку. Австрія не признавала окремої жидівської національності, котру признавала навіть Росія при перепису з 1897 р., а галицький польсько-австрійський уряд зараховував жидів до поляків. Всіх римо-католиків причисляли в Галичині вже з уряду до поляків, дарма, що між тими римо-католиками чимало хліборобів українців, що польської мови зовсім не знають. Часто-

густо число поляків доповнювали ще й греко-католиками. Тому на висліді сього перепису не можна ніяк спиратися і не зостається нічого другого, як взяти за підставу віру населення, признаючи всіх римо-католиків поляками, а лише греко-католиків українцями. Таким чином дістанемо для Східної Галичини (з Лемківщиною) 65 % українців і 21 % поляків. Число поляків вийде таким чином надто велике, але іншого виходу не маємо.

Зібравши все разом, бачимо, що під управу Польщі попало 135.192 км² суто української землі з 9½ мільона населення. З того поверх 6 мільонів, тобто 64,5 % припадає на українців та 1,7 мільона або ок. 18 % на поляків; решта населення се жиди і інші дрібніші народи. Для порівняння згадаємо, що українські землі, які остають тепер під управою Польщі, простором і числом населення перевищують передвоєнну Румунію, що мала 131.000 км² простору і 7 мільонів населення.

Публікація Д. Гордієнка

Myron Korduba.

Ukrainian Lands under Polish Authority.

Abstract. In this article, the author makes a statistical analysis of Ukrainian territories and populations that came under Polish authority as a result of the military defeat of the Ukrainian Revolution. The author analyzes only those provinces and counties where Ukrainians make up the majority of the population. These were the territories of the former Russian (Volyn and Kholmshchyna) and Austrian (Galicia) empires. In total, Poland occupied 135,192 km² of Ukrainian land with a total population of 9.5 million, of whom more than 6 million were Ukrainians. On the other hand, based on the 1921 census, the author shows the assimilation policy of the Polish government in the occupied territories, when Ukrainians were also attributed to Poles. By such measures, the Polish administration sought to justify the rights to occupy Ukrainian lands.

Keywords: Poland, occupation, Ukrainian lands, population, assimilation.

В 350-ТУ РІЧНИЦЮ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ*

Припадаючи на сей рік 350-ту річницю Люблінської унії Польща відсвяткувала з небувалою урочистістю, а польська преса присвятила тій пам'ятці цілий жмут статей, в котрих більше або менше щасливо старається з'ясувати вагу і наслідки сеї події для польської державности. Часописи найріжнорідніших партій і партійних відтинків, починаючи від “Słowa Polsk-го” аж до “Dziennik Ludowo-го”, вважають Люблінську унію актом *добровільної* злуки литовського і українського *народу* з польським на основі “вольні з вольними, рівні з рівними”. Величають польську державу, що тоді, коли в західній Європі здобували землі війною, насильством, Польща ширилася не огнем і мечем, а “розпростертем плащі *любови*”. “Kurjer Lwowski” зазначає з притиском, що “коли візьмемо під увагу вже тоді визначно демократичний лад польської держави так, що о ніякім насильстві *народної волі* не могло бути мови, то стане річчю певною (??), що тільки з доброї волі і ясного зрозуміння справи зродився сей одинокий в своїм роді державний союз” (ч. 219). Учений польський історик Болеслав Лімановскі, в тій же часописі, вважає унію вже тому виразом глибоких життєвих потреб *обох народів*, що вона не повстала нагло, відразу, але витворювалася звільна, більше чим півтора століття від Городельської 1413 р. (чому не від Кревської 1385 р.?) аж до Люблінської 1569 р. Після сього мірила унія Ірландії з Англією є виразом в четверо глибоких життєвих потреб обох народів, бо витворювалася від 1169-го до 1800-го р., тобто більше чим 600 літ. Вкінці всі часописи порівнюють тодішню хвилю до теперішньої. “Wiek nowy” (ч. 5464) рекламує для тодішньої Польщі відкритте ідей, заключених в 14-ох точках Вільсонової програми, ідей, за котрі культурний світ щойно тепер звів п'ятилітню війну. “Dziennik Ludowy” підносить, що як тоді, так і тепер Польща не шукає розв'язки дорогою завойовання, але з актом унії в руках хоче сотворити великий акт згоди на своїх східних межах.

* Публікується за виданням: *Воля*, ч. 11 (Станіславів, 1919). – Д. Г.

Нам тяжко серед теперішніх політичних відносин полемізувати з висновками польської преси. Тому обмежимося на з'ясування голої історичної правди, на наведенні декількох стверджених історичними дослідженнями фактів. Перш всього зазначимо, що починаючи від XVIII ст., а особливо від часів Великої революції загально привикли ми під назвою *народ* розуміти не тільки упривілейовану верству, вельможів і шляхту, але ціле без виїмку населення даного краю чи держави. Між тим в акті Люблінської унії брали участь тільки три чинники: король, вельможі і шляхта, котрі разом не представляли тисячної частини народу; питати про думку і волю народних мас тоді нікому й в думку не приходило, бо "у визнано демократичнім ладі польської держави" їх не признавали за горожан; се були панські кріпаки, холопи. Тому говорити тут про добровільну умову *народів*, про прояв *народної волі* се щонайменше дивне непорозуміння і яркий анахронізм. Але й між згаданими трьома чинниками, призваними до участі в акті унії, не було згоди і ясности. Король Жигмонт Август щойно тоді рішився перевести унію, коли стало ясно, що не може надіятися потомків, значить, коли інтереси династії втрачали для нього практичну вартість. Литовські і українські вельможі були рішучо противні повній злуці з Польщею, боячися, що тоді втрачуть вплив на ведення справ своєї держави та не бажаючи перенесення польського суспільно-державного ладу на литовсько-українські землі. Дрібна литовська шляхта відносилася до унії прихильно, сподіючися на польський лад бути зрівняною з вельможами та бути звільненою від поношення державних тягарів, значить, руководилася тут своїми виключно становими інтересами. До того на Литву саме тоді дуже натискала Московщина і шляхта сподівалася, що унія облегчить воєнні тягари. Король, улягаючи натискові рішачих чинників польської держави, став особливо від 1562 р. все сильніше натирати* на литовських панів, щоби пристали на унію і раз за разом скликавав в тій справі спільні сойми Польщі і Литви. Щоби ще більше приєднати литовську шляхту, а з другого боку зломити опір вельможів, Жигмонт Август допустив на литовський сойм шляхту в більшім числі, чим се досі було в звичаю і в 1564 та 1565 р. надав їй всі права, які мала польська шляхта. Та мимо всього того не обійшлося без насильства. Коли на соймі, що зібрався з кінцем 1568 р. в Любліні, представники Литви

* Можливо, мало б бути 'натискати' або 'напирати'. – Д. Г.

замітили, що король хоче їх змусити засісти з поляками у спільнім соймі, вночі під 1-го марта 1569 р. виїхали з Любліна, думаючи таким чином зірвати сойм. Але польські пани представили королеві, що се може остання нагода вихіснувати корисні відносини і спонукали його, бодай Волинь і Підляше прилучити до Польщі. Король згодився на се і дав наказ волинським і підляським сенаторам та депутатам, явитися в польськім соймі, бо ті землі вже прилучені до Польщі. Та вони довго не приїзджали; аж коли король загрозив їм відібраннем маєтків і урядів, тоді явилися і по довгих пересправах при кінці мая присягли на вірність Польщі. Бачучи, що справа пішла доволі легко, польські сенатори вимогли на королеві, щоб проголосив прилученне до Польщі ще й Браславщини, а в кінці й Київщини. Бачучи, куди діло йде, литовські пани вернули на сойм до Любліна, щоби рятувати, що ще вдасться врятувати. І тоді з обкроєною Литвою заключено умову, відому під назвою Люблінської унії.

Публікація *Д. Гордієнка*

Myron Korduba.

On the 350th Anniversary of the Lublin Union.

Abstract. In this article, the author argues with the Polish press about the 350th anniversary of the Lublin Union, which was celebrated in Poland in 1919. In contrast to the Polish press, the author emphasizes that 1) the Act of the Lublin Union was not a voluntary union of Poland and Lithuania, it was an act of Polish violence against Lithuania; 2) Ukrainian lands became part of the Polish Kingdom not voluntarily, but forcibly annexed by the King of Poland; 3) The Polish-Lithuanian Commonwealth was not a democratic country, as in other countries of Europe at that time, only the Polish nobility had full political rights. The common people remained completely powerless.

Keywords: Lublin Union, Polish-Lithuanian Commonwealth, democracy, annexation.

З ПЕТЕРБУРСЬКОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА
(“Труды Института славяноведения Академии Наук СССР”,
Ленинград, 1932, ст. 534 – XXIV)*

Зазначена публікація є одним з найновіших видань Ленінградської Академії Наук. Випущена всього в кількості 1000 прим., на поганому ріжноріжньому папері, своїм зовнішнім виглядом вона виразно свідчить про значні труднощі совітської поліграфії. Книга містить у собі ріжноріжній матеріал – ріжноріжній не тільки по змісту й темам, а також дуже нерівний, і по своїй науковій вартості. В ній, поруч з цінними розвідками і матеріалами, бачимо й статті агітаційно-пропагандійного характеру, що не мають нічого спільного з наукою й цілком не відповідають академічному титулу видання.

Цілий зміст книги розділено на такі частини: 1) Статті й розвідки, 2) Замітки й матеріали, 3) Матеріали з історії науки, 4) Критика й бібліографія; окремо подана ще невелика хроніка й додатки до двох статей. Більша частина матеріалів написана по-російськи, хоч не мало їх подано також і по-українськи. Деякі українські автори, як напр. М. Грушевський, містять свої праці тут по-російськи.

По змісту найбільше статей присвячено українським темам; вони ж й опрацьовані, загалом беручи, найсолідніше. Менше матеріалів, хоч між ними є також дуже вартісні, присвячено темам південно-слов'янським, чеським і польським.

Редактором видання значиться акад. *Н. С. Державін*. Йому ж належить і кілька більших статей та рецензій. Його статті, як одна, многословні, по-совітському бомбастичні, й саме вони чи не в найбільшій мірі шкодять науковості цілої публікації. Вже в першій з них п. з. “*Наши задачи в области славяноведения*” (ст. 1–14) автор піддає гострій критиці дотеперішню слов'янознавчу науку, взагалі говорить про ідеологічну кризу, теоретичний розбрід та методологічну скостенілість, що ніби є характеристичними для сучасної філології на Заході. Державін не признає аполітичної науки. Совітські слов'янознавці, на

* Публікується за виданням: *Вісник*, Л., 1933, т. I, кн. I. – Д. Г.

його думку, мають займатися дослідженням слов'янської сучасності в розтині історії класової боротьби; простежувати, як ця остання відбилась в літературі, мові, масовому побуті й усній народній творчості. Сопітські слов'янознавці мають досліджувати не тільки слов'янські народи, а також і всі інші, що замешкують на терені сопітського союзу. В двох своїх статтях: 1) *“Очерки по истории болгарской литературы, эпохи капиталистического накопления и промышленного капитализма. Стоян Михайловский как сатирик (1856–1927)”* (ст. 15–95), 2) *“Литературное строительство в социалистической Молдавии”*, – автор виявив себе не стільки об'єктивним науковим дослідником, скільки воюючим пропагатором большевицьких “установок”. Цілком безвартісною є друга стаття, про молдавську літературу й культурне життя на сов. Молдавії. Це фактично довгий панегірик сопітській владі й культурним досягненням “Молдавської республіки”. Остання, як відомо, була утворена постановою української сопітської влади з 11 жовтня 1924 р. в противовагу й для контрасту з Бесарабією. Штучність і специфічні цілі утворення цієї держави видні вже з самого національного розподілу її населення, серед якого державна нація – молдавани складають лише 34,2 % людности. Решта ж – українці (50,4 %), москалі (5,7 %), жида (4,8 %) і інші (4,9 %). Критикуючи румунський режим за Дністром, Державін протиставить йому розвиток і досягнення сов. Молдавії. Не маємо підстав брати під великий сумнів його критику бесарабських порядків, але мусимо признати, що його сов[ітські] славословія не витримують проби такими фактами, як масова втеча з “щасливої” Молдавії, зв'язана з такими небезпеками, як розстріли на Дністрі. Подекуди цікавіші уваги щодо творення молдаванської мови. Найдокладніше автор зупиняється на молдаванських письменниках.

Такими ж інформаційно-публіцистичними є й деякі інші речі. У. Шустер у статті *“Вопрос о независимости Польши в мемуарах Биллинского, Дмовского, и Дашинского”* (ст. 193–206) остільки ненауково опрацьовує матеріал, що навіть не зазначає заголовків згаданих мемуарів, як також і іншої літератури, на яку посилається. В. Н. Кораблев пише “по личным воспоминаниям” на тему *“Степан Радич и сербо-хорватский вопрос”* (ст. 141–156). Свою статтю присвячує поглядам С. Радича на південно-слов'янські національно-політичні справи; він нав'язує їх до відвідин р. 1924 Радичем Москви та до

статті останнього в московському журналі “Новый Восток” за 1924 р. п. з. “Общий взгляд на народы Балканско-Дунайской Европы”. Для виявлення еволюції поглядів Радича автор нагадує й про статті останнього п. з. “Сербо-Хорватский спор и Славянство”, що друкувалися ще в 1902–1903 р.р. в “Славянских известиях”. Кораблев показує, що Радич уважав тогочасну великодержавну політику Београда згубною для держави, обвинувачував її керівників в шовінізмі, в бажанні використати південних слов’ян для створення “Великої Сербії”.

Так само, як Шустер і Кораблев, виконує слов’янознавчі інструкції Державіна й Дим. Димитров в статті п. з. “К изучению Любена Каравелова” (ст. 117–140), хоч його праця представляється більш “наукообразною”. Д. Димитров був командирований Ленінградською Академією Наук до Одеси й у тамошньому історичному архіві, в справах кол[ишнього] одеського градоначальства, вишукав секретне “Діло” про Л. Каравелова (№ 1279 з 4/VIII 1869 р.).

Решта статей цього розділу є не тільки науковими, а й оригінальними. Невтомний український дослідник, організатор української наукової праці в Ленінграді (Голова тамошнього Т-ва дослідників української історії, письменства та мови) В. Н. Перетц містить українською мовою статтю про “Український переклад життя кн. Вячеслава з «Животув Сьвентих» П. Скарги” (ст. 97–104). В ній він студіює невеличке “житіє кн. Вячеслава чеського”, що було відоме на Україні з Прологів та Міней, а в др. пол. XVII в. з’явилося в обробці зі Скаржиного твору “Животи сьвентих”. Український текст цього життя відомий з двох рукописів, що один одного доповнюють. Обидва рукописи переховуються в бібліотеці Києво-Печерської лаври. Перетц вважає, що обидва тексти виникли з єдиного повного й через помилки переписчиків поріжнилися. Порівнюючи український переклад з його польським оригіналом, Перетц показує, що перекладач у багатьох місцях дозволив собі скорочення, перифрази й додатки, які, не міняючи змісту, надали його перекладу риси самостійної праці. Перекладач вніс у свою працю нові подробиці, що їх не було в Скарги, посправляв помилки свого оригіналу й з відомих йому джерел доповнив оповідання Енея Сільвія, що його подав Скарга. Для цього, як джерелом, перекладач покористувався Прологом і Мінеями. Перетц вважає, що українського перекладача треба визнати не тільки перекладачем, але й редактором, бо він не обмежився даними Скарги, а

скомпілював своє оповідання на підставі не менш як двох, а може й трьох джерел. В додатках до книги першим наведено текст “Житія св. Вячеслава рук. XVII ст. Печерської Лаври 371 (156) (К. 21)”, а під ним у примітках відміни й варіанти з другого рукопису (ст. I–V).

Другий український автор, акад. М. Грушевський, містить працю про літопис Самовидця – “Самовидець Руїни і его познейшие отражения” (ст. 157–192). Літопис Самовидця викликав в останніх роках цілу літературу. В. Романовський, М. Петровський і Ол. Оглоблін на Наддніпрянщині, М. Андрусак і В. Герасимчук у Галичині присвятили цьому видатному пам’ятникові української історіографії цілу низку розвідок, в яких головно старалися розкрити авторство, а також і цінність самого пам’ятника, як історичного джерела. Всі наддніпрянські дослідники зійшлися на тому, що Самовидцем був Роман Ракушка-Романовський, – історична особа, якої життя й діяльність докладно висвітлив ще В. Модзалевський. Висновки названих авторів, особливо М. Петровського, признав поважними й М. Андрусак і тільки зовсім недавно заперечив їх В. Герасимчук (гл. “Діло”, 1932, ч. ч. 205–209, 211–213). Твердження про Ракушку як Самовидця було остільки категоричним, що його авторства літопису Самовидця представляє великий методологічний інтерес головно тому, що сам Самовидець умисне старався затаїти своє авторство; тому це питання досить трудне, хоч розв’язання його надзвичайно цікаве. Акад. Грушевський подає огляд дослідів над авторством літопису. Сам він стає по стороні Ракушки. Але зібрані на це докази, як висловився й В. Герасимчук, не є безсумнівними. Авторство Ракушки можна вважати ймовірним, але не певним; для певности треба було б розглянути більше кандидатів на Самовидця, а не одного Ракушку. Дотепер маємо лише збірку матеріалів щодо Ракушки та спробу устійнити дані, зв’язані з Ракушкою й літописцем, а вони дають лише деякі зовнішні риси ймовірности щодо тотожности цих двох осіб, але рішуче ніякої певности. В дальших уступах своєї праці М. Грушевський зупиняється на ідеології й поглядах Самовидця. Цікаві міркування автора про вплив Самовидця на Куліша, хоч тут його висновки здаються не зовсім вірними. Ціла стаття містить зміст розділу, присвяченого літописові Самовидця, в VI т. великої “Історії української літератури”, яку Грушевський розпочав писати у Відні, а продовжує в Москві.

Проф. Університету Коменського в Братиславі, др. Є. Ю. Перфецький, що вже від довшого часу студіює літописи, опублікував у

цьому томі статтю про *“Общий источник древнейшего чешского и древнейшего польского летописания”* (ст. 207–238). Таким спільним джерелом давнього чеського і польського літописання автор вважає архієпископський Майнцький літописний звід у двох його редакціях. Після докладної аналізи й порівнянь, др. Перфецький приходить до висновку, що перша редакція цього зводу (з 973 р.) лягла в основу чеських *“Annales Pragenses”* і польських *“Annales Capituli Cracoviensis”*, *“Rocznik Wielkopolski”* й *“Annales Cracovienses Vetusti”*; а друга редакція того ж зводу (1002–1003 р.р.) послужила основою для чеського Сазавського літопису (*“Chronicon Sazaviense”*).

Московський проф. М. Н. Сперанський публікує статтю про *“Неизвестный византийский флорилегий в старом славянском переводе”* (ст. 105–116).

Розділ статей і розвідок замикає І. І. Соколов своєю студією на тему *“Мариупольские греки”* (ст. 297–317). Це лише частина праці автора, в якій він обмежився тим часом XV–XVIII в.в., ще до переселення греків з Криму на територію Маріупольщини, що сталося в р.р. 1778–1780. У другому розділі книги *“Замітки й матеріали”*, поруч з такими інформаційними статтями, як В. Н. Корабльова про Слов’янський інститут у Празі та В. Г. Чернобаєва про Слов’янський інститут у Кракові, розміщено три менших, але цікавих статті – одна В. В. Дроздовського й дві К. Л. Пушкаревича. В. В. Дроздовський в замітці українською мовою п. з. *“Небезпечний двійник”* (ст. 321–324) дає яскраву ілюстрацію цензурних утисків українського письменства в межах Росії після процесу Кирило-Методієвців. Внаслідок цих утисків українська література в р.р. 1848–1856 цілком завмерла. В часи цієї реакції якийсь Михайло Шевченко хотів видрукувати свій твір п. з. *“Чумак”*. Цього *“Чумака”*, що був, як здогадується Дроздовський, зразком невинної козакофільської романтики, рос[ійська] цензура не дозволила видавати. Цензурні органи, як виходить з урядового листування, підозрівали, що автор *“Чумака”* – Михайло Шевченко, є той самий Шевченко, якому царським указом заборонено писати й малювати. Для цієї замітки Дроздовський використав *“Діла”* канцелярії рос[ійського] Міністерства освіти по головному цензурному управлінню, що переховуються тепер у Ленінградському відділі центрального історичного Архіву.

К. А. Пушкаревич в статті *“Из истории польской революции 1830–1831 г.”* (ст. 336–344) наводить *“Отчет генлейт. гр. Гурьева го-*

сударю императору о мятежных и секретных делах Дежурства Киевского военного губернатора от 8 октября 1835 г.” Цей звіт був особисто поданий цареві Миколі I в Києві. В ньому маємо офіційну картину репресій над учасниками революції 1830–1831 р.; з нього ж дізнаємося, що київський ген.-губернатор розпорядився скласти докладні списки всіх учасників “польского мятежа”, щоб організувати за ними урядовий нагляд. Далі Пушкаревич наводить “Секретное сообщение ген.-ад. гр. Орлова от 12 января 1847 г. в комитет по Западным губерниям”, що містить цікаві відомости про провокаторів серед польських емігрантів у Парижі. В третьому розділі цієї статті автор подає “Один из проектов руссификации Юго-Западных губерний”. У другій статті того ж *К. А. Пушкаревича* п. з. “*Светозар Маркович в Петербурге*” (ст. 345–349) опубліковані матеріали до біографії С. Марковича, а саме про його студентські роки.

Інформації про слов'янські Інститути в Празі та Кракові знаходимо в замітках *В. Н. Кораблева* про “*Славянский Институт в Праге*” і *В. Г. Чернобаєва* про “*Славянский Институт в Кракове*” (ст. 333–336).

Третій розділ книги, який має заголовок “*Материалы по истории науки*” (ст. 353–427), містить некрологію учених. З некрологів особливо докладно написаний *В. Перетцем* нарис життя й науково-громадської праці Аркадія Лященка († 12.IX.1931).

“*Критика и библиография*” (ст. 429–527) містить рецензії на кілька десятків новіших слов'янських видань. Найбільше в цьому розділі зрецензовано українських видань, а то такими трьома авторами – *В. Адріановою*, *В. Дроздовським* і *В. Перетцом*. Останній же розглянув і деякі публікації російські та одну білоруську (*К. Мачульського* про “Слово о полку Ігоревім”).

У невеличкому розділі *хроніки* подані і деякі, здебільшого випадкові і розрізнені, відомості з наукового слов'янського життя. Серед них не мало з Чехословаччини. Великим дефектом цього розділу є те, що в ньому цілком бракує відомостей про організацію й діяльність самого Інституту Слов'янознавства Ленінградської Академії Наук. Відділ хроніки закінчується цілком чужим для наукової публікації “Письмом пражских комсомольцев русскому комсомолу”.

Публікація *Д. Гордієнка*

Symon Narizhny.

From Petersburg Slavic Studies (“Proceedings of the Institute of Slavonic Studies of the Academy of Sciences of the USSR (“Труды Института славяноведения Академии Наук СССР”), Leningrad, 1932, pp. 534 – XXIV).

Abstract. In this article, the author critically analyzes the “Proceedings of the Institute of Slavonic Studies of the Academy of Sciences of the USSR” of 1932 edited by Academician N. Derzhavin. The author notes that the analyzed collection contains good scientific articles, as well as propaganda articles, which are unacceptable for a purely scientific publication. In particular, the author notes the thesis of the Russian scholar N. Derzhavin on the political nature of science, on the need to consider the past through the prism of class struggle. S. Narizhny pays special attention to the analysis of the works of Ukrainian researchers, first of all V. Peretz and M. Hrushevsky, and also singles out the articles published in Ukrainian in the Russian journal. At the same time, the analysis of Hrushevsky’s article on the chronicle of Samovydets is the most thorough in the article. Thus, this article is of interest for the history of Ukrainian Slavic studies and the intellectual history of Ukrainian emigration in interwar Europe.

Keywords: Academy of Sciences of the USSR, Slavic studies, intellectual history, Ukrainian emigration.

DOI: 10.5281/zenodo.6382961

Мар'яна НІКІТЕНКО

кандидатка історичних наук,
провідна наукова співробітниця
науково-дослідного відділу
вивчення мистецької спадщини
Національного заповідника
“Києво-Печерська лавра”

САКРАЛЬНІ ЗМІСТИ ПЕЧЕР КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Вихідним пунктом історії Києво-Печерського монастиря стали його знамениті печери, завдяки яким ця перша власне руська чернеча обитель отримала свою назву – Печерська. Складні підземні лабіринти, викопані у суглинку наддніпрянських пагорбів, з церквами, келіями та похованнями святих є дивовижним місцем. Тут простір та час набувають зовсім іншого змісту та духовного виміру, ніж на денній поверхні. У печерах людина абстрагується від звичного світосприйняття і наближається до пам'яті про смерть. Останнє приводить її до перегляду свого життя та покаяння – основного чинника духовного зростання.

Ще більший поштовх для розвитку покаянного почуття дає споглядання святих мощей, а їхня нетлінність вказує на перемогу над земними законами розкладу і смерті, отже, дарує людині надію через життя за заповідями Божими досягти Спасіння. Св. Йоан Златоуст говорить, що святі мощі ліпше за повчання налаштовують людей на добродійне життя¹.

Печери Київської лаври були немовби задумані для цього – навчання покаянню через пам'ять про смерть і скороминучість життєвої марноти. Так відбувалося тому, що з самого початку печери уособлювали “домовину”, в якій подвижник найбільшою мірою зрікався “світу сього”, помирав для нього. Завдяки цьому святий народжувався для іншого небесного життя.

Вражаючим є подвиг печерних затворників, описаний у Києво-Печерському патерику. Звідти дізнаємося про те, як людина усамітню-

¹ П. Остров, ‘О почитании святых мощей’, *Журнал Московской патриархии*, 1 (1997) 66.

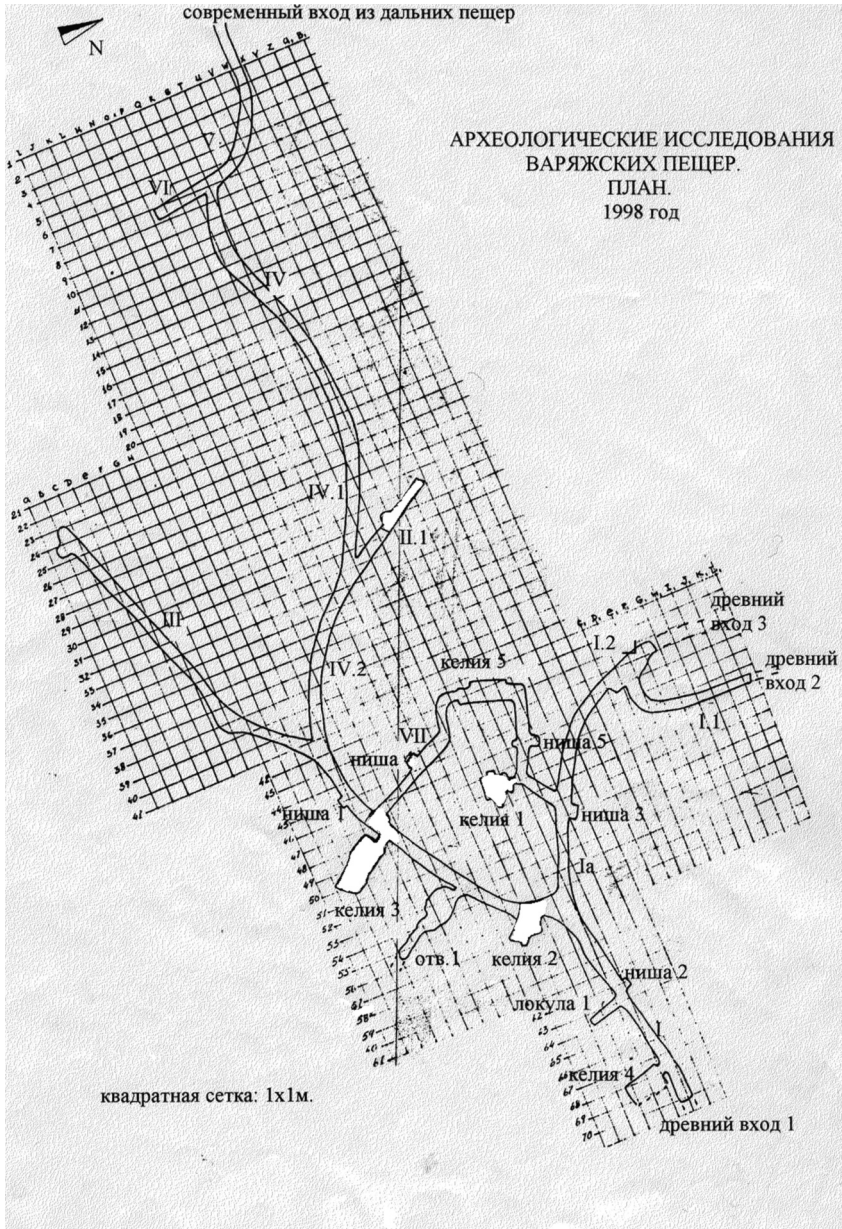
валася у невеликій підземній келії (6 м²) і зачинялася в ній на довгий час. Через невелике віконце раз на добу чи через день, а подеколи й рідше, їй подавали їжу – проскуру й дещицю води. З Патерика відомо, що прп. Ісакій Печерський провів так 7 років, а прп. Афанасій – 12. Очевидно, кількість років – 7 та 12, не слід сприймати буквально, адже Києво-Печерський патерик наповнений числовою символікою, яка має глибокий сакральний зміст. Ймовірно, символіку чисел “7” та “12” слід розуміти у тому сенсі, що святі угодники – Афанасій та Ісакій у своєму подвигу досягли духовної досконалості, адже “7” означає найбільшу ступінь Богоспілкування, можливу у цьому світі, а “12” є числом Небесного Єрусалима, куди увійдуть праведники наприкінці віків. Таким чином, “числова” інформація значно поглибила думку Патерика про надзвичайну святість прпп. Отців Печерських та Києво-Печерського монастиря, якому не було рівних серед інших монастирів Русі.

У Києво-Печерському монастирі з XI ст. існують три печерні комплекси: Варязькі, Дальні та Ближні печери. У перших з них – Варязьких, згідно з Києво-Печерським патериком, ще за часів княжіння св. Володимира Хрестителя – на початку XI ст. попервах оселився давній русич – прп. Антоній Печерський. Він повернувся до Києва зі Святої Гори Афон, де прийняв чернечий постриг². Як свідчить Патерик, Варязькі печери були викопані “варягами”, де вони зберігали коштовні “латинські” посудини³. В XI ст. цей комплекс був значно поглиблений та розгалужений ченцями Києво-Печерського монастиря. І на сьогодні ми маємо давню чернечу печеру, що розташована на південь від двох інших печерних комплексів – Дальніх та Ближніх печер. Варязькі печери ніколи не були призначені для відвідування прочанами, вони зберегли первісний вигляд і можуть надати багато цінної інформації щодо специфіки складання печерних комплексів лаври (мал. 1).

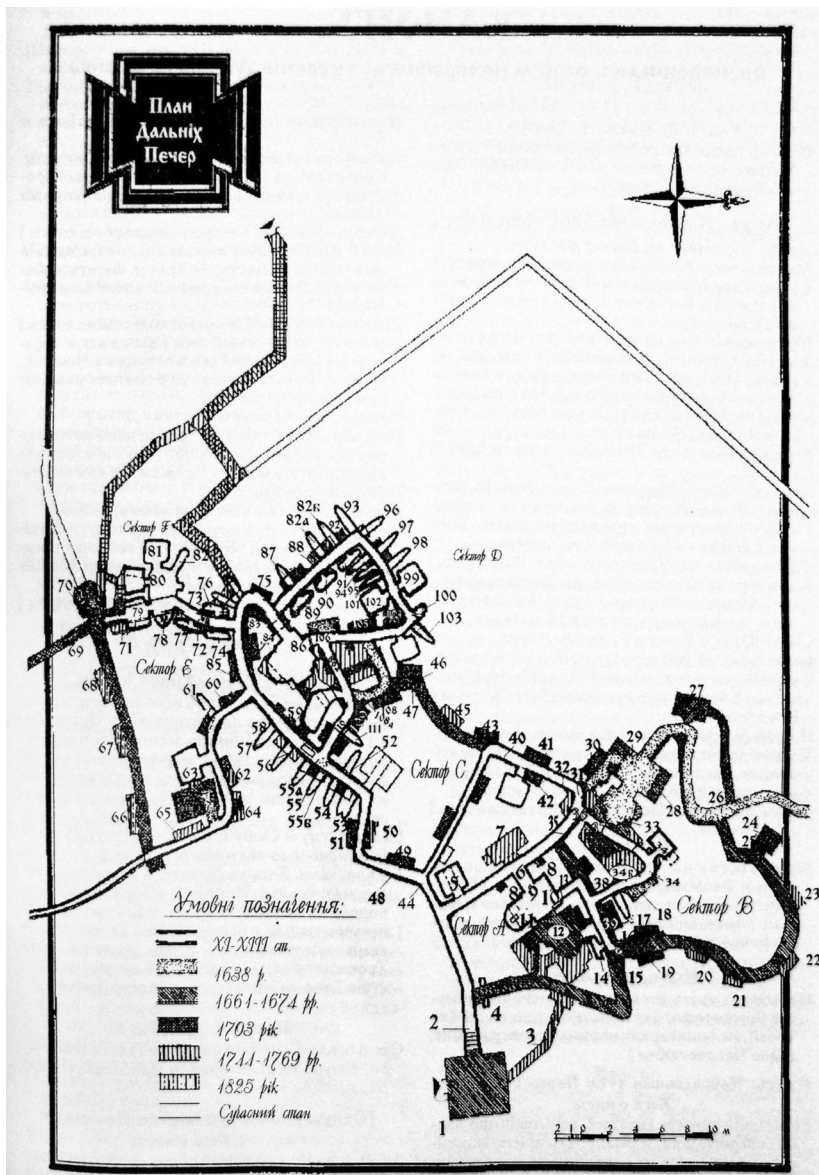
На північ від Варязьких печер розташовані Дальні печери. Свою назву – “Дальні” вони отримали через більш далеку відстань від Верхньої лаври, ніж Ближні печери, що розташовані ближче до неї. Дальні печери мають ще назву – Феодосієвих, тому що там було поховано другого засновника Києво-Печерської лаври – прп. Феодосія Печерського. А Ближні печери називають Антонієвими, бо там знайшов вічний спокій перший засновник Києво-Печерської лаври – прп. Антоній Печерський (мал. 2–3).

² Д. І. АБРАМОВИЧ, *Києво-Печерський патерик*, К., 1991, с. 16.

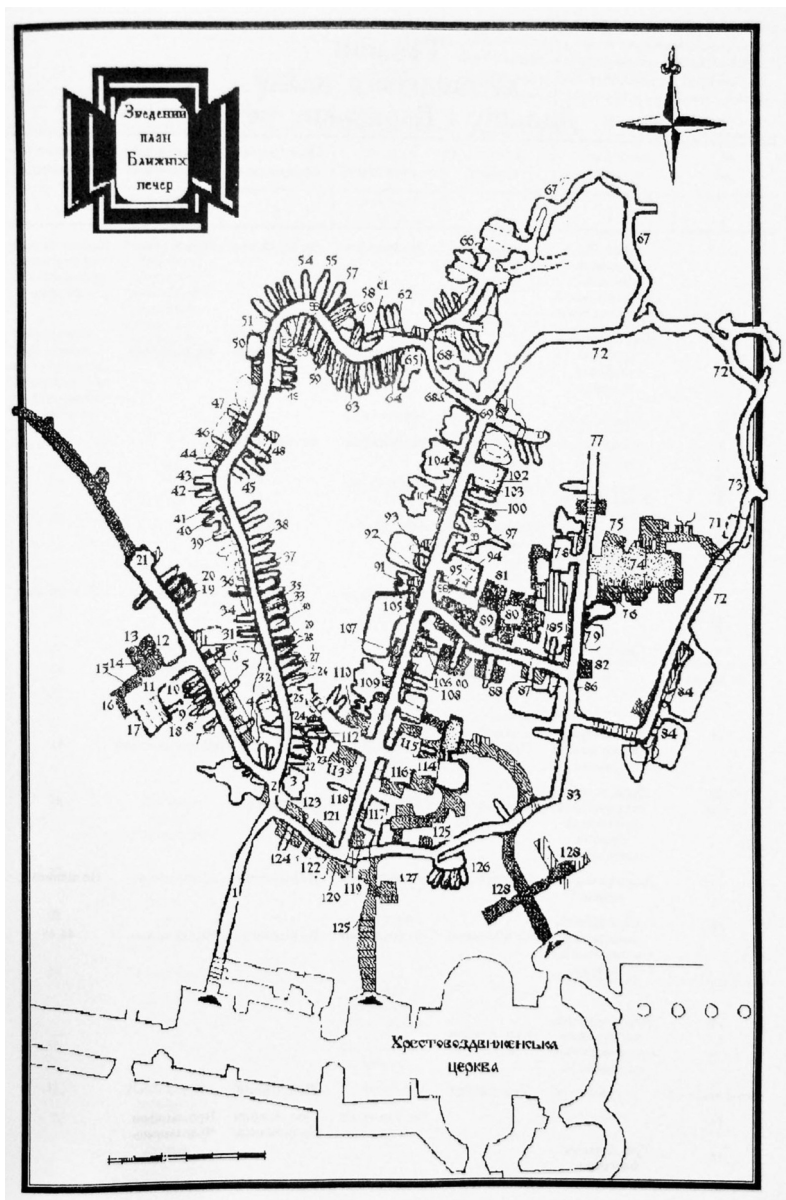
³ *Ibid.*, с. 16, 169.

Мал. 1. План Варязьких печер Київської лаври

Мал. 2. Зведений план Дальніх печер Київської лаври

Мал. 3. Зведений план Ближніх печер Київської лаври

Лаврські печери, викопані у суглинку, мають довгі звивисті коридори, у стінах яких влаштовані церкви, келії – “крипти” та місця для поховань – “локули”. У наших попередніх дослідженнях ми висунули гіпотезу про те, що печерні споруди – “крипти” та “локули” мали за взірць знамениті поховальні комплекси Святої Землі – Палестини, де Втїлився, здійснив Хресний подвиг та Воскрес Христос. Створення печер було фактичною “трансляцією” на київські терени топосу Святої Землі, і відтворенням тут найбільшої святині всього християнського світу – Гробу Господнього. Принаймні, ані поховальний обряд, ані характер аскези у печерах Київської лаври не відповідають афонському і є тотожними палестинським реаліям (мал. 4–7)⁴.

Окрім “локул” та “крипт” цікавими є печерні поховання під підлогою у дерев’яних (соснових) колодах. Так, під час археологічних розвідок у Близьких печерах у 1978–1979 рр. було знайдено 9 поховань. У звіті про ці розкопки зазначено: “Для цього [поховання] брали соснову колоду великого діаметру. Верхню її частину сколювали у вигляді дошки, яка слугувала кришкою гробниці, а в нижній частині видовбували місце для покладення туди тіла покійного”⁵. Як зазначають археологи, колоди були не лише соснові, а й дубові. Якщо колода була з м’якої деревини, її нижню частину видовбували, а якщо колода була дубовою, тоді її випалювали. Таким чином у колоді створювали місце для розміщення там тіла небіжчика. “Колоди відрізнялись своїми розмірами (відповідно до зросту покійного) і формою. Деякі мали просту форму звичайного корита, інші були антропоморфними: їм надавали спрощену форму людського тіла, всередині для голови було зроблене невелике підвищення – аналог подушки. Кришку таких колод розтісували з поздовжніх боків так, що вона ставала схожою на двоскатний дах” (мал. 8–10)⁶.

Важливо, що нижню частину поховання у таких колодах заповнювали піском, вочевидь задля досягнення муміфікації мощей, що і

⁴ М. М. Нікітенко, *Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.)*, К., 2013, с. 176–216.

⁵ ‘Отчет об археологических исследованиях в Близьких пещерах Киево-Печерского заповедника, проведенных в 1978–1979 гг.’, *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*, вип. 27, спецвипуск 10: *Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври*, К., 2012, с. 160.

⁶ ‘На згадку про Києво-Печерську лавру’. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/kplavra>.

Мал. 4. Локули у печерах Київської лаври

Мал. 5. Крипти у печерах Київської лаври

Мал. 6. Локули у монастирі
св. Онуфрія (Акелдама).
Єрусалим.

Мал. 7. Крипти у монастирі
св. Онуфрія (Акелдама).
Єрусалим

справді має місце у таких гробах⁷. Одна з таких колод нині експонується у Національному заповіднику “Киево-Печерська лавра”.

У цьому ключі вперше звертаємо увагу на те, що поховання у колодах мають прадавні, ще язичницькі корені. Відгомоном такої поховальної традиції є руський епос. Зокрема, у билині “Михайло Потик” (богатыр новгородського циклу) згадується “колода білодубова”, куди після смерті потрапляє цей персонаж. У варіантах билини простежується опис поховання в кораблі, або у човні. І. Фроянов та Ю. Юдін ототожнювали “колоду білодубову” саме с поховальним човном (ладдео). І справді, сам опис билинної “колоди” наводить на думку про конструкцію руських суден, що були “колодами” – довбанками, “моноксили” Константина Багрянородного, з нарощеними бортами з досок-“тесу”. Саме такими описують судна Русі й інші джерела⁸.

Традиція поховання у колодах перейшла з язичництва у християнство. Недарма в українській мові човен-будару та могилу називають схожим словом, а у басейні ріки Рось знайдені поховання у човнах ще XII–XIII ст. В обряді символічних “похорон” Маслениці, які імітують язичницьке поховання, її в деяких місцях спалювали не просто на вогню, а на кораблі. Ф. Буслаєв у зв’язку зі звичаєм поховання у “колоді” згадує, що за його часів старообрядці ховали покійників у дубових колодах⁹. Відомі руські (XII ст.) чернечі поховання у

⁷ ‘Отчет об археологических исследованиях в Ближних пещерах Киево-Печерского заповедника...’, с. 160–162.

⁸ “Колода белодубова”. Языческий погребальный обряд в былинах’. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://history.wikireading.ru/65998>.

⁹ *Ibid.*

Мал. 8. Колода з Близніх печер Київської лаври

колодах на подвір'ї Юрієвого монастиря в Новгороді¹⁰, а також на подвір'ї Софії Київської¹¹.

¹⁰ Т. Д. ПАНОВА, 'Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI вв.' [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opentextnn.ru/old/history/archaeology/library/panova/index.html?id=1916>.

¹¹ І. Ф. ТОЦЬКА, 'До вивчення некрополю Софії Київської', *Київський Болховітиновський збірник*, К., 1993, с. 122–123.

Мал. 9. Колода з Близьких печер Київської лаври

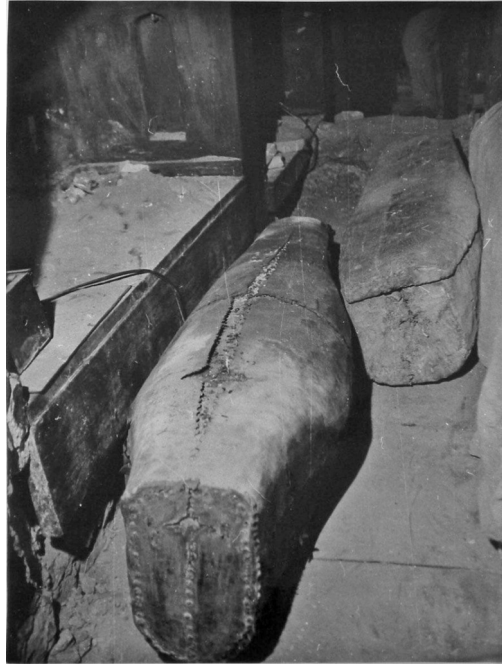
Вочевидь, язичницькі, а згодом і християнські поховання у колодах несли символіку смерті, як перепливання у човні на інший бік ріки – туди, те перебуває потойбічний світ. У християнстві потойбічний світ – це вічність та Рай, запорука воскресіння. У даному випадку особливу цікавість містить матеріал деяких колод, знайдених у Близьких печерах Київської лаври – сосна. Її еквівалентом є кипарис – вічнозелена рослина (символ вічного життя), яка відноситься до родини соснових. В епосі одним зі стійких епітетів хреста є “кипарисний”. Так, кипарисною у низці варіантів названо дошку, на якій у море відправляється Садко (у більшості випадків вона, як і колода – дубова). Така підміна примушує згадати, що кипарис у “Голубиній книзі” названий “всім деревам матір’ю”, оскільки “на ньому був розіп’ятий Христос”¹². Тож, поховання у Близьких печерах під підлогою у соснових колодах, вочевидь, містили ідею “смерті з Христом”, що є запорукою воскресіння, оскільки Христос, померши на Хресті, Воскрес. Хрест Христа сприймали своєрідним кораблем Спасіння, що допомагає душі досягти Царства Небесного.

Можливо, поховання в колодах мало не лише символічний, духовний, а й суто утилітарний зміст, адже символічне і реальне було

¹² “Колода белодубова”...

тісно переплетене у свідомості середньовічної людини. Видовбування колоди вимагало значно меншої праці, ніж влаштування звичайної труни. До того ж, тут міг виявитися моральний чинник: ченці прагнули бути поховані скромніше внаслідок глибокого покаянного налаштування їхньої душі, а багато хто з них і справді не мав жодних матеріальних цінностей.

Особливе місце у сакральних комплексах печер Київської лаври займають підземні церкви. У Ближніх печерах нині існують три церкви – Введення Богородиці у храм (староруські часи), прп. Антонія

Мал. 10. Колоди з Ближніх печер Київської лаври

Печерського (влаштована між 1584 та 1594 рр.) та прп. Варлаама (1691 р.). У Дальніх печерах також є три церкви, дві з яких – Благовіщення Пресвятої Богородиці (мал. 2, № 86) та Різдва Христового (мал. 2, № 9) – староруського часу, а церква прп. Феодосія Печерського – XVII ст. Упродовж сторіччя печери змінювали свій вигляд – з’являлися нові коридори, влаштовувалися нові приміщення, аркасолії, укріплювалися стіни, підлога. Нині довжина Ближніх печер сягає 383 м, а Дальніх, без прилеглих до них Варязьких печер, – 293 м. На зведених планах Дальніх та Ближніх печер позначені як нині відомі руські, так і більш пізні підземні галереї та приміщення¹³.

На думку вчених, найдавнішим печерним комплексом на території Києво-Печерського монастиря були не Варязькі, а Дальні, або

¹³ Найбільш повну інформацію щодо історії, розташування, планів та приміщень печер, а також щодо святих, які в них поживають, чит.: А. В. Дятлов, *Києво-Печерська Лавра. Довідник-путівник*, К., 2008.

Феодосієві печери. Їх почали створювати близько середини XI ст. як поселення відлюдників, що мешкали в окремих келіях, викопаних у пагорбі Дніпра. Кожна така келія мала окремих вихід на поверхню. Згодом, коли кількість братії збільшилася, деякі з келій були об'єднані між собою галереями і утворили дві окремі ділянки – південну (Варязькі печери) та північно-східну (з церквою прп. Феодосія Печерського¹⁴). Друга окрема ділянка Дальніх печер розташована у західній частині і представлена кількома розгалуженими й закільцеваними галереями, зосередженими навколо Благовіщенської печерної церкви¹⁵.

Зауважимо, що точка зору про окремі підземні ділянки, які пізніше були об'єднані галереями, геть не відповідає плануванню комплексу Дальніх печер. Так, західна ділянка підземелля, де розташована Благовіщенська церква, розміщена на достатній глибині від земної поверхні – 15 метрів (мал. 2, № 86). Отже, аби потрапити до неї, потрібно прокопати шахту, яка веде вниз на значну глибину, що є абсурдним з точки зору логіки створення лаврських печер. Недарма такого староруського коридору поки що не виявлено. Значно пізніше – у XVIII ст., коли знадобився додатковий вхід до Дальніх печер, було прокопано спуск з притвору наземної Аннозачатіївської церкви, який існує і зараз. Західна ділянка Дальніх печер з Благовіщенською церквою не могла бути прокопаною і з боку Варязьких печер, адже галерея, яка з'єднала Варязькі та Дальні печери виникла лише наприкінці XVII – на початку XVIII ст.¹⁶, тобто значно пізніше часу створення самих Дальніх та Варязьких печер (мал. 1, ділянка IV).

Найвірогідніше, жодних не пов'язаних між собою підземних келій з окремими виходами на поверхню у ранньому Києво-Печерському монастирі не було. Місце життя, подвигів, а згодом місце поховання ченців – печера починалася від одного входу на сході, від якого її поглиблювали та розгалужували на північний захід. Симптоматично, що у Києво-Печерському патерику про місце поселення та подвигів першої монастирської братії всюди йдеться як про одну “велику печеру”, в якій перебувала підземна церква. Ось один з прикладів: “И ископаша печеру велику, и церковь, и келія, яже суть и до сего

¹⁴ Мабуть, мається на увазі церква Різдва Христового, створена за староруських часів, адже церква прп. Феодосія більш пізня (XVII ст.).

¹⁵ Т. А. Бобровський, *Підземні споруди Києва*, К., 2007, с. 49–54.

¹⁶ *Ibid.*, с. 51.

дни в печерѣ под ветхым монастырем”¹⁷. Таким чином, можна виснувати, що братія жила не в окремих печерах, кожна з яких мала свій вихід на поверхню, а в одній загальній для всіх підземеллі-печері, подальше поглиблення та розгалуження якої було спільною справою. Три печерних комплекси Київської лаври відповідають трьом етапам її початкової історії, описаним у Києво-Печерському патерику. Перший етап: прихід прп. Антонія зі Святої Гори та оселення його у Варязьких печерах на початку XI ст., другий етап: ще одне повернення прп. Антонія зі Святої Гори наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XI ст. і заснування ним Дальніх печер, і, нарешті, – третій етап: відхід прп. Антонія на сусідній пагорб у 50-х – 60-х рр. XI ст. та заснування ним Ближніх печер. Як бачимо, непересічною є роль Старця у самій сакральній дії започаткування печери. Це черговий раз говорить про велику святість та глибоку символічність підземель Київської лаври.

У наших попередніх дослідженнях¹⁸ ми висунули гіпотезу про те, що напрямки лабіринтів печер Київської лаври не були спричинені, як вважають, лише природними факторами: місцевими особливостями породи, наявністю підземних вод тощо. Не заперечуючи певної ролі таких суто прагматичних факторів, ми відзначали, що у багатьох (чи майже у всіх) випадках існувала альтернатива у векторі копання печерних галерей. Натомість, на планах староруської частини печер добре видно, що підземні галереї мають певне спрямування. Ми вже звертали увагу на те, що печери Київської лаври прокопували за сонцем, чи як говорили в Русі, “*посолонь*” – *тобто зі сходу на захід та з півдня на північ, за годинниковою стрілкою*¹⁹. І справді, вхід у Дальні печери розташовується на сході (мал. 2, № 2), основна гілка галереї простягається на захід, і майже всі відгалуження спрямовані на північ. Вектор прокопування Дальніх печер посолонь є особливо наочним у районі підземної Благовіщенської церкви (мал. 2, № 86). Печерний коридор, що тягнеться зі сходу, на заході повертає за годинниковою стрілкою з півдня на північ, утворюючи коло, завершенням якого є Благовіщенська церква, орієнтована на південний схід.

Важливо, що таким самим є вектор прокопування Варязьких печер, які з давніх часів не зазнали тотальної реконструкції. Ці пе-

¹⁷ Д. І. АБРАМОВИЧ, *Op. cit.*, с. 18.

¹⁸ М. М. НІКІТЕНКО, *Op. cit.*

¹⁹ *Ibid.*

чери, вхід до яких перебував на сході, прокопані на захід, а кільцеподібні відгалуження так само, як і у випадку Дальніх печер, повертають на північ (мал. 1, 11)²⁰. Показовими у цьому плані є дослідження Варязьких печер, проведені у 1999 р. Тоді було відкрито так званий хід VIII. Як зазначено у звіті, цей хід: “викопувався від сучасного входу до Варязьких печер у західному, а потім у північному напрямку. Хід копався знаряддям, що мало форму довгого долота з пласкою робочою поверхнею. Аналогічними знаряддями викопувались ходи у Варязьких печерах. Планування цієї печерної ділянки також аналогічно підземним ходам з Варязьких печер. Ці факти можуть вказувати на те, що ходи Варязьких печер та хід VIII створювалися в один час (XI сторіччя) та були призначені для однієї цілі – упокорення плоті з паралельним постійним промовлянням Ісусової молитви. Тобто ці ходи створювалися окремими, найбільш аскетичними представниками чернецтва з метою більш плодотворного самоочищення та самопізнання й відречення від бісівських помислів. Таке призначення найбільш ранніх за часом печерних ходів Києво-Печерської лаври, пояснює їх плавну, напівкруглу у плані форму та закінчення тупиком²¹. Автор звіту – М. Стрихар робить дуже цінне спостереження про ідейний, духовний сенс самої дії прокопування найдавніших лаврських печер. Проте, звернемо увагу на те, як саме копали печери у відповідності до сторін світу: зі сходу на захід та на північ через південь²². Цей рух є відтворенням руху сонця по небу, який відбувається із сходу на захід через південь на північ (у північній півкулі).

Ходіння за сонцем під час різноманітних обрядів було притаманне для давніх слов'ян. Це можна пояснити уявленнями про різне ціннісне значення сторін світу. В основі світобудови перебувало Світове древо (Древо Життя) – аналог хреста. Просторова структура світу давніх слов'ян відповідала його часовій структурі:

²⁰ ‘Отчет о спелео-археологических исследованиях Варязьских пещер Киево-Печерской Свято Успенской лавры 1998 года’, *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*, вип. 27, спецвипуск 10: *Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври*, К., 2012, рис. 2, с. 82.

²¹ ‘Звіт про спелео-археологічні дослідження варязьких печер Києво-Печерської Свято Успенської Лаври. 1999 рік’, *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*, вип. 27, спецвипуск 10: *Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври*, К., 2012, с. 106–107.

²² *Ibid.*, с. 113, мал. 1.

Вперед – схід – ранок – весна
Праворуч – південь – день – літо
Назад – захід – вечір – осінь
Ліворуч – північ – ніч – зима.

“Добрими” напрямками були схід і південь, поганими – захід і північ. Тому починати орієнтацію з “поганого”, північного боку, було неправильно, погано. Висхідним напрямком у слов’ян, як і у багатьох інших народів північної півкулі, був схід, звідки починався день. Недобрим був і рух з півночі на південь, проти ходу сонця: символіка правого та лівого мала величезне значення. Тож, рух посолонь, який відбувався за годинниковою стрілкою, мислився рухом справа наліво (“на ліву руку”): зі сходу на захід та з півдня на північ.

Пошанування сонця було важливою частиною світосприйняття слов’ян. Сонце особливо шанували у двох святах – Купали та Коляди, пристосованих за часом до найважливіших астрономічних подій – сонцестоянь, які в Русі називалися сонцеворотом. Купальські дні були пов’язані з літнім сонцестоянням, а Коляда святкувалася під час зимового повороту сонця. З прийняттям християнства, коли нова релігія адаптувала деякі язичницькі обряди та звичаї, купальські дні були співвіднесені з пам’яттю Йоанна Хрестителя, а Коляда – з різдвяними святками. Як на Коляду, так і на Купалу були обов’язковими різноманітні пісні, ігри та танці, з яких особливо слід відзначити хороводи – рух, який відбувається по колу – “посолонь”, тобто у напрямку добового шляху сонця.

Відзначимо, що згідно з прадавніми віруваннями, завдяки руху по колу утворювався сакральний простір. Так, садиба, українською – “обійстя”, дослівно означає “місце, яке обходять навколо”. Існує гіпотеза, що в праслов’янську епоху поселення будували по колу, звідки й пішло реконструйоване значення старослов’янського слова *объщь*, як “круглий”, або водночас “Космос”. Крім того, у всіх слов’ян зафіксований звичай оборювання поселення магічним колом як засіб відмежування від зла²³.

Традиція прокопувати печери саме посолонь (за рухом сонця) могла мати ще місцеве язичницьке коріння, але ідейна її складова була трансформована у відповідності до християнства. Цікавим прикладом є печерна група в районі Смородинського узвозу середньо-

²³ М. В. Попович, *Нарис історії культури України*, К., 1998, с. 34.

вічного Києва у схилах Кирилівського Яру та Реп'якового Яру (район сучасних Смородинського та Подільського узвозів). Як зазначає відомий дослідник київських печер Т. Бобровський: “За стародавніми переказами, у цій місцевості розташовувалась так зв. «Змієва печера» – помешкання легендарного Змія з давньоруської билини про Добриню Микитича та пізнішої народної казки про Кирила Кожум'яка”²⁴. Спираючись на дослідження цих печер у XIX–XX ст., Т. Бобровський пише, що декілька з них мали подібне планування. Зокрема, одна печера – 50 метрів у довжину, мала конфігурацію у вигляді “двох обертів велетенського равлика”. А подібна до неї печера – 36-ти метрова галерея, мала відгалуження з характерними “гвинтоподібними зворотами праворуч”. Питання про датування цих київських печер досі лишається відкритим. Печери відносять як до доби неоліту (через знахідки того часу), так і до більш пізніх – середньовічних часів²⁵.

Як думаємо, ці печери, які мають дуже давнє походження, могли використовувати протягом багатьох століть. Вони, відобразили певні місцеві ще язичницькі традиції прокопування печер по колу (по спіралі) та посолонь. Ці традиції, вочевидь, ґрунтувалися на прадавніх уявленнях людства, згідно з якими коловий рух (рух по спіралі) відображає рух сонця по небу і взагалі – принцип розгортання Всесвіту. Причому, цей рух мав колосальне сакральне значення “переходу” з проявленого світу у світ духовний і містив у собі ідею воскресіння.

Чудовим прикладом такого бачення є “чарівний пагорб” у Нью Грейндж – самому серці Ірландії. Це стародавнє мегалітичне курганне поховання, збудоване людьми приблизно 5000 років тому, в епоху неоліту (кам'яну добу). У давні часи цей величезний курган з землі та каменів у вигляді напівсфери діаметром 85 метрів та висотою 11 метрів був покритий землею та білою кварцовою галькою. До входу всередину кургану вела 30-ти метрова доріжка. Стіни Нью Грейнджа, як і камінь біля входу, і вівтарний камінь у внутрішній кімнаті прикрашені узорами з кіл та спіралей. У XVIII ст. англійський дослідник Чарлз Валлансі назвав Нью Грейндж “Печерою сонця” – протягом п'яти тисячоліть і досі тут у суцільній темряві народжується Світло. “Лоно Матері-Землі приймає у себе світло Отця-Сонця. У найкоротші дні зимового сонцестояння з 19 по 23 грудня на світанку

²⁴ Т. А. Бобровський, *Op. cit.*, с. 72.

²⁵ *Ibid.*

крізь невеликий вхідний отвір сонячний промінь потрапляє у курган. Він прямує вузьким підземним 12-ти метровим коридором і досягає внутрішньої кімнати. Сонячні промені лише на 14–21 хвилину вихоплюють із темряви вівтарний камінь з потрійною спіраллю”²⁶.

Як вважають, Нью Грейндж був храмом сонця, який суттєво розширює наші знання про прадавні вірування людей. Як і багато інших храмів, він має форму кола. “Внутрішні ніші, розташовані по боках підземного коридору, утворюють хрестоподібну фігуру. А коло з вписаним у нього хрестом – це давній символ прояву Божественного у світі, у тому числі – і пір року, подорожей сонця чотирма важливими точками – днями весіннього та осіннього рівнодень, зимового та літнього сонцестоянь. Коло – символ Божественного вічного, безкінечного. Хід же земної історії висловлює не коло, а спіраль. Це давній знак плінного Часу, символ Переходу. Кожний виток спіралі – кінець одного циклу, і водночас, настання іншого. Спіраль – символ розвитку циклічних форм життя. Загадкова потрійна спіраль – символ постійного відродження життя у Вічному, це минуле, сьогодення та майбутнє чи народження, життя, смерть і нове народження. Душа людини так само проходить крізь цикли смерті та відродження, тому у всіх культурах були ритуали, пов’язані з відродженням душі або в іншому світі, чи в цьому світі, але на новому, більш високому рівні свідомості... А відроджуватися душа може відгукуючись, слідуючи прикладу самого верховного божества – сонця, яке дає не лише закони життя, але робить можливим саме Життя на землі. Колись давно люди усвідомлювали себе частиною єдиного світу, видимого та невидимого, і їм дуже важливо було жити у злагоді, єдності з законами, ритмами та циклами всесвіту”²⁷.

Безумовно, формування комплексу печер Київської лаври було орієнтовано на християнську, а не на язичницьку традицію. У традиції Церкви, що в трансформованому вигляді увібрала в себе архаїчні обрядові релікти, великого значення надано напрямкові літургійного руху, причому цей рух також пов’язаний з сонячним, тільки сонце ототожнене тут із Сонцем Правди – Христом. Прокопування печер за сонцем може бути співвіднесене і з літургійним рухом на Великдень, який за давньою традицією Церкви відбувався саме посолонь.

²⁶ ‘Нью Грейндж. Пещера Солнца’. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.manwb.ru/articles/soul_rest/continents/newgrainge.

²⁷ *Ibid.*

За давніми уявленнями, рух за сонцем у церкві на Великдень уособлював Воскресіння Спасителя. Так, архієпископи Геннадій та Вассіан на підтримку давньої традиції говорили, що оскільки Христос є “Сонце Праведне”, необхідно ходити посолонь, тобто разом з Христом, а не проти Нього: «Солнце праведное Христос на ада наступи и смерть связа и души свободы (мається на увазі Зішестя в пекло, яке зображується на іконах Воскресіння Спасителя), и того ради... исходят (тобто здійснюють хресний хід по сонцю) на Пасху, то же прообразуют на утрени (мається на увазі обхід храму по сонцю з кадиллом на поліелеї під час недільних тропарів)”. Це можна розуміти таким чином: Христос – Сонце Праведне, і коли ми на Великдень святкуємо Його Воскресіння, то символізуємо це ходінням разом із сонцем. У руській учительній літературі можна зустріти думку про те, що коли Христос воскрес, сонце, не заходячи, стояло тиждень. Ця думка відповідає літургійній практиці, оскільки на великодньому тижні кожен день правиться як недільний. Це означає, що сонце у цей день сходить та не заходить, воно являється та не зникає. Великодня служба відповідає сприйняттю Христа як Сонця, яке не заходить²⁸, що є духовним еквівалентом природного сонцестояння, яке з архаїчних часів мало найбільшу серед усіх річних свят пошану у слов’ян.

Асоціація Христа з сонцем і Воскресіння Христового з появою сонця відображена у піснеспівах Страсного тижня. Так, на ранковій службі у Велику суботу співається: “Заходиши под землю, Спасе, Солнце Правды; тем же рождшая ты Луна печальми оскудевает, вида твоего лишаема”. Цьому піснеспіву передуює текст, що співається на повечір’ї у Велику п’ятницю: “Сонце незаходяй, Боже превечный и Творче всех тварей, Господи, како терпиши на кресте, Чистая плачучи глаголаше”²⁹. У слові Кирила Турівського “Про зняття тіла Христового з хреста” читаємо: “Вопяше же Йосиф, глаголя сиче: Сонце незаходяй, Христе, творче всех и тварем Господи! Како пречистем прикоснуса теле твоєм, непрекосновенну ти сущу небесным силам, служащим ти страшно!”³⁰. Отже бачимо, що смерть Христа ототож-

²⁸ Б. А. Успенский, “Хожделение посолонь” и структура сакрального пространства в Московской Руси, *Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси*, Москва, 2006, с. 547.

²⁹ Ф. БУСЛАЕВ, *Исторические очерки русской народной словесности и искусства*, Санкт-Петербург, 1861, т. II, с. 124.

³⁰ И. П. ЕРЕМИН, *Литературное наследие Кирилла Туровского*, Berkeley, 1989, с. 68.

нена з заходженням “Сонця Незаходимого” і, відповідно, Його Воскресіння – зі сходженням сонця. Таке сприйняття відобразилося у Великодній процесії, коли Воскресіння Христа святкували ходінням за сонцем – *разом з Христом та услід за Ним*.

У відповідності з цим баченням, сучасні старообрядці пояснюють ходіння в Церкві за сонцем таким чином: “...ходіння під час хресного ходу за сонцем має нагадувати віруючим земне життя Господа нашого Ісуса Христа, коли Він ходив по землі, у супроводі апостолів та народу, що слідував за Ним. У той час, як усі противники Його, що Його розіп’яли потім, зазвичай виходили назустріч. Коли ми прямуємо до західних дверей – це має нагадувати нам ветхозавітні пророцтва про Христа, немов би у сутінках вечора; коли досягаємо північної частини храму – опівночі – це таємниче Його народження від Діви Марії і надвічне – від Отця без Матері; на східному боці храму, навпроти вітваря – це нагадує нам, немов би ранок – Його життя на землі; а південь – опівдні – Його євангельську проповідь; потім знову захід, немов би вечір – Його страждання та смерть, а північ – Його зішестя в пекло; схід – ранок, вивільнення душ, що чекали на Його пришествя. Йдучи за хресним ходом під сінню хреста та священних хоругв, ми і маємо уявляти собі ходіння Христа на землі і у слід Його – послідовників Його вчення; а це все наводить на роздуми про наслідування святим апостолам і всім подвижникам та мученикам, які прийняли пошану та вінці небесні за неуклінне наслідування Христу. Зрозуміло, що вороги Христа – фарисеї та книжники – не йшли за Ним, а завжди проти Нього. Ось чому і символічно ходіння у хресних ходах має нагадувати християнам про наслідування учням Христа, а не Його ворогам. Тому ми ходимо не проти Сонця – Христа, а по сонцю, тобто за Христом”³¹. Звертаємо особливу увагу, що надсвітові події Різдва Христового та Його Воскресіння співвіднесені тут з північчю та заходом, і про зміст такого бачення ми докладно розповімо далі.

Життя ченця є “ходінням услід за Христом”, що є еквівалентом смерті для світу. Печера, що прокопується та існує як “шлях Христа”, несе в собі ідею буквального вмирання для світу та Воскресіння для духовного життя. На наше переконання, прокопування основного лабіринту найдавніших Варязьких та Дальніх печер Лаври у напрямку

³¹ ‘Крестный ход’. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.katolik.ru/lofiversion/index.php/t981.html>.

схід-захід у символічному плані втілювало думку “шляху Христа”, адже “Сонце Правди” – Христос прийшов зі сходу, та просвітив весь світ аж до Заходу. Цей шлях (шлях Христа та печерних аскетів) є справжнім подвигом, сповненням великих труднощів та скорботи. Подібне бачення прп. Нестор Літописець втілює у Житії прп. Феодосія Печерського. У цьому творі прихід святого зі сходу (з Курська) порівнюється з приходом Христа у світ: “Бысть же родительма блаженнаго преселитися въ инъ градъ, глаголемый Курескъ, князю тако повелѣвшу, паче же реку, и Богу сице изволившу, да и тамо добляго отрока житіє просіяеть, намъ же, яко же есть лѣпо, *от вьстока* деньница изыде, събираючи окрест себе и ины многы звѣзды, ожидающе солнца праведнаго, Христа Бога, и глаголюще: се аз, владыко, и дѣти, яже въспитахъ духовнымъ твоимъ брашномъ...”³².

Якщо схід за середньовіччя уособлював царину світла, “країну живих”, місце райської насолоди, то захід, навпаки, сприймали країною вмираючого сонця. Це місце вічного притулку мертвих, які чекають на Воскресіння та суд. Таким захід уявлявся у давніх народів, а згодом і у християнській Церкві. Вище ми вже говорили про те, що місце пекла на середньовічних мапах розташовувалося саме на заході. Недарма в Єрусалимі на заході від гори Сіон бере початок вузька долина “Синів Енномових” чи знаменита “геєна вогняна”, яка слугувала образом місця вічних страждань – пекла. Вузька, глибока та похмура геєна починалася на південному заході від Сіону, оточувала всю західну частину Єрусалима, слугуючи місцем поховання, чи за словами пророка Єремії “місцем багатьох гробів”. Вони є поховальними склепами-печерами, подібними до киево-печерських “крипт”.

Починаючись на заході Єрусалима, ця “долина смерті” простягалася в далечінь до берегів Мертвого (Содомського) моря, яке нагадувало про прокляті Богом міста – Содом та Гоморру, що провалилися у глибини пекла, та про людей, яких поглинуло сіркове полум’я пекельного вогню. Тому, за Євангелієм, Христос цю долину представляв як образ мороку, скорботи та пекельних страждань. На заході від Єрусалима, поблизу геєни – на горі Голгофі, Спаситель був розпі’ятий – зійшов у пекло та звільнив звідти душі людей, що утримувалися там, починаючи з часів Адама та Єви.

³² Д. І. АБРАМОВИЧ, *Ор. cit.*, с. 22–23.

Знаменно, що сам хресний шлях Спасителя також пролягав із сходу на захід. Процесія, що з давніх часів відтворює цю подію, відбувається у велику п'ятницю в Єрусалимі; вона є складовою частиною богослужіння Страстей Христових, яке включає в себе Несення хреста з кульмінацією – Розп'яттям. Починається хресний хід на сході з Преторії, де Спаситель перебував у заточенні, і прямує на захід до Голгофи.

Ось як описав Преторію ігумен Даниїл: “...есть место, пойдучи мало к востоку лицъ, Преторъ глаголемый: идѣже воиномъ предаша Иисуса и приведоша его къ Пилату, и ту умы Пилатъ руце свои, и рекъ Пилатъ: «чистъ есмь от крови сего праведника, и бивъ Иисуса, предасть воином, да распнуть его. Ту есть темница людская: из той темницы изведе Ангел Апостола Петра нощю...»³³. Преторія, як і більшість святих місць у Палестині, є печерою із вирубленими “лавами”, які нагадують лежанки “крипт” лаврських підземель. Тож, хресний шлях Спасителя, так само, як аскеза преподобних Отців Печерських, співвідноситься з печерою – місцем скорботним та темним.

Хресний шлях Христа зі сходу на захід оспіваний Отцями Церкви. Наприклад, св. Григорій Двоєслов, пояснюючи слова 67 псалму: “Воспойте Богу, возшедшему на запады, Господь имя Ему”, говорить: “Он возшел на запады, когда поправ смерть воскресением”³⁴. Таким чином, і преподобні Отці Печерські, прокопуючи підземні лабіринти, наче прямували услід за Христом – зі сходу на захід, попираючи смерть Воскресінням. Саме завдяки цьому подвигу освячувалася територія новонародженого монастиря, коліскою якого були печери. Темрява та могила перетворювалися на вітар та Рай. Так само, як ганебне місце страти Спасителя – гора Голгофа перетворилася на найсвятіше місце на землі. Прокопування печер у напрямку руху сонця ще і ще раз підкреслювало їхню великодню (смерть Христа та Його Воскресіння) символіку. Створюючись як Свята Гора Голгофа, Гріб Господній – центр світу – “пуп землі”, вони ставали реальним простором Воскресіння Христового, сакральним місцем вічного Спасіння.

³³ *Путешествия русских людей по Святой Земле, часть 1: Путешествие игумена Данилы по святым местам в начале XII-го столетия. Книга, глаголемая странник*, Санкт-Петербург, 1839, с. 38.

³⁴ *Беседа на прор. Иезекииля иже во святых отца нашего Григория Двоеслова, в двух книгах, переведенная с латинского языка на русский архимандритом Климентом*, Казань, 1863, кн. 1, с. 21.

Водночас, прокопування печер було фактичним “накладенням хреста” на землю, що усвідомлювали як її освячення. Рух посолонь, який співвідносили з рухом сонця (із сходу на захід), створював просторовий хрест-свастику із загнутими за годинниковою стрілкою кінцями. Саме така правостороння свастика є солярним знаком, оскільки лівостороння здавна означає рух Землі навколо сонця³⁵.

На Русі одним з імен свастики було “ярга”. Свастику використовували в обрядах та будівництві, у домотканому виробництві: витинанках на одязі, на килимах, нею прикрашали домашнє начиння. Вона була наявна і на іконах. У християнстві цей знак трактувався як “гаммадіон”, тобто хрест, утворений чотирма грецькими літерами “гамма”. До кінця середньовіччя гамматичний хрест був однією з емблем Христа. Вже перші християни зображали його у римських катакомбах. Орнамент з гамматичних хрестів прикрашає склепіння храму Хосіос Лукас у Греції (перша чверть XI ст.), вівтарну апсиду Софії Київської (також перша чверть XI ст.) (мал. 12), стіни храму св. Георгія в Курбіново (XII ст.), західну стіну храму Кахріє Джамі у Константинополі (поч. XIV ст.), архієрейське облачення візантійського періоду та чисельні фрески на Балканах.

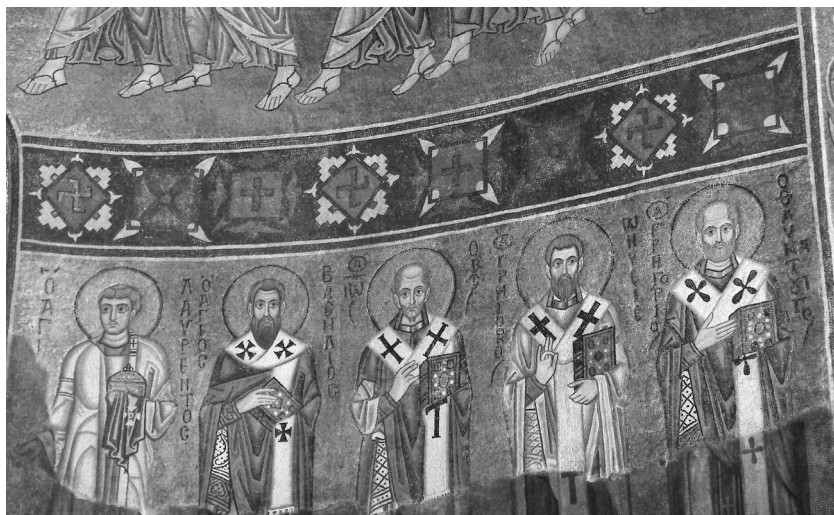
Зображення гамматичного хреста у храмах відповідає його глибокому сакральному значенню. Оскільки у візантійській та руській буквеній цифірі літера “гамма” – це число “3”, відповідно чотири гамми, з яких утворено хрест, складають число “12” – символ Небесного Єрусалима.

Гамматичний хрест здавна співвідноситься з ветхозавітним жертovníком, який є прообразом вівтаря християнського храму³⁶. Так, у чотирьох кутах ветхозавітного жертovníка були встановлені роги, що помазувалися жертвонною кров’ю, яка прообразовувала Кров Христа. Отже, не випадково гамматичні хрести зображені саме у вівтарній частині Софії Київської, причому над “Святительським чином”, адже вони втілюють літургійну символіку.

У плані розуміння ієротопічної концепції печер Київської лаври, хрест – гаммадіон, яким вони є у містичному сенсі, міг спів-

³⁵ ‘Свастика’. Википедия. Свободная энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

³⁶ “‘Пойми время’”. Крест “гамматический”, на Западе “сгux gammata”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ic.-xc-nika.ru/texts/2008/may/frame_n186.html.

Мал. 12. Гаматичні хрести у вівтарі Софії Київської.
Перша чверть XI ст.

відносити печери з Небесним Єрусалимом та означати літургійний чинник їхнього створення.

Висловимо припущення, що копання печер зі сходу на захід усвідомлювали, як накладення хресного знамення справа наліво, тобто так само, як воно здійснюється у Православній Церкві. Що у духовному сенсі могла означати така дія? “Рух зліва направо під час накреслення хреста, – пише Б. Успенський, – можна розуміти... як рух від мороку до світла, від гріха до спасіння, від тимчасового до вічного і т. д. Між тим, рух справа наліво можна розуміти як перемогу над дияволом (який перебуває, як вважають, біля лівого боку людини), як оголошення від зла і т. д... Як у тому, так і в другому випадках людина висловлює свою причетність до Бога, але при цьому в одному випадку роблять акцент на прагненні до Бога, а в іншому – на спасительній та очищувальній дії хресної сили, тобто Божественної енергії... Отже, в одному випадку має місце звернення людини до Бога, а в другому – звернення Бога до людини. У католиків, які хрестяться зліва направо, хресне знамення походить від нас (і звернено до Бога): людина є суб’єктом дії. У православних воно походить від Бога (і звернено до людини): людина є об’єктом дії... В одному випадку висловлене спілкування з Богом. В іншому – прилучення до Бога; в

одному випадку підкреслена направленість до Бога, в другому – перебування з Богом. В одному випадку людина, яка здійснює хресне знамення, символізує прагнення до спасіння, в другому людина, на яку покладається хрест, постає, як об'єкт спасіння (об'єкт спасительної дії хресного знамення), який відчуває дію Божественної благодаті. Інакше кажучи, в одному випадку висловлено шлях до спасіння, а в іншому – результат спасіння³⁷. Тож, прокопування печер Київської лаври посолонь, яке співвідносили з накладенням хресного знамення на людину, фактично було перемогою печерських подвижників над дияволом та огорожею їх від зла спасительною силою Хреста, прилученням аскетів до Бога та їхнім перебуванням з Богом.

Якщо наше припущення про принцип прокопування печер Київської лаври є вірним, то можна реконструювати і етапи створення Близьких печер. Нині на плані ми бачимо, що їх давній лабіринт проходить з півдня на північ. На схід, тобто по праву руку, прямують відгалуження з криптами та церквами. Останні влаштовано виключно у східній стіні галерей. На захід, по ліву руку, прокопано велику звивисту галерею з похованнями – локулами. На північному сході цього комплексу видно ходи та приміщення, що лишилися від тих галерей, що існували тут у давнину, до того, як після 1240 р. тут трапилися численні обвали (мал. 3)³⁸.

У науці висловлено думку, що первісний вхід до Близьких печер перебував не там, де він був влаштований пізніше – на півдні, а з боку Дніпра – на сході³⁹. Гадаємо, що східна ділянка печер і справді могла бути найранішою, оскільки саме у цій частині Близьких печер існує давня традиція локалізувати келію прп. Антонія. До того ж, за результатами археологічних розвідок, у північній частині комплексу розташовувалася зруйнована обвалом руська печерна церква, з розписами мінеральними фарбами на материковій поверхні склепіння⁴⁰.

Відтак, за аналогією з Варязькими та Дальніми печерами, цю ділянку могли прокопувати “посолонь”, тобто зі сходу на захід; пра-

³⁷ Б. А. Успенский, *Крестное знамение и сакральное пространство. Почему православные крестятся справа налево, а католики – слева направо*, Москва, 2004, с. 16–44.

³⁸ Т. А. Бобровський, *Op. cit.*, с. 53.

³⁹ *Ibid.*, с. 54.

⁴⁰ В. М. Колпакова, ‘Нове про лаврські печери’, *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України*, Л., 1995, с. 47–49.

воруч перебували житлові приміщення та церкви, а ліворуч – поховальні споруди. Проте ця ділянка не була основною. Геологічні розвідки прилеглої наземної території показали, що шар піщаника, який потрапив сюди з печер внаслідок їхнього прокопування, є незначним. Можливо, це було викликано тим, що східна частина печер була призначена в основному для життя братії, а під час прокопування Ближніх печер вже утворився наземний монастир – кіновія, тобто печерних аскетів було небагато. Основна ж частина Ближніх печер була призначена для поховань і розпочиналася там, де і зараз – на півдні.

Симптоматично, що південне розташування входу до Ближніх печер також відповідає виявленому нами принципу розбудови сакрального простору печер “посолонь”. У даному випадку Ближні печери, так само як Дальні і Варязькі, копалися з півдня на північ, тож схід опинявся праворуч, а захід – ліворуч. Через це так само, як у храмі, найсвятіші місця Ближніх печер – їхні церкви, розташовувані на сході (по праву руку), а некрополь – на заході (по ліву руку). В основі структури печер, так само, як і в основі православного храму лежав хрест, що був утворений підземними галереями, прокопаними “посолонь”. Отже, поховання в печерах набули великого сакрального значення, такого ж, як поховання у храмі, структуру якого вони відображують.

Знаменно, що напрямок прокопування лаврських печер посолонь, чи за годинниковою стрілкою, відповідає напрямкові розгортання стінописного христологічного циклу у середньовічних православних храмах. На нашу думку, це можна пояснити тим, що печери створювалися як Свята Земля Палестина – місце життя втіленого Бога. У христологічних циклах храмів особливого значення надається подіям земного життя Спасителя, тобто Боговтіленню, яке лежить в основі Викуплення людства та створення Церкви. Центральними подіями Боговтілення є Благовіщення та Різдво Христове – свята, на честь яких створено найдавніші підземні храми Дальніх печер лаври.

Симптоматично, що на відміну від Софії Константинопольської, де підйом на хори здійснюється проти годинникової стрілки, підйом на хори Софії Київської відбувається посолонь. Думаємо, це можна пояснити тим, що знаменитий світський фресковий цикл на стінах веж, який ілюструє укладення династичного шлюбу князя Володимира і візантійської принцеси Анни (ця подія поклала початок хрещенню Русі), читається “як книга” – за годинниковою стрілкою,

так само, як і підкупольний христологічний цикл храму. У такий спосіб подія хрещення Володимира Святославича та Русі була “вписана” в контекст Священної історії.

Попри всі висловлені нами міркування щодо ідейних змістів дії копання печер Київської лаври посолонь, дуже цікавим є їхній напрямок не лише зі сходу на захід, а й саме на північ. Такий вектор розгортання підземель притаманний всім трьом комплексам – Варязьким, Ближнім та Дальнім печерам, а особливо наочним він є у Ближніх печерах, які здебільшого використовували для поховання, а не для життя ченців.

Цікаву інформацію, яка могла б пролити світло на питання причини північного напрямку прокопування лаврських печер ми несподівано знайшли у відомого французького філософа, автора праць з метафізики традиціоналізму, символізму та ініціації – Рене Генона. У своїй книзі “Символи священної науки” цей автор досліджує давні уявлення людства про сонячні та зіркові (полярні) цикли, яким за Середньовіччя надавали величезного значення. Як показав Р. Генон, у давніх традиціях під час посвячення у малі та великі містерії мало місце злиття солярних та полярних циклів, накладення їх один на одного⁴¹.

Такою малою та, згодом, великою містерією була розтягнена у часі дія освячення-обоження преподобних Отців Печерських у процесі їхнього “входу” до печери, далі – її копання, аж до влаштування підземних церков та келій. Саме в келії, яку влаштував для себе подвижник наприкінці процесу копання печерного коридору, припинялася його важка фізична праця, та починалося “споглядання Бога”, що, згідно з традицією ісихазму, відповідає обоженому стану людини. У духовному сенсі, подвижник виходив із темряви печери до Божественного світла, з’єднувався з Богом. Цей стан можна ототожнити з прадавнім вченням про “вихід з ініціатичної печери”, який розглядали як вихід з проявленого світу, або з космосу – до Бога. Згідно з давньою ведичною традицією, цей вихід має здійснюватися крізь отвір, розташований у склепінні, і навіть безпосередньо крізь його зеніт. Ці “верхні двері”, які традиційно називали “втулкою сонця”, а також “космічним оком”, у людському тілі співвідносяться з тім’ям, а на зоряному небі – з Полярною зіркою⁴². Як відомо, це світило вказує на північ, тож у

⁴¹ ГЕНОН РЕНЕ, ‘Символи священної науки. Традиционная символика и некоторые из ее всеобщих применений’, глава 35. ‘Врата солнцестояния’. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.litmir.me/br/?b=92185>.

⁴² ГЕНОН РЕНЕ. ‘Символи священної науки...’ глава 34: ‘Выход из пещеры’.

цьому контексті зрозуміло, чому печери Київської лаври копали у північному напрямку: саме північ сприймали тим місцем, де перебуває “вихід” поза межі проявленого світу – до Бога. Знаменно, що входи до всіх найдавніших келій Варязьких печер, розташовані саме на півночі. Причому, вхід до келії має вигляд невеликого коридору (своєрідних “воріт”), що відділяє келію від печерної галереї.

Відповідно, протилежним виходові має бути вхід, який перебуває на півдні. Цим, як думаємо, можна пояснити не лише напрямок прокопування печер з півдня на північ, а й те, що перші печери – Варязькі є найпівденнішими, а останні печери – Ближні є найпівнічнішими. І взагалі розвиток Києво-Печерського монастиря відбувається з півдня на північ, аж до розбудови на північному пагорбі монастиря з його головним храмом – Успенським собором, або Великою Печерською церквою. Звісно, цьому були й суто прагматичні причини, проте, цей факт не перекреслює символічного значення процесу розбудови Києво-Печерського монастиря, який, вочевидь, сприймали підйомом на гору, або по-слов’янськи “восхождением горе”. Гора у цьому випадку символізувала Бога та Пресвяту Богородицю.

Отже, шлях до Бога уявляли як підняття, або “сходження на Гору” вертикальною віссю (“Ліствицею”), що єднає два полюси – південь (вхід, низ) та північ (вихід, верх, зеніт). Під час переходу від солярної символіки до полярної цю вісь проєктували на зодіакальну площину. У річному циклі півночі та півдню відповідає час зимового та літнього сонцестоянь. А це означає, що вісь, яка єднає південь та північ, у річному циклі відповідає двом сонцестоянням. Як відзначає Р. Генон, “Сонцестояння справді є тим, що можна було б назвати полюсами року; і ці полюси світу часу, якщо можна так висловитися, заміщують тут, через реальну, а зовсім не довільну відповідність, полюси просторового світу”⁴³.

Р. Генон акцентує на тому, що поняття про “двоє воріт сонцестояння” чітко простежується у більшості традицій. Причому, вхідні ворота іноді позначаються як “ворота людей”, “вхід” якими є посвяченням у “малі містерії”, коли посвячуваний ще не долає людського стану. Цим воротам в ісихазмі відповідають початкові та середні ступені духовного сходження подвижника. У сакральному просторі печер Київської лаври – це вхід до печери та її коридор. Ворота ж ви-

⁴³ Генон Рене. ‘Символы священной науки...’ глава 34: ‘Выход из пещеры’.

ходу, навпаки, називаються “воротами богів”, ними відбувається посвячення у великі містерії, та досягнення виходу поза межі проявленого світу – до Бога. Цим воротам в ісихазмі відповідає найвищий духовний рівень, коли подвижник входить у стан “споглядання Бога-Трійці”, себто обожується. У печерах Київської лаври цим “воротам” відповідає вхід до підземної келії, розташований саме на півночі.

Важливим є те, що перші ворота – “ворота людей”, або “ворота входу”, які відповідають півдню та літньому сонцестоянню, водночас перебувають у зодіакальному знаку Рака. Другі ж ворота – “ворота богів”, або “ворота виходу”, які відповідають півночі та зимовому сонцестоянню, перебувають у зодіакальному знаку Козерога. Згідно давній ведійській традиції, зодіакальний знак Козерога є вершиною світу (перебуває посеред неба), а знак Рака – його долівкою, і навіть світом підземним.

Як зазначає Р. Генон, тут “...мова йде про традиційне знання, яке торкається реальності ініціатичного порядку, котра через свій традиційний характер, не має і не може мати жодного хронологічно визначеного джерела... Це – традиційне вчення, яке постійно передавалося у століттях...”⁴⁴. Наприклад, згідно з піфагорійцем Нуменіосом, існує двоє воріт: воротами Рака відбувається падіння душ на землю, а воротами Козерога – сходження душ в ефір⁴⁵.

Ця традиція “двох воріт сонцестояння” є притаманною не лише грекам, а й латинянам, у яких вона була тісно пов’язана з символікою Януса. Янус є той, хто відчиняє і зачиняє ворота річного циклу. Ці ворота є нічим іншим, як воротами зимового та літнього сонцестоянь, пов’язаних з іменами двох Іванів (Янів): зимового – Йоанна Бого-слова, близького до Різдва Христового, та літнього – Йоанна Хрестителя (Івана Купала)⁴⁶.

Подібне бачення було характерним і для русичів. Зокрема, у дуже популярному на Русі “Шостодневі” читаємо про те, що “...на небесах є чотири місця під загальною назвою «кентри», себто точки, кожна з яких має своє особливе ім’я. Одна з них називається «часоблюдець» (схід), друга «захід», є ще одна, що *перебуває посеред неба* [у зеніті] і друга, з *протилежного боку неба, протилежна їй, що про-*

⁴⁴ ГЕНОН РЕНЕ. ‘Символы священной науки...’ глава 36. ‘Символика Зодиака у пифагорейцев’.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*, глава 37. ‘Янус и символика солнцестояния’.

ходить під землею. Астрологи сприймають за одну з частин гороскопа один знак зодіаку. Як ми сказали би, наводячи приклад, це буде Кріос, що означає Овен, посеред неба перебуває Егокера, тобто Козерог, на заході – Зигу, тобто Ваги, з протилежного [зенітові] боку перебуває Каркин, що називається Раком⁴⁷. Як бачимо, у “Шостодневі” знак Козерога перебуває “посеред неба”, а знак Рака – на протилежному йому боці – “під землею”. Знакові Козерога відповідає знак Овна (весіннє рівнодення – схід), а знакові Рака – знак Вагів (осіннє рівнодення захід).

Для того, аби зрозуміти, чому це так, потрібно згадати про ділення річного циклу на дві половини – “висхідну” та “спадну”. Перша – це період руху сонця до півночі, який йде від зимового сонцестояння до літнього; друга – це період руху сонця на південь, який йде від літнього сонцестояння до зимового.

Це бачення річного полярного та сонячного циклів накладалося на денний полярний та сонячний цикли. Так, протягом дня висхідною його половиною є період від опівночі до полудня, а спадною – час від полудня до опівночі. Опівніч відповідає зимі та півночі, полудень – літу та півдню, ранок відповідає весні та сходу (стороні сходу сонця), вечір – заходу сонця (осені) та заходу (стороні заходу сонця). Таким чином, фази дня, як і фази місяця у скороченому масштабі відтворюють фази року. Згідно з християнською символікою, Різдво Христове має місце не лише у зимове сонцестояння, але також і опівночі. Воно, таким чином, перебуває у подвійному співвідношенні з “воротами богів”, які розташовані на півночі (Полярна зірка), у зодіакальному знаку Козерога і відповідають часу зимового сонцестояння. Саме у цьому напрямку і прокопували печери Київської лаври, адже Різдво Христове – Боговтілення, яке відбувається у час зимового сонцестояння, згідно з вірою Церкви, є “воротами Спасіння”, якими людина досягає обоження.

Копання печер не лише з півдня на північ, але й зі сходу на захід, також можна розуміти у цьому ключі. Важливим є і те, що в давнину північ співвідносили з заходом, а схід – з півднем. Так, саме до сходячого сонця, до якого повертаються обличчям, відноситься

⁴⁷ Г. С. БРАНКОВА, Р. А. СИМОНОВ, ‘Астрология в древнерусских списках “Шестоднева” Иоанна Болгарского’, *Философия и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли*, Москва (Наука), 2000, с. 81.

санскритське визначення півдня словом “дакшна”, чи “правий бік”. Тож, саме рухаючись у напрямку до Полярної зірки, тобто на північ, схід опиняється з правого боку, як йому і належить⁴⁸.

Після всього сказаного виникає закономірне запитання: у печерах не видно ані сонця, ані Полярної зірки, то чому ж саме на світила були орієнтовані печери? Відповідь, знову ж таки – у прадавніх традиціях людства, які своєрідно переломилися у християнстві і найглибше – у Православній традиції ісихазму, яку практикує православне чернецтво. Справа у тому, що з давніх давен у людей існувало уявлення про реальне – видиме та духовне, невидиме звичайними очима сонце. Так, здавна вважали, що “кульмінація” видимого сонця припадає на південь, тоді як “кульмінація” “духовного сонця” має місце саме опівночі – коли темрява найбільша (так само, як у печері). Ось чому говорять, що посвячені у “великі містерії” давнини “споглядали сонце опівночі”. З цієї точки зору, ніч уособлює вже не відсутність чи недостачу світла, але його стан непрояву, що відповідає вищому значенню морока, або чорного кольору, як символу непрояву⁴⁹. Згідно з традицією ісихазму – це той “морок Богослов’я”, в який входить подвижник на найвищих щаблях духовного розвитку, пройшовши крізь двоє воріт посвячення.

Аби не бути голослівними, наведемо вчення про два сонця та про двоє воріт Раю, великих ісихастів – Симеона Нового Богослова (949–1022) та його учня – прп. Никити Стифата (1005–1090). Вони жили у період заснування і первісної історії Києво-Печерського монастиря. Обидва святих були ченцями константинопольського Студійського монастиря, який мав значний вплив на Києво-Печерську обитель⁵⁰. Якщо прп. Никита творив свій подвиг у Студійській обителі протягом всього життя, то прп. Симеон перебував там лише на початку свого чернечого шляху. Вигнаний звідти з причини нерозуміння студійськими ченцями висоти його духовного подвигу, прп. Симеон довгий час (980–1005) був ігуменом монастиря св. Маманта. Саме там до святого прийшла відомість⁵¹. Знаменно, що ця обитель

⁴⁸ Генон РЕНЕ, ‘Символы священной науки...’ глава 35: ‘Врата солнцестояния’.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ А. М. ПЕНТКОВСКИЙ, *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*, Москва, 2001.

⁵¹ Василий (Кривошеин), архиепископ, *Преподобный Симеон Новый Богослов (949–1022)*, Нижний Новгород, 1996, с. 30–48.

мала для русичів особливе значення. Судячи з повідомлень “Повісті врем’яних літ”, монастир та церква св. Мамаи чи Маманта була обов’язковим пунктом зібрання, організації і навіть перевірки русичів перед їхнім входом у Константинополь. Саме в цьому монастирі перед тим, як вступити у Царград, зупинялися руські купці. Звідси, згідно русько-візантійських договорів 907 та 945 рр., русичів групами по 50 осіб у супроводі “царева мужа” вводили у столицю Візантійської імперії⁵². Не виключено, що вчення прпп. Симеона Нового Богослова та Никити Стифата про два сонця та про двоє воріт Раю було відоме на Русі, і у Києво-Печерському монастирі, зокрема.

Говорячи про два сонця – природне та духовне, прп. Симеон Новий Богослов зазначає: “Бог від початку створив два світи – видимий та невидимий. . . У двох світах, відповідно, сяють два сонця – одне чуттєве, а інше – мислене. І чим для видимого та чуттєвого є сонце, тим самим для невидимого та мисленого є Бог, тому що Він є і зветься Сонцем правди. Ось чому, відповідно до цього, [існує] два сонця – одне чуттєве і одне мислене, як і два світи. . . Один з двох світів, тобто чуттєвий, і те, що в ньому, освітлюється цим чуттєвим та видимим сонцем; інший, тобто розумовий, і те, що в ньому, освітлюється мисленим Сонцем правди. Отже, чуттєве освітлюється чуттєвим, а мислене – мисленим, окремо одне від одного, абсолютно не маючи одне з одним жодного єднання чи знакомства чи спілкування – ані мислене з чуттєвим, ані чуттєве з мисленим”⁵³. Виходячи з вчення прп. Симеона Нового Богослова, чим вище людина піднімається у своєму духовному сходженні, тим менше вона звертає увагу на сонце чуттєве, і тим сильніше сяє для неї сонце мислене – Бог. Так само, заглиблюючись у темряву печери – подалі від сонця чуттєвого, подвижник мірою свого духовного вдосконалення все більше осяюється Сонцем правди – Христом.

З вченням прп. Симеона Нового Богослова про два світи і про два сонця перегукується вчення про двоє врат Раю учня та послідовника прп. Симеона – прп. Никити Стифата. Цей святий у своєму трактаті “Про Рай” розрізняє двоє воріт, перші з яких ведуть у Царство Небесне, а другі – у Царство Боже. До визначення двох воріт Раю прп. Никита Стифат звертається двічі, в главах 30–33 та главах 49–

⁵² Полное собрание русских летописей, т. 2. *Ипатьевская летопись*, Москва, 2001, стлб. 22, 37.

⁵³ *Преподобный Симеон Новый Богослов. Преподобный Никита Стифат. Аскетические сочинения в новых переводах*, Санкт-Петербург, 2011, с. 43.

55⁵⁴. Перші ворота, згідно з Никитою, – це “божественне смирення”, і розташовані вони на заході. Другі ворота розташовані на сході, вони – “досконала любов”, яка тих, що проходить ними, виводить в “уділи Царства Божого”. Згідно з прп. Никитою, за першими воротами перебуває Царство Небесне, “запашний рай Церкви Його (Бога – Авт.)”. У контексті вчення прп. Никити, тут можна здобути простір для “практичної філософії”, яка означає аскетичну практику “умного чернечого ділання”. На цій “рівнині практичної філософії”, у просторі Рая Царства Небесного насаджені два дерева: Древо Життя та Древо Знання. Древо Життя дає плоди містичного богослов’я, а Древо Знання дає плоди споглядання⁵⁵.

У традиції ісихазму – це “морок богослов’я”, в яке входить подвижник, що досяг духовної досконалості. Саме цей “морок” уособлює печера, яка не лише є темною сама по собі, а й яку копають, наче доводячи до найбільшої темряви подалі від входу, відкритого на схід сонця. Цей напрямок прокопування печери у морок (у земному плані), водночас є напрямком до Божественного світла (у плані духовному), він йде на північ – до зимового сонцестояння, коли відбувається найсвітліша подія всієї земної історії – Різдво Христове.

Як думаємо, вхід у печеру та північно-західний вектор її прокопування можна порівняти з входом у перші ворота, що перебувають на заході. Копаючи печеру, подвижник наче досягає цих західних воріт і входить ними: це ворота смирення та важкого духовного подвигу, що виводять людину до Царства Небесного. Тоді як вхід у келію (церкву) та перебування у стані споглядання Бога можна порівняти з проходженням других воріт – “Божественної любові”, що перебувають на сході та виводять людину до Царства Божого.

Цікавим є ще один аспект, на який ми ще не звертали увагу. Прокопування печери зі сходу на захід та з півдня на північ – рух подвижника “услід за сонцем” і за Сонцем Праведним – Христом, є, фактично, його вмиранням для світу. Так само, сонце “вмирає”, рухаючись від літнього сонцестояння до зимового. Так само, Сонце Правди – Христос, жертвуючи Собою заради Спасіння світу, вмирає на Хресті. Але у печерах мало місце не лише вмирання подвижника,

⁵⁴ “Преподобный Никита Стифат. Тракта́т о Рае”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://azbyka.ru/otechnik/Nikita_Stifat/traktat.

⁵⁵ *Ibid.*, глава 30–31.

а й його воскресіння для життя вічного. Цьому останньому періоду відповідало усамітнення аскета у підземній келії, де він, облишивши важкий тілесний подвиг прокопування печери, перебував у спогляданні Бога, у стані обоження. Особливого значення у цьому сенсі набували печерні церкви, де ідея споглядання Бога подвижником, що досяг духовного вдосконалення, набувала особливо глибокого звучання.

Згідно з логікою прокопування підземних галерей, найдавнішим храмом Дальніх печер Київської лаври була церква Різдва Христова, влаштована найближче до давнього входу в печери (мал. 2, № 9). Храм, де здійснюються Таїнства, є найважливішою спорудою монастиря і неможливо собі уявити, що церква була влаштована через довгий час після заснування печер. Присвята найпершого храму печер Різду Христовому відповідала всім виявленим нами вище змістам прокопування печер і значенню цієї надсвітлової події, що лежить в основі Боготілення. До того ж, така присвята співвідноситься з практикою прощі до Святої Землі, згідно з якою, Віфлеєм з печерою Різдва Христового був першим святим місцем, яке прочани відвідували після Єрусалима.

Так само, як Назарет з Благовіщенським сакральним комплексом розташовується на значній відстані від Єрусалима і є кінцевим пунктом християнської прощі, Благовіщенська церква Дальніх печер перебуває на значному віддаленні від давнього входу в підземелля.

У науці існує припущення, що Благовіщенська церква Дальніх печер була створена не раніше XV ст. Такий висновок зумовлений тим, що цей печерний храм має “неканонічну орієнтацію” – з півночі на південь, а також тим, що у стінах, прилеглих до Благовіщенської церкви печерних галерей, були зафіксовані поховання XV–XVIII ст.⁵⁶

Логіка таких висновків є абсолютно незрозумілою. Невідомо, чому “неканонічна орієнтація” могла з’явитися не раніше XV ст., а не в будь-який історичний період. Не можуть бути доказом пізнього датування Благовіщенської церкви і поховання XV–XVIII ст., здійснені в прилеглих до храму підземних коридорах. Як показали археологічні дослідження, у києво-печерській поховальній практиці повсякчас зустрічаються випадки різночасових підзаховань. Отже, Благовіщенська церква, так само, як і церква Різдва Христового, належить до первісної історії Дальніх печер. Примітно, що києво-печерський чернець Афанасій Кальнофойський у своїй “Тератургімі” (XVII ст.)

⁵⁶ Т. А. Бобровський, *Op. cit.*, с. 51.

говорить про те, що Благовіщенська церква була влаштована ще святими Отцями.

Натомість, південно-східна орієнтація підземних храмів Дальніх печер, певно, мала не випадковий, а системний характер. Судячи зі зведених планів цих підземель, давня церква Різдва Христового, так само як і Благовіщенська церква, була обернена на південний схід. Лише у 60–70-х рр. XVII ст. її було переорієнтовано на північний схід (мал. 2, № 12). Цікаво, що печерна церква прп. Феодосія, яка виникла раніше цих перепланувань (1638 р.), услід за Благовіщенською церквою та церквою Різдва Христова також орієнтована на південний схід (мал. 2, № 33). У “неканонічній” орієнтації церков Різдва Христового та Благовіщенської можна припускати просту помилку, спричинену відсутністю спеціальних приборів для орієнтації під землею за середньовіччя. Проте для XVII ст., коли влаштовувалась церква прп. Феодосія, така помилка є незрозумілою. Найвірогідніше, “неканонічний” напрямок приміщень давніх печерних церков аж ніяк не міг бути спричинений невмінням прпп. Отців орієнтуватися під землею.

Те, що вівтар православного храму має бути орієнтований на схід, було загальним і обов’язковим правилом у всі епохи становлення руської архітектури ще з часів Візантії. До того, як широке розповсюдження отримав компас, спрямування на схід більшість людей сприймали як напрямок на схід сонця. А сонце через нахил земної осі сходить точно на сході лише два рази на рік, у дні весняного та зимового рівнодень, коли азимут сходу – 90 градусів. У цілому еволюцію азимута сходу можна описати так: у день весіннього рівнодення (21 березня) сонце сходить точно на сході, потім воно у міру подовження днів сходить все ближче і ближче до півночі (і, відповідно, проходить небом через південь все більший і більший шлях), згодом сонце досягає крайньої північної точки у день літнього сонцестояння (22 червня). Потім у міру скорочення дня, сонце сходить все далі і далі на півдні, знову проходить схід у день осіннього рівнодення (23 вересня), і далі продовжує схилитися на південний схід, досягає крайньої південної точки у день зимового сонцестояння, і далі процес повторюється.

Отже, як думаємо, південно-східний напрямок вівтарів найперших підземних храмів Києво-Печерської лаври, присвячених Боговтіленню (Різду Христовому та Благовіщенню Богородиці), орієнтовані

на південний схід – себто на точку зимового сонцестояння, на яке припадає Різдво Христове. Саме тут, на думку тих, хто копав печери, перебувають другі врата ініціації, що виводять людину до Царства Божого – до обоження, себто єднання з Богом. Оскільки перебування у підземному храмі або келії відповідає не лише смерті подвижника для світу цього, але й народженню його для життя вічного, то різдвяні змісти печери плавно перетікають і у великодню ідею: печера стає не лише Віфлеємською печерою Різдва, але й печерою Гробу Господнього, де сталося Воскресіння Христа. Обидві печери – Віфлеємська та Гробу Господнього, символізують “другі врата” – перехід у вічність та досягнення Спасіння. Недарма, як ми показали вище, Великодні обряди відбувалися посолонь, а сама великодня відправа символізувала сонце, що стоїть в одній точці і не заходить, що є явною паралеллю з зимовим сонцестоянням. Таким чином, подвижник, копаючи печери, входив у Царство Небесне (досягав Спасіння), проходячи крізь другі врата ініціації, що перебувають на північному заході, та обернені на південний схід – зірдаки приходить у світ Христос, відбувається Боготілення, яке в одній сакральній точці сходиться з Воскресінням Христа. Як ми знаємо, саме вітвар символізує водночас і Віфлеємську печеру і печеру Гробу Господнього. Тож, прокопування печер є своєрідним “шляхом до вітваря”, і, навіть, входженням у нього, з яким співвідноситься Спасіння. У традиції ісихазму цей шлях є послідовним проходженням крізь двоє воріт: Царства Небесного та Царства Божого.

Не викликає сумніву, що печери створювали за тими ж середньовічними ідейними принципами, що й розбудову середньовічного Києва. Цікаво, що за Золотими воротами середньовічного Києва з Благовіщенською церквою над ними, також було “закріплене” місце саме на південній околиці міста, адже саме через них потрапляли до Києва, йдучи з Палестини, уособленням якої була Свята Гора Сіон. Згідно з ветхозавітними пророцтвами, Христос має прийти з півдня та “від Гори”. Як говорить Господь устами пророка Авакума: “Бог іде від Феману, і Святий від Фарану гори” (Ав. 3:3). Слово “Феман” у Біблії означає “південь”, “південні країни”. Так називалося місто в Ідумеї, жителі якого – феманитяни славилися своєю мудрістю. Пророцтво Авакума про прихід Месії розглядали в контексті історії Русі, куди вчення Христа прийшло з півдня, з Візантії. Таке розуміння пророц-

тва зустрічаємо у давній службі св. Володимиру Хрестителю, де читаємо: “пророк Авакум розумними очима передбачив, Господи, пришестья твоє, та вигукував: від Півдня прийде Бог!”

Знаменно, що Золоті ворота Константинополя так само, як і київські, перебували на південній околиці міста. І в Києві, і в Константинополі Золоті ворота уособлювали тріумфальний в’їзд, яким до міста входив імператор (князь). Царя земного за Середньовіччя сприймали намісником Царя Небесного – Христа. Отже, розташування головних воріт Києва та Константинополя означало входження Христа до цих міст з півдня. Тріумфальний в’їзд до Києва та Константинополя ототожнювали з Золотими воротами Єрусалима, крізь які увійшов до Святого града Христос, а початок Спасіння, ознаменований святом Благовіщення, пов’язували з півднем – Святою горою Сіон, що є одним з прообразів Богоматері. Отже, так само, як Золоті ворота Константинополя та Золоті ворота Києва з надбрамною церквою Благовіщення, вівтарі найдавніших підземних церков Києво-Печерської лаври – Благовіщенської та Різдва Христового – були орієнтовані на південний схід, тобто назустріч Богові, Який приходить не тільки зі сходу, але й з півдня.

Maryana Nikitenko (PhD in History, leading researcher at the Research Department for the Study of the Artistic Heritage of the National Conservation Area “Kyiv-Pechersk Lavra”).

Sacral Contents of the Caves of the Kyiv-Pechersk Lavra.

Abstract. The article considers the specifics of planning the famous caves of the Kyiv Lavra. Conclusions were made about the deep ideological and symbolic factors of the action of digging caves, which led to their unique structure. It is shown how the caves were perceived by those who created them – the Venerable Fathers of early Kyiv-Pechersk Monastery. Everywhere the prism of this perception to some extent illuminates the mental paradigms that prevailed in the early Kyiv-Pechersk Monastery.

Keywords: monasticism, hesychasm, Kyiv-Pechersk Lavra, caves.

Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу
зарубіжних джерел з історії України
Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ПОЛЬСЬКИЙ ВЕКТОР ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ВЕРСАЛЬСЬКОГО КАБІНЕТУ В 2-й ЧВЕРТІ XVIII ст.: КОНЦЕПЦІЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ

Дослідження основних напрямів зовнішньої політики Французького королівства в епоху Нового часу засвідчує, що вона будувалася навколо антагонізму між Францією та Австрією. Гостре суперництво між обома країнами за гегемонію на континенті, що розпочалося під час правління Франциска I Валуа (1515–1547) та тривало близько двох з половиною століть аж до “Дипломатичної революції” 1756 р., з часом втягнуло усі провідні країни Європи. У цій боротьбі Франція опиралася на так званий “Східний бар’єр”, до якого входили Швеція, Польща та Османська імперія. У разі виникнення військового конфлікту з Австрією ці три держави були готові атакувати Габсбурзькі володіння, змушуючи австрійців розділити свої сили і тим самим послабити їх¹.

Система “Східного бар’єру” ефективно діяла аж до початку XVIII ст., коли співвідношення сил в Європі кардинально змінилося не на користь Франції. З одного боку, війна за іспанську спадщину (1701–1714) не принесла французькій короні бажаних результатів. Хоч Версальському кабінету і вдалося зберегти іспанський престол за Філіпом V Бурбоном (1700–1746), а, отже, перетворити Іспанію з ворога на союзника, але Утрехтський (1713) та Раштатський (1714) мирні договори, що офіційно завершили війну, остаточно перекреслили французькі плани щодо встановлення гегемонії на континенті.

¹ L. WOLFF, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, California (Stanford University Press), 1994, p. VI.

Після 1714 р. Франція була вже не провідною, а тільки однією з великих держав Європи².

Отже, політичну ситуацію, що склалася в Європі в середині 20-х рр. XVIII ст., не можна назвати сприятливою для Французького королівства. З одного боку, ворожа до Бурбонів Австрія після укладення союзу з Росією змінила баланс сил на свою користь. З другого боку, традиційні союзники французької корони – Швеція, Польща та Туреччина були ослаблені як поразками на міжнародній арені, так і невдалою внутрішньою політикою.

Основна ціль французької зовнішньої політики залишалася незмінною – обмеження габсбурзької могутності. Для досягнення цієї мети французький уряд здійснив спробу дещо видозмінити систему своїх союзів. У відповідь на вже згаданий вище австрійсько-іспанський альянс герцог де Бурбон вирішив зміцнити зв'язки з Англією та Пруссією, утворивши Ганноверську лігу 3 вересня 1725 р.³ Європа розділилася на два табори, що активно зміцнювали свої сили шляхом пошуку союзників. У результаті до Франції приєдналися Голландія, Данія та Швеція. Але повномасштабної європейської війни вдалося уникнути завдяки зусиллям кардинала де Флері (1653–1743), прем'єр-міністра Франції в 1726–1743 рр., який зміг переконати європейських монархів вирішити непорозуміння мирним шляхом на загальному конгресі в Суассоні⁴. Слід зазначити, що постать кардинала де Флері багато в чому знакова для французької історії XVIII ст., адже від моменту його призначення на посаду прем'єр-міністра та аж до самої смерті фактично він керував внутрішньою та зовнішньою політикою королівства, в той час як Людовік XV віддавав перевагу полюванню та кінним прогулянкам⁵.

² В. АДАДУРОВ, *Історія Франції: королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття)*, Л. (ВД “Український Католицький університет”), 2002, с. 280.

³ *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Prusse*, avec une introduction et des notes par A. WADDINGTON, Paris (Germer Ballière et Cie), 1901, p. LXX.

⁴ *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Autriche*, avec une introduction et des notes par A. SOREL, Paris (Germer Ballière et Cie), 1884, p. 237.

⁵ *Knaurs Weltgeschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart*, [K. BRANDI, H. GÖRING, J. HALLER u. a.]; hrsg. von K. VON MÜLLER und P. ROHDEN, Berlin (Th. Knauer Nachf.), 1935, S. 567.

Розрахунок на Англію та Пруссію як імовірних союзників виявився марним. Ще в жовтні 1726 р. прусський король Фрідріх Вільгельм I (1713–1740), сподіваючись добитися визнання своїх спадкоємних претензій на Юліх та Берг, уклав таємний союз з Карлом VI Габсбургом (1711–1740) про взаємодопомогу у випадку війни. А через п'ять років після тривалих переговорів між англійцями та австрійцями був підписаний Віденський договір (1731), в якому Великобританія визнала “Прагматичну санкцію”. Натомість Габсбурзький дім зобов'язувався не віддавати заміж спадкоємницю престолу Марію-Терезію за принца з великими родовими володіннями⁶.

Оскільки діяльність Ганноверської ліги виявила значні суперечності між її учасниками і ненадійність Англії та Пруссії як союзників, французький уряд вирішив повернутися до традиційного напрямку зовнішньої політики – утворення сильного “Східного бар'єру”, який міг би одночасно загрожувати габсбурзьким землям і стримувати експансію Росії. Але якщо в Оттоманській Порті французькі впливи все ще залишалися домінантними, то в Швеції та Польщі необхідно було вести постійну дипломатичну боротьбу з Російською імперією.

Тактика, яку застосовувало Французьке королівство в нових історичних умовах для зміцнення і збереження власного впливу на польській політичній арені, була сконцентрована довкола династичної політики та шлюбних альянсів. Після утворення австрійсько-російського союзу перше зіткнення інтересів Франції та Росії відбулося саме на теренах Речі Посполитої. Версальський кабінет хотів, аби на зміну королю Августу II, який у своїй закордонній політиці схилився до співпраці з Петербургом, прийшов монарх з профранцузькою орієнтацією. Найбільш відповідним претендентом на цю роль був колишній польський король Станіслав Лещинський (1704–1709; 1733). Кандидатура останнього з'явилася в міжнародних планах Версальського кабінету завдяки одруженню Людовіка XV з донькою С. Лещинського Марією 5 вересня 1725 р. Цей союз, що на початках викликав осуд та був розцінений як мезальянс у колах французької аристократії⁷, передбачав

⁶ Е. Цьолнер, *Історія Австрії*, пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук, Л. (ВД “Літопис”), 2001, с. 261–262.

⁷ С. GRELL, ‘Par delà l’ “Allemagne” : le Royaume de Pologne dans la géographie politique et dans le jeu diplomatique de la France entre XVIe et XVIIIe siècles’ [in:] *La France, l’Allemagne et la Pologne dans l’Europe moderne et contemporaine (XVIe–XXe s.)*, Poznan (Instytut Historii), 2003, p. 21.

якнайскоріше народження спадкоємця трону. Адже смерть Великого Дофіна – єдиного законного сина Людовіка XIV (1643–1715), а також батьків та старшого брата майбутнього Людовіка XV, призвели до того, що колись чисельний рід французьких Бурбонів був на межі зникнення. А тому, оскільки король Франції не міг бути одружений зі звичайною шляхтянкою, Марія Лещинська мала стати донькою правлячого монарха⁸.

Хоча, варто відзначити, що на початках підтримка кандидатури колишнього польського короля в урядових колах королівства не була такою однозначною. Зокрема, державний секретар та міністр закордонних справ маркіз де Шовелен (1685–1762) пропонував “повністю пожертвувати С. Лещинським” та зосередити зусилля французької дипломатії на зближенні з Августом II, підтримці саксонської династії на польському престолі і таким чином не тільки встановити домінуючий вплив у Речі Посполитій, але і здобути сильного союзника в німецьких землях. Але цей план не був підтриманий ні Людовіком XV, ні кардиналом де Флері⁹.

Версаль почав задалегідь готуватися до боротьби за польський престол: у 1729 р. до Варшави направили нового посла маркіза де Монті (1681–1738), який отримав вказівку зробити все можливе, щоб король Станіслав мав перевагу над іншими кандидатами¹⁰. Він мав не тільки забезпечити підтримку польського народу, але і завадити Августу II встановити спадкоємність корони на користь свого сина чи його наступників¹¹. З цією метою з державної казни було виділено близько чотирьох з половиною мільйонів ліврів¹².

⁸ *Mémoires et journal inédit du marquis d'Argenson, Ministre des affaires étrangères sous Louis XV*, publiés et annotés par M. LE MARQUIS D'ARGENSON, Paris (Chez P. Jannet), 1857, t. II, p. 45.

⁹ В. ГЕРЬЕ, *Борьба за польский престол в 1733 году: историческая диссертация, составленная по архивным источникам*, Москва (Типография “В. Грачева и К^о”), 1862, с. 405–406.

¹⁰ *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Pologne*, avec une introduction et des notes par L. FARGES, Paris (Germer Ballière et Cie), 1888, t. II, p. 13.

¹¹ I. DMYTRYCHYN, *Grégoire Orlyk: un cosaque ukrainien au service de Louis XV*, Paris (L'Harmattan), 2006, p. 82.

¹² A. McCANDLESS WILSON, *French Foreign Policy during the Administration of Cardinal Fleury (1726–1743). A Study in Diplomacy and Commercial Development*, Cambridge; London (Harvard University Press), 1936, p. 241.

Активізація діяльності французької дипломатії була пов'язана з тим, що суперники Французького королівства – Австрія та Росія мали свої плани щодо персони наступного короля Польщі. Їхнім кандидатом був спадкоємець Августа II на саксонському троні, його син Фрідріх Август, який, як і його батько, прагнув отримати польську корону. В обмін на російську підтримку він віддав Курляндію в розпорядження фаворита імператриці Анни Іванівни (1730–1740) Ернста Бірона (1690–1772)¹³, тоді як австрійську допомогу забезпечив ще Август II, визнавши в 1732 р. “Прагматичну санкцію”¹⁴. До того ж з Габсбургами його поєднували ще і родинні зв'язки – шлюб з ерцгерцогинею Марією Жозефіною, донькою імператора Йосифа I (1705–1711)¹⁵.

Австрія та Росія безпосередньо межували з Польщею та могли в будь-який момент перетнути кордон багатотисячною армією, тоді як перекинути французькі війська на польські землі без перешкод можна було тільки морським шляхом. Віддаленість Франції від Речі Посполитої ставила перед Версалем завдання шукати союзників більш територіально наближених до польських земель. Зважаючи на це, французькі дипломати та урядові агенти розвернули бурхливу діяльність у пошуках союзників, які б підтримали С. Лещинського не тільки дипломатично, але й за допомогою зброї.

Серед держав, які могли справитися з цим завданням, Швеція все ще не відновила сили після Північної війни, а Пруссія переслідувала абсолютно відмінні від французьких цілі щодо Польщі. Якщо Версальський кабінет був зацікавлений у сильній Речі Посполитій, то Фрідріх Вільгельм I Гогенцоллерн (1713–1740), навпаки, розраховував збільшити територію свого королівства за рахунок польських земель¹⁶. До того ж Пруссія схилилася до підтримки саксонського курфюрста, але тільки за умови територіальних поступок на її користь та визнання Польщею королівського титулу за Фрідріхом Вільгельмом I¹⁷.

¹³ *Западные окраины Российской империи*, [Л. А. БЕРЕЖНАЯ и др.] Москва (Новое литературное обозрение), 2006, с. 65.

¹⁴ R. KANN, *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918*, Berkeley (University of California Press), 1974, p. 93.

¹⁵ *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Autriche*, p. 243.

¹⁶ A. VANDAL, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV: la mission du marquis de Villeneuve (1728–1741)*, Paris (Librairie Plon), 1887, p. 188.

¹⁷ С. СОЛОВЬЕВ, *История России с древнейших времен*, под. ред. Л. ЧЕРЕПИНИНА, Москва (Издательство социально-экономической литературы), 1963, т. 19–20, с. 338–339.

Як наслідок, не бажаючи воювати ані з Францією, ані з Росією та Австрією, Пруське королівство вирішило зберігати нейтралітет. Тому єдиною країною, яка була задекларованим суперником Відня та Петербурга, розташовувалася на недалекій відстані від Речі Посполитої та мала в своєму розпорядженні значний військовий потенціал, залишалася Османська імперія. За умови здобуття турецької підтримки Версаль міг розраховувати і на військову могутність васального до Порту Кримського ханства.

Перед послом у Константинополі маркізом де Вільньовом (1675–1745) ставилося завдання схилити симпатії турецьких урядовців на користь С. Лещинського, а у випадку втручання росіян чи австрійців у польські вибори спровокувати османів до військової акції. Водночас Версаль направив до Бахчисарая перших консулів, метою яких було встановлення з кримським ханом прямих дипломатичних відносин без посередництва Туреччини¹⁸.

Слід зазначити, що Франція не нехтувала і союзами з країнами Західної Європи, хоча формування коаліції вона розпочала надто пізно – 26 вересня 1733 р. була досягнута домовленість із Сардинією, а 7 листопада того ж року – з Іспанією. В той самий час французькі дипломати змогли переконати Англію та Голландію зберігати нейтралітет¹⁹.

З відбуттям 22 серпня 1733 р. С. Лещинського до Варшави події почали розгортатися дуже стрімко. Вже 12 вересня на засіданні сейму його було обрано королем. Але російські війська, які ще наприкінці серпня увійшли в Литву під командуванням ліфляндського губернатора генерала Петра Лассі (1678–1751), змусили новообраного монарха покинути Варшаву та осісти в Данцигу. 5 жовтня саксонського курфюрста обрали польським королем під ім'ям Августа III (1733–1763), а 10 жовтня Франція оголосила війну²⁰. Не маючи змоги дістатися польських земель суходолом, Версальський кабінет вирішує направити на допомогу своєму кандидату до Данцига флотилію лише з півтора тисячами чоловік морського десанту. Ці незначні сили були

¹⁸ С. Андреева, 'Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі' [в:] *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, Запоріжжя (Просвіта), 2004, вип. XVIII, с. 18.

¹⁹ Е. СІЕŚЛАК, *Stanisław Leszczyński*, Wrocław; Warszawa; Kraków (Zakład Narodowy imienia Ossolińskich), 1994, s. 124.

²⁰ А. McCANDLESS WILSON, *Op. cit.*, p. 243–244.

розбиті переважаючими російськими військами, а саме місто, яке було заблоковане як з суходолу, так і з моря, капітулювало в червні 1734 р. С. Лещинський втік до Копенгагена, а де Монті ув'язнили та протримали в російському полоні до 1736 р.²¹

Проте на італійському театрі бойових дій французькі війська на чолі з маршалом де Вілларом (1653–1734) захопили Мілан, а їхні союзники іспанці окупували Неаполь та Сицилію, що належали Габсбургам. Фактично військові дії завершилися в 1735 р., але остаточний мир було підписано лише в листопаді 1738 р. у Відні. Згідно з договором, саксонський курфюрст Фрідріх Август II офіційно визнавався всіма сторонами конфлікту королем Польщі під іменем Августа III, а С. Лещинський, у свою чергу, відмовлявся від будь-яких прав на престол та отримував у своє володіння герцогство Лотарингію, яке після його смерті відходило французькій короні. Взамін Версальський кабінет визнав “Прагматичну санкцію”²². Віденський мирний договір став одним з найвдаліших компромісів у європейській дипломатичній історії: Австрія була задоволена визнанням “Прагматичної санкції”, тесть Людовіка XV отримав герцогство, а Франція повністю оволоділа своїми етнічними землями²³.

Поряд з територіальною віддаленістю Французького королівства від польських земель однією з найважливіших причин поразки С. Лещинського була нерішучість Османської імперії. Порта зволікала розпочинати війну проти Росії через черговий конфлікт з Іраном (1730–1735), в ході якого турки зазнали важких втрат, а також загинув запеклий прихильник профранцузького напрямку в зовнішній політиці великий візир Топал Осман-паша²⁴. Незважаючи на всі спроби де Вільньова прискорити початок османської збройної акції, Туреччина оголосить війну Росії лише в 1736 р.

Хоча французький кандидат і не втримався на троні, війну за польську спадщину не можна вважати абсолютною поразкою Версальського кабінету. Так, офіційні дипломатичні відносини з Польщею були

²¹ G. DE FLASSAN, *Histoire générale et raisonnée de la diplomatie française ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'à la fin du règne de Louis XVI*, Paris (Treuttel et Würtz), 1811, t. V, p. 71–72.

²² R. KANN, *Op. cit.*, p. 94–95.

²³ A. MAUROIS, *A History of France*, trans. by H. L. BINSSE, London (Minerva Press), 1968, p. 239.

²⁴ A. VANDAL, *Op. cit.*, p. 213.

розірвані, а отже відновлення “Східного бар’єру” відкладалося на невизначений термін, оскільки Річ Посполита опинилася на довгі роки в майже цілковитій залежності від Петербурзького двору. Але французькій короні та її союзниці Іспанії вдалося не тільки нанести австрійському війську низку відчутних поразок, але й приєднати нові території, відібравши їх у Габсбурзького дому, тим самим послабивши його. Звичайно ж неприємним фактом для французів було те, що вибори польського короля та подальша війна мали якнайкращі наслідки для Російської імперії. Вона не тільки домоглася приєднання нових земель, але майже не беручи участі в бойових діях, залишивши цю сумнівну прерогативу Австрії, забезпечила польський трон своєму кандидату.

Після смерті кардинала Флері, Версальський кабінет, аби схилити на свій бік Річ Посполиту, вирішив діяти через Саксонію, оскільки польський король був одночасно і саксонським курфюрстом. Підтримка Саксонії була здобута, по-перше, завдяки підписанню договору про дружбу та надання субсидій 1746 р., і, по-друге, завдяки одруженню доньки Августа III Марії-Жозефіни з дофіном Людовіком у 1747 р.²⁵

Отже, у 1729–1743 рр. за урядування кардинала де Флері основною стратегічною метою Французького королівства було відродження політики “Східного бар’єру”, покликаної протидіяти намаганням Російської імперії у її подальшому проникненню до Європи. Ця мета реалізовувалася шляхом розгортання зовнішньої політики за двома основними напрямками. Перший – ініціатива Франції вирішити на свою користь питання інтронізації польського короля в 1733–1735 рр.; другий – збереження і посилення французькою монархією своїх домінуючих впливів у Туреччині та Швеції, що відіграло головну роль у розгортанні російсько-турецької (1736–1739) та російсько-шведської (1741–1743) воєн.

Висновки. Польський вектор політичної стратегії Версальського кабінету у 2-й чверті XVIII століття вибудовувався в контексті традиційної політики Франції на східноєвропейському напрямі, яка зосереджувалась довкола протистояння з Австрією та Росією на трьох напрямках: польському, османському та шведському. Побудова Францією цього так званого “Східного бар’єру” вирішувалась королівством на основі династичної політики, оскільки всі три держави були монархіями: Швеція та Туреччина – династичними, а Польща –

²⁵ G. DE. FLASSAN, *Op. cit.*, p. 288–301.

виборною. Проте специфіка польського вектору так само вирішувалась у контексті династичного легітимізму, оскільки польський король Станіслав Лещинський був тестем французького короля Людовіка XV. Саме довкола питання повторної інтронізації Станіслава Лещинського, яка відбулась завдяки зусиллям Версальського кабінету у 1733 році і вибудовувалась тогочасна стратегія, починаючи з 1725 р., коли відбулось одруження Людовіка з Марією Лещинською. Опікувався повторною інтронізацією польського монарха досвідчений французький політик кардинал Флері, який до своєї смерті у 1743 р. був фактичним правителем Французького королівства і тримав у своїх руках всі нитки зовнішньої та внутрішньої політики держави.

Безпосередньо боротьба за польський престол та реалізація польської стратегії Флері розпочалась з 1729 р. з протистояння між Францією, з одного боку, та Росією і Австрією, які мали свого контр-кандидата на польський престол, з другого боку. Попри нейтралітет Пруссії і зволікання у збройній підтримці Франції зі сторони Османської імперії, королівству вдалося домогтися обрання Лещинського 12 вересня 1733 р. королем Речі Посполитої. Проте на престолі він протримався ледь менше місяця, а подальші військові дії, які тривали до 1735 р. і завершилися Віденським мирним договором 1738 р., забезпечили Франції гідний вихід зі становища.

Таким чином, реалізація стратегії, обраної Версальським кабінетом за урядування Флері, забезпечили Франції низку успіхів – вона оволоділа Лотарингією, а тесть короля, хоча і втратив у 1736 р. остаточно престол, але отримав у володіння герцогство. Річ Посполита опинилась у залежності від Росії. Натомість Франція змогла сконцентруватись на турецькому, шведському напрямках своєї міжнародної політики, де її домінування стало виключним і впливи та потуги Росії були повністю нейтралізованими на тривалу історичну перспективу.

George Potulnytskyi (PhD in History, researcher at the Department of Foreign Sources on the History of Ukraine of the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Sources Studies of NAS of Ukraine).

Polish Vector of the Versailles Office Political Strategy in the Second Quarter of the Eighteenth Century: Concept and Implementation.

Abstract. In the article, based on the documents and materials found in the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of France, in the scientific archive of the National University of Kyiv-Mohyla Academy and on a wide range of various scientific literature on the subject under study, the author reveals the peculiarities of the foreign policy of Versailles Cabinet in the Polish direction in the second quarter of the eighteenth century. The study was performed in the context of uncovering all the vicissitudes and conflicts of international politics of the time in Eastern Europe, where the interests of France, on the one hand, and of Austria and Russia, on the other hand, were confronted. The author argues that efforts devoted by French diplomacy concentrated around international issues, above all, dynastic politics. France, with considerable financial and diplomatic efforts, initially succeeded in peacefully achieving its highest goal, namely the enthronement of the father-in-law of their King, Stanisław Leszczyński, on the Polish throne. However, Leszczyński's reign failed to last for a long time, and subsequent military actions, which followed with varying success, eventually forced France to surrender to Russia's interests and influence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. However, France did not lose outright. While remaining a strong European power, under the terms of the Vienna Peace Treaty of 1738, it gained its ethnic lands, in particular Lorraine, the ducal domain of Leszczyński, and retained its dominant and exclusive influence in Sweden and Turkey. This policy, led by Cardinal Fleury, allowed France to "save face" and continue to fight its adversaries in the international arena, including the territory of Poland in the second half of the eighteenth century.

Keywords: Versailles Cabinet, dynastic politics, Polish throne, Russia's interests.

Науковий співробітник
Відділу пам'яток української культури
Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ВІДНАЙДЕННЯ ІРИНИНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У 1833 РОЦІ: ПОДІЄВИЙ ТЕКСТ І ПІДТЕКСТ У ЩОДЕННИКУ КІНДРАТА ЛОХВИЦЬКОГО

Майже двісті років з неослабним науковим інтересом триває дослідження археологічної пам'ятки староруської доби, що дала назву київській вулиці Ірининській. Розкопана у 1833 р. пам'ятка була атрибутована як літописна церква Св. Ірини. До нової прокладеної вулиці ім'я храму перейшло в середині ХІХ ст., а на місці розкопок з'явилася вежа-каплиця – “Ірининський стовп”, складений зі знайденої тут древньої плінфи та увінчаний позолоченою банею з хрестом. “Стовп” простояв до 1932 р. Хоча його немає вже майже сто років, “Ірининський стовп” добре відомий любителям історії завдяки фотографіям, що закарбували цей куточок міста. Топонім і візуальні образи¹ закріпили на ментальній карті міста місце пам'яті, пов'язане з церквою Св. Ірини, саме на перехресті Ірининської та Володимирської вулиць.

Втім наукова атрибуція археологічної пам'ятки-епоніма понині зберігає дискусійний характер, є “одним з найскладніших та найважливіших питань історичної топографії стародавнього Києва”, яка чекає свого остаточного рішення². Чимало дослідників пов'язують з літописною Ірининською церквою не знахідку 1833 року, а залишки споруди в західній частині Софійської митрополичої садиби, вперше розкопані 1731 р., досліджені в 1909–1910 рр. і в 2014 р.³, тобто схиляються до

¹ Крім фотографій, це акварелі М. Сажина та Ф. Солнцева, які відтворено на численних репродукціях.

² В.К. Козюба, ‘Про атрибуцію так званої Ірининської церкви в Києві’, *Наукові записки з української історії*, 13 (2002) 104–113.

³ Див.: П.А. Раппопорт, ‘Русская архитектура X–XIII вв.’, *Свод археологических исследований*, вып. Е1-47 (1982) 14–15; В.К. Козюба, *Op. cit.*; ‘На территории “Софии

того варіанту локалізації церкви Св. Ірини, якого до розкопок 1833 р. дотримувалися відомі сучасники. У 1816 р. київський митрополит Серапіон (Александровський) запевняв свого відвідувача, випускника Харківського університету Олексія Льовшина, що “остатки, или лучше сказать, признаки церкви Святой Ирины, близ которой погребен Дир и которую я искал по всему Киеву, находятся в митрополичьем саду”⁴. Цю думку поділяли знавці сакральної топографії Києва – наступний (після Серапіона) київський митрополит Євгеній (Болховітінов) та історик М. Берлінський. У “Кратком описании Киева” (1820 р.) Берлінський чітко визначав місце Ірининського монастиря “между Георгиевскою церковию и архиерейским теперешним домом”⁵. Однак після розкопок 1833 року Берлінський змінив свою думку на користь нової знахідки, а митрополит Євгеній “признал вероятным предположение, что это остатки церкви монастыря Св. Ирины”⁶.

Яким чином невідомий стародавній храм, розкопаний у 1833 р., став Ірининською церквою і саме з такою атрибуцією закарбувався в історичній свідомості соціуму? Це питання становить інтерес не лише для історії київської археології, але й для розуміння ролі позанаукових факторів у становленні та розвитку наукового знання (зокрема – історії киевознавчої думки на початку ХІХ ст.), для з’ясування впливу на перебіг київських археологічних подій особистісної своєрідності їхніх учасників. Прояснити ці аспекти дозволяє щоденник археолога-аматора Кіндрата Лохвицького, який здійснив перші розкопки пам’ятки⁷. Завдання нашої статті – показати, як на поставлене запитання “відповідає” джерело особового походження, яке дає можливість простежити мотиваційну складову атрибуції археологічної пам’ятки, віднайденої 1833 року.

* * *

Навесні 1833 р. статський радник Кіндрат Андрійович Лохвицький мав намір продовжити свої археологічні дослідження, які

Киевской” открыты фундаменты здания XI века’ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://nashkiev.ua/novosti/na-territorii-sofii-kievskoy-otkryty-foundamenty-zdaniya-xi-veka.html?in_parent=novosti.

⁴ А. Левшин, *Письма из Малороссии*, Харьков, 1816, с. 99–100.

⁵ М. Берлинский, *Краткое описание Киева. Репринтное издание*, К. 1991, с. 158.

⁶ [С. Орнатский], ‘О ходе открытия древностей в Киеве до 1836 г.’, *Журнал Министерства народного просвещения*, ч. XII (1836) 267.

⁷ Щоденник за 1833 рік зберігається у складі конволюту: *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ)*, ф. II, од. 22951.

роком раніше увінчалися великим успіхом – він розкопав Золоті ворота. Проте успіх не приніс жаданої винагороди. Мало того, у вересні 1832 р., під час візиту до Києва імператора Миколи I, не відбулася очікувана Лохвицьким зустріч з царем. Кіндрат Андрійович зробив запис про цю невдачу в своєму щоденнику і на цьому припинив його ведення.

Стимулом для повернення до щоденника майже п'ять місяців потому, в середині січня 1833 р., стало письмове повідомлення зі столиці про те, що прохання Лохвицького дозволити “продолжать раскрытие древностей” (після відкритих ним Золотих воріт), подане на височайше ім'я, “препровождено <...> к *господину* киевскому военному губернатору”. Лохвицький трактував цей факт як вказівку вищої влади, щоб влада місцева позитивно оцінила всі його досягнення.

Аж до кінця березня археолог-любитель активно домагався дозволу увічнити ще одну його “знахідку” – поставити хрест, “где я предполагаю издревле существовала церковь Воздвижения Честного и Животворящего Креста Господня в память водруженного Креста Святым Апостолом Андреем Первозванным”⁸. Ні підтримка впливового фельдмаршала Ф. Остен-Сакена, ні опосередковане сприяння деяких священнослужителів не допомогли. Для генерал-губернатора⁹ В. Левашова в питаннях, пов'язаних з київськими пам'ятками старовини, особливо коли йшлося про пам'ятки сакральні, єдиним незаперечним авторитетом був київський митрополит Євгеній, який був однозначно проти затіяної Лохвицьким акції.

Отримавши 30 березня 1833 р. звістку про негативний відгук митрополита, Лохвицький знову припинив ведення щоденника. Але через десять днів з'явився привід для нових записів. Ще один військовий покровитель Лохвицького, фельдмаршал П. Вітгенштейн повідомляв, що мав розмову з міністром внутрішніх справ Д. Блудовим про надання археологу столових грошей¹⁰ “за полезные для Истории труды”. Міністр “отозвался <...>, что нужно о том представление *гос-*

⁸ Див. про це: Т. АНАНЬЕВА, ‘Между божественным и профанным: забытая находка 1830-х годов – киевский “Крест” Апостола Андрея Первозванного’, *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, вип. III: *Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908)*, К., 2013, с. 256–270.

⁹ Треба врахувати, що В. Левашов, як і його наступник О. Гурьев, був київським військовим, подільським і волинським генерал-губернатором, у віданні якого перебувала також і цивільна частина.

¹⁰ Столові гроші, разом із платнею, квартирними грошима були складовою утримання чиновника. К. Лохвицький офіційно перебував у відставці.

подина военного генерал губернатора”. Відповідь знову була сприйнята Лохвицьким як позитивна. Вже наступного дня він переслав Левашову копії листів, “поставляя на вит¹¹ желание министра внутренних дел господина Блудова исходатайствовать мне столовые деньги”.

У рамках нашої теми варто звернути увагу на наступний крок Левашова. Його зафіксував щоденниковий запис Лохвицького за 12 квітня 1833 р.: “Его высокопревосходительство В.В. Левашов предписал мне <...>, что он не оставит воспользоваться первым случаем дальнейших успехов моих по открытию древностей, который дал бы ему более права к исходатайствованию для меня Высочайшей милости <...>”¹².

Саме після цієї обіцянки начальницької особи пошук “случая дальнейших успехов <...> по открытию древностей” прискорився не тільки біля Золотих воріт, але й на нових ділянках. Була необхідна ще одна масштабна знахідка, яка не поступалася би за своїм значенням Золотим воротам.

15 квітня 1833 р. у щоденнику вперше була згадана Ірининська церква. Причому, йшлося не про пошук або обґрунтування місцезнаходження церкви. Левашову відразу було продемонстровано “место Святой Ирины”¹³, тобто, ще до початку розкопок Лохвицький оголосив майбутню знахідку Ірининською церквою.

Хронологічна послідовність щоденникових записів, які фіксують хід подій, дозволяє виявити латентні причинно-наслідкові ланцюжки. Далі ми матимемо нагоду переконатися, що у ствердженні “post hoc ergo propter hoc” у даному випадку не має логічної помилки: записи щоденника вказують, що мотиваційною складовою атрибуції знахідки як “Ірининської церкви” був пошук приводу для “исходатайствования <...> Высочайшей милости”. Знахідка значимої, згаданої в літопису пам’ятки слугувала демонстрацією “дальнейших успехов <...> по открытию древностей”.

19 квітня в поданому рапорті археолог просив губернатора дозволити почати розкопки пам’ятки, вже оголошеної Ірининською цер-

¹¹ Так в оригіналі; треба: *вид*.

¹² Зазначимо, що в даному випадку йдеться про точне відтворення тексту Левашова, а не про інтерпретації Лохвицького. В цьому переконує чорновий відпуск листа генерал-губернатора, що зберігається в “Деле о изыскании древностей в г. Киеве”. *ІР НБУВ*, ф. II, од. 22950, арк. 15.

¹³ *ІР НБУВ*, ф. II, од. 22951, арк. 37зв.

квою. Як завжди в подібних випадках, Левашова цікавила думка митрополита. Євгеній відповів, що про монастир Св. Ірини літописи згадують, але місце його точно не названо. Нагадаємо, що до того часу митрополит Євгеній і М. Берлінський локалізували монастир на митрополичому подвір'ї. Безсумнівно, Лохвицький про це знав. Однак немає жодних згадок про його спроби отримати дозвіл на розкопки ледве не під вікнами Митрополичого будинку. Він знав, що в цьому випадку його робота повністю перебувала би в юрисдикції не цивільної влади, а Церкви. Розкопки за межами Софії переносили вирішення всіх питань у чиновницьке середовище, в якому Лохвицький відчував себе комфортніше, оскільки був тут, по-перше, “своїм”, а по-друге, вважався успішним і поважним серед недосвідчених в археологічних справах чиновників.

Отже, в квітні 1833 р., коли К. Лохвицький прагнув продемонструвати “дальнейшие успехи” пошуків стародавніх пам'яток, він був єдиним прихильником версії, що на вказаному ним місці буде відкрита церква Св. Ірини. Отриманий наприкінці квітня дозвіл генерал-губернатора на розкопки обумовлював їх проведення власним коштом археолога¹⁴. Лохвицького це не зупинило – він чекав винагороди незрівнянно більшої, ніж витрачені ним ресурси. Підготовка зайняла всього декілька днів, і 3 травня 1833 р. роботи розпочалися. Очікуваний результат був досягнутий відразу: “кирпич с цементом и камень”, за твердженням Лохвицького, були ідентичні матеріалам Золотих воріт, а “плиты малинового цвета сходны с церковными плитами в Софийском соборе”. Таким чином, пам'ятку заздалегідь було включено в тріаду споруд, зведених за Ярослава Мудрого: Софійський собор, Золоті ворота і, звичайно – церква Св. Ірини¹⁵. 4–5 травня склад археологічних знахідок поповнився полив'яними плитками, про що було особисто повідомлено Левашову. 6 травня – “работа продолжалась на месте Св. Ирины и открыли фундаменты”. Перерахувавши знахідки в записці на ім'я Левашова, археолог заявив: “за первенство находки места Св. Ирины Отечественная История обязана будет приетствовать Вашему *Высокопревосходительству*”¹⁶.

¹⁴ *ІР НБУВ*, ф. II, од. 22951, арк. 38зв.

¹⁵ Оскільки на місці стародавнього храму Св. Георгія, також згаданого літописом у зв'язку з будівельною діяльністю князя Ярослава, стояла церква XVIII ст., вона не входила до кола інтересів Лохвицького.

¹⁶ *ІР НБУВ*, ф. II, од. 22951, арк. 39.

Це прикметна заява. Лохвицький давав зрозуміти, що готовий поступитися на користь генерал-губернатора пріоритетом у відкритті знаменитої пам'ятки, а разом з тим – і символічним ресурсом, який був пов'язаний з пильним інтересом вищого суспільства до історичних розвідок. Зауважимо, Лохвицький відносив до власної компетенції підтвердження чільної ролі губернатора у важливому відкритті. З цього випливало, що він поривався надати посередницьку послугу і тим самим встановити патрон-клієнтські стосунки з представником влади: губернатор дозволяв розкопки → Лохвицький здійснював важливу знахідку, але заслугу відкриття “дарував” патрону → губернатор отримував вияв монаршого благовоління → частиною реальних і символічних благ губернатор ділився з археологом.

Такі відносини давали шанс Лохвицькому, людині невисокого соціального походження, підніматися по станових сходах і покращувати свої матеріальні умови. Моделі патрон-клієнтських відносин успішно використовувалися Лохвицьким з ранніх років життя¹⁷, і він добре усвідомив, що механізм формування відносин патрона та клієнта містив обмін взаємними послугами та ресурсами¹⁸. Обмін був асиметричний, проте з обох сторін передбачалася певна вигода. Враховувалося, що пам'яткам старовини значну увагу приділяв Микола І, отже заохочення Левашова “за первенство находки” церкви могло бути досить значним, відтак і віддача від них теж.

Археологічні роботи безупинно йшли весь травень, площа розкопу збільшилася, захопивши церковний цвинтар, де виявили два склепи, “гробниці в коих по два и по три вместе засыпаны землею

¹⁷ Див.: Ф. Терновский, ‘Материалы для истории мистицизма в России (Записки К.А. Лохвицкого)’, *Труды Киевской духовной академии*, III (1863) 161–203; Ф. Терновский, ‘К.А. Лохвицкий и его жизнь в Киеве’, *Киевлянин*, 144–146 (1865); Т. Ананьєва, ‘Відкриття київських церковних старожитностей та економіка престижу в першій половині XIX століття’, *В орбіті християнської культури. (Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі; Київ, 25–26 жовтня 2018 року)*: *Наук. зб.*, Л. (Український католицький університет), 2020, с. 159–178.

¹⁸ Про практику патрон-клієнтських стосунків наприкінці XVIII – на початку XIX ст. див.: А.В. БЕКАСОВА, *Семья, родство и покровительство в России XVIII века: “домовое подданство” графа П.А. Румянцева*, автореф. дисс. канд. ист. наук, Санкт-Петербург, 2006; М.Б. Лавринович, ‘Алексей Федорович Малиновский (1762–1840): чиновник на службе истории’, *Чины и музы: Сб. статей*, Санкт-Петербург; Тверь, 2017, с. 72–93; М.Б. Лавринович, ‘Как поссорились Николай Петрович с Алексеем Фёдоровичем: патрон-клиентские отношения в русском обществе рубежа XVIII–XIX вв.’, *Российская история*, 3 (2016) 91–110.

без надписей гробницы”. 1 червня Левашов особисто відвідав розкоп і, як зазначив археолог, “был доволен, и Ему кричали Ура!”. Одночасно губернатор доручив археологу скласти кошторис “об очистке” Золотих воріт: оскільки вал підходив впритул до них, виявлені руїни залишилися в товщі валу. За кошторисом Лохвицького сума склала 5000 рублів (sic!). Не виключено, що археолог втратив відчуття міри, вважаючи, що доручення губернатора і є взаємна послуга патрона своєму клієнту. Новою ланкою в ланцюжку обміну ресурсами могла стати пропозиція Лохвицького, “чтобы казне сию сумму [5000 руб. – Т. А.] возвратить”, продавши “мусор”, відкритий при розкопках Ірининської церкви¹⁹. Він був переконаний, що мова йде про його власність.

Поки губернатор приходив до тями після отриманого кошторису, 3 червня митрополит Євгеній відвідав розкопки церкви та запитував, чи не було хрестів серед знахідок. Наче на замовлення, хрести знайшлися одразу після від’їзду митрополита. Археолог негайно представив їх Архіпастирю, який визначив: “эти кресты древней греческой работы”. Миттєво зі знахідкою було ознайомлене київське начальство, роздані малюнки хрестів, відправлено лист П. Вітгенштейну.

7 червня Лохвицький вперше зафіксував план відкритої частини споруди. Зібравши пакет зображень і записок, які засвідчували, на думку Лохвицького, значущість його відкриття, археолог представив їх губернатору. Однак Левашов, замість прийняття очікуваного рішення, переадресував археолога до московського Товариства історії та старожитностей.

Звертаючись до Товариства, а потім особисто до його голови О. Малиновського, Лохвицький підкреслював, що він знайшов “место церкви Св. Ирины упоминаемой преподобным Нестором в летописи, которое было потеряно у всех историков [курсив наш. – Т. А.]”. Він просив Товариство повідомити про досягнення міністрам освіти і внутрішніх справ, а також надати йому печатку – для безкоштовної пересилки матеріалів.

На початку липня 1833 р. археолог нагадав Левашову, що розкопки відбувалися за його квітневим “предписанием”, а витрачаються на них власні кошти Лохвицького. Тому він просив “повергнуть мои труды со всею находкою и издержками пред все милостивейшим монархом как в оном предписании вашего высокопревосходительства

¹⁹ *IP НБУВ*, ф. II, од. 22951, арк. 40.

сами удостоили изъявить благоволение исходатайствованием для меня Монаршей милости”. До більш ніж наполегливого прохання додавалася записка про службу.

9 липня Лохвицький організував представницький огляд розкопаних напередодні фрагментів стін з фресками, що зображали фігури святих (збереглися “только от пояса до ног, а верхних частей нет по причине разорения”). Були присутні “начальник штаба, с 6-ю генералами и другими чиновниками”, але головним відвідувачем був митрополит Євгеній, який припустив, що розкопана частина церкви могла служити ризницею, проте знову висловив сумнів, що знайдено саме Ірининську церкву. Лохвицький обурено дивувався, які можуть бути сумнівні – адже він “все доказательства <...> представил²⁰ из Синописа, <...> где напечатано, между прочим: «Созда же Церковь Св. великомученика Георгия от камени во имя себе от Св. Крещения данное по правой стороне Св. Софии и церковь и монастырь Св. Ирины недалече от Св. Софии»”. Виходячи з його інтуїтивної логіки, оскільки знайдена церква була “недалече от Св. Софии”, саме вона і є храмом Св. Ірини. Втім, доповідаючи 14 липня губернатору про нові знахідки, археолог використав невизначене формулювання: “на месте *так называемом* [курсив наш. – Т. А.] церкви Св. Ирины”.

В кінці липня Лохвицький отримав підтримку в особі сенатора Ф. Лубяновського, який відвідав Київ. Вони були особисто знайомі: хоча і в різний час, але обидва наприкінці XVIII ст. мешкали в будинку ректора Московського університету Х. Чеботарьова, оберталися в московських масонських колах. Вірогідною є зустріч на початку 1831 р., коли призначений на пост подільського губернатора Лубяновський заїхав до Києва і милувався Андріївською церквою, яку пам’ятав з часів приїзду сюди в дитинстві: “Мальчиком еще я был в Киеве с отцом и матерью, и из всех тамошних святынь одна эта церковь [Андріївська. – Т. А.] врезалась у меня в памяти; я видывал ее даже во сне, и тут [у 1831 р. – Т. А.] был доволен, что зеркало моей памяти не совсем заиндевело”²¹. Важко уявити, що в 1831 р. подільського губернатора не супроводжував біля Андріївської церкви його старий знайомий, а нині київський дослідник старожитностей Лохвицький.

І ось влітку 1833 р. Лубяновський, отримавши пост сенатора, знову їхав через Київ, де, звичайно, зустрівся з Кіндратом Андрійо-

²⁰ Далі закреслено: *Летописи преп. Нестора*.

²¹ ‘Воспоминания Ф.П. Лубяновского’, *Русский архив*, 3 (1872) стб. 528.

вичем. На обіді у графа Левашова, де були присутні і Лубяновський, і Лохвицький, сенатор “одобрял <...> открытия в Киве древностей”, після чого губернатор сказав археологу: “я тебе помогу раскрывать древности”²². Як побачимо далі, ця фраза губернатора означала швидше бажання догодити сенатору, ніж готовність опікати археолога. Але Лохвицький сприйняв її як поручительство.

Спеціально для Лубяновського були влаштовані показові розкопки: в останній день липня Лохвицький найняв чотирнадцять землекопів, які з ранку розкопали “у Св. Ирины южную палатку потому что ее завалило землею с выше”, а коли високий гість і губернатор прибули на розкоп, вони спостерігали, як була відкрита гробниця. Готуючи наступного дня “исторические сведения” для Лубяновського і Левашова, Кіндрат Андрійович навіть пропустив церемонію освячення води у фонтані “Самсон” і обід у Контрактовому будинку.

Однак вже 3 серпня Лохвицькому довелося нагадувати губернатору про те, що разом з обіцянкою 31 липня той “приказать изволил мне лично чтоб древности сии были сохранены” і навіть розпорядився виставити варту, але через день охорону зняли і “открытое здание древности государственной осталось без часового”²³. Можна припустити, що вартовий був відкликаний одразу після від’їзду з Києва сенатора Лубяновського.

Надія на протекцію сенатора підганяла роботи, і на 1 листопада була відкрита “вся внутренность церкви Св. Ирины с южной стороны до входу западных дверей”²⁴. Домовитися про розкопки північної частини споруди, яка перебувала на приватновласницькій ділянці, не вдалося.

Зимова пауза в розкопках дала можливість з подвоєною енергією взятися за перо і чорнило: оповіщаючи високопоставлених осіб про знахідки, Лохвицький артикулював свої очікування матеріальної і символічної винагороди. Левашов, відбувши до Петербурга, регулярно отримував доповіді з проханням “исходатайствовать у Всемилоштивейшего Государя для меня столовые деньги”²⁵.

На початку грудня Лохвицький вкотре виклав всю історію своїх археологічних діянь міністру внутрішніх справ Д. Блудову. Тут чорним

²² *IP HBYB*, ф. II, од. 22951, арк. 48зв.

²³ *Ibid.*, арк. 49зв.

²⁴ *Ibid.*, арк. 59.

²⁵ *Ibid.*, арк. 61.

по білому він назвав мотивуючий фактор знахідки церкви: “<...> я <...> получил предписание [Левашова. – Т. А.], что он готов исходатайствовать милость Всеавгустейшего монарха, только бы я еще открыл какую либо древность историческую. *Во исполнение чего* [курсив наш. – Т. А.] в течении истекшего лета на свой кошт я открыл древнюю церковь вероятно Св. Ирины великим князем Ярославом построенную”. Це вимушене “вероятно” в листі міністру враховувало думку митрополита Євгенія, яку в даному випадку не можна було ігнорувати та замовчувати. Лохвицький вже мав можливість переконатися, що немає сенсу нав’язувати міністру свою версію – для Блудова, як і для багатьох сучасників, Євгеній був неперевершеним арбітром у подібних питаннях²⁶.

Відповідь міністра (29 грудня спрямована, відповідно до епістолярної ієрархії, не Лохвицькому, а Левашову) була люб’язною, але абсолютно однозначною: не може бути й мови про надання Лохвицькому столових грошей – доповіді царю не буде. Одним з аргументів відмови було виділення з бюджету в розпорядження генерал-губернатора 1500 рублів на проведення розкопок. Обидві новини (погана – відмова в столових грошах і хороша – виділення великої суми на розкопки) дійшли до Лохвицького в кінці січня 1834 р. У негайно складеній археологом програмі він бачив себе основним виконавцем, розраховуючи “освоїти” виділену суму. У другому пункті зазначалося: “отрыть и очистить, открытую мною в прошедшем 1833-м году церковь Св. Ирины, верный снять план и вид для Отечественной Истории”²⁷. Але подальший перебіг подій перекреслив його прожекти.

Наприкінці 1833 р. вирішилося питання заснування Київського університету, почалася підготовка до його відкриття, яке відбулося 15 липня 1834 р. Генерал-губернатор В. Левашов був одним з тих, хто “виборів” ідею університету²⁸ і ніс значний тягар турбот з його організації. Втім не лише зайнятість була причиною паузи в розгляді нескінченного потоку ідей Лохвицького. Поява в місті представників “ученого стану” була шансом довірити рішення археологічних завдань підготовленим для цього фахівцям. Нарешті, виявилось, що час перебування Левашова на київській посаді добігав кінця.

²⁶ Див.: Т. АНАНЬЕВА, *Op. cit.*, с. 264–265.

²⁷ *IP НБУВ*, ф. II, од. 22950, арк. 55.

²⁸ С. БІЛЕНЬКИЙ, “Заснування Київського університету: спадковість, переривчастість, імперська сваволя”, *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, вип. 7: *Університети та нації в Російській імперії*, Х.; К. (Критика, 2005) 195.

У червні 1835 р. новим генерал-губернатором став граф О. Гур'єв. Поспішаючи ввести його в курс своїх справ, Лохвицький подав ґрунтовний рапорт²⁹, де, звичайно, було відзначено, що він “в 1833 году нашел и открыл на свой кошт, по предписанию графа [Левашова. – Т. А.], в валу зарытую церковь Св. Ирины, созданную блаженным великим князем Ярославом в XI-м веке. Места сей церкви никто не знал из историков, где она существовала, как о том отозвался письменно Преосвященный митрополит Киевский Евгений”³⁰. У рапорті не було й тіні сумніву, що знайдено саме Ірининську церкву. Для підвищення значущості діяльності Лохвицького, згадувалося, що з місця розкопок церкви взято до 40 сажнів кубічних “каменьев и др.” для “устройства города Киева”³¹.

Хтось із канцелярських службовців олівцем записав на цьому рапорті розпорядження нового губернатора: “приказано оставить без ответа”. Не виключено, що Гур'єв вже був обізнаний з попередніми археологічними перипетіями і, на відміну від Левашова, відразу дистанціювався від емоційно палкого та полемічно налаштованого археолога.

З появою університету, нового губернатора, Тимчасового комітету для дослідження старожитностей (1835 р.) – імідж Лохвицького як одноосібного гравця на археологічному полі потускнів. Чим очевидніше це ставало, тим більш напористо та необачно діяв Кіндрат Андрійович. Непримиренна боротьба за збереження своїх позицій лише ускладнювала його стосунки з “ученим станом” в особі Тимчасового комітету, який отримав повноваження планувати і контролювати “изыскания древностей” в Києві³². Тим часом всі усвідомлювали, що подальше просування археологічних справ неможливе без підведення підсумків щодо вже здійснених розкопок, а отже – без участі Лохвицького як головної діючої особи. Саме підсумкам була присвячена публікація в 1836 р. у листопадовому випуску “Журнала Министерства народного просвещения” записки про розкопки в Києві до 1836 року. Записку склав секретар Тимчасового комітету юрист професор С. Ор-

²⁹ *IP HBYB*, ф. II, од. 22950, арк. 108–110.

³⁰ *Ibid.*, арк. 109.

³¹ *Ibid.*, арк. 109зв. Кубическая сажень = 9,7126 м³, тобто при прокладанні київських вулиць було використано майже 400 м³ “каменьев” з розкопок “Ирининской церкви”.

³² Див.: Т. АНАНЬЄВА, “Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві: справи археологічні та архівні”, *Opus mixtum*, 7 (2020) 7–22.

натський. Він використав документи, отримані з канцелярії генерал-губернатора, і консультувався з митрополитом Євгенієм, М. Берлінським, отримував інформацію від К. Лохвицького. Окремий параграф записки був озаглавлений: “Открытие церкви *вероятно* [курсив наш. – Т. А.] Св. Ирины”³³. На заголовок параграфа, який свідчив про не повну впевненість щодо атрибуції пам’ятки, ймовірно, вплинула думка митрополита, який, як ми пам’ятаємо, засмучував археолога своїми сумнівами навіть у розпал розкопок.

Але звернімо увагу на наступний примітний факт. У цьому ж номері журналу було вміщено дослідження студента Київської духовної академії Климента Каневського “О древней Киевской церкви св. Ирины, созданной великим князем Ярославом Владимировичем”³⁴. Тема і програма дослідження були дані Каневському митрополитом Євгенієм³⁵. На початку твору автор визнавав, що “[н]адобно знать, на каком именно месте в старом городе стояла церковь Св. Ирины; ибо она могла стоять и не там, где открыты развалины [у 1833 р. – Т. А.]”³⁶. Виклавши відомості джерел та історико-топографічні дані, Каневський дійшов висновку, що “мы не погрешим, если, и без ясных исторических указаний на местоположение церкви Св. Ирины, примем за достоверное, что развалины, открытые чиновником 5-го класса Лохвицким в 1833 году <...>, суть остатки древней церкви Св. Ирины”³⁷.

Митрополит Євгеній вважав лише *ймовірним*, тобто можливим, допустимим, що знайдено Ірининську церкву. Втім Каневський, працюючи під керівництвом митрополита, прийняв цю атрибуцію церкви за *достовірну*, тобто таку, що не викликає сумніву. У додатку до роботи студента був опублікований план церкви, складений Лохвицьким. Не можна виключати вплив археолога на висновок студента. Митрополит не став втручатися і наполягати на передчасності висновків. Це можна пояснити самим характером і форматом праці Ка-

³³ [С. ОРНАТСКИЙ], *Op. cit.*, с. 261–279. Комітет був створений у 1835 р. при щойно відкритому Університеті Св. Володимира. Першим завданням було підсумувати результати розкопок, що відбулися до появи Комітету. З цією метою й була складена Записка.

³⁴ К. КАНЕВСКИЙ, ‘О древней Киевской церкви св. Ирины, созданной великим князем Ярославом Владимировичем’, *Журнал Министерства народного просвещения*, ч. XII (1836) 428–453.

³⁵ С.М. КАРПОВ, *Евгений Болховитинов как митрополит Киевский*, К., 1914, с. 225.

³⁶ К. КАНЕВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 428.

³⁷ *Ibid.*, с. 433.

невського: схвалення академічним начальством і публікація в міністерському журналі надавали зелене світло для отримання Румянцевської премії, яка була призначена для тих студентів Київської духовної академії, які “задовільно” опишуть якусь древню пам’ятку. Каневський, не без допомоги митрополита, готуючи свій твір, сподівався на премію³⁸. У такому контексті дослідження не могло завершитися повтором гіпотетичного припущення, висловленого на початку. Мав з’явитися ствердний висновок.

У лютому 1837 року раптово помер митрополит Євгеній. Через півроку Каневський, який втратив підтримку великого Архіпастиря, продовжував клопоти щодо отримання премії. Чим вони завершилися, невідомо, але можна точно сказати, що своїм твором він вніс лепту в утвердження, що археологічна пам’ятка, розкопана Кіндратом Лохвицьким, є Ірининською церквою.

До звіту Тимчасового комітету за 1837 р. було додано план подальших розкопок, у якому першим пунктом визначалося “[о]кончателное открытие остатков древней церкви Св. Ирины”³⁹. Комітет не сподівався виявити “что-либо слишком значительное в отношении к отечественным древностям”, але зауважив, що “только по окончательном раскрытии всей церкви можно будет судить о важности этого памятника древности, и именно о том, заслуживает ли он сохранения впредь, и в каком виде”⁴⁰. Отже цього разу (на відміну від записки С. Орнатського 1836 р.) слово “вероятно” зникло перед ім’ям церкви, але в цих формулюваннях відчувається його потенційна присутність.

Безсумнівно, продовження розкопок планувалося під впливом активності Лохвицького. Втративши майже безконтрольну свободу археологічних дій, Кіндрат Андрійович перенаправив енергію у бюрократичне русло. Скарги на тих, хто “заважав” його діяльності, йшли потоком⁴¹. З документів Комітету видно, що вчені намагалися

³⁸ ‘Каневский Климент’, *Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг.: Материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА: в 4 т.*, [сост. В.И. Ульяновский], К., 2015, т. 2: К–П, с. 24.

³⁹ ‘Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве, в 1837 году’, *Журнал Министерства народного просвещения*, ч. 18 (1838) 83.

⁴⁰ *Ibid.*, с. 84.

⁴¹ Не уникнув їх і новий губернатор. Усього через місяць після його призначення Лохвицький вже стверджував у листі (адресат якого невідомий, але виходячи зі звернення “Ваше сиятельство”, це була високопоставлена особа), що в 1835 р. розкопки не велися “по недозволеннии раскрывать древностей господином военным губернатором графом

обходити “місця напруги”. Думаємо, одним з наслідків таких маневрів було припинення сперечань щодо атрибуції церкви.

Пізніше повернення наукової версії локалізації Ірининської церкви на митрополичому подвір’ї київської Софії, спроби повернути вставне слово *ймовірно* перед ім’ям храму – поки що не в змозі скасувати метафізичний зв’язок літописної церкви Св. Ірини з перехресттям біля сучасних вулиць Ірининської та Володимирської⁴².

* * *

“Диллетант-археолог, не обладавший научным образованием и большими знаниями, высказывавший иногда довольно странные взгляды и увлекавшийся ими до крайностей, Лохвицкий тем не менее обнаруживал нередко значительное археологическое чутье, блистательно оправдывавшее его поиски”⁴³. Цю характеристику М. Оглоблина потрібно дещо скоригувати в тому сенсі, що інтуїція Лохвицького до археології мала опосередковане відношення. Його особиста ідентифікація була цілком пов’язана зі службово-чиновницькою сферою. Зміна життєвих обставин (відставка, переїзд до Києва, заборона маґонських лож тощо) не призвела до пошуку іншої ідентичності. Новий вид діяльності – археологічні розкопки – не викликав “перезавантаження” пріоритетів, які залишилися спрямованими на підвищення чину, соціального статусу, грошового утримання. Сплеск інтересу до вітчизняних старожитностей, що охопив в епоху романтизму вищі кола суспільства, давав археологу-аматору символічний ресурс, затребуваний елітою. Це був шанс привернути до себе увагу, сформувати патрон-клієнтські стосунки, реалізувати власну стратегію. Епоха давала чимало прикладів успішного втілення подібних життєвих сценаріїв, але, як справедливо відзначають дослідники, це ставало можливим за умови, що людині “хватало способностей и настойчивости воспользо-

Гурьевым”. Див.: Н. Оглоблин, ‘К истории открытия Золотых Ворот (1832–1838 гг.). (По бумагам К.А. Лохвицкого)’, *Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца*, кн. 5 (1891) 170. У збереженій чернетці листа ця фраза дописана олівцем. – *ІР НБУВ*, ф. II, од. 22952, арк. 40. Низка скарг обрушилася на попечителя навчального округу Е. фон Брадке тощо.

⁴² Малотиражним науковим публікаціям, які показують дискусійний характер атрибуції пам’ятки, крім згаданих у цій статті факторів, протистоять масові публікації, наприклад: ‘Ирининская церковь’, *Киев: энциклопедический*, изд. 2-е, К., 1985, с. 236; ‘Ирининская церковь’ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ирининская_церковь; та ін.

⁴³ Н. Оглоблин, ‘Из бумаг К.А. Лохвицкого’, *Киевская старина*, 7 (1889) 239.

ваться такими возможностями”⁴⁴. Наполегливість Кіндрата Андрійовича була безмірною. З необхідними здібностями було значно гірше.

На початку XIX ст. в середовищі чиновників підвищився вплив освітнього цензу, формувалася нова канцелярська мова, в діловій комунікації були потрібні точність і ясність викладу, володіння термінами⁴⁵. У вивченні старожитностей накопичився значний масив знань. Але київський археолог не виявляв необхідних ерудиції і навичок. Разом з тим надмірна емоційність і амбіції спричинювали порушення ним “правил гри”, викликали негативну реакцію тих, чиєї підтримки Лохвицький так енергійно домагався. Устремління Лохвицького не були реалізовані. Отримуючи словесну підтримку від впливових осіб, він не набув нагород і підвищення чину, навіть із часом втратив фінансове благополуччя.

Однак, парадокс полягає в тому, що, не досягнувши своєї мети, Лохвицький всупереч цьому дійсно увійшов в історію – як першовідкривач найбільш відомих київських пам’яток княжої доби. Що стосується *ймовірно* Ірининської церкви, дослідники відзначають, що за минулі двісті років, після прокладки нових вулиць від пам’ятки “не залишилось навіть нижньої частини фундаментних ровів <...>. З цього випливає, що на сьогодні майже всю інформацію про цю давню споруду можна отримати лише з досліджень К. Лохвицького 1833–34 рр. та С. Вельміна 1913–14 рр., а також з малюнків руїн церкви М. Сажина і Ф. Солнцева”, та визнають, що “перш за все, треба «реабілітувати» план церкви, виконаний за результатами робіт К. Лохвицького”⁴⁶.

В одному зі своїх рапортів, повідомляючи, що вніс до ризниці Києво-Софійського собору десять цеглин з розкопок Ірининської церкви, Лохвицький додав: він зробив це “на память настоящего, будущим временам”. Це той нечастий випадок, коли риторична фігура обернулася реальністю.

⁴⁴ М.Б. Лавринович, ‘Как поссорились Николай Петрович с Алексеем Фёдоровичем...’, с. 110.

⁴⁵ Е.В. Долгих, *К проблеме менталитета российской административной элиты первой половины XIX века: М.А. Корф, Д.Н. Блудов*, Москва, 2006, с. 21–23.

⁴⁶ В.К. Козюба, *Op. cit.*, с. 104–105. (План К. Лохвицького свого часу нещадно критикував М. Каргер).

Tetiana Ananieva (Researcher at the Department of Ukrainian Culture Monuments of the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine).

The Finding of the St. Irene's Church: Event-based Text and Subtext in the Diary of Kondrat Lokhvitsky.

Abstract. The article analyzes the diary notes of the amateur archaeologist Kondrat Lokhvitsky, made in 1833 during the excavation of the so-called St. Irene's church. On the example of this archaeological episode, the motivational component of Lokhvitsky's archaeological activity is traced. The documents allow us to understand the pragmatic context of the excavations and obstinate attribution of the unearthed monument as the St. Irene's Church. A valuable find was supposed to become a symbolic resource for establishing patron-client relations with representatives of the authorities, for increasing the social status of Lokhvitsky and his material conditions.

Keywords: St. Irene's Church, Kondrat Lokhvitsky, Kyiv in the early 19th century, enthusiasm for antiquities, career strategies.

Віталій ХОМЕНКО

кандидат історичних наук,
викладач історії

Конотопського індустріально-педагогічного
фахового коледжу
Сумського державного університету

**ДО ПИТАННЯ ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ:
ПОГЛЯДИ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ
СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ
І ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ В ЕМІГРАЦІЇ**

Лютнева революція радикальним чином вплинула на політичну ситуацію не тільки в Росії, але й в Україні. Зречення царя Миколи II зумовило пошук нової формули існування російської державності. Зрозуміло, що Україна, яка протягом більшої частини 1917 р. ще перебувала в системі російських політичних координат, теж певний час брала участь у цих процесах. Більшість тодішнього загальноросійського політикуму, враховуючи й українську його частину, бачила кінцевим результатом революції скликання Всеросійських Установчих зборів (далі – ВУЗ), які мали визначити державний устрій російської держави після ліквідації монархії.

Основні питання створення, діяльності та розпуску ВУЗ вивчалися достатньо ґрунтовно, переважно ще радянськими, з відповідними заідеологізованими трактовками, та сучасними російськими істориками¹ і отримали досить широке висвітлення навіть на рівні

¹ Див.: Н. Л. Рубинштейн, *К истории Учредительного собрания*, Москва; Ленинград (Гос. соц.-экон. изд-во), 1931, 128 с.; *Всероссийское учредительное собрание*, Москва; Ленинград (Государственное издательство), 1930, 219 с.: табл.; В. І. Гусев, 'Більшовицькі організації України в боротьбі за маси в період підготовки та проведення виборів до Всеросійських установчих зборів', *Український історичний журнал*, 6 (1972) 49–54; *Всероссийское Учредительное Собрание. Первый и единственный день его занятий (5–6 января 1918 года): стенографический отчет*, К. (Абрис), 1991, 99 с., XII; Л. Г. ПРОТАСОВ, *Всероссийское Учредительное собрание: История рождения и гибели*, Москва (РОССПЭН), 1997, 368 с.; Л. Г. ПРОТАСОВ, *Люди Учредительного собрания. Портрет в интерьере эпохи*, Москва (РОССПЭН), 2008, 463 с.

енциклопедичних статей². Регіональні особливості виборів до ВУЗ на території України досліджували сучасні українські історики³.

Переважно вчені, вивчаючи різноманітні аспекти історії ВУЗ, акцентували свою увагу на подіях 1917–1918 рр., тобто на тому часі, коли відбулися вибори до Установчих зборів, коли вони почали свою роботу, але дуже швидко були розігнані більшовицькою владою. Значний інтерес викликали й події 1918 р., пов'язані зі спробами Партії соціалістів-революціонерів (далі – ПСР) вже в умовах громадянської війни в Росії все-таки реалізувати ідею ВУЗ. Але, працюючи у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, нами було виявлено невідомий сучасним дослідникам документ, який дозволяє говорити про те, яким було ставлення еміграційних груп українських есерів до ідеї ВУЗ, яка продовжувала цікавити російських соціалістів навіть в еміграції. Цим документом є заява Української партії соціалістів-революціонерів (далі – УПСР) з приводу наради членів ВУЗ у Парижі, що відбувалася з 8 по 21 січня 1921 р. Власне, сама нарада є достатньо відомою подією, але документи українських політичних партій, які б її стосувалися, виявленими, наскільки нам відомо, ще не були. Отже, у цій статті коротко згадаємо історію ВУЗ, охарактеризуємо нараду, спробуємо проаналізувати виявлений документ і з'ясувати, в яких умовах, як, чому і навіщо він був створений.

Спочатку слід зупинитися на історії ВУЗ. Зазначимо, що скликання зборів стало одним з найважливіших завдань створеного 2 (15) березня 1917 р. Тимчасового уряду Росії. Вони фактично мали визначити, якою буде нова російська держава. Вибори до ВУЗ розпочалися 12 (25) листопада 1917, але не змогли завершитися у встановлені терміни. У них взяло участь понад 50 млн. виборців. 19,1 млн. голосів

² Див.: *Всероссийское Учредительное собрание: Энциклопедия*, Москва (Политическая энциклопедия), 2014, 553 с.

³ Див.: О. Б. Комарніцький, 'Містечка Правобережної України і вибори до Всеросійських Установчих Зборів наприкінці 1917 р.', *Краєзнавство*, 1 (2002) 86–89; І. Зенич, 'Організація виборів до Всеросійських Установчих зборів на Полтавщині', *Український історичний збірник*, 16 (2013) 102–118; І. Зенич, 'Процес підготовки виборчих матеріалів під час виборів до Всеросійських установчих зборів на Київщині', *Український історичний збірник*, 17 (2014) 166–175; І. Зенич, 'Організація виборів до всеросійських установчих зборів на Волині в 1917 р.', *Краєзнавство*, 1 (2014) 163–171; І. Зенич, 'Підготовка виборів до Всеросійських Установчих зборів в 1917 р. в Подільській губернії', *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 23 (2015) 338–345.

(39,5 %) були віддані ПСР, 10,9 млн. (22,5 %) – Російській соціал-демократичній робітничій партії (більшовики), 2,2 млн. (4,5 %) – Конституційно-демократичній партії (кадети), 1,5 млн. (3,2 %) – Російській соціал-демократичній робітничій партії (меншовики), 0,44 млн. (0,9 %) – соціалістам-федералістам (есефи). Понад 7 млн. голосів (14,5 %) зібрали списки національних соціалістичних та неонародницьких партій. Решта голосів розподілилася між списками національних не-соціалістичних партій, праволіберальних та консервативних партій, конфесій, кооперативів. В Україні дві третини голосів зібрали соціалістичні партії, серед яких домінувала УПСР, за яку практично одностайно голосувало українське село. Мандати членів зборів отримали 78 українських есерів і 12 українських соціал-демократів⁴.

Але більшовики, які шляхом перевороту ліквідували Тимчасовий уряд та захопили владу в країні, зробили все, щоб ВУЗ не змогли ефективно працювати. Зрозуміло, що для нової влади результати виборів до ВУЗ були невтішними, тому більшовики логічно передбачали, що і рішення зборів, найвірогідніше, не будуть на їхню користь. Так і сталося. Збори почали свою роботу 5(18) січня 1918 р. під головуванням есера Віктора Чернова. На них були присутні 410 депутатів тільки від лівих партій-переможців. Більшість з них належала есерам-центристам, більшовики та ліві есери мали 155 мандатів. Відкрив засідання за дорученням Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (далі – ВЦВК) його голова Яків Свердлов, який висловив надію на “полное признание Учредительным собранием всех декретов и постановлений Совета Народных Комиссаров”⁵ і запропонував прийняти написаний Володимиром Леніним проект “Декларації прав трудящого і експлуатованого народу”⁶. Прийнявши Декларацію, ВУЗ би визнавали радянську владу більшовицького зразка. Однак збори більшістю в 237 голосів проти 146 відмовилися навіть обговорювати більшовицьку Декларацію⁷.

Натомість, депутати ВУЗ прийняли закон про землю, звернення до воюючих державам із закликом почати мирні переговори та по-

⁴ В. Ф. ВЕРСТЮК, ‘Всеросійські установчі збори’ [в:] *Енциклопедія історії України: У 10 т., т. 1: А–В*, К. (Наук. думка), 2003, с. 647–648.

⁵ *Всероссийское учредительное собрание*, с. 3.

⁶ *Ibid.*, с. 4.

⁷ *Ibid.*, с. 64.

станову про проголошення Російської Демократичної Федеративної Республіки⁸. Такі рішення не задовольняли більшовиків, відтак, о 5-й годині ранку 6 (19) січня 1918 р. ВУЗ були розігнані. Того ж дня ВЦВК ухвалив заздалегідь написаний Володимиром Леніним декрет про розпуск зборів.

Потрібно сказати, що російські есери не змирилися з таким станом речей. Ідея ВУЗ протягом тривалого часу залишалася складовою частиною їх ідеології та знайшла своє втілення у партійних документах. Наприклад, Поволжський Обласний комітет ПСР 30 червня 1918 р. виступив із заявою, яка містила такі заклики: “Долой палачей, долой Гражданскую войну, да здравствует Учредительное собрание!”⁹ Російські есери вважали, що “Власть должен получить единственный ее законный обладатель – народ, и получить через всенародно избранное Учредительное собрание, которое закрепит за трудящимися завоеванные революцией землю и волю”¹⁰ і вимагали “восстановления органов местного самоуправления, распущенных новой властью, свободы слова и печати, а также уничтожения «позорного Брестского мира, разорвавшего Российскую республику и отдавшего Россию в руки немцев, мира, создавшего войну всех против всех и вместе с ней голод и безработицу»”¹¹.

Поряд з цим, слід підкреслити, що члени ПСР не прийнявши розгін ВУЗ, намагалися зрозуміти чому не вийшло втілити цю ідею в життя і робили спроби все-таки її реалізувати. Так, до літа 1918 р. за підтримки повсталого Чехословацького корпусу на величезній території Поволжя та Сибіру утворилося кілька есерівських і проесерівських урядів, які почали збройну боротьбу проти більшовиків. Низка колишніх членів ВУЗ переїхали до Самари, де утворили Комітет членів Установчих зборів на чолі з Володимиром Вольським, інша частина депутатів створила комітет в Омську. У вересні 1918 р. на Державній нараді в Уфі кілька регіональних урядів об’єдналися, обравши Тимчасовий Всеросійський уряд (Директорію) на чолі з правим есером Миколою Авксентьевим. Що характерно, одним зі своїх

⁸ *Всероссийское учредительное собрание*, с. 112–113.

⁹ О. Л. ПРОТАСОВА, *Деятели демократического социализма в контексте политической культуры российского общества первой четверти XX века*, Тамбов (Изд-во ФГБОУ ВО “ТГТУ”), 2017, с. 215.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*, с. 215–216.

завдань Директорія проголосила відновлення в Росії Установчих зборів. Наступ Червоної армії в серпні–вересні 1918 р. змусив Директорію переїхати до Омська, проте прагнення частини есерів зібрати депутатів й оголосити про відкриття ВУЗ, обраних у 1917 р., цього разу не влаштувало праві політичні сили. 18 листопада 1918 р. Директорія була повалена військовими під керівництвом Олександра Колчака, якого було проголошено Верховним правителем Росії. Проти цього намагався протестувати очолюваний Віктором Черновим З'їзд членів Установчих зборів, але це жодних результатів не дало¹², більше того, після цього есерівські державницькі проєкти в Росії фактично були ліквідовані.

Надалі, активну політичну діяльність, пов'язану з ідеєю ВУЗ, представники ПСР могли здійснювати тільки в еміграції. Загалом, початок есерівської еміграції поклав від'їзд Миколи Русанова і Василя Сухомлина в березні–квітні 1918 р. в Стокгольм, де вони з Дмитром Гавронським утворили Закордонну Делегацію ПСР¹³. Зрештою, за кордоном виявилось досить багато провідних діячів ПСР, зокрема Олександр Керенський, В. Чернов, М. Авксентьев, Катерина Брешко-Брешковська, Марк Вишняк, Володимир Зензінов, Єгор Лазарев, Осип Мінор та інші.

Центрами есерівської еміграції стали Париж, Берлін і Прага. У Парижі переважали праві есери на чолі з М. Авксентевим та О. Керенським, у Празі більшість була за лівими і центристами. Чисельно праві есери були в меншості, але саме вони переважно визначали позицію есерівської еміграції¹⁴. Власне, якраз вони продовжували підтримувати ідею ВУЗ і з ними пов'язане скликання наради колишніх депутатів цих зборів, на яких варто зупинитися детальніше. Російські есери намагалися використати цю нараду для утворення в еміграції коаліції всіх російських демократичних соціалістичних сил, які мали представляти Росію за кордоном. Адже, наприклад, на думку М. Авксентєва, «предстательствовать за новую Россию, выступать именно в ее, этой новой

¹² Детальніше про намагання російських есерів реалізувати свою політичну програму у Росії після розгону ВУЗ див.: В. Г. МЕДВЕДЕВ, *Белый режим под красным флагом (Поволжье, 1918 г.)*, Ульяновск (Изд-во СВНЦ), 1998, 220 с.; В. А. ЛАПАНДИН, *Комитет членов Учредительного собрания: структура власти и политическая деятельность (июнь 1918 – январь 1919 гг.)*, Самара (СЦАИИИ), 2003, 242 с.; Л. Г. ПРАЙСМАН, *Третий путь в Гражданской войне. Демократическая революция 1918 года на Волге*, Санкт-Петербург (Изд-во им. Н. И. Новикова), 2015, 536 с.

¹³ О. Л. ПРОТАСОВА, *Op. cit.*, с. 231.

¹⁴ *Ibid.*

России, интересах с наибольшим и единственным авторитетом могут не представители институтов, упраздненных революцией, а иные – те, кто являются членами учреждения, рожденного революцией, бывшего высшим упованием демократии, – члены Учредительного собрания”¹⁵. Тобто, така коаліція набуде, так би мовити, легітимного статусу, адже об’єднання має відбутися навколо колишніх депутатів Установчих зборів, а “...лица эти все намечены были всеобщим народным голосованием, почтены доверием революционного народа. Они входили в состав учреждения, не упраздненного народом, а разогнанного грубой силой тех, против кого борется демократическая Россия”¹⁶.

Таким чином, саме праві есери, визнаючи особливу важливість повернення до принципів Лютневої революції і утвердження з часом у Росії цивілізованого демократичного суспільства, ініціювали проведення наради членів Установчих зборів, які перебували за кордоном і представляли різні політичні сили. Незважаючи на неприйняття цієї ідеї членами Центрального Комітету ПСР, що залишилися в Росії, 12 грудня 1920 р. у № 197 газети “Последние новости”¹⁷, яка була однією з найпопулярніших у середовищі російської еміграції, з’явилося звернення до членів ВУЗ, підписане правими есерами М. Авксентьевим, О. Керенським та О. Мінором, в якому пролунав заклик повернути “от красной и белой реакции к заветам мартовской революции”. Перед однодумцями ставилося завдання розробити форми і засоби “защиты чести, достоинства Государства Российского перед лицом народов мира, впредь до восстановления в России законной, свободно самим народом признанной государственной власти”¹⁸.

Сама нарада відбувалася в Парижі з 8 по 21 січня 1921 р. У ній взяло участь усього 32 особи¹⁹, з них 22 представника есерівської партії. Головою був обраний М. Авксентьев, який згодом, підводячи підсумки наради у своїй статті “Итоги”, досить таки оптимістично відзначив, що “Совещание это в истории русской общественности должно быть отмечено положительным знаком”²⁰. На нараді обгово-

¹⁵ Н. Д. Авксентьев, ‘Сложение сил’, *Современные записки*, кн. II (1920) 307.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Российский политический процесс XX–XXI вв.: власть, партии, оппозиция: учебник*, отв. ред. проф. С. М. Смагина, доц. М. А. Пономарева. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://studbooks.net/679256/istoriya/neonarodniki_mensheviki_emigratsii.

¹⁸ О. Л. Протасова, *Op. cit.*, с. 231.

¹⁹ Н. Д. Авксентьев, ‘Итоги’, *Современные записки*, кн. III (1921) 330.

²⁰ *Ibid.*, с. 329.

рювали такі питання: “1) Вопрос об отношении иностранных Держав к Советской власти. 2) Об отношении к возможным торговым сношениям с Советской властью. 3) О силе соглашений, заключенных при раздаче концессий до установления законной государственной власти в России. 4) Об отношении к отторжению иностранными державами отдельных частей Российской государственной территории. 5) Отношение к окраинным государственным образованиям. 6) Положение российских граждан за границей. 7) Государственные имущества России за границей. 8) Положение интернированных, военнопленных и беженцев. 9) О порядке проведения в жизнь постановлений, одобренных Совещанием”²¹. У підсумку була створена виконавча комісія, яка мала реалізовувати рішення наради, готувати наступні зустрічі членів ВУЗ для створення постійного органу, який би представляв інтереси Росії за кордоном. Комісія припинила свою діяльність восени 1922 р.²² Логічно припустити, що це сталося через поступове усвідомлення есерами тих внутрішньополітичних та міжнародних ситуацій, які склались як у Росії, так і на Європейському континенті, а також свого справжнього, далеко не лідерського, місця у політичних процесах російського державотворення, які остаточно переходили під контроль більшовиків.

Звіт про нараду був опублікований у 1921 р. окремою брошу-рою трьома мовами: російською, французькою й англійською²³. Говорити про те, що нарада відіграла якусь важливу роль у середовищі російської політичної еміграції, на нашу думку, недоцільно. Звісно, що становище більшовицької Росії було ще не досить певне і представники колишніх авторитетних російських партій намагалися робити вигляд, що не все ще втрачено, що невдовзі вони зможуть повернутися до Росії, яка звільниться від більшовицької влади, або сама, або за допомогою Антанти, але їх час насправді вже безповоротно минав. ПСР поступово втрачала всі можливості впливати на реальну росій-

²¹ *Совещание членов Учредительного Собрания*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dk1868.ru/history/uchred_sobr1.htm.

²² А. В. Квакин, *Между белыми и красными. Русская интеллигенция 1920–1930 годов в поисках Третьего Пути*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=bryiPonIdv4C&pg=PT441&lpg=PT441&dq=Совещание+Членов+Всероссийского+Учредительного+Собрания>.

²³ Див.: *Частное совещание членов Всероссийского учредительного собрания = Conférence privée des membres de l'assemblée Constituante de Russie: The private conference of members of the Constituent assembly*, Париж (Imp. “Zemgor”), 1921, [4], 68, [6] с.

ську політику. Вони не скористалися своїми шансами, коли мали для цього гарні можливості у 1917 р. Все, що залишалося, це боротися за примарне лідерство в російському еміграційному політикумі, роками обговорюючи російські проблеми, критикуючи більшовиків та закликаючи Європу допомогти.

З іншого боку, маємо абсолютно протилежні погляди на ідею ВУЗ у партії українських есерів. Станом на 1921 р. напевно найактивніша їх частина теж опинилася в еміграції. Провідну роль серед них відігравала Закордонна делегація УПСР (далі – ЗД УПСР), яку очолював Михайло Грушевський. Якщо говорити тільки про українські партії, то есерівська партія була переможцем виборів до ВУЗ, серед членів ЗД УПСР були особи, обрані до ВУЗ, відтак, цілком зрозумілою є їх заява щодо скликаної російськими есерами наради колишніх депутатів Установчих Зборів. З 18 по 23 січня 1921 р. у Празі проходила IV конференція УПСР за кордоном. Саме на ній і обговорювалося питання наради та проекту заяви про ставлення українських есерів до неї.

Власне, сама заява датована 23 січня 1921 р. З неї дізнаємося, що представники есерівської партії, які в 1917 р. були обрані до ВУЗ, володіли інформацією про скликання в Парижі вищезгаданої наради, але не планували брати участь ні у ній, ні у будь-яких інших подібних засіданнях. Поряд з цим, чітко називалися причини такого рішення. По-перше, на думку українських есерів, ідея ВУЗ вже застаріла, адже на території Росії виникли нові самостійні республіки “з вповні зміненою соціальною структурою”²⁴. По-друге, представники УПСР припускали, що метою цих нарад є “організувати замість скрахованих мілітаристичних інтервенцій новий політичний замах на східно-європейську революцію”²⁵. І, по-третє, підкреслювалося право українського народу самому визначати свою долю.

Логіку саме таких аргументів представників УПСР, на нашу думку, зрозуміти неважко. Російської держави, якою вона була в 1917 р., вже не існувало. Партія ж українських есерів пройшла нелегку й часто дуже болісну еволюцію політичних поглядів на майбутнє України. Після утворення Української Центральної Ради (далі – УЦР) у березні 1917 р. більшість українських політичних сил, у тому числі й есери, віддавали перевагу думці про можливість утворення федеративної

²⁴ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. ф. 3911, оп. 1, спр. 61, арк. 41.

²⁵ *Ibid.*

Росії, у якій знайшла б своє місце і українська автономна республіка. Саме цими ідеями були просякнуті перші три Універсали УЦР. Кардинально іншим був зміст четвертого Універсалу, в якому проголошувалася незалежність Української Народної Республіки (далі – УНР). Таким чином, для УПСР ідея ВУЗ була важливою та актуальною лише на етапі автономістського бачення майбутнього України. Втрата УНР самостійності в ході війн з численними ворогами, переважно з російського табору, не могла вже внести коректив у програмні документи УПСР, відтак, підтримка ідеї ВУЗ в еміграції була б серйозним кроком назад. До того ж, у партійній есерівській програмі важливе місце зайняв принцип “радянської влади”, який, наголошуємо, слід відрізнити від схожого лише за назвою більшовицького постулату про “владу рад”. Відтак, право українського народу на самовизначення бачилося українськими есерами лише у формі незалежної радянської держави. За більшовиками визнавалась лідерська роль у революційному процесі. Але, разом з тим, критикувалась їх національна політика і тактика революційної боротьби. Напевно, найголовнішу роль у формуванні саме таких поглядів на поточну політичну ситуацію відіграв неформальний лідер УПСР М. Грушевський. Вважаємо, що саме йому може належати авторство аналізованого нами документа. А якщо це й не так, то без схвалення істориком, який скрупульозно ставився до найдрібніших деталей, він би не був прийнятий.

Таким чином, у підсумку варто зазначити, що на відміну від ПСР представники УПСР не вірили в можливість реалізації ідеї Всеросійських Установчих зборів в умовах еміграційного життя. Крім того, українські есери під керівництвом М. Грушевського, перейшовши на самостійницькі позиції, вважали ідею Установчих зборів неактуальною та застарілою. Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні невідомих документів як ПСР, УПСР, так і інших партій, які міститимуть нову важливу інформацію щодо широкого кола питань проблеми Всеросійських Установчих зборів.

* * *

Заява УПСР зберігається в друкованому та рукописному вигляді, причому рукописна копія, на відміну від машинописної, написаною українською мовою, російськомовна. Місце та дата написання зазначені. На жаль, з’ясувати чи заява була надіслана поштою, чи оприлюднена в якійсь газеті або журналі, нам не вдалося.

Документ друкується без скорочень українською мовою згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей мови автора. Помилки виправлено беззастережно. До документа подані коментарі, в яких ідентифікуються персоналії.

ДОКУМЕНТ

З приводу опублікованих в часописах записин ініціативної групи (пп. Керенський¹, Авксентьєв², Мінор³) прибути на нараду членів Всеросійських Установчих Зборів в Парижі, зібрані на заграничній конференції Української Партії Соціалістів Революціонерів, яко вибрані до Всеросійських Установчих Зборів, вважають за свій обов'язок, щоб не було непорозумінь, прилюдно заявити, що вони не знаходять для себе можливості брати участь в нарадах і не прибули на них з отсих мотивів:

1. Члени вибрані до Всеросійських Установчих Зборів в 1917 р. при цілком іншій партійній ситуації, коли ще існувала стара Росія, як політично зорганізована цілість, тепер коли за ці три роки вона розложилася на систему самостійних республік з вповні зміненою соціальною структурою і коли сама ідея Всеросійських Установчих Зборів через те стралила вже всяку рацію, не можуть виражати волі народу, їх пославшого.

¹ Керенський Олександр Федорович (1881–1970) – російський політичний діяч, голова Тимчасового Уряду Росії. Член Партії Соціалістів-Революціонерів. Після Жовтневого перевороту 1917 р. – на нелегальному становищі у Фінляндії. Намагався брати участь у роботі Всеросійських Установчих зборів. У 1918 р. виїхав до Франції та Великобританії для переговорів із західними урядами про підтримку у боротьбі з більшовиками. У 1922–1932 рр. редагував есерівську газету “Дні”, виступав з різними антирадянськими лекціями, закликав Західну Європу до хрестового походу проти Радянської Росії. З 1940 р. жив у США.

² Авксентьєв Микола Дмитрович (1878–1943) – російський політичний діяч. Член ЦК Партії соціалістів-революціонерів. Був обраний депутатом Всеросійських Установчих зборів. Після Жовтневого перевороту 1917 р. – один з організаторів Комітету порятунку Батьківщини і Революції, один з керівників Союзу захисту Установчих зборів. У вересні 1918 р. був обраний головою Державної наради в Уфі і очолив створений на ньому Тимчасовий Всеросійський уряд (“Директорію”), який об'єднав розрізнені антибільшовицькі уряди сходу Росії. Після перевороту О. Колчака у листопаді 1918 р. примусово висланий за кордон. У 1918–1940 рр. вів активну діяльність у різних емігрантських організаціях.

³ Мінор Осип Соломонович (1861–1932) – російський політичний діяч. Член ЦК Партії соціалістів-революціонерів. Був обраний депутатом Всеросійських Установчих зборів. З 1919 р. в еміграції. 16 травня 1921 р. підписав разом з О. Керенським, М. Авксентьєвим та іншими маніфест правої групи партії есерів із закликом до нової інтервенції проти Радянської Росії. В еміграції продовжував активно працювати в есерівській партії, з вересня 1920 р. член редакції газети “Воля Росії” (Прага).

2. Коли не вважаючи на це, робляться спроби наповнити конкретним змістом цю політичну фікцію, то очевидно, це робиться з метою організувати замість скрахованих мілітаристичних інтервенцій новий політичний замах на східно-європейську революцію, проти чого ми протестуємо.

3. Ми рішучо не признаємо права за сею народною і всякими їй подібними всеросійськими пережитками претендувати на розпорядження долею народів б[увшої] Росії і українського народу зокрема.

Протягом останніх трьох літ український народ кілька разів заявляв свою тверду волю самому рішати про себе і зреалізувати невіддільне своє право на самовизначення, тому рішення дальшої судьби спочиває виключно в його руках і ми рішучо відмовляємо будь-кому сторонньому виступати від його імени.

Ми певні, що висловлену думку поділяють всі наші товариші, які на виборах до Всеросійських Установчих Зборів від України одержали більшість мандатів від неї.

М. Грушевський⁴, обраний до В. У. З. від Київщини,
Н. Григорієв⁵, « « « Поділля,
М. Чечель⁶, « « « Волині,

⁴ Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – український історик та суспільно-політичний діяч. Голова Української Центральної Ради. Співпрацював з УПСР. Брав участь у Трудовому Конгресі Директорії. З 1919 р. в еміграції, де розгорнув широку наукову і політичну діяльність. Голова Закордонної делегації УПСР. Взяв участь у численних конференціях. Редактор видання “Борітеся-Поборете!”. Засновник Комітету незалежної України та Українського соціологічного інституту. У березні 1924 р. повернувся до України, де провадив активну наукову, організаційну та видавничу роботу. У 1929 р. став дійсним членом Академії наук СРСР. У березні 1931 р. заарештований та звинувачений у керівництві Українським національним центром, але невдовзі звільнений. Надалі проживав у Москві.

⁵ Григорієв Никифір Якович (1883–1953) – український громадський та політичний діяч. Член УПСР. У 1917 р. член Української Центральної Ради, один із організаторів війська. У 1918 р. – міністр освіти в уряді Всеволода Голубовича. У 1919 р. був обраний до Трудового Конгресу. З 1920 р. в еміграції. Був професором Празького університету. Активний діяч УПСР. У еміграції була написана і вийшла друком ціла низка його наукових праць. З 1938 р. в США.

⁶ Чечель Микола Флорович (1891–1937) – український політичний діяч. Член УПСР, член і секретар Української Центральної Ради. Соратник і політичний однодумець М. Грушевського, у 1919 р. разом із ним емігрував до Відня. Входить до Закордонної делегації УПСР – “віденців”. У вересні 1921 р. разом із М. Шрагом приїздив до Харкова, де провадив переговори із головою РНК УСРР Християном Раковським про повернення в Україну за умови легалізації УПСР. У 1922 р. повернувся в Україну. У 1931 р. заарештований у справі Українського національного центру і 1932 р. засуджений до 6-ти років позбавлення волі. У 1937 р. вдруге засуджений до 5 років ув’язнення, невдовзі засуджений до смерті.

М. Шаповал⁷, « « « « Київщини,
М. Шраг⁸, « « « « Чернігівщини.

Прага, 23 січня 1921 р.

*Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України, ф. 3911, оп. 1, спр. 61, арк. 40–41.*

Vitaliy Khomenko (PhD in History, Teacher of history at Konotop Industrial and Pedagogical Special College of Sumy State University).

To the issue of the All-Russian Constituent Assembly: the Views of the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries and the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries in Emigration.

Abstract. The article studies the attitude of the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries and the Party of Socialists-Revolutionaries in emigration towards the All-Russian Constituent Assembly. The history of the All-Russian Constituent Assembly is discussed in brief. The positions of the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries and the Party of Socialists-Revolutionaries regarding the possibility of implementation of the concept of the Constituent Assembly while emigration are characterized. It is concluded that the Ukrainian Socialists-Revolutionaries, led by M. Hrushevsky, having turned to liberation positions, considered the idea of the Constituent Assembly irrelevant.

Keywords: All-Russian Constituent Assembly, Mykhailo Hrushevsky, the SRP, the USRP, emigration.

⁷ Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – український громадський та політичний діяч. Член УПСР. Член Української Центральної Ради, міністр пошт і телеграфу в уряді Володимира Винниченка, співавтор 4 Універсалу. Голова Українського національного союзу, міністр земельних справ в уряді Володимира Чехівського. З лютого 1919 р. в Галичині. Згодом в еміграції. У Празі розвинув жваву громадсько-політичну і культурну діяльність: голова Українського Громадського Комітету, співтворець українських вищих шкіл у Празі та Подєбрадах, голова Українського Соціологічного Інституту. Після 4 з'їзду УПСР (12.05.1918) належав до фракції “центральної течії”, в еміграції був одним з очільників УПСР, засуджував діяльність її Закордонної делегації.

⁸ Шраг Микола Ілліч (1894–1970) – український громадський та політичний діяч. Член УПСР. У 1917 р. член Української Центральної Ради та її Президії. За Директорії – радник дипломатичної місії УНР в Угорщині. Після 4-го з'їзду УПСР та розколу партії належав до центральної течії. З 1920 р. був одним з організаторів та діяльним членом Закордонної делегації УПСР у Відні, співредактором видання “Борітеся-Поборете!”. Брав участь у створенні та діяльності Українського соціологічного інституту у Відні. У 1924 р. повернувся в Україну разом із М. Грушевським. У 1931 р. заарештований у справі Українського національного центру, був засуджений на 6 років таборів. Невдовзі ув'язнення було замінено на заслання у Саратовську область Росії. Від 1952 р. на викладацькій роботі у Харкові, а з 1966 р. у Львові.

Olena PALKO

PhD in History,
Research Fellow at the Department of History,
Classics and Archeology, Birkbeck College,
University of London.

THE OCTOBER REVOLUTION AND THE COMPETING PROJECTS OF SOVIET STATE-BUILDING ON THE WESTERN BORDER (UKRAINE AND BELARUS)

The February Revolution marked the starting point of a complicated social, political and economic transformation across the former Russian Empire. The subsequent October revolution and Russian civil war put different projects of national state-building on trial. The rivalry between these different forms of statehood became especially severe at the Western margins of the former Empire, divided by the front lines of the First World War. In Belarus, partly occupied by the German Army since mid-1915, national activism was weak and often supported by external forces: the German administration, the Bolsheviks and later the Second Polish Republic. With an underdeveloped grassroots national movement, neither the Belarusian People's Republic (BNR), first declared on 25 March 1918, nor the Belarusian Soviet Socialist Republic (BSSR), established on 1 January 1919, could claim to fully represent the population of Belarus. Contrarily, in Ukraine local actors became the most ardent promoters of self-rule and state independence. The first post-revolutionary years were thus defined by the rivalry between the Ukrainian People's Republic (UNR), formed on 7 November 1917, and the Soviet Republic in Ukraine that had existed under various names since December 1917. The period 1917–1920 was to be, by far, the most turbulent in the political history of these two republics.

The October Revolution: from Autonomy to Independence

The abdication of Tsar Nicholas II in March 1917 led to the establishment of the Provisional Government in Petrograd. This executive authority was primarily tasked with organising the elections to the Constitutional

Assembly, scheduled for November same year; it also tried to manage the revolutionary situation in Russia and in the borderlands, especially since the regional elites had started to voice their demands for political autonomy. Once the events in Petrograd became known in the peripheries, local political leaders began to take the initiative by declaring national self-rule.

On 17 March 1917, an initial representative and temporary constituent body, the Central *Rada* (Council), was formed in Kyiv, the capital of Ukraine. The establishment of the Rada was initiated by the Society of Ukrainian Progressives, a nonpartisan political and civic organisation, formed in 1908, and the Ukrainian Social Democratic Workers' Party (USDWP), a successor of the Revolutionary Ukrainian Party, the first mass party in Ukraine, established in 1900. At its founding, the majority of the Rada's seats were occupied by representatives of the socialist and revolutionary parties, which would come to define the political orientation of Ukraine's elites for the years to follow. A similar representative body, the National Committee, was organised in Belarus in March 1917, claiming to represent all the ethnic groups and social classes within the new republic. At the second Congress of the various Belarusian political parties, held in Minsk in July 1917, the National Committee was transformed into a Central Rada. Its leading national party, the Belarusian Socialist *Hramada* (Assembly), a successor of the Belarusian Revolutionary Party, formed in 1902, had very small following, however. Political life in the Belarusian lands was thus dominated by Russian and Jewish-led socialist parties, the Mensheviks and Socialist Revolutionaries (the SRs), as well as the Jewish *Bund* and *Poale Zion*¹.

Both regional assemblies recognised the right of the All-Russian Constituent Assembly to decide on the former Empire's federal order. During the first months, their requests did not go beyond political autonomy and Russia's constitutional transformation. These moderate demands were reflected in the First Universal of the Ukrainian Central Rada, issued on 23 June 1917. This legal act-declaration read as follows: "Without seceding from all of Russia [...] let the Ukrainian people have the right to manage its own life on its own soil"². It also envisaged the creation of a democratically elected all-Ukrainian people's assembly, which would have the sole right to draft laws to be confirmed later by the All-Russian Constituent Assembly. The Second

¹ T. EMMONS, *The Formation of Political Parties and the First national Elections in Russia*, Cambridge Mass.; L. (Harvard UP), 1983, p. 150–151.

² The First Universal reprinted in TARAS HUNCZAK, (ed.) *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, Cambridge Mass. (HURI), 1977, p. 382.

Universal (16 July 1917) reconfirmed Ukraine's commitment to non-separation from Russia. Given these moderate demands, the establishment of the Rada in Ukraine was met with unprecedented enthusiasm; the national government engaged Ukraine's key public figures and intellectuals. By contrast, the Belarusian Rada had little contact with the masses and significantly lagged behind other political groups, which also claimed their right to represent the interests of the peoples of Belarus³.

As arranged by the Provisional Government, elections to the new Russian Constituent Assembly took place on 25 November 1917. The Bolsheviks, who, following the October coup in Petrograd, quickly directed their attention to the border republics, hoping that the elections would legitimise their power over the entire territory of the former empire. Instead, they gained only 24 % of votes, with 10.5 % on the territory of Ukraine and 57 % in the area of Belarus that had not been occupied by the Germans. The comparative results of the 1917 elections suggest just how different the following of the national leftist parties and their role in the two republics were at the time. In Ukraine, the Ukrainian Socialist Revolutionary Party (SRs), which had existed in various formats since 1905, became the major political player, obtaining around 50 % of votes in the elections to the Constituent Assembly. In comparison, the Belarusian *Hramada* failed to get single candidate elected⁴. Also, during this election period, the Bolshevik party in Ukraine remained marginal, being alienated from the wider populace in both class and national terms. By the end of 1918, it counted only 4,364 members⁵. In Belarus, however, the membership of the Belarusian section of the Bolshevik Party grew rapidly. At the time of its formation in June 1917, it had had a mere forty members⁶. In the months leading up to the October Revolution, however, the membership in Minsk increased from 2,530 members at the end of August to 28,508 members and

³ R. PIPES, *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917–1923*, N. Y. (Atheneum), 1980, p. 73; Per A. RUDLING, *The Fall and Rise of Belarusian Nationalism, 1906–1931*, Pittsburgh (Pittsburgh UP), 2015, p. 82–83; N. P. VAKAR, *Belorussia: The Making of a Nation*, Cambridge Mass. (Harvard UP), 1956, p. 105.

⁴ J. SMITH, *Red Nations. The Nationalities Experience in and after the USSR*, Cambridge (Cambridge UP), 2013, p. 23–24.

⁵ М. ФРОЛОВ, *Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування*, З. (Прем'єр), 2003, с. 30.

⁶ I. S. LUBACHKO, *Belorussia under Soviet Rule, 1917–1957*, Kentucky (Kentucky UP), 1972, p. 16.

27,856 candidate members by the beginning of October⁷. In frontline and war-weary Belarus, the popularity of the Bolsheviks could easily be attributed to their successful anti-war propaganda and the national socialist movement's inability to offer credible solutions to social grievances.

The Bolsheviks, after their initial success in Petrograd, tried to replicate the same scenarios in Minsk and Kyiv. The Bolshevik coup in the Belarusian capital was swift: already on 14 November, the Russian Bolsheviks, supported by the Minsk Soviets and a Red Army battalion, had proclaimed the victory of the Bolshevik revolution in Belarus⁸. Consequently, the Belarusian leaders called for an emergency session of the First All-Belarusian National Congress to discuss the existing political situation. This, however, was immediately disrupted by the local Bolsheviks. In Kyiv, by contrast, these Bolshevik efforts at seizing power quickly failed: an attempted workers' uprising in the city's largest factory *Arsenal* was promptly crushed by the national armed forces. In response, the Bolsheviks called for an All-Ukraine Congress of Soviets to be held in Kyiv in December 1917. Against all expectations, the delegates voiced their support for the Central Rada. This forced the Bolsheviks to move eastwards to Kharkiv, the industrial centre of Ukraine. There, the Ukrainian People's Republic of Soviets was proclaimed, and an All-Ukrainian Central Executive Committee elected as the governing authority.

These Bolshevik actions alarmed the nationalist leaders. On 20 November 1917 the Rada announced the creation of an autonomous Ukrainian People's Republic (*Ukrain's'ka Narodna Respublika, UNR*), which proclaimed independence from Russia on 22 January 1918. The Bolsheviks, in response, declared war on the new Ukrainian government⁹. This sudden escalation revealed how unprepared the UNR was for such reversals. The Rada, that, since its formation, had been pushing for a leaner military, was caught in an unequal fight with the Bolsheviks. Forced out of Kyiv, and unable to resist the superior Red Army, the Central Rada turned to its former adversary, the Central Powers, for military support.

⁷ R. PIPES, *Op. cit.*, p. 74.

⁸ Quoted in I. S. ЛУВАЧКО, *Op. cit.*, p. 20.

⁹ П. МІРЧУК, *Українсько-московська війна 1917–1919*, Торонто (Ліга визволення України), 1957; Ю. БОРИС, *The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine: a Study in the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations*, Stockholm (Norstedt), 1960; A. E. ADAMS, *The Bolsheviks in the Ukraine: The Second Campaign, 1918–1919*, New Haven (Yale University Press), 1963.

Shortly after the exclusive protectorate treaty had been signed on 9 February 1918, German and Austro-Hungarian soldiers occupied Ukraine's territory and forced the Bolsheviks out of the republic's territory. In return, the Ukrainian government agreed to substantial economic liabilities, including deliveries of grain, food and raw materials¹⁰.

At the same time, the new Bolshevik regime in Petrograd was conducting its own separate negotiations with the Central Powers. Under the Treaty of Brest-Litovsk, signed on 3 March 1918, the Russian Soviet government agreed to give up control over much of its European territory, including the Belarusian lands. Their retreat from Minsk had also seen the return of anti-Bolshevik activists, forced underground in November 1917. On 25 March 1918, Belarusian nationalists, supported by the German occupational authorities, declared the independence of the Belarusian National Republic (BNR): "Today we [...] cast off from our country the last chains of the political servitude that had been imposed by Russian tsarism upon our free and independent land"¹¹. This reorientation towards Germany led to a split in the Rada and further weakened the republic's feeble nationalist movement. In response to this the most radical members started considering cooperation with the Russian Bolsheviks.

The BNR, nevertheless, did not last long. The Allies, who were to decide the ultimate fate of post-war Eastern Europe, did not support the independence of Belarus and its territory once again became a battleground between Poland and Soviet Russia. Moreover, contrary to the gradual weakening of the national governments, the Bolsheviks were now steadily regaining ground in the area. Their clear social orientation, strong party organisation and appealing national program were attractive to many socialists, both in Ukraine and Belarus. In addition, the Polish authorities, to whom the national leaders applied for military support during the Polish-Soviet war of 1919–1921, had little interest in advancing local nationalism. Being forced to choose what they considered the lesser of two evils, local revolutionaries turned to the Bolsheviks in hopes of restoring the independence of their republics under the red banner.

¹⁰ See: O. FEDYSHYN, *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918*, New Brunswick; N. Y. (Rutgers UP), 1971; P. BOROWSKY, 'Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution of 1918–19', [in:] *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*, ed. HANS-JOACHIM TORKE and JOHN-PAUL HIMKA, Edmonton and Toronto (CIUS), 1994, p. 84–94.

¹¹ Quoted in N. P. VAKAR, *Op. cit.*, p. 103.

Debating the soviet regime

Contrary to the expectations of the nationalist leaders in Ukraine and Belarus, the German and Polish occupational forces had little interest in advancing local self-rule. The Bolsheviks, instead, saw local nationalism as an important mobilising factor. Since the pre-war years, Lenin had supported the right of nations to self-determination, which he considered to be an inherent part of the international revolutionary movement¹². Hence, the formation of a separate Soviet government on the territory of Ukraine did not contradict the Bolshevik ideology. Moreover, it was instrumental for Bolshevik strategic plans in the area. The Russian Bolsheviks, bound by the Treaty of Brest-Litovsk, could not declare a war against Germany, an ally of the national activists both in Ukraine and Belarus. Instead, a separate Soviet Ukrainian government could enable the Bolsheviks to enter into open war with the German occupying armies. Similarly, a separate status for Belarus could provide the Soviet regime with a necessary buffer against Poland and strengthen its overall standing in the region¹³.

In 1918, there was no unified Bolshevik view on the republican status of Ukraine with two different positions dominating debates. Firstly, a motion had been put forward to create numerous separate Soviet republics, corresponding to the social and economic conditions in Ukraine. Following the example of the Odesa Soviet Republic, created on 31 January 1918, the Donbas-Kryvyi Rih Soviet Republic was established on 11 February 1918. The idea behind this project was to remove the Russified industrial areas from the countryside and to join them onto the central Russian provinces. The Kyiv group, on the other hand, argued that Ukraine's scant working class could not advance without the help of the peasantry, whose strong national aspirations had to be taken into account. Despite being advocated for by a minority in the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine (KP(b)U), the central leadership conceded and declared themselves in favour of a unified Ukrainian republic. Consequently, the liquidation of all the independent Soviet republics on Ukraine's territory and their unification with the Ukrainian Socialist Soviet Republic was proclaimed¹⁴.

¹² See for instance, V. LENIN, 'The socialist revolution and the right of nations to self-determination. Theses', [in:] V. LENIN, *Collected Works*, vol. 22, p. 151.

¹³ A. WILSON, *Belarus. The Last European Dictatorship*, New Heaven; L., 2011, p. 96.

¹⁴ V. HOLUBNYCHY, 'Outline History of the Communist Party of Ukraine', [in:] *Soviet Regional Economics. Selected works of Vsevolod Holubnychy*, edited by IWAN S. KO-ROPECKYJ, Edmonton (CIUS), 1982, p. 70.

The need to address the Belarusian question was first discussed at the ‘Conference of Belarusian Communists’, held in Moscow on 21–23 December 1918. The Bolsheviks needed to take resolute steps in response to the proclamation of the BNR in March 1918¹⁵. As a result, on 1 January 1919 the Belarusian Soviet Socialist Republic (BSSR) was created and the Communist Party (Bolsheviks) of Belarus (KP(b)B) was formed. This centralist decision was, however, challenged locally. During the First All-Belarusian Congress of Soviets, summoned on 2–3 February 1919, delegates from Smolensk, Mogilev and Vitebsk rejected the idea of a separate Soviet republic being created on the territory of Belarus. Following the Congress, the idea emerged to join the BSSR with the Lithuanian Soviet Socialist Republic (LSSR), a Soviet republic established on 16 December 1918. However, this idea of an artificial Soviet Socialist Republic of Lithuania and Belarus, or LitBel, was unpopular and proved to be politically short-lived. Belarusian nationally oriented communists considered the merger as an annexation of Belarus by Lithuania. LitBel ceased to exist five months later. A separate BSSR was restored on 1 August 1920¹⁶.

Nevertheless, the creation of the autonomous Soviet republics was balanced by a unified system of government and a centralised party organisation. Despite continuous demands for creating separate Bolshevik organisations for Belarus and Ukraine, the two regional parties were made integral, although autonomous, parts of the RKP(b). The 1919 RKP(b) program made the centralist claims of the central Bolshevik leadership unambiguous. It was stated that despite a separate status being agreed for the Soviet republics there was no intention to reorganise the Party as a federation of independent Communist Parties: “There must exist a *single* centralised Communist Party with a *single* Central Committee leading all the Party work in all sections of the RSFSR. All decisions of the RCP [the Russian Communist Party of Bolsheviks] and its directing organs are unconditionally binding on all branches of the party, regardless of their national composition. The Central Committees of the Ukrainian, Latvian, and Lithuanian Communists enjoy the rights of the regional committees of the party and are entirely subordinated to the Central Committee of the RKP”¹⁷.

¹⁵ A. RUDLING, *Op. cit.*, p. 122; A. WILSON, *Op. cit.*, p. 102.

¹⁶ Т. ПРОТЬКО, *Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.)*, Минск (Тесей), 2002.

¹⁷ Quoted in R. PIPES, *Op. cit.*, p. 245 (italics in original).

Clearly, actual sovereignty in all Soviet republics belonged to the central party leadership in Moscow. The subordinate status of the republics was reflected in the composition of their Soviet governments. For instance, the first Ukrainian Soviet government, the Provisional Workers'-Peasants' Government of Ukraine, formed on 28 November 1918 in Kursk, was headed by the Russian revolutionary Georgii Piatakov and consisted predominantly of Russian Bolsheviks. The second government, led by Khrystian Rakovskiy (who remained in office until July 1923) would later see ethnic Ukrainian commissars assuming marginal posts, such as education, justice and communication.

National Communist Opposition

In 1923, the first party historian Moisei Ravich-Cherkasskii suggested that the history of the KP(b)U was “a sum of the two histories: that of the Ukrainian proletariat and that of the Russian proletariat in Ukraine”¹⁸. Accordingly, there were two distinct ideological roots in the KP(b)U, one extending from the Russian Revolutionary movement and another from the Ukrainian socialist movement. Unlike in Belarus, where local socialists had never occupied a significant position, self-standing communist parties and a Bolshevik movement with a distinct national agenda contributed to strengthening Ukrainian national communism, an important rival to the Russian Bolsheviks in their state-building initiatives. National communism was a theoretical approach and political practice, derived from the platform of the Ukrainian SRs that aimed to reconcile demands for national and social liberation in search of a national path to communism. Stephen Velychenko maintains that this orientation emerged in reaction to the moderate socialism of the Ukrainian national government and chauvinistic Russian Bolshevik rule, which initially disregarded the national sentiment of the population¹⁹. The strong national communist orientation in Ukraine reflected the two equal constituents in the revolutionary movement: social and national. By contrast in Belarus the revolution was mainly social with only some signs of a national revival²⁰.

¹⁸ М. РАВИЧ-ЧЕРКАССКИЙ, *История Коммунистической партии (б-ов) Украины*, X. (Госиздат Украины), 1923, с. 5.

¹⁹ S. VELYCHENKO, *Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918–1925*, Toronto (Toronto UP), 2015, p. 122.

²⁰ A. WILSON, *Op. cit.*, p. 90.

The ideological foundation of national communism was set out in the brochure *Do Khvyli: Shcho Diyet'sia na Ukraïni i z Ukraïnoiu?* ['Concerning the Moment: What is Happening in and to Ukraine'] published in January 1919 by the Ukrainian Bolsheviks Vasyľ Shakhrai and Serhii Mazlakh²¹. The pamphlet mostly touched upon the discordance between Lenin's claims for nations' right to self-determination (realised, as believed, in the creation of Soviet Ukraine) and the inferior position of the republic's Bolshevik party. Instead, its authors pushed the idea of establishing a self-standing independent Ukrainian Communist Party of Bolsheviks that would affirm the Ukrainian language, culture and independent statehood. Shakhrai and Mazlakh concluded with a list of demands, addressed to Lenin. These declarations encapsulated the key objectives of the Ukrainian communists: recognising Ukraine's independence and the right of its leaders to defend the republic's sovereignty either "by armed struggle, or in a democratic way by compromise with neighbouring countries". Similarly, the authors affirmed the right of Ukrainian communists to adopt a national position until the independence of Ukraine and the rights of its working class was assured²². The demands expressed in *Do Khvyli*, were indirectly answered by Lenin in his late 1919 resolution "On the question of the attitude towards the working people of Ukraine"²³. Lenin reassured his Ukrainian counterparts that the RKP(b) had no intention of limiting the independence of the Ukrainian SSR. He also granted Ukrainian workers and peasants the exclusive right to decide on the republican status of Soviet Ukraine. There was yet another important implication of Lenin's address: due to the precarious position of the Bolsheviks and the lack of a well-developed plan for Ukraine, the activity of different socialist pro-Soviet parties was tolerated and sanctioned.

Besides representing a distinctive ideological orientation within the KP(b)U, national communism also emerged as an important political practice. There were, after all, several other communist parties competing with the Bolsheviks for the right to represent the republic's toiling masses. The major non-Bolshevik communist faction in Ukraine was a pro-soviet splinter group in the Ukrainian SR party, the Ukrainian Communist Party (*Borot'bysty*)

²¹ С. МАЗШАХ, В. ШАХРАЙ, *До хвилі: що діється на Україні і з Україною?* Нью Йорк (Пролог), 1945; *The Current Situation in the Ukraine*, Michigan (Michigan UP), 1970.

²² С. МАЗШАХ, В. ШАХРАЙ, *Op. cit.*, с. 105.

²³ V. LENIN, *Collected Works*, vol. 30, Moscow (Progress Publishers), 1965, p. 291–297.

[derivative from the party newspaper *Borot'ba*, Ukrainian for 'struggle']. Among its founders and most famous representatives were Hnat Mykhailychenko, Oleksandr Shums'kyi, Vasyl' Ellans'kyi (Blakytnyi) and Panas Liubchenko, all of whom would soon play a prominent part in the political life of Soviet Ukraine. The Borot'bysty considered the October Revolution a necessary stage for the wider world revolution. From this perspective, events in Russia in 1917 had been a useful example for Ukraine, although these developments could not be blindly copied. The Borot'bysty, who enjoyed broad public support among the Ukrainian population, rejected the idea of a messianic role for the proletariat of one particular country. Instead, they advocated for the need to "translate a revolutionary struggle into the language of local conditions"²⁴. The revolution in Ukraine was therefore both social and national and had its own demographic bases: the urban and rural proletariat alongside the semi-proletarian and poor peasantry.

The Borot'bysty regarded the Moscow-led KP(b)U, supported by Russified industrial workers in eastern Ukraine, as an occupying force. Russian communists, according to the Borot'bysty, persistently neglected the social, economic and cultural peculiarities of Ukraine and had alienated themselves from the wider Ukrainian population²⁵. The Bolsheviks, according to their ideological rivals, would therefore not be capable of delivering the idea of world proletarian revolution to ethnic Ukrainians. Overall, as seen from the Borot'bysty's perspective, the Bolshevik efforts to Russify the republic were detrimental for the entire communist endeavour in Ukraine²⁶. Without recognising the national aspiration of the Ukrainian people, it was argued, attempts at creating a unified national working class would be doomed. The sovietisation of Ukraine could only succeed if the persistent antagonism between the workers of the Russian cities and the Ukrainian peasantry ceased. To achieve this goal, a new communist party was required, one that could unify different social groups under a single ideology. This envisaged communist party would unite all local communist forces, including the KP(b)U, and join the Third International as a separate territorial section²⁷. Similarly, the Borot'bysty advocated for

²⁴ *Боротьба* (К., 1919, 13 серпня).

²⁵ 'Меморандум Української Комуністичної партії (боротьбистів) Виконавчому комітету II-го Комуністичного Інтернаціоналу (August 1919 р.)', [в:] *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: в 3 т.*, ред. Т. Гунчак, Р. Сольчаник, Мюнхен (Сучасність), 1983, т. 1, с. 432, 435.

²⁶ *Ibid.*, с. 437.

²⁷ 'Меморандум Української Комуністичної партії (боротьбистів)...', с. 435–36.

a separate Soviet Ukrainian republic, which would eventually become a part of an envisaged Universal Federation of Socialist Republics²⁸.

In December 1918, a splinter group in the Ukrainian Social Democratic Workers' Party, the Organising Committee of the USDRP *Nezalezhnyky* (independentists) also declared their support for Soviet power²⁹. The faction included a number of prominent political figures of the time: its main theorists were Mykhailo Tkachenko, Minister of Internal Affairs of the Rada, and Andrii Rychyts'kyi, one of the editors of the USDRP central newspaper *Robitnycha Hazeta*. Although not forming their own party, the *Nezalezhnyky* emphasised their difference from both the USDRP and the KP(b)U, proposing a radical program of socio-economic and political transformation. The group adopted a rather critical stand against any form of parliamentarianism, which had failed to provide a strong organised power, a prerequisite of a socialist revolution. So, soviets of workers' and peasants' deputies were the only possible form of governance³⁰. Nevertheless, the *Nezalezhnyky* highlighted their unbridgeable differences with the KP(b)U³¹. They were especially opposed to those KP(b)U members who, like the RKP(b) ideologists, had persisted with the Great-Russian chauvinist attitudes towards Ukraine, neglecting its separate status and national peculiarities. As with the Borot'bysty, the *Nezalezhnyky* also rejected the Bolshevik idea of proletarian dictatorship, which did not correspond to the Ukraine's social structure.

The main reason for disagreements with the Bolsheviks, however, was their position in relation to the national question. The Bolshevik party, according to the *Nezalezhnyky*, had proven itself "a hypocritical party which continually violates its own principles" and, therefore, "cannot be trusted until it is transformed organisationally and merges with the interests of the Ukrainian toiling people"³². The success of the socialist revolution, according to the group, heavily depended on the right to form separate independent socialist republics. The *Nezalezhnyky* promoted the

²⁸ 'Меморандум Української Комуністичної партії (боротьбистів)...', с. 434.

²⁹ Сн. FORD, 'Outline History of the Ukrainian Communist Party (Independentists): An Emancipatory Communism 1918–1925', *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 17, 2 (2009): 193–246.

³⁰ *Червоный шлях* (К., 1919, 22 January).

³¹ П. ХРИСТЮК, *Замітки і матеріали до історії Української Революції 1917–1920*, Нью Йорк (Видавництво Чарторийських), 1969, т. IV, с. 72.

³² П. ХРИСТЮК, *Op. cit.*, с. 56.

idea of Ukraine's independence. Subsequently, at the Sixth Congress of the USDRP held on 10–12 January 1919, a motion was put forward to transform “the sovereign and independent Ukrainian People's Republic into the sovereign and independent Ukrainian Socialist Republic”³³. Additionally, the group's leaders started discussing the possibility of forming a separate Ukrainian Communist Party. This idea, however, was forcibly crushed by the KP(b)U in the spring of 1919, when the *Nezalezhnyky* leaders were arrested and their organs of press (*Chervonyi Prapor* in Kyiv and *Kharkivs'kyi Proletar* in Kharkiv) closed down.

Despite the well-justified claims of the Ukrainian communists to join the Soviet Government, the Third Congress of the KP(b)U in Kharkiv (1–6 March 1919) confirmed its stand in opposing cooperation with other pro-Soviet parties and refused to allow their representatives to hold responsible posts within the Ukrainian Soviet Government³⁴. This competition between the communist parties in Ukraine was finally brought to an end by the Third International. At the beginning of August 1919, the Borot'bysty passed their Memorandum to the Executive Committee, demanding that it accepted their organisation's status as a leading communist party in Ukraine³⁵. Similarly, at the end of October 1919, the Central Committee of the Ukrainian Party of Left Socialist-Revolutionists submitted their application for joining the Communist International. In January 1920, the session of the Executive Committee of the Communist International devoted to the Ukrainian question passed a resolution, according to which the KP(b)U was recognised as the only representative of the Ukrainian proletariat³⁶. The Congress also raised the question of unifying all communist forces in Ukraine into one single party, the KP(b)U.

Abiding by the Congress' decision, the Borot'bysty voted for their self-liquidation and merger with the Bolshevik party. Subsequently, some 4,000 Borot'bysty were admitted into the KP(b)U in 1920³⁷. However, open opposition to the Bolshevik party was not abandoned entirely. A

³³ П. ХРИСТЮК, *Op. cit.*, с. 69.

³⁴ А. Е. АДАМС, *Op. cit.*, p. 218–19.

³⁵ *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: в 3 т.*, ред. Т. ГУНЧАК, Р. СОЛЬЯНИК, Мюнхен (Сучасність), 1983, т. 1, с. 427–437.

³⁶ Quoted in І. МАЙСТРЕНКО, *Borot'bism: A chapter in the History of Ukrainian Communism*, N. Y. (Research Program on the U. S. S. R.), 1954, p. 184–185.

³⁷ І. МАЙСТРЕНКО, *Історія Комуністичної партії України*, Мюнхен (Сучасність), 1979, с. 74.

splinter group of the Nezalezhnyky initiated the creation of a separate Ukrainian Communist Party (UKP)³⁸. From the beginning, the UKP had a scant membership, numbering some 250 at its inaugural meeting. Nevertheless, the group repeatedly rejected any offers for a merger. Until its dissolution in 1925, the UKP was the only legal, although often persecuted, political opposition to the Bolsheviks in Soviet Ukraine.

A number of factors enabled this political pluralism of the early 1920s. The unstable position of the KP(b)U was, however, a decisive one. The Bolsheviks, due to the lack of public support, low party membership and an underrepresentation of locals within its ranks, were unable to impose their monopoly outright. Cooperation with local national activists was therefore highly encouraged. It should be admitted that in Belarus, several the former BNR leaders and activists also supported the Soviet regime in hopes that the Bolsheviks would assist in building a separate Belarusian Soviet republic. Unlike in Ukraine, however, there was no institutional opposition; a number of nationally oriented Bolshevik party members and leftist intellectuals, who had joined the establishment, occasionally voiced their concerns about the status of the republic and its Communist party. Nevertheless, almost all of these opposition groups had been eliminated by the end of the civil war in Russia. The merger with national communist currents in Ukraine and Belarus provided the Bolsheviks with a much needed legitimacy in the region. At the same time, those national leftist activists continued to pursue their agenda from within the party ranks throughout the 1920s.

The Soviet Nationalities Policy

In the early 1920s, a preferential nationalities policy, *korenizatsiia*, was designed to rectify various political disparities on the territories of the Soviet republics. *Korenizatsiia* was adopted at the Twelfth RKP(b) Congress in April 1923, with the aim, according to the then Commissar for Nationalities Stalin, to fight both “Great-Russian chauvinism” and any manifestations of local nationalism. The underlying motives of *korenizatsiia* were yet more complex: the need to root the predominantly Russian revolution at the margins of the former empire; to make the Bolshevik party, with its small percentage of locals in regional party organisations,

³⁸ Програма Української Комуністичної партії, К.; Відень, 1920.

the embodiment and the implementers of the revolutionary ideals for all Soviet republics; to re-conciliate with local nationalism; to overcome the tsarist legacy of alienation between the Russian centre and non-Russian peripheries; and to address the hostility between the cities (which often were Russian outposts) and the countryside. In the western borderlands, korenizatsiia's success had critical importance: it was also meant to provide an outlet for national sentiment and activism, developed during the anti-Russian wars of 1917–1920, and to contribute to Soviet strategic goals in the region.

The international factor became an important prerequisite for the implementation of the new nationalities policy. After the First World War, a significant number of Ukrainians remained on the territories of Romania, Czechoslovakia and Poland. In addition, following the Polish-Soviet war, millions of ethnic Ukrainians and Belarusians were left in the territories ceded to Poland by the 1921 Treaty of Riga. A successful solution to the national question was therefore needed to counterbalance the strongly anti-Soviet attitude of Ukrainians and Belarusians abroad, stirred up by significant political emigration. The Soviet strategy behind the implementation of affirmative actions in the national sphere was based on the idea that the generous treatment of national minorities within the Soviet Union would make the regime appear attractive to their countrymen from abroad and undermine neighbouring governments³⁹.

The RKP(b) Resolution on korenizatsiia was followed by similar declarations in the peripheries. In Ukraine, important decrees, concerning the status of the Ukrainian language, schooling and major tasks concerning the regulation of political education and propaganda in the countryside, were passed in the summer of 1923⁴⁰. Similarly, the new nationalities policy was approved by the Belarusian Central Committee. Korenizatsiia consisted of two interlinked national policies with distinctive goals: linguistic de-Russification (that incorporated concepts such as *Belarusizatsiia* and

³⁹ М. Скрипник, 'УСРР – П'ємонт українських трудящих мас', [в:] М. Скрипник, *Статті і промови з національного питання*, Мюнхен (Сучасність), 1974, с. 178–184; Т. MARTIN, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca (Cornell UP), 2001, p. 9; М. PAULY, 'Soviet Polonophobia and the Formulation of Nationalities Policy in the Ukrainian SSR, 1927–1934', [in:] *Polish Encounters, Russian Identity*, Bloomington (Indiana UP), 2005, p. 172–188.

⁴⁰ М. Панчук та ін., *Національні відносини в Україні в ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів*, К. (Наукова думка), 1994.

Ukrainizatsiia); and party entrenchment, aimed at ‘rooting’ Soviet rule within the republics. The nationalities policy, however, was regarded as a soft-line, minor in comparison to the core Bolshevik tasks. As a consequence, its implementation was often met with stubborn passive resistance and a number of initiatives were prescribed but never enforced. The significance of korenizatsiia increased only after 1925, when the official course on industrialisation was declared by the Fourteenth VKP(b) Congress.

In the following years, the national composition of the Communist parties changed drastically. The percentage of ethnic Ukrainians in the KP(b)U grew from 23.6 % in 1922 to 53.0 % in 1930. For Belarusians in the KP(b)B, this took the form of a rise from 21.0 % to 46.7 %⁴¹. Such changes also occurred in the use of language by the bureaucracy and the state apparatus. In Belarus, for instance, the proportion of the central administration of party, state and union organisations who spoke Belarusian, grew from 20 % in 1925 to 80 % by 1928. Such advances were mostly attained through a massive campaign to engage “local cadres” in party and governmental service. Similar success was recorded in translation the bureaucratic paperwork and the press into local languages. In 1927, 70 % of central government paperwork was produced in Ukrainian while the percentage of newspapers had increased to 68.8 % by 1929⁴². The main republican newspapers, *Komunist* and *Visti*, started to be published in Ukrainian while Belarus’s *Zviazda* began to appear in Belarusian.

By the late 1920s, korenizatsiia proved to be a great success in all spheres concerned. Particularly important changes were reported in regard to schooling. By 1933, 88.5 % of teaching in elementary schools was being conducted in Ukrainian (against 50.4 % in 1922)⁴³. Similar, albeit slower, tendencies were reported in professional and higher education. In 1929/30, 40 % of higher education institutes conducted their teaching in Ukrainian; 39.5 % of academic and teaching staff and 62.8 % of enrolled students were Ukrainians⁴⁴. In Belarus, the reported percentage of school programmes taught in Belarusian rose from 28.4 % in 1924–25 to 93.8 % in

⁴¹ T. RIGBY, *Communist Party Membership in the U.S.S.R.*, Princeton (Princeton UP), 1968, p. 369.

⁴² В. СМОЛІЙ та ін., *Українізація 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки*, К. (Інститут історії України НАН України), 2003, с. 81.

⁴³ В. СМОЛІЙ та ін., *Op. cit.*, с. 89–90; M. D. PAULY, *Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934*, Toronto (Toronto UP), 2014.

⁴⁴ В. СМОЛІЙ та ін., *Op. cit.*, с. 102.

1929–30⁴⁵. Advances also occurred in professional and higher education: the Belarusian State University was opened in 1921 and by 1928 there were four institutions of higher education in Soviet Belarus.

Despite comparable results in the two Soviet republics, there were also significant differences. To a certain extent, the *korenizatsiia* campaign in Ukraine built upon the accomplishments of the previous governments, the UNR and the Ukrainian State (a puppet state established by Germans in April 1918). In addition, Ukraine, despite its provincial status in the Russian Empire, had a long tradition of higher education. By contrast, Belarus had previously possessed no universities or tertiary institutions, while in Ukraine, Kharkiv University had been founded in 1804 and Kyiv University in 1834. Similarly, the institutionalisation of cultural life in Ukraine was mainly achieved before the Soviet consolidation of power. In 1918, under the short-lived Ukrainian State, institutions like the State Archive, the National Art Gallery, the Ukrainian History Museum, the National Library, the National Academy of Sciences and the State Publishing House had all been established. In comparison, the Belarusian Academy of Science only opened in 1928, having been reformed from the Institute of Belarusian Culture, founded in Minsk in 1921.

There were also different approaches to understanding *korenizatsiia* in these two republics. The creation of the Belarusian republic from the beginning, according to Francine Hirsch, was an example of nation-building “from above”⁴⁶ with little say from local elites and only sporadic engagement from national intellectuals. Ukrainian statehood came as the result of a continuous power struggle between the central and local elites, notably the Russian-oriented and Ukraine-minded Bolsheviks. *Korenizatsiia*, as seen from the central party perspective, was designed to break the isolation of the Bolsheviks in the border republics and gain support from national activists. At the same time, for Ukrainian communists in the party, *korenizatsiia* predominantly meant *Ukrainizatsiia*: the continuation of the UNR initiative of forced nation-building. For both groups, linguistic *Ukrainizatsiia*, aimed at accelerating the de-Russification of the population, became a necessary and yet subordinate objective. Whereas the central party leadership aimed to create a Ukrainian-speaking community as

⁴⁵ I. S. LUBACHKO, *Op. cit.*, p. 86–88.

⁴⁶ F. HIRSCH, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca (Cornell UP), 2005, p. 149.

a step towards further assimilation of Ukrainians into a homogeneous Soviet people, national intellectuals, including those in the party, saw the formation of the Ukrainian nation as an end in and of itself. These two clashing visions of Ukrainizatsiia became obvious in 1926 when Shums'kyi, the Commissar for Education, indirectly accused Stalin of hindering the Ukrainizatsiia campaign⁴⁷.

Ukrainizatsiia quickly assumed a political aspect. This preferential policy strengthened the Ukrainian fraction in the KP(b)U, who mistook this Bolshevik initiative for a possibility to develop a separate Soviet Ukraine. In most cases, the leading Ukrainianisers had previously belonged to the above-mentioned national communist parties, who, after their merger, had enhanced the Ukrainian political horizon within the KP(b)U. In March 1920, for instance, out of 11,087 KP(b)U full members and 2,439 candidate members, around 30.5 % had previously belonged to other political, mainly national, communist parties⁴⁸. Nevertheless, this share of former rival party members within the KP(b)U did not stay intact. At the beginning of 1926, it had already decline to only 3.2 %⁴⁹. However, it was not the quantity that made the influence of Ukrainian communists so significant. Following the merger, the main leaders of Borot'bysty were admitted to important positions within the KP(b)U. Blakytnyi and Shums'kyi even entered the Central Committee of the KP(b)U, the former also became the part of the Politburo. Liubchenko became the TsK KP(b)U's Secretary for Culture and the editor-in-chief of the TsK newspaper *Komunist*. Already in May 1919, the Borot'bysty had won over the Bolsheviks through their control of the Ukraine's Commissariat for Education and the All-Ukrainian Literary Committee, *Vseukrlitkom*. Under the auspices of the Commissariat for Education, the State Publishing House (*Vsevydav*) was opened in Kyiv. Gradually, the former Borot'bysty began to take charge of the cultural and intellectual life in the republic⁵⁰.

In her book on Soviet nation-building, Hirsch argues in favour of state-sponsored evolutionism and modernisation. According to her analysis, the Soviet regime's modernisation program entailed organising the

⁴⁷ G. LIBER, *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934*, Cambridge (Cambridge UP), 2002, p. 121–143.

⁴⁸ М. ФРОЛОВ, *Op. cit.*, c. 175.

⁴⁹ *Ibid.*, c. 182.

⁵⁰ М. SHKANDRII, *Modernists, Marxists and the Nation: the Ukrainian Literary Discussion of the 1920s.*, Edmonton (CIUS), 1992, p. 22–23.

‘backward’ borderland peoples into nations within the context of a unified Soviet state. The ultimate goal was ‘double assimilation’, where national identification was to be developed based on a more fundamental loyalty to the Soviet state, a step in creating a “new historical, social and international unity of people”: the Soviet people. This model could be easily applied to the case of Belarus, where the Soviet regime played a key role in ascribing national identity, developing the national language and culture and establishing the republic’s borders. Instead, Ukraine’s Soviet state-building became an amalgamation of at least two different nation-building projects: the Ukrainian Soviet (as envisaged by the national communists both within and outside of the KP(b)U) and the Soviet Ukrainian (the result of the Soviet national preferential policy of the 1920s)⁵¹.

These two dynamics were not contradictory. The Bolsheviks, who had faced incomparable challenges during the Russian-Ukrainian wars in Ukraine, came to adopt significant parts of the national aspirations which had been articulated in 1917–1918. In doing so they co-opted, absorbed and were themselves changed by a diverse array of Ukraine-oriented left-wing forces. In addition, the Ukrainian political horizon within the party was reinforced by *korenizatsiia*. A strong national communist orientation in the KP(b)U combined with the lenient attitude of the central party leadership towards certain ‘deviations’ made the Ukrainian Soviet project distinctly Ukrainian, and, as a result, distinctly problematic for Moscow. The national communist orientation in Ukraine did not perish in the 1920s. There were at least two other instances when the Ukrainian orientation in the party came into direct opposition with the centralist perspective: the rise of national communism in the 1960s and the end of the 1980s, both of which eventually led to Ukraine’s independence⁵². The different experience of national communism in Ukraine and Belarus suggests the reasons as to why these two republics had different experiences under Soviet rule, notably the positions they assumed during the collapse of the Soviet Union, as well as the nation-building strategies, thereafter, may be explained by differences in establishing and consolidating the Soviet regime during its formative decades.

⁵¹ O. PALKO, *Making Ukraine Soviet Literature and Cultural Politics under Lenin and Stalin*, London (Bloomsbury Academic), 2020; M. FOWLER, *Beau Monde on Empire’s Edge: State and Stage in Soviet Ukraine*, Toronto (University of Toronto Press), 2017.

⁵² O. PALKO, ‘Ukrainian National Communism: a Challenging History’, *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, vol. 22, 1 (2014): 27–48.

Олена Палько (PhD з історії, науковий співробітник Відділу історії, класики та археології Коледжу Біркбек Університету Лондона (м. Лондон, Велика Британія)).

Жовтнева революція та формування альтернативних проєктів радянського уряду на західному прикордонні (Україна та Білорусь).

Анотація. Жовтнева революція стала початком складного процесу соціальної, політичної та економічної трансформації Російської імперії. Уже в період Жовтневого перевороту та громадянської війни в Росії було запропоновано різні проєкти національного державотворення, боротьба між представниками яких особливо загострилася у західних областях колишньої Імперії. У Білорусії, що частково перебувала під німецькою окупацією з середини 1915 р., національний рух залишався доволі слабким і часто підтримувався зовнішніми силами, як наприклад німецькою адміністрацією, більшовиками, а пізніше й Польською Республікою. У таких умовах, ні Білоруська Народна Республіка (БНР), уперше проголошена 25 березня 1918 року, ні Білоруська Радянська Соціалістична Республіка (БРСР), утворена 1 січня 1919 року, не могли претендувати на значну підтримку білоруського населення. Натомість, в Україні національні лідери стали найзапеклішими пропагандистами самоврядування та державної незалежності. Таким чином, перші післяреволюційні роки були означені жорстким протистоянням між Українською Народною Республікою (УНР), утвореною 7 листопада 1917 р., та Радянською Республікою в Україні, яка існувала під різними назвами з грудня 1917 р.

Ключові слова: Жовтневий переворот, УНР, Україна, Білорусь, політичний процес, коренізація.

Анна УМАНСЬКА

аспірантка

Відділу зарубіжних джерел з історії України
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України

СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИДАВНИЧОЇ СЕКЦІЇ КУЛЬТУР-ЛІГИ У КИЄВІ (1918–1931)

Тема організації та розвитку видавничого процесу Культур-Ліги у Києві у період з 1918–1931 рр. передбачає як ретельний аналіз контекстуальної історіографії, так і залучення пласту їдишемовних джерел. Зокрема, авторка розглянула опубліковані та неопубліковані документи організації (статут, маніфести, декларації), а також друковану їдишську продукцію видавництва Культур-Ліги. Джерельну базу складають матеріали із фондів Державного архіву міста Києва (ДАК), Державного архіву Київської області (ДАКО), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ) та Центрального державного архіву літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ). Найбільш повна збірка їдишемовних видань Культур-Ліги була виявлена у фондах відділу юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

У межах статті передбачено розкриття низки питань, серед яких: а) з'ясування передумов до постановня культурно-просвітницької організації “Культур-Ліга”; б) виділення основних напрямів діяльності видавничої секції; с) характеристика друкованої продукції, виданої у межах видавничої секції Культур-Ліги; d) аналіз роботи видавничої секції до та після комунізації видавництва.

Передумови постановня Культур-Ліги, як культурно-просвітницької організації, здебільшого базувалися на соціальних та політичних процесах, що відбувалися на території Східної Європи на початку ХХ ст. Неабияким попитом серед єврейського населення колишньої Російської імперії у цей час почали користуватися періодика, література та театр мовою їдиш. Вектор культурного розвитку східноєвропейського єврейства визначила тягла трансформація їдишу з побутової

мови діаспори на мову діяльності та співпраці єврейських культурно-просвітницьких та громадських інституцій.

Відтак, на хвилі подій 1918 року, у межах Української Народної Республіки було проголошено національно-персональну автономію для польського, російського та єврейського населення. Національно-персональна автономія виступила вагомим підґрунтям для політичного та культурного самовираження місцевого єврейства, що посприяло утворенню Міністерства єврейських справ. Міністерство виступало представницьким органом від єврейського населення.

Усі зазначені події уможливили постановня єврейської світської благодійної і культурно-просвітницької організації “Культур-Ліга”, головною метою якої було поширення світської освіти серед усіх верств єврейського населення та створення новітньої секулярної культури мовою їдиш. Членами організації були провідні єврейські інтелектуали, зокрема політичний діяч і письменник Мойсей Зільберфарб (1876–1934), письменник і драматург Давид Бергельсон (1884–1952), їдишський освітянський активіст Абрам Голомб (1888–1982), драматург і фольклорист Єзекііль Добрушин (1883–1953), поет і перекладач Давид Гофштейн (1889–1952) тощо.

Видавничка секція, задекларована статутом Культур-Ліги від 15 січня 1918 року, виступила одним з найуспішніших проєктів об’єднання. Концепція нової їдишської школи, запропонована Культур-Лігою, потребувала належних навчальних матеріалів. Освітня мережа складалася з дитячих дошкільних установ, підліткових шкіл, гімназій, вечірніх освітніх закладів для дорослих, відповідно охоплювала усі вікові категорії єврейського населення. Забезпечення навчальних закладів Культур-Ліги якісно новими навчальними матеріалами було необхідною умовою функціонування освітньої мережі. Окрім того, в умовах зародження організації, творення власної літератури мовою їдиш було невід’ємною складовою новоствореної єврейської автономії в межах України¹. Їдишські активісти прагнули синтезувати нову єврейську секулярну культуру та підняти її до високого рівня шляхом творення власної освіти, літератури, мистецтва.

Разом із концепцією нової їдишської школи, члени Культур-Ліги задекларували ідею нової єврейської книги в одному з програмних документів за 1920 рік:

¹ M. KRUTIKOV, *Yiddish Fiction and the Crisis of Modernity, 1905–1914*, Stanford (Stanford University Press), 2001, p. 211.

Єврейська книга в Україні більше ніж деінде вплетена в загальну європейську культурну канву, і в кожній царині культури книга прагне стати синтезом культурних досягнень та успіхів творчої думки. Єврейська книга почала обростати середовищем, до якого увійшли нові групи й кола. З-поміж них вона знайшла нових прибічників. Навіть у зовнішньому вигляді книги ми [Культур-Ліга] пішли далеко вперед і деякі наші видання можуть видаватися насправду зразковими².

З цитати робимо висновок про чільне місце видавничої секції у межах організації. Її головною метою було забезпечення усіх верств єврейського населення якісно новим навчальним і літературним продуктом мовою їдиш. Варто зазначити, що видавничка секція тісно співпрацювала не лише із освітньою мережею, а й з художньою секцією. Оформленням книг займалися творці авангардного мистецтва 1920–1930-х рр., серед яких Марк Епштейн³, Іссахар-Бер Рибак⁴, Ель Лисицький⁵, Йозеф Чайков⁶. Відмінною рисою друкованої продукції Культур-Ліги були специфічні оформлення книг у серії, що відрізнялися художнім оформленням.

² Цит. за: Г. Казовський, *Книжкова графіка митців Культур-Ліги*, К. (Дух і Літера), 2011, с. 11.

³ Епштейн Марк (1897, м. Бобруйськ, нині Білорусь – 1949, м. Москва) – графік, театральний художник та скульптор. Здобув освіту у Київському художньому училищі, відвідував художні студії Олександра Мурашка та Олександри Екстер. Входив до правління Київського відділення Єврейського товариства заохочення мистецтв. Один з ініціаторів створення художньої секції Культур-Ліги та Музею єврейського мистецтва. Очолив єврейську художньо-промислову школу (колишні художні курси Культур-Ліги) у Києві.

⁴ Рибак Іссахар-Бер (1897, м. Єлисаветград, нині Кропивницький – 1935, м. Париж) – графік, живописець, теоретик мистецтва. Здобув освіту у Київському художньому училищі, відвідував художню студію Олександри Екстер. Учасник Київського відділення Єврейського товариства заохочення мистецтв. Один з ініціаторів створення художньої секції Культур-Ліги та Музею єврейського мистецтва. Один з авторів маніфесту єврейського авангарду “Шляхи єврейського живопису”.

⁵ Лисицький Елієзер (1890, м. Починок, нині – Росія – 1941, м. Москва) – архітектор, живописець, графік. Здобув освіту у Вищій технічній школі у Дармштадті (Німеччина), відвідував художню студію Єгуди Пена у Вітебську. Один з ініціаторів художньої секції Культур-Ліги у Києві. Був одним із засновників угруповання “Уномис” (Утверджувачі нового мистецтва).

⁶ Чайков Йосеф (1888, м. Київ – 1979, м. Москва) – скульптор, графік, теоретик мистецтва. Освіту здобув у Школі вільних мистецтв та школі декоративних мистецтв у Парижі, відвідував паризьку студію Наума Аронсона. Один з ініціаторів художньої секції Культур-Ліги у Києві, викладач класу скульптури. Керівник київської дитячої художньої студії Культур-Ліги.

Видавництво Культур-Ліги виступало своєрідним майданчиком для їдишемовних літераторів-початківців. Зокрема, у перших альманахах “*Eygnis*” (ориг. – אײגניס, пер. – “Наше власне”), “*Oyfgan*” (ориг. – אױפגאנג, пер. – “Заграва”) та поетичній збірці “*Baginen*” (ориг. – באגײנינגן, пер. – “Світанок”) дебютували поет Лейб Квітко⁷ та знаний педагог Ліпа Рєзнік⁸.

Відтак, у середині 1920-х рр., завдяки активній діяльності видавничої секції Культур-Ліги, Київ посів провідне місце у Східній Європі з видання літератури мовою їдиш. Дослідник художньої секції Культур-Ліги Гігель Казовський зазначає, що у період з 1918 по 1920-ті рр. у Києві, порівнюючи з тодішніми радянськими республіками, видавалася половина усього масиву книг мовою їдиш⁹. Водночас, було відкрито чимало видавничих філій Культур-Ліги, зокрема в Одесі, Білостоці (Польща) та Вільно (Литва). Видавнича секція також фінансувала замовлення у локальні міські книгарні в Бердичеві через видавництво “Комуніст”, у Білій Церкві через видавництво “Озет” та через міську книгарню Кам’янець-Подільська¹⁰.

До 1920 року видавництво розташовувалося за адресою вул. Каравасєвська, 3 (нині – вул. Льва Толстого). Силами видавничої секції Культур-Ліги відкривалися книгарні зі спеціалізацією на виданнях мовою їдиш, серед яких переклади класики та видання молодих їдишських поетів та письменників¹¹. Першу офіційну книжкову крамницю Культур-Ліги було відкрито у 1920 році за адресою Велика Ва-

⁷ Квітко Лейб (1890, м. Голосків, Хмельницької обл. – 1952, м. Москва) – поет, писав переважно мовою їдиш. У 1917 році видав першу збірку творів – “*Lidelekh*” (ориг. – לידעלעך, пер. – *Казочки*). З 1921 до 1925 жив та активно публікувався у Берліні та Гамбурзі. Після повернення до Радянського Союзу працював здебільшого над дитячими книгами. 12 серпня 1952 року був розстріляний у числі провідних діячів Єврейського антифашистського комітету.

⁸ Рєзнік Ліпа (1890, м. Чорнобиль, нині Київської обл. – 1944, м. Кустанай, нині Казахстан) – педагог, поет, письменник, драматург, переклад. Навчався на фізико-математичному факультеті Університету Св. Володимира та в аспірантурі філологічної секції Інституту єврейської пролетарської культури ВУАН. У 1920-х роках викладав літературу і мови на Вищих єврейських педагогічних курсах. Автор літературних творів та перекладів мовою їдиш, зокрема творів Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна та Антона Чехова.

⁹ Г. Казовський, *Op. cit.*, с. 9.

⁹ *Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації “Культурна ліга” у Києві (1918–1925)*, упор. М. Рибаків, К. (Київ), 2001, с. 127.

¹⁰ Г. Естрайх, *Культура мовою їдиш*, К. (Дух і Літера), 2015, с. 63.

¹¹ Нині будівля збережена та використовується як житловий будинок.

сильківська, 43¹². Варто зазначити, що у перші роки діяльності видавничої секції, у 1918–1919 рр., було видруковано порівняно невелику кількість книг. Одними з перших видань були уже згадані альманахи “*Eygnis*”, “*Oyfgang*” та “*Baginen*”. Однак, збірки виходили до друку недовгий час та у 1919 році усі три видання було закрито.

З вкоріненням радянської влади у Києві, видавництво Культур-Ліги було примусово комунізоване та у 1921 році переоформлене на “Кооперативне видавництво Культур-Ліги”. З цих пір пайовиками видавництва, окрім безпосередньо Культур-Ліги, були Голови видав України та Народний комісаріат просвіти України (далі – Наркомпрос)¹³. У керівному складі із початку роботи видавничої секції, були музикознавець Мойсей Береговський¹⁴, Єзекііль Добрушин¹⁵, Генех Казакевич¹⁶, Ісаак Кіпніс¹⁷.

¹² ‘Б.И. Маршак о работе Кооперативного издательства “Культур-Лига”’, *Пролетарская правда*, № 178 (1923, 8 августа).

¹³ ‘Б.И. Маршак о работе Кооперативного издательства “Культур-Лига”’, *Пролетарская правда*, № 178 (1923, 8 августа).

¹⁴ Береговський Мойсей (1892, с. Термахівка, нині Іванківського р-ну Київської обл. – 1961, м. Київ) – музикознавець, дослідник єврейського фольклору України. Музичну освіту здобув у Київській та Петроградській консерваторіях. Працював завідувачем кабінету музичної фольклористики Інституту єврейської пролетарської культури ВУАН, науковим співробітником Інституту мови і літератури, завідувачем фольклорним відділом кабінету єврейської культури ВУАН, викладачем Київської консерваторії. У 1950 році арештований і засуджений до 10 років ув’язнення, у 1956 році реабілітований.

¹⁵ Добрушин Єзекііль (1883, с. Мутин, нині Сумської обл. – 1953, (?), Комі АРСР) – літературний критик, фольклорист, драматург та поет. Здобув традиційну єврейську освіту у хедері, навчався у Сорбонні у Парижі на факультеті права. Був членом Об’єднаної єврейської робочої соціалістичної партії. З 1918 року – співредактор видавництва Культур-Ліги.

¹⁶ Казакевич Генех (1883, м. (?), Чернігівської обл. – 1935, м. Біробіджан) – літературний критик, публіцист та журналіст. Відвідував педагогічні курси у Гродно. Був ініціатором та головним редактором перших їдишських періодичних видань Культур-Ліги у Києві, серед яких “*Komunistishe fon*” (ориг – קאָמוניסטישע פֿונ, пер. – “Комуністичний прапор”) та “*Komunistishe veg*” (ориг – קאָמוניסטישע װעג, пер. – “Комуністичний шлях”), а також харківських літературних часописів “*Di royte velt*” (ориг – די רױטע װעלט, пер. – “Червоний світ”), “*Der shtern*” (ориг – דער שטרן, пер. – “Зірка”). Очолював Всеукраїнський єврейський державний театр (ГОСЕТ) у Харкові.

¹⁷ Кіпніс Ісаак (1896, с. Словечно, Волинської обл. – 1974, м. Київ) – письменник, поет та перекладач. У 1920-х рр. дебютував у їдишській періодиці, зокрема у часописах “*Shtorm*” (ориг – שטרם, пер. – “Течія”), “*Der fraynd*” (ориг – דער פֿרײַנד, пер. – “Друг”), “*Di royte velt*” (ориг – די רױטע װעלט, пер. – “Червоний світ”). Здебільшого відомий як їдишський дитячий письменник. Перша збірка дитячих оповідань “*Oksn*” (ориг – אָקסן, пер. – “Воли”) вийшла друком у 1923 році, за підтримки видавництва Культур-Ліги.

Видавництво не зосереджувалося на окремому типі друкованої продукції, адже станом на поч. 1920-х рр. бракувало доступної їдишемовної літератури з усіх галузей знань. Найбільш тиражованими були художня література, зокрема переклади класики та публікації сучасних єврейських поетів та письменників, навчальна та дитяча література, а також низка періодичних видань. Друкувалася також технічна література, однак здебільшого технічні видання призначалися для шкіл.

Як було зазначено, видавництво Культур-Ліги, одне з небагатьох у Києві на той час, об'єднувало свої видання у тематичні бібліотеки, що відрізнялися художнім оформленням та були досить впізнаваними на вітрині книжкової лавки¹⁸. Такі бібліотеки здебільшого створювали, аби візуально розмежувати художню літературу та публіцистику від видань природничо-технічної тематики та суспільних наук. Такими книжковими бібліотеками були: “*Shul un pionern bibliotek*” (ориг. – קעטאילביב ןרענאײפ ןױא לױש, пер. – “Піонерська шкільна бібліотека”), “*Marksistishe bibliotek*” (ориг. – עשׂיטסיסקראמ, пер. – “Марксистська бібліотека”), “*Algemaune bibliotek*” (ориг. – עניימעגלא, пер. – “Загальна бібліотека”), “*Universale bibliotek*” (ориг. – קעטאילביב עלאסרעווינא, пер. – “Загальна бібліотека”), “*Populer visenshaftlene bibliotek*” (ориг. – ענעלטפאשנסיוו רעלופאפ, пер. – “Популярна наукова бібліотека”).

Окремою галуззю роботи видавничої секції Культур-Ліги виділяємо підготовку та друк навчальної літератури. Проте, учнями єврейських їдишських шкіл здебільшого були діти та підлітки з бідних єврейських сімей, так само як і відвідувачі вечірніх шкіл для дорослих. Оскільки у перші роки діяльності організації фінансування підручників здійснювалося Центральним Комітетом Культур-Ліги, а рідше – благодійними організаціями, такими як “Джойнт”¹⁹, то кошти фактично не компенсувалися²⁰. Через це, активний друк навчальної продукції почався після 1920-х рр., тобто після комунізації видавництва.

¹⁸ Г. Ривкіна, ‘Центральна єврейська бібліотека ім. Вінчевського у Києві’, *Міжнародна наукова конференція “Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору”*, м. Київ, 4–6 жовтня 2016 р., К. (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), 2016, с. 171.

¹⁹ “Джойнт” – одна з найбільших єврейських благодійних організацій. Створена у 1914 році у США.

²⁰ *Державний архів Київської області*, ф. Р-142, оп. 1, спр. 331: *Протокол засідання колегії Губнаросвіти про упорядкування відносин з “Культур-Лігою”*, арк. 10.

Відтоді, головним замовником їдишської просвітницької літератури виступало Єврейське бюро Наркомпросу. Розробка та друк продукції здійснювалися під їх контролем та суворо цензурувалися.

Найбільш тиражованими були посібники з математики Якова Резніка та Іцхака Співака “*Matematishe heftn*”²¹ (ориг. – שיטאמאטעמאטע פּעפּען, пер. – “Математичні зошити”). Варто також виокремити навчальні посібники з мови їдиш. Найбільш тиражованим був двотомний підручник з їдишу Еліягу Співака²², обидва томи якого вийшли друком у 1921 році²³ та перевидавалися до 1930-х рр. Також, авторству Еліягу Співака належало чимало практичних видань з мови їдиш для дітей та дорослих. Зокрема, збірка “*Yiddish. Literarische zamlung far shul un hoyz*”²⁴ (ориг. – זייה וואַ לוש ראפ גנולמאז עשירארעטיל. שידיי, пер. – “Їдиш. Літературна збірка для школи та дому”) призначалася для дітей та була проілюстрована графіком і керівником художньої школи Культур-Ліги Марком Епштейном.

Варто зазначити, що тираж більшості книг видавництва був чималим. На сторінках газети “Пролетарская правда” знаходимо інформацію щодо накладів окремих видавничих серій станом на 1923 рік. Зокрема, навчальної та педагогічної літератури випущено 31 найменування загальним накладом 152 500 екземплярів, дитячої літератури – 21 найменування загальним накладом 56 500 екземплярів, художньої літератури – 10 найменувань загальним накладом 600 екземплярів та науково-популярної літератури – 2 найменування загальним накладом 6000 екземплярів²⁵. Окрім цього, після комунізації видавництва, починається друк періодики, що було збитково здійснювати без додаткових асигнувань коштів. Усі періодичні видання, підготовлені “Кооперативним видавництвом Культур-Ліги” виготовлялися на замовлення Наркомпросу.

²¹ I. SPIVAK, *Matematishe heftn*, Kyiv (Kooperativer farlag “Kultur-Lige”), 1923, 54 S.

²² Співак Еліягу (1890, м. Васильків, Київської обл. – 1950, м. Москва) – доктор філологічних наук, професор-лінгвіст. Освіту здобув у Глухівському учительському інституті. З 1930 року очолював кафедру їдишу в одеському Інституті народної освіти. З 1936 року обіймав посаду голови Кабінету вивчення єврейської радянської літератури, мови та фольклору АН УРСР. Автор чисельних теоретичних праць з мови їдиш, словників та підручників. Докторську дисертацію захистив у Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова.

²³ E. SPIVAK, *Yiddish*, Kyiv (Kooperativer farlag “Kultur-Lige”), 1921, Bd. 1, 2.

²⁴ E. SPIVAK, *Yiddish. Literarische zamlung far shul un hoyz*, Kyiv (Kooperativer farlag “Kultur-Lige”), 1923, 115 S.

²⁵ “Кооперативное издательство “Культур-Лига”, *Пролетарская правда*, № 118 (1924, 25 мая).

Привернення уваги до діяльності видавництва та залучення ширшої аудиторії до читання їдишемовної літератури було одним із важливих завдань для керівництва видавничої секції Культур-Ліги. Найпершим “ринком збуду” друкованої продукції були школи. Підручники, підготовлені Культур-Лігою, постачали не лише у шкільну мережу, створену організацією, а й у новоутворені школи нацменшин по усій території України. Окрім шкіл, підручниками забезпечували бібліотеки, зокрема Бібліотеку ім. Вінчевського, фонди якої складалася із книгозбірок декількох колишніх єврейських бібліотек. Заохочення єврейського населення Києва до читання нової їдишської літератури відбувалося через заклади культури та профорганізації.

Попри те, що до 1925 року Культур-Ліга як організація була повністю ліквідована радянською владою, видавництво продовжувало свою роботу до 1931 року. Варто зазначити, що Наркомпрос активно фінансував нові освітні видання, а також публікації тогочасних їдишських поетів та письменників. Найбільша кількість видань Культур-Ліги припадає на 1924–1930 рр. Насамперед це пов’язане з активною фінансовою підтримкою видавництв нацменшин з боку владної верхівки. Новоутверджена влада, шляхом сприяння масової культурної та просвітницької діяльності єврейських організацій, зокрема і Культур-Ліги, будувала нову єврейську пролетарську культуру, що відрізнялася б від буржуазної дореволюційної єврейської культури²⁶. Однак, у 1930 році, на піку розвитку літератури мовою їдиш, Кооперативне видавництво Культур-Ліги було перепрофільоване та перейменоване у “Центровидав”.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що головним підґрунтям до утворення єврейської культурно-просвітницької організації “Культур-Ліга” можемо вважати проголошення закону УНР про національно-персональну автономію. Відтоді українське єврейство отримало офіційне право на утворення власних рад, союзів та представницьких органів, що потягнуло за собою створення Міністерства єврейських справ у Києві. У той же час, статутом від 15 січня 1918 року було задекларовано Культур-Лігу, головним завданням якої визначили творення нової єврейської секулярної культури мовою їдиш.

²⁶ *ІР НБУВ*, ф. 321, оп. 7, спр. 3–5: [Звернення] до усіх відділів Культур-Ліги, єврейських робітників, революційної інтелігенції та усіх культурно-просвітницьких установ, арк. 1.

За нетривалий період свого існування, організація здійснювала культурно-просвітницьку роботу через низку секцій, серед яких видавнича, художня, театральна, освітня тощо. Київська філія видавничої секції Культур-Ліги ініціювала десятки їдишських видань, серед яких освітня література для дорослих та дітей, мистецькі, художні видання, альманахи та часописи. Публікації для широкої читацької аудиторії друкувалися великими накладками від 2000 тисяч екземплярів, що дозволяє назвати видавництво Культур-Ліги провідним, поряд з єврейськими видавництвами Польщі та Литви. Окрім того, видавництво слугувало платформою для самовираження їдишських інтелектуалів, зокрема, таких як Давид Бергельсон, Іцик Фефер (1900–1952), Абрам Голомб та інші. На сторінках видань Культур-Ліги дебютували молоді єврейські письменники та поети, серед яких Матвій Талалаєвський (1908–1978), Ісак Кіпніс, Лейб Квітко, Перец Маркіш (1895–1952) тощо.

Як зазначалося вище, відмінною рисою друкованої продукції Культур-Ліги було художнє оформлення, що здійснювали тогочасні митці, які залучали авангардні художні практики до дизайну книг. Видавнича секція, у синтезі зі шкільною, позашкільною та дошкільною секціями, забезпечила новоутворені єврейські світські школи та бібліотеки необхідною навчальною і художньою літературою, нестача якої помітно відчувалася станом на 1920-ті рр.

У діяльності видавничої секції виділяємо два періоди: до перереформування видавництва у “Кооперативне видавництво Культур-Ліги” (1918–1921) та після (1921–1931). У перший етап свого існування, видавнича філія здебільшого опікувалася підготовкою та виданням навчальної літератури та низкою журналів та альманахів. Час від часу виходили друком переклади класичної зарубіжної та української літератури мовою їдиш. Відповідно, після перереформування видавництва, коли до пайовиків видавництва приєдналися Головидаєв України та Наркомпрос, відмічаємо збільшення кількості періодичних їдишемовних видань та публікацій тогочасних єврейських поетів та письменників, а також зростання числа освітньої літератури з усіх галузей знань.

Anna Umanska (Graduate student at the Department of Foreign Sources in the History of Ukraine of the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine).

The Foundation and Development of Publishing Section of Kultur-Lige in Kyiv (1918–1931).

Abstract. The establishment of the cultural and educational organization “Kultur-Lige” was performed as a result of Jewish-Ukrainian cooperation at the period of Ukrainian People’s Republic. The newly founded Ministry of Jewish affairs supported the Kultur-Lige in development of the new secular Jewish culture. The article analyzed the newly implemented sources that showed the activities of the secular Jewish culture in the domain of the publishing section.

The main methods, used in the article, are the method of synthetic analysis. The method of retrospection was also used by the author.

The article is about publishing activity of the Kultur-Lige in Kyiv in 1918–1931. The publishing section identifies as the most fruitful of organization. The proposed education conception of Kultur-Lige required the new education materials. The preparation and publishing of such materials were provided by publishing section. Among the other, the section published fiction, literature for children and periodical publication in Yiddish. The article analyses two periods of the section: the period of independence (before 1921) and the Soviet period (1921–1931).

Despite the total liquidation of the organization by the Soviet government, the publishing house continue its activities till 1931. According to these Kyiv in the middle of 1920th received the status of the leading Yiddish publishing city in Eastern Europe.

Keywords: Jewish publishing, Kultur-Lige, Yiddish book, Jewish education.

Роман ХАРКОВЕНКО

кандидат історичних наук,
провідний професіонал з розвитку персоналу
сектору роботи з персоналом
Національного заповідника “Софія Київська”

**ЗАНЕСЕННЯ ОБ’ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ДО СПИСКУ ВСЕСВІТНЬОЇ КУЛЬТУРНОЇ
І ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО
(на прикладі Софійського собору в Києві)**

Серед збережених на теренах Східної Європи пам’яток архітектури всесвітньо відомий собор Святої Софії у Києві є найстародавнішою добре збереженою пам’яткою історії, архітектури та монументального мистецтва України XI–XVIII століть. Складова частина Національного заповідника “Софія Київська” (з 1934 р.), який є одним із найбільш популярних в Україні екскурсійно-туристичних об’єктів. 12 грудня 1990 року архітектурний ансамбль Софійського собору та монастирський комплекс Києво-Печерської Лаври було внесено до Списку всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО (далі – Список ЮНЕСКО). Внесення до цього списку підтверджує визначну універсальну цінність культурного об’єкта, що підлягає збереженню на благо всього людства. Об’єкт всесвітньої спадщини № 527 “Київ: Собор святої Софії та прилеглі монастирські споруди, Києво-Печерська лавра” став першим від України в Списку ЮНЕСКО. Пропонуємо розглянути процес занесення об’єктів культурної спадщини до Списку ЮНЕСКО на прикладі Софійського собору Національного заповідника “Софія Київська”.

Міжнародно-правова охорона пам’яток культурної спадщини ґрунтується на концептуальних положеннях, реалізованих у конвенціях, угодах і рекомендаціях, які прийняті в рамках міжнародних організацій, а також на міжнародному рівні. Такою є концепція загальної спадщини людства.

У принципі подібних концепцій у міжнародному праві дві: одна стосується міжнародного співробітництва в галузі освоєння космосу

та морського дна, які є загальною спадщиною; друга базується на визнанні гідності й цінності кожної культури і зробленого з цього висновку, що всі культури є частиною загальної спадщини людства.

Зміст концепції загальної спадщини людства розкривається в п'яти конвенціях ЮНЕСКО і рекомендаціях цієї організації з охорони культурної спадщини; в конвенції ЮНІДРУА з викрадених культурних цінностей 1995 року; конвенціях та угодах Ради Європи, пострадянських країн і зводиться до наступного:

- кожна культура робить свій внесок у розвиток людської цивілізації; цивілізація буде збіднена, якщо будуть загублені її досягнення;
- охорона культурної спадщини – справа не тільки тієї держави, на території якої розташовані визначні пам'ятки культури, а всіх держав;
- охорона пам'яток культури передбачає міжнародне співробітництво в справі збереження, консервації, відновлення об'єктів, які мають універсальну цінність;
- питання власності не мають принципового значення для загальної спадщини людства (пам'ятки культури можуть перебувати у власності держави, приватних осіб, муніципальних утворень, громадських організацій);
- частини загальної спадщини мають національний характер;
- загальна спадщина людства у сфері культури тягне за собою визнання необхідності загального користування пам'ятками культурної спадщини (всі люди мають право на рівне користування досягненнями культури, в тому числі і світової).

Концепція загальної спадщини людства отримала розвиток у низці міжнародно-правових актів. Зокрема, 19 грудня 1954 року в Парижі прийнята Європейська культурна конвенція. Уряди-члени Ради Європи, які підписали цю конвенцію, виходили з того, що ціллю Ради Європи є досягнення ще більшої єдності між її членами з метою захисту та здійснення ідеалів і принципів, які є їх загальним надбанням.

Відповідно до статті 1–3 вказаної конвенції її учасники повинні здійснити належні заходи для захисту і заохочення розвитку національного внеску в загальне культурне надбання Європи, розглядати передані під їх контроль об'єкти, які мають культурну цінність для Європи, в якості невід'ємної частини загального культурного надбання Європи, здійснювати належні заходи для їх захисту та забезпечувати розумний доступ до них¹.

¹ *Європейська культурна конвенція від 19.12.1954* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

Таким чином, об'єкти культурної спадщини перебувають під охороною як внутрішньодержавного, так і міжнародного права. Кожна держава слідкує за збереженням своєї культурної спадщини, проводить політику, спрямовану на організацію реставраційних робіт, відновлення та популяризацію об'єктів. Культурними об'єктами світового значення визнаються об'єкти, які мають універсальне значення як свідчення становлення та розвитку людського суспільства, а також є визначними творіннями світової культури.

Радянський Союз і безпосередньо Україна, Білорусь та Російська Федерація стали учасниками Конвенції ЮНЕСКО “Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини” (далі – Конвенція)² в 1989–1990 роках. Саме з цього часу необхідним стало врахування положення міжнародно-правових актів, а головне – перспективи включення національних об'єктів до Списку всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО.

Незважаючи на те, що процес розробки і прийняття конвенцій органами ЮНЕСКО має свої особливості, за своєю природою вони є такими ж міжнародними договорами, як і всі інші. До міжнародних конвенцій, прийнятих Генеральною конференцією ЮНЕСКО, в повній мірі застосовні норми та загальновизнані принципи міжнародного права, які стосуються міжнародних договорів.

Отже, конвенцій ЮНЕСКО, які безпосередньо відносяться до охорони культурної спадщини, п'ять:

- Конвенція “Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту” (14 травня 1954 року)³;
- Конвенція “Про заходи, спрямовані на заборону і попередження незаконного ввозу, вивозу та передачі власності на культурні цінності” (14 листопада 1970 року)⁴;
- Конвенція (16 листопада 1972 року)⁵;
- Конвенція “Про охорону підводної культурної спадщини” (06 листопада 2001 року)⁶;

² Конвенція ЮНЕСКО “Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини” від 16.11.1972 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

³ Конвенція ЮНЕСКО “Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту” від 14.05.1954 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

⁴ Конвенція ЮНЕСКО “Про заходи, спрямовані на заборону і попередження незаконного ввозу, вивозу та передачі власності на культурні цінності” від 14.11.1970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

⁵ Конвенція ЮНЕСКО “Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини”.

⁶ Конвенція ЮНЕСКО “Про охорону підводної культурної спадщини” від 06.11.2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

– Конвенція “Про охорону нематеріальної культурної спадщини” (17 жовтня 2003 року)⁷.

Рекомендації ЮНЕСКО в певній мірі відрізняються за змістом від конвенцій. Насамперед, як, власне, і впливає з етимології цього слова, рекомендації – це правила рекомендаційного характеру. Вони не вимагають ратифікації або приєднання, але мають бути схвалені законодавчим чи адміністративним органом держави-члена організації, що означає належність права застосування рекомендацій на розсуд цієї держави.

Включення пам’ятки до Списку ЮНЕСКО означає, що вона стає об’єктом особливого правового захисту. З юридичної точки зору, включення до Списку ЮНЕСКО має, наприклад, вирішальне значення для того, щоб почати проведення залучення інвестицій для розвитку туристичного бізнесу, який породжує, правда, інші проблеми.

Об’єкти культурної власності для включення їх до Списку ЮНЕСКО мають пройти випробування, так званий “тест на справжність”, який включає: справжність проєкту (design), справжність матеріалу, справжність майстра виконання, справжність навколишнього оточення.

Ці критерії визначені в “Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention”.

Справжність матеріалу характеризує стан будівельного матеріалу, маючи на увазі максимальне збереження його первинних характеристик. Реалізація цього критерію передбачає збереження структури міської тканини та її консервативну реабілітацію, а також заборону на переміщення історичних споруд.

Відповідно до критерію справжності задуму необхідне збереження матерії пам’ятки, слідів будівельної технології, яка була використана з самого початку. Справжність задуму означає збереження в пам’ятці тих елементів, що свідчать про оригінальну художню, архітектурну, конструктивну або функціональну ідею, яка складає основу пам’ятки та її цінність.

Будь-який розвиток пам’ятки чи ансамблю згідно з цим критерієм передбачає гармонізацію з початковим задумом. Справжність означає збереження контексту пам’ятки, бажано на момент створення.

⁷ Конвенція ЮНЕСКО “Про охорону нематеріальної культурної спадщини” від 17.10.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

В науці критерій справжності пам'ятки – найбільш дискусійне поняття. Не випадково до нього неодноразово зверталися дослідники. Особливо активізувались пошуки критеріїв справжності у 80-ті – 90-ті роки ХХ століття. В цей період отримали розвиток відразу кілька творчих концепцій, що зробили великий вплив на формування складових критерія справжності пам'ятки. Тривалий час домінувала концепція про незворотність часу та його односпрямованості, базова теза якої “... цінність пам'ятки при втраті не поновлюється” фактично реалізована в рекомендаціях ЮНЕСКО про принципи консервації. З точки зору етимології, автентичний означає “той же самий”. Це слово має грецьке походження (αὐθεντικός – справжній). У сучасному розумінні справжність означає щось таке, що підтримує і підтверджує само себе, черпає віру та авторитет у самому собі. Поняття справжності відноситься до чогось творчого, авторського, до чогось глибоко тотожного самому собі за формою і змістом.

Критерії справжності застосовуються тільки до об'єктів всесвітньої спадщини, які представляють універсальну цінність⁸.

Обов'язкове проходження пам'яткою-номінантом тесту на справжність має на меті не допускати включення копій або повністю реконструйованих будівель до Списку ЮНЕСКО.

Проте реальне включення до Списку ЮНЕСКО багатьох об'єктів є проблематичним через непродуману містобудівну і реставраційну практику 60–70-х років минулого століття. Наприклад, будівництво висотних будівель на території історичного центру сучасного міста, можливо, назавжди позбавило його такої можливості. В цьому випадку, втім, як і в багатьох інших аналогічних, виявився порушенням ключовий для міжнародно-правових актів принцип справжності.

Практичний інтерес представляє процес номінації національних об'єктів до Списку ЮНЕСКО, який включає кілька етапів.

I етап – держава підписує Конвенцію, беручи на себе зобов'язання зберігати цю спадщину.

II етап – держава-сторона Конвенції готує попередній список об'єктів культурної (і природної) спадщини, які розташовані на її території і мають визначну універсальну цінність.

III етап – держава-сторона Конвенції відбирає об'єкти з попереднього списку для включення до Списку ЮНЕСКО.

⁸ R. V. KHARKOVENKO, ‘History of the development of registration documentation for objects of cultural heritage in Ukraine’, *International Journal of Legal Studies*, № 2 (2) (2017) 335.

IV етап – заповнену форму для включення об'єктів відсилають у Центр всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Для всіх пропозицій із включення об'єктів до Списку ЮНЕСКО діє “Формат для пропозиції із включення культурних і природних багатств до Списку всесвітньої спадщини”, розроблений Комітетом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (далі – Комітет), який містить такі положення:

1) визначення об'єкта;
2) виправдання включення;
3) управління (на практиці Центр всесвітньої спадщини ЮНЕСКО вимагає, щоб держава, яка ініціює включення об'єкта, представляла статистичні дані, що відображають оцінку якості і складу відвідувачів за багато років, щоб були названі організовані для відвідувачів послуги);

4) загрози об'єкту фактори:
а) загроза в результаті розвитку (наприклад, розвиток сільського господарства, розробки з видобутку копалин);
б) загроза, пов'язана з навколишнім середовищем (забруднення повітря може серйозно вплинути на стан пам'яток з каменю, а опустелювання – призвести до ерозії через піски і вітри);
в) природні катастрофи (землетруси, повені, пожежі);
г) загрози, пов'язані з потоком відвідувачів, туризмом;

5) спостереження (потрібне подання достатньої кількості фотографій, діапозитивів і відеофільмів, зокрема одного або кількох авіазнімків).

Вся документація супроводжується належним чином підписаним дозволом, який дає ексклюзивне право для ЮНЕСКО безкоштовно її відтворювати та використовувати. На практиці в пакеті документів подаються копії планів управління об'єктом, а також у стислому вигляді законодавство, яке застосовується. Бібліографія включає посилання на всі основні опубліковані джерела⁹.

Досьє на пропонований для включення до Списку ЮНЕСКО об'єкт підписується посадовою особою, яка має повноваження підписувати його від імені держави. У пострадянських країнах досьє підписує міністр культури.

⁹ В. В. МАКСИМОВ, *Правова охорона культурних цінностей у Конвенціях ЮНЕСКО*, автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10, К., 1997, 16 с.

Повернемося до подальшої процедури включення об'єктів до Списку ЮНЕСКО:

V етап – Центр всесвітньої спадщини ЮНЕСКО перевіряє правильність заповнення форми і направляє її на оцінку в ICOMOS.

VI етап – експерти відвідують об'єкти та оцінюють їх збереження й управління.

VII етап – ICOMOS оцінює об'єкти-номінанти, використовуючи критерії культурної і природної спадщини.

VIII етап – ICOMOS складає оціночний звіт.

IX етап – сім членів Бюро всесвітньої спадщини ЮНЕСКО знайомляться з об'єктами-номінантами, з їх оцінками і дають рекомендації Комітету.

X етап – остаточне рішення приймається 21 членом Комітету з одним із наступних підсумків: включити, відстрочити, відмовити.

ЮНЕСКО і Комітет вживають зусиль, щоб забезпечити правильний розподіл об'єктів всесвітньої спадщини у всіх регіонах світу, розширивши тим самим культурну різноманітність світової спадщини.

ЮНЕСКО та її партнерами вироблені такі критерії відбору об'єктів для включення їх до Списку ЮНЕСКО. Так, номіновані об'єкти мають:

- бути шедевром творчого генія людини;
- відображати вплив, який здійснює чергування загальнолюдських цінностей у межах певного періоду, часу або певного культурного району світу на розвиток архітектури чи технології, містобудування або планування ландшафтів;
- бути унікальним або щонайменше винятковим свідченням культурної традиції чи цивілізації, існуючої або зниклої;
- представляти наочний приклад будови, архітектурного або технологічного ансамблю чи ландшафту, який ілюструє важливий етап (етапи) розвитку людської історії;
- представляти наочний приклад традиційного людського поселення із землекористування, характерного для культури (або культур), особливо якщо руйнуються під впливом необоротних змін;
- бути безпосередньо або більшою мірою пов'язаними з подіями чи життєвими традиціями, ідеями або поглядами, творами літератури і мистецтва, які представляють визначне світове надбання; цей критерій може бути підставою для включення до Списку ЮНЕСКО тільки

у виняткових випадках і в поєднанні з іншими критеріями культурного чи природного характеру.

Об'єкти, включені до Списку ЮНЕСКО, мають бути відзначені емблемою і логотипом ЮНЕСКО, які повинні розташовуватися таким чином, щоб не порушувати естетичного враження від об'єкта. Що можемо спостерігати на прикладі Софійського собору Національного заповідника “Софія Київська”.

З метою упорядкування норм Конвенції в Парижі 03 липня 2003 року ЮНЕСКО прийняті Основні принципи і правила використання емблеми всесвітньої спадщини. Незважаючи на те, що емблема не згадується у Конвенції, Комітет з моменту затвердження емблеми в 1978 році заохочує її використання для позначення об'єктів, які перебувають під захистом Конвенції і включені до Списку ЮНЕСКО¹⁰.

Емблема є символом Конвенції, висловлює прихильність держав-сторін Конвенції її принципам і служить для позначення об'єктів, включених до Списку ЮНЕСКО. Крім того, емблема має великий потенціал для залучення коштів, так як її використання підвищує ринкову вартість об'єктів, з якими вона асоціюється.

Емблема використовується Центром всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, видавничим відділом та іншими відділами/офісами ЮНЕСКО, представництвами і національними комісіями, які відповідають за виконання Конвенції у кожній з держав-сторін Конвенції, об'єктами всесвітньої спадщини.

За фактом включення об'єкта до Списку ЮНЕСКО на об'єкті розміщується меморіальна табличка, призначення якої – сповіщати населення цієї держави та іноземних гостей про те, що об'єкт, який вони відвідали, має особливе значення, визнане міжнародним співтовариством, існування Конвенції або, як мінімум, про існування Концепції всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та Списку ЮНЕСКО.

На практиці таблички встановлюються так, щоб вони були помітні для відвідувачів, не порушували при цьому зовнішнього вигляду об'єкта. На табличці розміщується емблема всесвітньої спадщини, в тексті відзначається виняткова цінність об'єкта, наводиться короткий опис його особливих характеристик.

Надання формального права на діяльність з використанням емблеми всесвітньої спадщини є виключною прерогативою Комітету.

¹⁰ О. І. Мельничук, *Статус Всесвітньої культурної природної спадщини людства в міжнародному праві*, автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10, К., 2006, 19 с.

Головним критерієм при прийнятті позитивних рішень про використання емблеми має бути освітня, наукова, культурна або художня цінність пропонованого об'єкта, яка пов'язана з принципами і цінностями всесвітньої спадщини. Тому рішення затвердити використання емблеми обумовлюється якістю і змістом об'єкта, на якому буде розміщена емблема, а не об'ємом очікуваного фінансового обороту¹¹.

Не дозволяється розміщення емблеми на об'єктах, які мають вкрай малу освітню (просвітницьку) цінність або взагалі її не мають. У випадках, коли використання емблеми не пов'язане чи лише побічно пов'язане з об'єктами всесвітньої спадщини (наприклад, при проведенні семінарів загального характеру або робочих семінарів з конкретних наукових проблем чи методів консервації), емблема може застосовуватися тільки в результаті недвозначно сформульованого дозволу. Забороняється використання емблеми транспортними агентствами, авіалініями або іншими організаціями і підприємствами, що діють переважно для отримання прибутку (виняток складають особливі обставини і випадки, які не викликають сумнівів в очевидній користі подібної пропозиції для всесвітньої спадщини загалом чи для будь-якого конкретного об'єкта зокрема).

Таким чином, на національному рівні мають бути вжиті можливі заходи, щоб не допустити використання емблеми будь-якими особами з метою, яка суперечить ідеям всесвітньої спадщини. Для цього мають бути використані всі можливості внутрішнього законодавства, і насамперед Закону "Про товарні знаки (знаки обслуговування)".

Для прийняття рішення про включення об'єкта до Списку ЮНЕСКО при ЮНЕСКО заснований Міжурядовий комітет всесвітньої спадщини, до якого входить 21 держава-сторона Конвенції. Вибори членів цього комітету, які проводяться на сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, мають забезпечувати справедливе представництво різних районів і культур світу.

Перед Комітетом, відповідно до статті 11 Конвенції, поставлені такі завдання:

1. Відбір культурних і природних об'єктів для включення їх до Списку ЮНЕСКО. Здійснюється така селекція на підставі національ-

¹¹ А. А. Радзивілл, *Проблеми і перспективи концепції загальної спадщини людства в сучасному міжнародному праві*, дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, К., 2000, 210 с.

них перелiкiв, якi надаються державами-учасницями Конвенцiї. Таким чином, вклучення об'єктiв до Списку ЮНЕСКО не може бути здiйснене без згоди зацiкавленої держави.

2. Вивчення доповiдей про стан об'єктiв всесвiтньої спадщини i внесення пропозицiй державам-сторонам Конвенцiї вжити особливи заходи зi збереження об'єктiв, якщо процес збереження або управлiння визнаний незадовiльним.

3. Вивчення заявок про надання мiжнародної допомоги державам-учасницям Конвенцiї. Цiлями таких заявок можуть бути охорона, збереження, популяризацiя чи вiдновлення об'єктiв культурної спадщини. Комiтет приймає рiшення по цих заявках, визначає, у випадку неохiдностi, характер та об'єм своєї допомоги й уповноважує висновки вiд свого iменi неохiдних угод iз зацiкавленим урядом. При цьому Комiтет встановлює порядок черговостi своїх операцiй, враховуючи неохiдностi:

- забезпечення охорони найбільш представницьких об'єктiв природи, генiя та iсторiї народiв свiту;
- проведення робiт, якi неохiдно прийняти;
- визначити розмiр ресурсiв держави, на територiї якої розташованi об'єкти, i, зокрема, в якiй мiрi вони могли б забезпечити об'єкти своїми коштами.

4. Управлiння Фондом всесвiтньої спадщини (далi – Фонд). Фонд заснований для охорони всесвiтньої культурної i природної спадщини i є цiльовим фондом. Внески до Фонду та iншi форми наданої допомоги можуть використовуватися тiльки з метою, визначеною Комiтетом. Внесення внескiв до Фонду не може супроводжуватися будь-якими полiтичними умовами.

Неохiдно зазначити, що суми обов'язкового внеску держав-учасниць Конвенцiї встановлюються в однаковому для всiх держав вiдсотковому співвiдношеннi i не можуть перевищувати одного вiдсотка iх внеску до звичайного бюджету ЮНЕСКО. Держава ж, яка має заборгованiсть по своїх зобов'язаннях або добровiльних внесках за поточний рiк i календарний рiк, який передує йому, не може бути обрана до Комiтету.

За даними ЮНЕСКО, щорiчно до Фонду надходить близько трьох мiльйонiв доларiв США. Розподiл i витрачання коштів Фонду здiйснюються вiдповiдно до термiновостi заявки держави-учасницi

Конвенції. Пріоритет надається пам'яткам, які перебувають у найбільш жалюгідному стані.

У своїй діяльності Комітет керується досить жорсткими правилами, відповідно до яких заявки держав мають потрапляти до однієї з таких категорій: технічне співробітництво, невідкладна допомога і підготовка кадрів¹².

Частина коштів Фонду за проханням держав-членів виділяється для підготовки періодичних звітів про стан пам'яток, занесених до Списку ЮНЕСКО. Такі звіти складаються в довільній формі і являють собою найважливішу частину діяльності з охорони всесвітньої спадщини. Вони дозволяють Комітету оцінити стан пам'яток і прийняти необхідне рішення.

Умови отримання міжнародної фінансової (та іншої) допомоги визначаються Комітетом і державою, яка отримує допомогу. Звісно, що наданню фінансової допомоги передують ретельні наукові, економічні й технічні дослідження.

Один з принципів міжнародної фінансової допомоги – фінансова участь зацікавленої держави має складати значну частину коштів, які виділяються для реалізації програми або проєкту (наприклад, відновлювальних робіт на пам'ятці), за винятком тих випадків, коли ресурси держави не дозволяють цього. Необхідно зазначити, що Комітет може також надавати міжнародну допомогу національним і регіональним центрам підготовки спеціалістів всіх рівнів у галузі виявлення, охорони, збереження, відновлення та популяризації культурної спадщини.

Звичайно ж, збереження культурної спадщини є тривалим і безперервним процесом. Адже самого факту включення пам'ятки до Списку ЮНЕСКО ще недостатньо, так як від безгосподарського ставлення або в результаті реалізації необґрунтованого проєкту можуть зникнути відмінні особливості об'єкта – його універсальна цінність. Якщо країна не виконує взятих на себе згідно із Конвенцією зобов'язань, то її пам'ятки можуть бути виключені зі Списку ЮНЕСКО.

Про існування реальної загрози пам'ятці може бути направлена інформація в Комітет як від окремих осіб, так і від неурядових орга-

¹² А. А. АХМЕТЗЯНОВ, *Международно-правовая защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта*, автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10, Казань, 2005, 22 с.

нізації. І якщо попередження обґрунтоване й проблема достатньо серйозна, то пам'ятка включається до Списку об'єктів всесвітньої спадщини, що перебувають у небезпеці.

На жаль, навіть міжнародному співтовариству не завжди вдається уберегти культурну спадщину від злочинних дій.

Отже, підведемо підсумки і запропонуємо деякі заходи вдосконалення українського законодавства з урахуванням міжнародно-правових актів.

На сьогодні державою Україна не реалізовані можливості із занесення об'єктів культурної спадщини до Міжнародного реєстру об'єктів культурної спадщини, які перебувають під спеціальним захистом.

Загальний і спеціальний захист пам'яток, закріплений у Конвенції ЮНЕСКО "Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту", не підкріплюється адекватними положеннями про відповідальність у випадку порушення положень цієї конвенції.

Назріла нагальна потреба введення нового правового критерію занесення еталонних пам'яток культурної спадщини до Списку об'єктів всесвітньої спадщини, що перебувають у небезпеці (так званий список ЮНЕСКО "Heritage at Risk", за ознакою "загроза здійснення терористичного акту").

Roman Kharkovenko (Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Leading Professional of the Staff Development of the Human Resources Sector National Conservation Area "St. Sophia in Kyiv").

Inclusion of Cultural Heritage Sites in the UNESCO World Cultural and Natural Heritage List (on the Example of St. Sophia Cathedral in Kyiv).

Abstract. The article considers and analyses the features of inclusion of cultural heritage sites in the UNESCO World Cultural and Natural Heritage List. A review of the methods and principles of the protection system of cultural heritage monuments included in this list, on the example of St. Sophia Cathedral of the National Conservation Area "St. Sophia in Kyiv". The features of protection, preservation and use of cultural heritage monuments in accordance with the recommendations of the UNESCO World Heritage Committee based on the UNESCO Convention on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage are highlighted.

Of course, the preservation of cultural heritage is a long and continuous process. After all, the mere fact of including the monument in the UNESCO World Cultural and Natural Heritage List is not enough, as the distinctive features of the site – its universal value – may disappear due to mismanagement or the imple-

mentation of an unreasonable project. If a country does not fulfill its obligations under the UNESCO Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, its monuments may be excluded from the UNESCO World Cultural and Natural Heritage List. Unfortunately, even the international community does not always manage to protect cultural heritage from crime.

To date, the state of Ukraine has not implemented the possibility of entering cultural heritage sites in the International Register of Cultural Heritage Sites, which are under special protection.

The general and special protection of monuments enshrined in the UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in Case of Armed Conflict is not supported by adequate provisions on liability in case of a violation of the provisions of this Convention.

Keywords: Cultural Heritage Sites, UNESCO World Cultural and Natural Heritage List, St. Sophia Cathedral, National Conservation Area “St. Sophia in Kyiv”, monuments.

Надія НІКІТЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач науково-дослідного відділу
“Інститут «Свята Софія»”
Національного заповідника “Софія Київська”

БОЇ ЗА ІСТОРІЮ СОФІЇ: ДОЛАЮЧИ ПЕРЕПОНИ І СТЕРЕОТИПИ

У дослідженні нашої головної національної святині – Софії Київської все ще залишається актуальною проблема подолання численних штучних перепон, а також традиційних стереотипів у науці про неї, що донині тяжіють над висновками багатьох дослідників, які в своїх різнопланових роботах тією чи іншою мірою торкаються її датування, архітектури та змісту сюжетів мозаїк і фресок. Нагадаємо, що датування Софії Київської – велика, комплексна і вельми дискусійна проблема, якій ми присвятили чимало публікацій¹. Тут окреслимо лише її основні параметри. Як показали результати наших досліджень, собор збудовано в 1011–1018 рр., в кінці княжіння Володимира Великого – на початку правління його сина Ярослава Мудрого. Такого висновку дозволило дійти вивчення на новому рівні писемних джерел, архітектури, мозаїк та фресок, найдавніших написів-графіті (особливо датованих) на стінах храму.

¹ Див., напр., монографії: Н. Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*, К. (Институт украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины), 1999, 294 с.; 2-е изд. К. (Слово), 2004, 416 с.; Н. М. Нікітенко, *Собор Святої Софії у Києві*, К. (Техніка), 2000, 232 с. – (Нац. святині України); Н. М. Нікітенко, *Свята Софія Київська: історія в мистецтві*, К. (Академперіодика), 2003, 330 с.; Н. Н. Никитенко, *Собор Святой Софии в Киеве: История, архитектура, живопись, некрополь*, Москва (Северный паломник), 2008, 272 с.; Н. Н. Никитенко, *Святая София Киевская*, К. (Горобец), 2008, 384 с.; Н. Н. Никитенко, *София Киевская и ее создатели: тайны истории. Научная монография*, Каменец-Подольский, 2014, 248 с.; Н. М. Нікітенко, *Мозаїки Софії Київської*, К., 2016, 192 с.; Н. М. Нікітенко, *Світські фрески Софії Київської. Таємничий код історії*, Х., 2017, 248 с.; Н. М. Нікітенко, *Мозаїки та фрески Софії Київської*, К., 2018, 396 с.; Н. Никитенко, В. Корниенко, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания*, К., 2012, 232 с.; Н. Никитенко, В. Корниенко, *Собор святых Софии Киевской*, К., 2014, 336 с. та інші книжкові видання.

Я досліджую Софію вже понад 40 років і вийшла в науковий простір зі своїми публікаціями і виступами на конференціях у другій половині 80-х рр. ХХ ст., що дозволило вже досить давно здійснити їх широку апробацію, в тому числі на міжнародному рівні на наукових форумах і у престижних наукових виданнях та отримало значний резонанс². Головним об'єктом дослідження проблеми датування Софії Київської для мене став сам храм, комплексне вивчення якого показало, що він заснований і зведений не Ярославом Мудрим, а його батьком Володимиром Великим і лише завершений Ярославом, якому його придворними літописцями приписано всю славу будівничого храму. Цей висновок викликав вибух обурення і шквал негативних емоцій та навіть репресивних дій з боку деяких офіційних “авторитетів” від науки і їхніх владних покровителів. Вищими чинниками тодішнього Мінкультури повною мірою був задіяний адмінресурс режиму Януковича і нас буквально змусили піти із заповідника, очоленого у 2012 р. креатурами наших впливових опонентів. Було зумисно зруйновано потужний науковий колектив заповідника, виплеканий за перше десятиліття ХХІ ст., коли заповідник, єдиний з усіх музеїв України, отримав офіційний науковий статус, такий, який мають нау-

² Н. Н. НИКИТЕНКО, ‘К иконографической программе однофигурных фресок Софийского собора в Киеве’, *Византийский временник*, т. 48 (1987): 101–107; Н. Н. НИКИТЕНКО, ‘Программа однофигурных фресок Софийского собора в Киеве и ее идейные истоки’, *Византийский временник*, т. 49 (1988): 173–180; Н. Н. НИКИТЕНКО, ‘Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора’, *Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1986 г.*, Ленинград (Наука), 1987, с. 237–244; Н. Н. НИКИТЕНКО, ‘Историческая проблематика в росписи Софии Киевской’, *Резюме сообщений XVIII Международного конгресса византинистов*, Москва, 1991, т. 2, с. 814–815; Н. Н. НИКИТЕНКО, ‘София Киевская как образ новообращенной Руси (концепция “Нового Иерусалима” в монументальном комплексе собора)’, *Византийский временник*, т. 55 (80), ч. 1 (1994): 169–174. Н. Нікітенко, ‘Свята Софія Київська: новий погляд на її історію, архітектуру та розпис’, *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies*, vol. 37, no. 1–4 (Ottawa, 1996): 93–188; Н. Н. НИКИТЕНКО, ‘О содержании фресковой росписи лестничных башен Софии Киевской’, *Памятники культуры. Новые открытия*, Москва (Наука), 1997, с. 117–125; N. NIKITENKO, ‘Dating of the Saint Sophia’s cathedral in Kiev and Rus’-Polish Relations’, *Early Christianity in Central and East Europe*, Warszawa (Institute of Archeology and Ethnology Polish Academy of Sciences), 1998, p. 141–146; Н. Н. НИКИТЕНКО, Р. В. СЕМЕНЦОВА, ‘Триумфальный фресков цикл в кулите на церквата “Св. София” в Киев’, *Археология*, 1 (София, 1996): 49–54; Н. Н. НИКИТЕНКО, В. В. КОРНИЕНКО, ‘Древнейшие датированные граффити Софии Киевской’, *Архитектурное наследие*, Москва, 2009, вып. 51, с. 5–13; Н. НИКИТЕНКО, В. КОРНИЕНКО, ‘Древнейшие граффити Софийского собора в Киеве и его датировка’, *Vizantinoslavica*, vol. LXVIII, 1–2 (Prague, 2010) 205–240.

ково-дослідні інституції. Його було втрачено після вигнання нас із заповідника, адже кредо наших супротивників виголошувало: “музеї мають займатися не наукою про ввірені їм пам’ятки, а лише їх збереженням та популяризацією”. По суті, це типово радянська концепція музею, наукові співробітники якого мали передусім проводити експерсії, читати лекції, працювати у фондах та здійснювати лише незначні прикладні дослідження музейних предметів. А от вирішувати якісь пов’язані з пам’ятками глобальні проблеми – зась, це справа не їх ума, а виключно академічних вчених. Але хто ж краще знає пам’ятку ніж той, хто працює і буквально живе в ній, щодня ретельно її вивчаючи і вивіряючи свої висновки *in situ*, дивиться на історію Русі-України і Візантії крізь призму самого собору?

Такий зневажливий “становий” підхід до музейної дослідницької діяльності спричинився до тривалого застою фундаментальної науки про Софію, головними рушійми якої були відомі вчені 50–80-х рр. ХХ ст. М. Каргер, В. Лазарев, Ю. Асеев, Г. Логвин та С. Висоцький. Пізніше Софія, по суті, не була об’єктом дослідження академічних вчених, жодних фундаментальних наукових праць їй не присвячувалося, пам’ятку репрезентували лише нечисленні підготовлені в заповіднику путівники і фотоальбоми та поодинокі тези доповідей окремих співробітників з прикладних питань музейної роботи. Фундаментальна наукова робота співробітників заповідника фактично була під негласною заборорою, у царині науки про пам’ятки заповідника люди, які гучно називалися науковими співробітниками, не з власної вини не мали змоги вести планові наукові теми, їх спонукали орієнтуватися на корифеїв, не висуваючи власних концепцій чи навіть ідей. Будь-які спроби у цьому напрямі загрожували потраплянням у немилість, такі науковці піддавалися різкому засудженню і навіть глуму. Що й казати – це багатьох цілком влаштовувало як у самому заповіднику, так і за його межами, тому зміна ситуації, починаючи з 2000 р., коли заповідник очолила Н. Куковальська, яка взяла курс на перетворення його на серйозний дослідницький музейний заклад з власним науковим профілем і потужним потенціалом, викликала цілу бурю невдоволення в деяких чиновних кабінетах і академічних колах. Відтоді не лише окремі науковці, а й сам заповідник став для наших опонентів мішенню безпідставних звинувачень і об’єктом ворожих дій проти нього як наукової установи, що особливо активізувалися після рішення

35-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (жовтень 2009 р.) про внесення 1000-річчя заснування Софії Київської до Календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО на 2011 рік.

Протистояння різко загострилося в 2010 р. з приходом до влади В. Януковича та його правлячих структур. Склалася парадоксальна ситуація, коли, з одного боку, існувало вельми престижне і надзвичайно важливе для України рішення ЮНЕСКО про відзначення 1000-річчя Софії, а з другого – згубне для іміджу держави намагання близьких до тодішньої влади наших впливових опонентів спрофанувати та перекреслити цей ювілей, який вони назвали “фальшивим”, а нас звинуватили в тому, що ми нібито “перекручуємо історію”. Та влада Януковича була змушена відзначити його, адже ЮНЕСКО за всесвітнім значенням і давністю пам'ятки та всіма поданими Україною документами визнала його цілком правомочним. Тож 11 червня 2010 р. вийшов Указ Президента України про відзначення в 2011 р. 1000-річчя заснування Софійського собору. Ця подія була відзначена у багатьох країнах, на міжнародному і загальнодержавному рівнях, широко висвітлювалася у ЗМІ та викликала колосальний інтерес до пам'ятки і до нашої історії, пожвавила культурні контакти України, яку блискуче репрезентував величний 1000-річний храм. Але водночас вона стала нібито спусковим гачком для вищезгаданих репресій проти заповідника. У 2010 р., аби зірвати відзначення цього ювілею, опонентами було проведено погромницький круглий стіл у дусі радянської тоталітарної науки³. Всіма його учасниками, за активної підтримки спеціально викликаної у Київ команди російських науковців, було піддано грубій обструкції основні положення нашої концепції. При цьому в полеміці наших титулованих “перших” опонентів, які, на їх думку, назавжди затаврували нашу концепцію як “надто суб'єктивну і фантазійну”⁴, шокує їх відверте чванство і брутальне шельмування нас, причому здебільшого без серйозного звернення до самої пам'ятки, її архітектури, монументального живопису, написів-графіті, архівних документів та матеріалів натурних досліджень і реставрації тощо. Неспроможність і упередженість висловленої на

³ Див.: *Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань* Матеріали Круглого столу, під ред. П. Толочка, К. (Інститут історії України НАН України), 2010, 120 с.

⁴ Г. Ю. Івакін, ‘Він йшов попереду’, *Храм і люди. Збірка статей до 90-річчя з дня народження С. О. Висоцького*, К., 2013, с. 9.

круглому столі критики на нашу адресу ми показали у спеціальному виданні, де дали відповідь буквально кожному з опонентів⁵. Безпрецедентний (й успішний!) семичасовий захист докторської дисертації науковця заповідника В. Корнієнка, присвяченої його результатам здійснених на новому рівні широкомасштабних досліджень софійських графіті, дехто марно намагався перетворити на ефектний розгром з пафосним зачитуванням терміново надісланих на засідання спеціалізованої Вченої ради гнівних реляцій від “авторитетів” з Росії. Така шалена негативна реакція супротивників ювілею показала, що ми серйозно підважили основи їхніх багаторічних ідеологічних і відповідних їм наукових побудов, у нерушимість яких вони свято вірять і боронять їх від будь-яких “посягань”. Сприймаємо це як типовий атавізм тоталітарних часів, помножений на сумнозвісну ідею “русского мира”. Показово, що позицію наших опонентів висловив у своїй статті про Софію Київську в енциклопедичному виданні Інституту історії України НАН України чомусь не професійний історик, а блогер-аматор, к. хім. н. М. Жарких: “Загальновизнаним можна вважати твердження, що собор споруджено в 2-й чв. 11 ст. Гіпотеза Н. Нікітенко про заснування Софії Володимиром Святославичем і датування храму 1011–18 або 1007–11 не визнана більшістю фахівців”⁶. Але насправді нас підтримало чимало істориків, як українських, так і російських. Велику підтримку і допомогу мені надав науковий керівник моєї кандидатської дисертації, вчений-візантиніст зі світовим ім’ям академік Г. Літаврін, який сприйняв і схвалив мої ідеї та висновки як дослідниці давньої Софії і сучасної їй всесвітньої історії⁷. Дуже важливо, що заповідник підтримала патріотично налаштована поважна наукова установа – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, очолювана відомим в Україні та за її межами істориком, д. іст. н., чл.-кор. Павлом Соханем. У цій установі були успішно захищені дві докторські ди-

⁵ Див.: *Час заснування Софії Київської: пристрасті довкола мілленіума*, К. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Національний заповідник “Софія Київська”), 2010, 128 с.

⁶ М. І. ЖАРКИХ, ‘Софійський собор’, *Енциклопедія історії України*, 2012 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Sofijskyj_sobor (останній перегляд: 10.04.2021 р.)

⁷ Н. Н. НИКИТЕНКО, *Историческая проблематика в росписи Софии Киевской*, автореф. дис. ... канд. истор. наук, Москва (Ин-т всеобщей истории РАН), 1992, 22 с.

сертації, підготовлені мною і моїм колегою В. Корнієнком на матеріалах новітніх досліджень Софії Київської⁸.

У 2015 р., після падіння режиму Януковича, вигнаних цим режимом софійців, попри всі старання опонентів, повернули до заповідника і впродовж кількох років вдалося не лише відновити його науковий потенціал, а й створити в ньому новий і унікальний для вітчизняної музейної системи науково-дослідний відділ “Інститут «Свята Софія»”, більшість співробітників якого мають наукові ступені. Сьогодні дослідниками заповідника здійснено сотні різнопланових наукових публікацій, у тому числі десятки книжних видань про його пам’ятки, серед яких – чимало новітніх капітальних наукових монографій і десятитомний корпус софійських графіт⁹. Тож наші опоненти мусили з гіркою визнати свою нібито “бюрократичну невдачу”, а фактично – наукову поразку¹⁰.

Добре відомо, що традиційні уявлення, які склалися в науці, почасти набирають характеру стереотипів, які сприймаються за аксіоми, через що подолати їх непросто. Перший і головний стереотип у науці про Софію (говорять навіть про софієзнавство як цілу наукову галузь) – історіографічний, який є наріжним каменем усіх інших. З праці в працю кочує як істина в останній інстанції постулат про нібито одностайне свідчення джерел про заснування і побудову Софії Ярославом у часи його правління. Але цей постулат ґрунтується лише на тенденційних і суперечливих літописних звістках під 1017 (Новгородський перший літопис) і 1037 рр. (Повість временних літ) про заснування Софії Ярославом, які фактично заперечують одна одну. Причому ці звістки дійшли до нас у досить пізніх списках літописів. Найдавніші зводи, в яких читаються згадані звістки під 1017 чи 1037 р. про заснування Софії Київської, витримали кілька редакцій і віддалені від часу виникнення Св. Софії трьома–чотирма століттями.

⁸ Н. Н. Нікітенко, *Русь-Україна і Візантія у монументальному комплексі Софії Київської: історико-соціальний та етноконфесійний аспекти*, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, автореф. дис. ... доктора істор. наук, К., 2002, 34 с.; В. В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела*, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, автореф. дис. ... доктора істор. наук, К., 2015, 40 с.

⁹ В. В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. 1–10, К., 2010–2020.

¹⁰ Див.: П. Толочко, ‘Пам’яті Гліба Юрійовича Івакіна’, *Opus mixtum*, 6 (2018): 10.

Супротивники запропонованого нами датування Софії категорично наполягають на тому, щоб у цьому питанні керуватися виключно “усталеними” літописними датами, які, на їх думку, є найбільш достовірними. Про необхідність і важливість натурального дослідження пам’ятки для її датування питання навіть не ставиться¹¹. У цьому вони та їх прибічники твердо дотримуються радянської імперської концепції вітчизняної історії, виробленої ще на піку формування російського самодержавства. Її висловлює написана на царське замовлення “История государства Российского” офіційного історіографа Російської імперії М. Карамзіна, який без жодних коментарів і сумнівів подає літописну версію про закладини Софії Київської в 1037 р. на місці перемоги над печенігами на “поле вне града” славного попередника російських царів, “великого Монарха” і “добротоца народа” Ярослава¹². Історіографічна концепція М. Карамзіна будується на такому постулаті: “Нельзя прибавить ни одной черты к известному; нельзя вопрошать мертвых; говорим, что предали нам современники; молчим, если они умолчали – или справедливая Критика заградит уста легкомысленному Историку, обязанному представлять единственно то, что сохранилось от веков в Летописях, Архивах”¹³. Парадоксально, але так донині підходять до проблеми датування Софії Київської більшість істориків, у тому числі й деякі українські, зазвичай не досліджуючи (чи навіть зовсім не знаючи) пам’ятку, тобто не звертаючись до неї самої. А якщо й звертаються,

¹¹ Детально про дискусію див.: Н. М. Нікітенко, ‘Нова концепція датування Софії Київської: обґрунтування, параметри дискусії’, *Українська художня культура: пам’яткоохоронні проблеми*, К., 2011, с. 215–250; *Час заснування Софії Київської...*; Н. Н. Нікітенко, В. В. Корнієнко, Т. Н. Рясная, *Новая датировка Софии Киевской: конструктивная критика или профанация концепции?* К., 2012, 48 с.; Н. Н. Нікітенко, В. В. Корнієнко, Т. Н. Рясная, ‘Нова спроба дезавувати ювілей Софії Київської’, *Український археографічний щорічник*, вип. 16/17 (2012): 111–128; Н. М. Нікітенко, В. В. Корнієнко, ‘Ще раз про натурні дослідження Софії Київської’, *Український археографічний щорічник*, вип. 16/17 (2012): 129–150; В. В. Корнієнко, ‘Об’єктивна критика чи химери кривого дзеркала? (з приводу “епіграфічних нотаток” Т. Бобровського)’, *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. збірка наукових праць*, ч. 19 (2011): 280–299; *Персональний сайт професора Надії Миколаївни Нікітенко* [Електронний ресурс] <https://web.archive.org/web/20130723094736/http://nikitenko.kiev.ua/node/19>

¹² Н. М. Карамзин, *История государства Российского в 12 томах*, т. 2–3, Москва, 1991, с. 20, 29.

¹³ Н. М. Карамзин, *История государства Российского в 12 томах*, т. 1, Москва, 1989, с. 18.

то шукають відповідь не в Софії – найбільш об'єктивного свідка своєї доби, а у творах догідливих Ярославу книжників та їх послідовників, а то й просто запозичують свої висновки з праць вищезгаданих наукових “авторитетів”. Так простіше і безпечніше, та й, як іноді гадають, відповідає історичній дійсності.

Річ у тім, що донині в історіографії панує переконання, яке народилося й утвердилося в радянській історіографії, нібито правління Ярослава знаменує кульмінацію розвитку Київської держави, яку маркує побудова грандіозного Софійського собору, “митрополії руської”. При цьому чомусь забувають справедливу думку батька й очільника української історіографії М. Грушевського, який так характеризував процес утворення і будови Руської, Київської держави: “Часи Володимира Святого, чи Великого, були кульмінаційною точкою сього процесу будови, завершенням, так би сказати – його механічної еволюції, його зросту... Нагадуючи дуже близько часи Володимира, князювання Ярослава було вже ослабленою копією їх. Се був пробіск енергії, сильний, визначний тому, що ще сам процес розкладу був у початках – але з тим усім часи Ярослава входили вже у часи розкладу й упадку старої Київської держави”¹⁴. Досить сказати, що за Володимира карбувалися його портретовані златники і срібники, за Ярослава ж – лише срібники із зображенням його патрона св. Георгія і без портрета князя, а монети, як відомо, були тоді політичною декларацією суверенітету і значимості Київської держави, чому відповідало й незмінне зображення Володимира на його монетах у царському орнаті, бо він вочевидь мав цей титул. Володимир величається царським титулом “автократор” і на його печатці-моливдовулі, знайденій у Білгороді¹⁵. Натомість Ярослав на його печатці, яку датують 1019 р., на відміну від свого батька, зображений у княжій шапці-шоломі із відповідним написом: “Ярослав, князь руський”. Кілька років тому на 5-й міжнародній науковій сфрагістичній конференції було представлено ще одну печатку Ярослава, яка зберігається в зібранні Музею відомого київського колекціонера-мецената О. Шереметьєва і датується 1040-ми рр. З одного боку вона, як і монети цього князя, має

¹⁴ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін., К. (Наукова думка), 1992, т. II: *XI–XIII вік*, с. 2.

¹⁵ А. В. СОЛОВЬЕВ, ‘О печати и титуле Владимира Святого’, *Byzantinoslavica*, vol. IX (1947): 31–44.

Христос Пантократор. Мозаїка головного купола Софії Київської.
Перша чверть XI ст.

Богоматір Оранта. Деталь. Мозаїка головного вівтаря Софії Київської.
Перша чверть XI ст.

Богоматір Оранта. Деталь. Мозаїка головного вівтаря Софії Київської.
Перша чверть XI ст.

зображення св. Георгія – небесного патрона Ярослава, на другому боці – поясне зображення князя в плащі-корзно і в такій самій ребристій шапці-шоломі, як і на його печатці 1019 р. Печатка 1040-х рр. має напис: “Ярослав, великий князь Русі”¹⁶. Як бачимо, царського титулу Ярослав, на відміну від свого батька Володимира, не мав, бо цей титул не був спадковим, а надавався візантійцями індивідуально певній особі під час спеціальної церемонії. Це був священний непорушний канон. Отже, як вважаємо, Софійський собор за всіма своїми параметрами є масштабним саме “золотий” царській добі Володимира, проте проблема датування храму перебуває під магією сакралізованих історіографічною традицією літописних свідчень, виходити за межі яких є ледь не науковим злочином або ж, як намагаються ствердити, проявом фахової неспроможності.

Та чи насправді літописи у питанні часу виникнення Софії є найбільш достовірними джерелами? Адже літопис писався не пречистими ангелами “на небесі”, а грішними людьми на землі, віропідданими ве-

¹⁶ ‘В Киеве показали настоящее лицо Ярослава Мудрого’, *Наша версия*. Електронний ресурс: <https://n-v.com.ua/v-kieve-pokazali-nastoyashhee-lico-yaroslava-mudrogo/> 30.11.2015. Останній перегляд 10.04.2021.

Архангел Гавриїл. Деталь. Мозаїка головного вівтаря Софії Київської.
Перша чверть XI ст.

ликого князя книжниками при його дворі, тому й відображав інтереси саме Ярослава. Він після смерті батька Володимира Великого переміг братів у кровопролитній боротьбі за київський стіл, фактично узурпував верховну владу в Русі і всіляко прагнув утвердити своє легітимне право на неї. Історію ж, як кажуть, пишуть переможці. Найбільш важливим кроком Ярослава для утвердження на великокняжому престолі було заявити своє виключне право на Софію Київську – це був акт володіння, акт привласнення влади на всю державу.

Тож варто взяти до уваги й інші джерела, передусім ті, що містяться в самому соборі, звісно, не нехтуючи й літописами. Скажімо, у НПЛ під 1017 р. записано: “Ярослав иде к Берестию и заложена бысть Святая София в Кыеве”¹⁷. А у ПВЛ під 1037 роком читаємо: “Заложив Ярослав город великий, у того ж града суть Золоті ворота; заложив же і церкву Святої Софії, митрополію, і потім церкву на Золотих воротах – Святої Богородиці Благовіщення, потім Святого Георгія монастир і Святої Ірини”¹⁸. За нашими висновками, літописні звістки під 1017 і 1037 р. про заснування Софії Київської походять з Київського зводу 1039 р., складеного книжниками Ярослава, і з найдавнішого новгородського літописання, що виникло за його ж правління. Обидві дати є штучно “прив’язаними” до головних віх княжіння Ярослава в Києві (зайняттям київського престолу в 1017 р. і апогеєм його правління в 1037 р.) й не фіксують справжнього історичного факту заснування або завершення будівництва Св. Софії в 1017 чи в 1037 р. Насправді стаття НПЛ під 1017 р. є для Ярослава установчою, “інавгураційною”, а стаття ПВЛ під 1037 р. – підсумковою, ювілейною.

Натомість виявлені на фресках у різних місцях Софії 11 унікальних автентичних графіті, що містять прямі дати 1018, 1019, 1022 (три написи), 1023, 1028, 1033 (три написи) і 1036 роки неспростовно свідчать, що собор з’явився раніше. Причому, деякі з названих дат повторюються в кількох написах. А інші, хоча й недатовані, однак точно належать до 1019 року, оскільки подають відомості про знаних у той час і активно діючих на історичній арені історичних осіб. Тоді Софію вже було зведено, прикрашено мозаїками і фресками¹⁹.

¹⁷ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ), т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, Москва, 2000, с. 15.

¹⁸ ПСРЛ, т. 1: Лаврентьевская летопись, Москва, 2000, стп. 151.

¹⁹ Н. НИКИТЕНКО, В. КОРНИЕНКО, Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания.

А відтак цілком суголосно з даними названих графіті сприймаються свідчення про час виникнення Софії не літописних джерел, яким у питанні про час виникнення Софії упереджено надається другорядне значення. Передусім ідеться про завершену у 1018 р. хроніку сучасника Володимира і Ярослава німецького єпископа Тітмара Мерзебурзького, який під 1017–1018 рр. згадує кафедральний Софійський монастир (а значить, і його однойменний головний храм) у Києві як чинну резиденцію Київського митрополита²⁰. Автентична хроніка Тітмара, яка, на відміну від літописів, збереглася в оригіналі без усяких редакцій і правок, має в науці репутацію дуже цінного і цілком достовірного джерела, яке згадує чинний сучасний їй кафедральний Софійський монастир у Києві.

Тож, Софію, яка дійшла до наших часів, засновано великим київським князем Володимиром Святославичем, хрестителем Русі (роки князювання 980–1015). Щоправда, до честі Ярослава – завершення батькової справи. Недарма ще один сучасник зведення Софії митрополит Київський Іларіон, автор “Слова про Закон і Благодать”, у пасажі, присвяченому побудові Софійського собору, стверджує, що Ярослав закінчив почате Володимиром, подібно до Соломона, який завершив Єрусалимський храм, закладений його батьком Давидом: “Незакінчене тобою (Володимиром) закінчив, як Соломон – Давидове”²¹.

Отже, зведено Софію у другому десятиріччі XI ст., на межі правління Володимира і Ярослава. Уточнити датування допомагають ще й давні Святці (місяцеслови), де записано дні освячення собору: 4 листопада (запис у Мстиславовому Євангелії 1106 р.) і 11 травня (запис у Псковському Апостолі 1307 р.)²². Звершували це дійство, зазвичай, в неділю – у день Господній. За Володимира 4 листопада 1011 року освятили місце побудови (фундаменти), а за Ярослава 11 травня 1018-го – престол у вже збудованому храмі. У ці роки вказані дати припали якраз на неділю. Будувався собор 7 років, так само як і його ідейний прототип Єрусалимський храм, і попередниця Софії Київської Десятинна церква (989–996), і послідовниця – Софія Новгородська (1045–1052). Тобто період побудови Софійського собору – Дому

²⁰ Н. НІКІТЕНКО, ‘Софія Київська у Хроніці Тітмара Мерзебурзького’, *Ucrainica Mediaevalia*, vol. 2/3 (2019/20): 37–52.

²¹ А. М. МОЛДОВАН, *Слово о законе и благодати Илариона*, К., 1984, с. 97.

²² Див.: О. В. ЛОСЕВА, *Русские месяцесловы XI–XIV вв.*, Москва, 2001, с. 88–89, 98–100.

Господнього – позначений сакральністю, бо 7 – то число Церкви, яка стоїть на семи тайнствах.

Другий стереотип стосується архітектурно-будівельної проблеми часового терміну побудови собору. Передусім варто зацентувати на тому, що Софійський собор було створено за 7 років, фактично за один будівельний період, що суттєво відрізняється від прийнятого у 50-х – 60-х рр. ХХ ст. за істину висновку про значно триваліший час будівництва, від 50 до 75 (М. Каргер, В. Лазарєв, Ю. Асєєв), або (як, наприклад, вважають С. Висоцький і П. Толочко), впродовж щонайменше 20 років (1017–1037). Причому стверджували, що Софія створювалася поетапно, з великими перервами. Під такий висновок “підлаштовували” і датування окремих частин стінописного ансамблю собору: В. Лазарєв вважав, що “складна система розпису Софії Київської складається з різночасових частин”, тож не бачив у ній цілісної концептуальної єдності в проведенні суспільно-політичних ідей²³.

Але вже з кінця 60-х – у 70-х рр. ХХ ст. резонансні натурні обстеження собору дозволили достеменно визначити, що собор був зведений і прикрашений мозаїками та фресками за один будівельний період, без тривалих перерв у часі. Історик архітектури і мистецтвознавець Г. Логвин, простеживши особливості архітектури і послідовність нанесення фрескового тиньку, вважав, що всі частини Софії, включно з відкритими галереями і обома вежами належали до єдиного задуму, процес реалізації якого зайняв не більше 10 років²⁴. У ті ж роки здійснено хімічний і петрографічний аналізи численних проб фрескового тиньку у різних частинах собору, який показав, що за своїм складом і технологією виготовлення тиньк є однотипним²⁵.

Цю точку зору прийняв і авторитетний дослідник архітектури собору Ю. Асєєв, який зазначав, що собор зведений “наче на одному диханні”. Дослідник писав: “Строительство собора шло быстро, о чем свидетельствуют «дневные захваты» каменщиков, прослеживаемые в

²³ В. Н. ЛАЗАРЕВ, *История византийской живописи*, предисл. и подгот. к печати Г. И. ВЗДОРНОВА, Москва, 1986, кн. 1: *Текст*, с. 93.

²⁴ Г. Н. ЛОГВИН, *Софія Київська*, К., 1971, с. 9–10; Г. Н. ЛОГВИН, ‘Новые наблюдения в Софии Киевской’, *Культура средневековой Руси*, Ленинград, 1974, с. 154–160; Г. Н. ЛОГВИН, *Киев: Очерк по художественным памятникам Киева*, Москва, 1982, с. 56–57.

²⁵ І. Ф. ТОЦЬКА, ‘Про час виникнення галерей Софії Київської’, *Стародавній Київ*, К., 1975, с. 184–190; Ю. М. СТРИЛЕНКО, ‘Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів Софії Київської’, *Стародавній Київ*, К., 1975, с. 196–199.

Сотник Корнилій. Фреска жертовника Софії Київської
“Апостол Петро в домі сотника Корнилія”. Деталь.
Перша чверть XI ст.

Праотець Авраам. Фреска південних хорів Софії Київської
“Зустріч Авраамом трьох подорожніх”. Деталь.
Перша чверть XI ст

кладке стен. Возведение здания продолжалось не более трех–четырёх сезонов и, вероятно, столько же заняли работы по внутреннему оформлению и отделке”²⁶. У сучасній науці констатується, що “у результаті концепція одночасного зведення усіх частин Софійського собору одержала вагомі підтвердження і на початок 80-х років більшість дослідників розглядала будівництво Софії Київської вже як єдиний процес, що міг бути досить тривалим, але істотних перерв у часі не мав”²⁷. Втім, тривалий час будівництва собору, закладеного в 1011 р., спростовують його найдавніші написи-графіті, які виникли на фресках у різних місцях собору в 1018/19 рр., тобто собор до того часу був не лише зведений, а й вже прикрашений розписами фактично за 7 років.

Такий короткий термін будівництва і декорування грандіозного храму підтверджують не лише спостереження дослідників, а й наве-

²⁶ Див.: Ю. С. Асеев, *Архітектура Київської Русі*, К., 1969, с. 62; Ю. Асеев, ‘Киевская София и древнерусское зодчество’, *София Киевская. Материалы исследований*, К., 1973, с. 14; Ю. Асеев, *Архитектура древнего Киева*, К., 1982, с. 53–54.

²⁷ Ю. Коренюк, ‘Проблеми дослідження Софійського собору: історія та сучасність’, *Пам’ятки України*, спецвипуск № 1 (2013): 13.

дені нами вище приклади: Десятинна церква (989–996) і Софія Новгородська (1045–1052). Звернімо увагу і на такий вагомий прецедент, як ідейний та функціональний прототип Софії Київської колосальна Софія Константинопольська, зведена Юстиніаном Великим майже за такий самий термін, за 6 років (532–537). Понад вдвічі менша за неї Софія Київська створена впродовж 7 років, але слід пропорційно враховувати масштаби і умови будівництва, фінансові та кадрові можливості правителів-замовників. Тим не менш, семирічний термін створення такого величезного і багато оздобленого храму, як Софія Київська, є дивовижним, та ще й за умов завершення його за часів княжої усобиці 1015–1019 рр. Пояснення цього феномену знаходимо як у сакральних ідейних чинниках (див. нижче), так і в колосальному значенні Софії для Київської держави в очах її амбітних замовників – Володимира Великого і Ярослава Мудрого.

Важливо, що 1011-й як рік фундації Софії Київської фігурував у двох заголовних написах XVI–XVII ст.: титульному над входом у собор і ктиторському 1634 р., виконаному на попружних арках центрального купола на замовлення митрополита Петра Могили, напис якого починався словами “Изволениемъ Божиємъ нача здатися сей Премудрости Божія храмъ в лето 1011”. У своїх нотатках іноземні мандрівники Мартин Груневег (1584) і Еріх Лясота (1594), які наприкінці XVI ст. відвідали Софійський собор, його будівничим називають князя Володимира. Про це свідчить і анонімний латинський документ 1595 р. з Ватиканського архіву. Як рік заснування Софії, 1011-й визнавали аж до кінця XVIII ст., це зафіксовано в кількох тогочасних статистичних “Описах Київського намісництва”²⁸. 1037-й став “хрестоматійним” лише після 1795 року, коли було створено Київську губернію і царський уряд уніфікував усі офіційні дати щодо приєднаних до імперії українських земель. Крім того, саме 1037 рік якнайкраще вкладався в ідеологію самодержавства, бо за літописом Ярослав перемиг печенігів “на полі поза градом”, відтак став “єдиновластцем Руської землі”, тобто самодержцем у 1036 р., а в наступному начебто заснував на цьому місці Софійський собор, за тлумаченням радянських істориків, як “пам’ятник слави руського оружжя”.

Та насправді “поля поза градом” вже наприкінці X – на початку XI ст. тут не було, а, як показують археологічні дослідження довкола

²⁸ Детальніше див.: Н. НИКИТЕНКО, В. КОРНИЕНКО, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания*, с. 41–50.

Софії, був заселений і укріплений міський район²⁹. Надзвичайно цікаві результати в цьому сенсі дали новітні археологічні дослідження біля Софії. Були виявлені рештки потужного виробничого комплексу з виготовлення різноманітних будівельних матеріалів. Як відомо, такі комплекси виявлено і на будівельних майданчиках біля Десятинної церкви та Успенського собору Лаври, оскільки існувала стійка візантійська традиція створювати подібні комплекси, що обслуговували будівництво та декорування храмів. Дослідники вважають, що комплекс біля Софії, виникнення якого завдяки керамічному матеріалу датується ними початком XI ст., “безумовно, має відношення до масштабних будівельних робіт кінця X – початку XI ст., пов’язаних із спорудженням численних кам’яних культових та світських споруд давнього Києва. Досліджений виробничий комплекс, без сумніву, також можна пов’язати з початком будівництва Софійського собору”³⁰. Оскільки для Ярослава широко розгорнути будівництво Софії в непевних для нього умовах 1017 р. було недоцільно та й неможливо, є всі підстави пов’язувати появу даного комплексу зі створенням Софійського собору за Володимира.

Але що про час заснування і своїх будівничих свідчить сам собор, який містить у собі найбільш достовірні автентичні дані? Крім згаданих графіті і заголовних написів, дуже важливими є свідчення, які зберігають у собі архітектура, мозаїки і фрески собору. Кількома поколіннями мистецтвознавців, починаючи від всесвітньо відомого знавця візантійського і руського монументального живопису В. Лазарева, доведено, що за своїм стилем мозаїки і фрески Софії тяжіють до пам’яток X – раннього XI ст. Це був пік розвою мистецтва доби Македонського ренесансу (867–1056) з його успадкуванням класичних традицій. Мистецтвознавцями встановлено, що за своїми техніко-технологічними і стилістичними особливостями софійські мозаїки і фрески Софії найбільш близькі до мозаїк і фресок київської Десятинної церкви, фрагменти яких зберігаються в музеях. Велике монументальне дихання, епічна величавість, потужна мажорна інтонація, класичні форми й пропорції та емоційна виразність образів мозаїк і фресок

²⁹ П. П. Толочко, ‘Новые археологические исследования Киева (1963–1978 гг.)’, *Новое в археологии Киева*, К., 1981, с. 18–20.

³⁰ М. Ісвлев, А. Козловський, ‘Забудова центральної частини “міста Ярослава” поблизу Софійського собору в XI ст.’, *Ruthenica*, т. VIII (2009): 150.

Софії Київської вигідно відрізняють їх від пізніших пам'яток XI ст. Авторами цих шедеврів були кращі з кращих візантійських майстрів, які склали велику спеціально підібрану першокласну артіль, яка прибула в Київ за домовленістю між імператором Василем II і великим князем Володимиром.

Надзвичайно важливим аспектом для датування собору є яскраве відображення у ньому княжого замовлення. Крізь давню архітектуру, монументальний живопис і найдавніші графіті храму виразно проглядає справжній образ його будівничого, адже, на відміну від літописів, їх не відредагуєш в угоду нового правителя. В архітектурі й мозаїках чітко простежується зміна замовника на стадії завершення собору. Встановлено, що Ярослав при зайнятті київського столу вбудував свою усипальню в уже зведений і навіть прикрашений фресками собор, що підкупольні мозаїчні зображення у медальйонах 40 севастьянських мучеників завершили у техніці фрески, оскільки складне виробництво мозаїчної смальти тимчасово було перервано під час міжусобиці після смерті Володимира. Крім того, закрили вхід у північну вежу, що виявився непотрібним за княгині Ірини – шведської принцеси, оскільки він був пов'язаний з візантійським церемоніалом, якого дотримувались за її попередниці княгині Анни Порфирородної³¹. Тобто собор був закладений і майже завершений Володимиром у 1011–1015 рр., а остаточно закінчений його сином Ярославом наприкінці 1016 – до травня 1018 р. Зміну замовника собору на стадії його завершення підтвердили останні роботи з реставрації монументального живопису підкупольного простору 2013–2014 і 2018 рр.³²

Те, що княже подружжя хрестителів Русі заснувало собор і замовило розписи у ньому, засвідчують храмові мозаїки та фрески, які широко і послідовно звеличують Володимира Великого і його дружину візантійську принцесу Анну. В усі часи в архітектурі, мистецтві і літературі прославлялися особи, на чие замовлення і чиїм коштом створено будівлі й твори. Недарма в Софії Київській відбилося прославлення князя-хрестителя Володимира, на що раніше увага взагалі не зверталася. Між тим, образ Володимира є стрижневим, він проходить через увесь стінопис Софії, оскільки мав особливе державотворче значення у доленосні періоди історії Русі-України, що знайшло

³¹ Н. Н. НИКИТЕНКО, *Русь и Византия...*, с. 224–240.

³² Див.: Н. М. НИКИТЕНКО, *Мозаїки та фрески Софії Київської*, с. 25–27.

яскраве відображення в історії, архітектурі та монументальному живописі Софійського собору.

Так, на трьох стінах центральної нави, розміщено небачений за розміщенням і розмірами величезний княжий портрет, що зображує родину Володимира, яка бере участь в освяченні собору. Хоча портрет традиційно пов'язують із сім'єю Ярослава Мудрого, така точка зору вже безнадійно застаріла. Вона спростована даними софійських графіті, найбільш ранні з яких містять дати 1018 і 1019 рр. Отже, портрет, як і весь стінопис, виник не пізніше цього часу. Між тим, старші діти князя зображені тут дорослими, а старша донька представлена в головному уборі заміжньої жінки – хустці-пової під княжою шапкою. Відомо, що старші сини Ярослава (Володимир, Ізяслав, Святослав і Всеволод) народились відповідно в 1020, 1024, 1027 і 1030 рр., а доньки – лише близько 1030/32 рр.

Таким чином, на фресці зображена не його родина, а родина Володимира Святославича – засновника храму і замовника розпису. Процесія урочисто вступає в храм двома групами – чоловічою і жіночою. Князь і княгиня зображені в царському вбранні – це Володимир і Анна. Володимир, що очолює процесію, несе в руці релікварій-срусалим у вигляді п'ятикупольної Десятинної церкви – “матері церков руських”. Срусалим у руці Володимира – літургійний символ новонаверненої Русі, яку рівноапостольний князь і вождь нового “народу обраного”, тобто “новий Мойсей”, як величали Володимира у руській книжності, веде до вівтаря Софії Премудрості Божої.

На знаменитих світських фресках веж зображено доленосну подію вітчизняної історії, а саме – укладення в Константинополі на зламі 987–988 рр. безпрецедентного династичного шлюбу (заручин) Володимира і порфірородної принцеси Анни, що започаткував собою хрещення Русі. У південній (“чоловічій”) вежі центральне місце належить фресці “Іподром”, на якій зображено пишний прийом шлюбного посольства Володимира на константинопольському іподромі – форумі візантійців, де в імператорській ложі фактотум (заступник, уповноважена особа) Володимира стоїть поруч із Василем II – рідним братом принцеси Анни. Зображена церемонія на іподромі втілює ідею: Священна Ромейська держава (Візантія) урочисто приймає Русь до родини християнських народів, а київський князь стає братом божественного василевса (імператора). У північній (жіночій) вежі головна сцена ілюструє коронаційний вихід принцеси Анни під час її

заручин з Володимиром і публічне проголошення Анни царицею. У церемонії беруть участь Василь II та юні небоги Анни – принцеси Зоя, Феодора, Євдокія. Коли Володимира заручили з Анною, він, як за свідчують його монети, отримав титул кесаря, а її, згідно до церемоніалу, коронували як цареву наречену. Загалом фрески веж складають великокняжий тріумфальний цикл, що перегукується з палацовими циклами Візантії, які прославляли імператорів через зображення визначних подій їхнього життя. Але світський цикл у вежах Софії Київської був покликаний не лише прославити княже подружжя Володимира і Анни, але й освятити історію Русі, що тріумфально ввійшла в сім'ю християнських народів, тобто в лоно Священної історії³³.

У релігійних сюжетах Володимир і Анна за візантійською традицією прославляються через символічні прообрази – святих, які або були їх небесними патронами, культ яких набрав на Русі державного значення, або чий діяння повторило княже подружжя. Наприклад, у мозаїках головного вівтаря почесне центральне місце надано святителям Василю Великому – особистому патрону Володимира (у хрещенні – Василю) та Йоанну Золотоусту – патрону його сподвижника митрополита Йоанна I. А починають ряд святителів Єпіфаній Кіпрський, на день пам'яті якого освячено створену Володимиром Десятинну церкву, та Климент Римський, чийи моці Володимир приніс з Корсуня, поклав у цій церкві й вони освятили діяння Володимира і нову Русь. Популярна у давньокиївському суспільстві з часів хрещення Русі служба св. Климента свідчить, що його моці застосовувались в обряді хрещення киян³⁴.

Таких символічних зв'язків з княжим подружжям хрестителів Русі у монументальному живописі Софійського собору дуже багато, ними пронизана вся система розпису. У колосальному соборі святих Софії Київської, який містить понад 500 персонажів, фрескові образи представлені так, що Володимир виступає тут “другим Константином”, “новим Мойсеєм”, “новим Ісусом Навином”, Анна – “ною Єленою”, “праведною царицею” тощо³⁵. І таких порівнянь – сила-силенна.

³³ Н. Н. НИКИТЕНКО, *Русь и Византия...*, с. 65–122; Н. Н. НИКИТЕНКО, *София Киевская и ее создатели...*, с. 117–195.

³⁴ Див.: Е. В. УХАНОВА, ‘Служба св. Климента, папе Римскому, в контексте крещения Руси великим князем Владимиром’, *Труды Государственного исторического музея*, вып. 100 (1998): 143–153.

³⁵ Н. Н. НИКИТЕНКО, *Русь и Византия...*, с. 161–184; Н. НИКИТЕНКО, В. КОРНИЕНКО, *Собор святых Софии Киевской*.

Аналогічна тенденція позначає й фрескові цикли Михайлівського і Георгіївського вітарів. Відомо, що воїнські культу свв. Георгія Побідоносця й Михаїла Архангела були за своїм значенням царськими і княжими. Вельми прозора алюзія на тему хрещення Русі міститься в двох ключових сюжетах Михайлівського вітаря, які винесені на віму – це “Одноробство з Яковом” і “Скинення сатани”. Тут не зайве згадати, що символічна паралель “князь Володимир – патріарх Яків” зустрічається в “Читанні” Нестора. Як стверджує ще один руський книжник XI ст. Яків Мніх, Володимир “возлюбив Яковлеву істину”, себто, як біблійний патріарх, визнав істинного Бога. У сцені “Одноробство з Яковом” архангел Михаїл зображений із здійнятими у помаху крилами, коли, наміряючись улетіти, провіщує Якову: “Ти боровся з Богом та з людьми, – і подужав” (1 М. 32:29). Звертаючись до руської писемності, подибуємо розповідь про боротьбу Володимира з християнством на початку його княжіння, про Богоявлення князеві, коли “Приде на нь посещение Вышняго, призре на нь все-милостивое око благааго Бога, и вся разумь в сердци его”³⁶, після чого Володимир відмовився від “идольстеи льсти”, поруйнував капища і скинув язичницьких кумирів: “капища разрушаахуся, и церкви поставляахуся, идоли съкрушаахуся, и иконы святых являахуся, беси пробегаяаху, кресть грады свящаше”³⁷. Нестор-агіограф у “Читанні” про Бориса і Гліба також стверджує, що перед хрещенням Володимиру “явление Божие быти ему крестьяну створи же”³⁸.

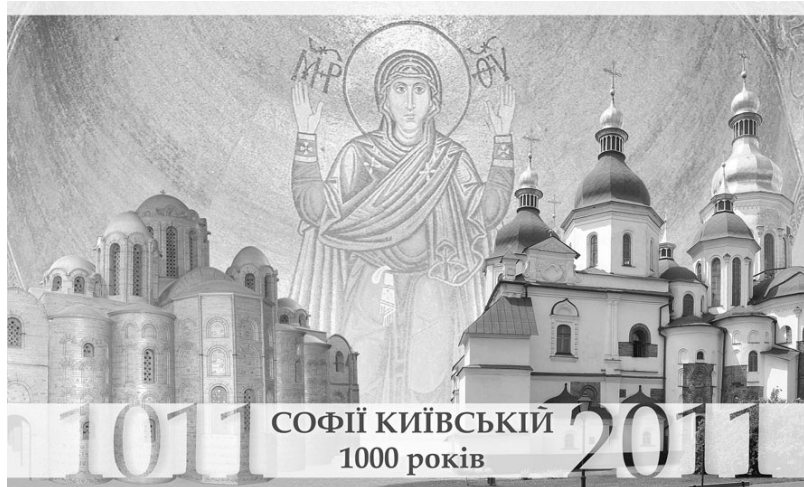
Ось чому навпроти фрески “Одноробство з Яковом” розміщено сцену “Скинення сатани”, тобто встановлено смисловий взаємозв’язок сюжетів. Духовна міць християнства, його непереможність акцентується величною постаттю архангела Михаїла у медальйоні небесної слави, з якого падає головою униз ница й потворна фігурка сатани, чим явно підкреслюється нікчемність та марність язичництва.

На північному схилі склепіння Михайлівського нефу зупиняє погляд фреска, що зображує явлення архангела Михаїла месопотамському волхву Валааму. У християнській традиції Валаам здавна вважається язичницьким пророком, який першим провістив Різдво Месії: “Я бачу Його, та не тепер, дивлюся на Нього, та Він не близький! Сходить зірка від Якова, і підіймається жезл від Ізраїля” (Числа. 24:17).

³⁶ А. М. Молдован, *Op. cit.*, с. 92.

³⁷ *Ibid.*, с. 93.

³⁸ *Памятники древнерусской литературы*, Петроград, 1916, вып. 2, с. 4.

Софії Київській 1000 років. Ювілейний банер. 2011 рік.

Валаам – прашур, вчитель і прообраз волхвів, що прийшли до новонародженого Ісуса вслід за Віфлеємською зіркою, а самі волхви – уособлення щойно навернених язичницьких народів. Навпроти цього сюжету, на південному схилі склепіння, бачимо фреску “Явлення архангела Михаїла Ісусові Навину”. Ісус Навин – “муж боголюбивий” був наступником Мойсея – вождя “народу Божого” і керманичем ізраїльтян, завоювавши для них Землю Обіцяну, що асоціювалося з хрещенням свого народу. На фресці зображено момент напередодні взяття Єрихона, коли Ісусові Навину явився архангел з оголеним мечем. У фресковому образі Ісуса Навина, що ввів свій народ у “Землю Обіцяну”, навіть втілено прижиттєвий портрет Володимира, який у руських джерелах величається “новим Ісусом Навином”, оскільки охрестив Русь, що прирівнювалося до здобуття “Землі Обіцяної”³⁹. І це також знаходить прецеденти у візантійському мистецтві.

³⁹ Н. Нікитенко, ‘Присвячення та фресковий цикл Свято-Михайлівського вітваря Софії Київської’, *Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Матеріали науково-практичної конференції “Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття”*, м. Київ, 23 травня 2008 р., К., 2008, с. 207–215; Н. М. Нікитенко, ‘Образи засновників Софії Київської в сюжетах її бічних вітварів’, *Матеріали V-х Міжнародних науково-практичних Софійських читань “Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва”*, присвячених 75-річчю Національного заповідника “Софія Київська”, м. Київ, 28–29 травня 2009 р., К., 2011, с. 129–147.

Софії Київській 1000 років.

Клумба на подвір'ї Софійського собору. 2011 рік

Раніше вважали, що у візантійському і сучасному йому давньоукраїнському мистецтві нібито не існувало реалістичних портретних зображень світських осіб, а були лише їх ідеалізовані абстрактні образи. Проте згодом було переконливо доведено факт існування портрета у мистецтві Візантії й країн візантійського культурного ареалу, причому як у світському, так і у релігійному, що глибоко притаманне також мистецтву доби Македонської династії, в якому відомі численні приклади “накладення” портрета світського правителя на святий образ⁴⁰. Звісно, портретування історичних персонажів найбільш послідовно застосовувалось у світських сюжетах. Це цілком відповідало засадничому принципу цього сакрального за суттю мистецтва, в якому персональне зображення мало бути співпричетним своєму про-

⁴⁰ Див.: І. СПАТНАРАКІС, *The Portrait in Byzantine illuminated Manuscripts*, Leiden, 1976, 308 р.; В. Д. ЛИХАЧЕВА, ‘Был ли портрет в византийском искусстве?’, *Византийский временник*, т. 40 (1979): 221–223; К. ЖОЛИВЕ-ЛЕВИ, ‘Образ власти в искусстве эпохи Македонской династии (867–1056)’, *Византийский временник*, т. 49 (1988): 143–161.

Учасники відзначення 1000-ліття Софії Київської біля її вівтаря. 2011 рік

тотипові, як образ Христа на першій іконі – Спасі Нерукотворному відповідав Його дійсному образу, поєднуючи в собі реалістичне (людське) і символічне (божественне).

У соборі нам вдалося виявити навіть низку портретних зображень і автографів Володимира Великого, що є цілком закономірним для створеного ним грандіозного храму, який у цьому відношенні ніким й ніколи не досліджувався. Це й зрозуміло, адже раніше створення Софії не виводили за хронологічні межі княжіння Ярослава, а тому навіть не допускали думки про можливість наявності на стінах собору автографів Володимира чи його прижиттєвих зображень. Ми визначили групу з п'яти давно відомих графіті, які пов'язали з Володимиром і його оточенням: напис Василя в Михайлівському вівтарі й Володимира в центрі південних хор, які визначили як автографи Володимира-Василя Великого (раніше їх атрибутували Володимиру Мономаху); грецький напис знаменитого візантійського полководця Никифора Ксифія над написом Василя у Михайлівському вівтарі, який до нас атрибутували митрополиту Никифору; напис про кагана та супровідний ініціал С (від патроніму “Святославич”) у північній

Учасники відзначення 1000-ліття Софії Київської
біля ювілейної монети. 2011 рік

зовнішній галереї, який раніше атрибутували Святославу Ярославичу, що на відміну від Володимира не мав такого титулу⁴¹.

У соборі нами знайдено 9 унікальних портретних зображень Володимира Великого, більшість з них на світських фресках, де портретні риси князя виведені в образі його посла-фактотума, який сватав своєму володарю принцесу Анну. Вісім з них добре збереглися, що, як вважаємо, має виключне значення для вітчизняної і всесвітньої історії, науки і культури. Але образ Володимира проступає і в релігійних сюжетах⁴². Особливо цікавим є втілення портретних рис Володимира в образі Ісуса Навина. Явно портретований лик Ісуса Навина різко відрізняється своїм нордичним типом від семітської зовнішності супутників: дещо нависаючі надбрівні дуги, добре окреслений горбку-

⁴¹ Н. М. Нікітенко, 'Автографи Володимира Великого в Софії Київській', *Софійський часопис*, вип. 4: *Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції "Софійські читання", присвяченої 85-річчю Національного заповідника "Софія Київська" (1934–2019) і 90-річчю музею "Кирилівська церква" (1929–2019) (м. Київ, 19–20 вересня 2019 р.)*, К., 2020, с. 7–18.

⁴² Н. М. Нікітенко, 'Володимир Великий на фресках Софії Київської', *Софійський часопис*, вип. 5: *Матеріали IX Судацької Міжнародної наукової конференції "Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі" (Київ, 24–25.09.2020)*. У друці.

Ювілейна монета на честь
1000-ліття Софії Київської. 2011 рік

чия зовнішність втілена у цьому образі. Святий не просто виступає тут як покровитель князя, його соратник і співучасник подвига, він наче заново народився в князі Володимирі. Це – характерний прийом середньовічної літератури та мистецтва, і не дарма у мистецтві Візантії та країн її ареалу образи святих іноді позначені рисами фізичної подібності до правлячих осіб. У Софії Київській – це не просто прославлення, але найвище освячення історії нової християнської Русі, рівноапостольного діяння Володимира і Анни, а відтак – молоді київської династії Рюриковичів.

За доби Македонської династії, з якою Рюриковичі поріднилися через дружину Володимира принцесу Анну, з Ісусом Навином полюблили порівнювати прославлених перемогами візантійських імператорів, сучасників Володимира – Никифора II Фоку, Йоанна I Цимісхія, зрештою рідного брата Анни Василя II Болгаробійцю. Те, що в софійській фресці зображення Ісуса Навина є алюзією на образ Володимира, підтверджує розміщення під цим сюжетом постаті св. Константина Великого – відомого літературного прообразу Володимира, що звеличувався руськими книжниками як “новий Константин”. Усе це якнайкраще асоціюється з місією Володимира, тож в образі Ісуса Навина на софійській фресці маємо унікальний прижиттєвий портрет Володимира Хрестителя.

ватий орлиний ніс, важке, виступаюче вперед підборіддя, відкопилена нижня губа. Такий образ зовсім не відповідає іконографії Ісуса Навина в інших пам’ятках: наприклад, у сучасному Софії Київській соборі Осіос Лукас у Фокіді Ісус Навин в однойменній сцені зображений як явний семіт. Логічно припустити, що такий незвичний образ Ісуса Навина у софійській фресці інспірований волею князя – замовника стінопису,

Володимир (ліворуч) в образі Ісуса Навина

У цьому переконують зображення Володимира на його монетах. Всі вони виявляють один спільний для них тип Володимира: довгасте обличчя з важкою нижньою щелепою і великим виступаючим голеним підборіддям, причому на монетах це явно підкреслено, адже така риса зовнішності надавала князеві особливої мужності.

Наші фронтальні дослідження собору показують, що Володимир прославлявся у Софії Київській впродовж сторіч, аж до кінця XVIII ст.⁴³ Успадкування цієї традиції чітко простежується в соборі за доби розбудови національної держави і Церкви. За часів Петра Могили (1633–1647) в Софії була створена каплиця-усипальня, призначена для мощів Володимира Святого, які Могила виявив у руїнах Десятинної церкви в 1635 р. Прославлення в Софійському соборі князя Володимира як апостола Русі й взірця для українських державців продовжувалося і за гетьмана Івана Мазепи (1687–1709). У південному бічному вітварі Дванадцятьох апостолів на його замовлення було створено ошатний “храм у храмі”, який ми назвали “капелою Івана Мазепи”. У її вітварі зображено князя Володимира і княгиню Ольгу – святих прообразів самого Мазепи, якого величали “новим Володимиром” і його

⁴³ Н. М. Никітенко, *Бароко Софії Київської*, К., 2015, 272 с.

матері Марії Магдалини Мазепиної, впливової релігійної діячки, “нової Ольги”. Тут же – сцена “Хрещення киян за Володимира”.

Образ Володимира надихав замовників розписів Софійського собору за доби Гетьманщини і надалі. У 1721 р. виникли цікаві сюжети палацового типу в Успенському приділі Софійського собору. Цей приділ було створено у східній частині південної зовнішньої галереї. Приділ, що має вигляд розкішного палацового залу з високим склепінням, було суцільно вкрито композиціями оповідального характеру з біблійної та київської історії. Тут бачимо популярні київські сюжети – “Княгиня Ольга біля урни з прахом Ігоря”, “Вибір віри князем Володимиром” і “Хрещення киян”. Володимирова тема повністю зникає в Софії наприкінці XVIII ст., коли стверджується імперська концепція заснування собору Ярославом у 1037 р. на місці перемоги над печенігами і утвердження його самодержавства.

Отже, Софія Київська є живим свідченням того, що її виникнення пов’язане з діяльністю князя-хрестителя Володимира Великого, яка заклала фундамент української державності, церковності і культури. Саме в такому ракурсі впродовж сторіч сприймали наші пращури розбудову Володимиром Русі-України та її Церкви і ключову роль у цьому процесі храму Святої Софії Премудрості Божої. Звісно, подана у заголовку статті тема розглянута тут лише в загальному, ознайомчому сенсі, адже всі її аспекти вивчалися автором поглиблено. Насамкінець зазначимо, що загальним методологічним принципом для нашого дослідження Софії став комплексний багатоаспектний підхід до цієї грандіозної і складної пам’ятки, в контексті синтезу наукового знання про неї. Це саме той підхід, який наші опоненти, на жаль, не демонструють, бо працюють у жорстких рамках радянської атеїстичної науки, припускаючись звичної для неї профанації, поверховості й модернізації підходів до середньовічної сакральної пам’ятки. Вивчення Софії, починаючи з часу зародження науки про неї у першій чверті XIX ст., відбувалося (та й, на жаль, нині відбувається) лише суто емпіричними методами, з їх матеріальним вектором інтерпретації об’єкта у автономних межах спеціальних наук (джерелознавство, археологія, епіграфіка, мистецтвознавство і т. ін.). На сьогодні такі вже давно застарілі підходи до вивчення Софії Київської завели науку про неї у глухий кут.

Ми вивчаємо Софію у ракурсі інтерпретаційного глибинного осмислення культури тогочасної доби, з намаганням найбільш адек-

ватного наближення до неї, тобто з урахуванням конкретної історичної ситуації виникнення пам'ятки, специфіки традицій, світоглядних, релігійних, обрядових та іконографічних норм, які знайшли відображення в ній. Собор неможливо вивчати без широкого звернення до Святого Письма, творів Отців Церкви, літургії, церковної літератури і мистецтва. Для нас дуже важливим є усвідомлення специфіки середньовічної храмової обрядовості і органічно притаманної пам'ятці символіки як віртуозному мистецтву мислити в образах та інтерпретувати їх, ані на мить не забуваючи, що це не просто визначна архітектурна споруда, мистецький шедевр і осердя життя суспільства, а передусім ідеальний Храм, унікальний витвір сповненої символіки і національної самосвідомості високої духовної культури наших пращурів.

Що означає для історії України введене нами в науку більш раннє датування Софії Київської? Чому воно так дратує його супротивників і категорично заперечується ними? Адже це датування (1011–1018 рр.) лише на 6 років раніше за прийняту багатьма дослідниками і нікого не зачіпаючи дату Новгородського I літопису... Що значать ці 6 років для історії 1000-річного храму? Відповідь досить ясна: справа в особі князя-будівничого Софії! Річ у тім, що побудована в другому десятиріччі XI ст. Софія Київська маркує справжній “золотий вік” Русі-України, який настав у часи київського правління Володимира Великого (980–1015). Державність і культура прийшли до нас не з північного Новгорода шляхом завоювання Києва Ярославом вкупі з його новгородцями, а мирним шляхом з великої Візантії, через династичний шлюб Володимира і Анни, зросли на місцевих теренах і традиціях та досягли розквіту вже за рівноапостольного князя Володимира Хрестителя, і саме з Києва поширилися разом з християнством східнослов'янськими теренами. Знаний російський політичний філософ, політолог і політтехнолог, українець за походженням Андрій Окара, відомий своїми незалежними об'єктивними підходами до політичних і культурних процесів в Росії і Україні, в дні святкування 1000-річчя Софії писав: “Вокруг датировки Софийского собора среди историков-медиевистов разгорелась не просто научная дискуссия – настоящая информационная война... Однако получается так, что юбилей, даже вне зависимости от воли его организаторов, расставляет совсем иные акценты: подчеркивает преемственность Древнерусского государства и современной Украины, преемственность византийского,

древнерусского и современного украинского православия, акцентирует внимание на древности украинской культуры и на византийском влиянии на нее, говорит об апостольском преемстве Киева, утверждает идею Поместной православной церкви⁴⁴. Маємо чітку оцінку події дослідником, вільним від упереджених спекуляцій. Це якраз ті тези, які наразі гостро дискутуються національно свідомими українськими і великодержавно налаштованими російськими істориками, політиками і церковними діячами. Поза сумнівами, введене нами в науку тисячоріччя Софії Київської є непорушним фундаментом утвердження нової України на одвічних цінностях народного духу.

Nadiya Nikitenko (DS in History, Professor, Head of the Research Department “St. Sophia Institute” of the National Conservation Area “St. Sophia in Kyiv”).

Battles for the History of the St. Sophia: Overcoming Obstacles and Stereotypes.

This article discusses the current problem of overcoming numerous artificial obstacles to the study of our main national shrine – St. Sophia in Kyiv, as well as traditional stereotypes in the science of it, which still weigh on the conclusions of many researchers who in their various works to some extent, architecture and content of mosaics and frescoes. The dating of St. Sophia in Kyiv is a big, complex and very controversial issue, to which we have devoted many publications. Here we outline only its main parameters. According to the results of our latest research, the cathedral was built in 1011–1018, at the end of the reign of Volodymyr the Great – at the beginning of the reign of his son Yaroslav the Wise. This conclusion was reached by the study at a new level of written sources, architecture, mosaics and frescoes, the oldest graffiti inscriptions (especially dated) on the walls of the church.

Keywords: St. Sophia in Kyiv, Volodymyr the Great, chronology, historiography.

⁴⁴ Андрей Окара, ‘1000-летие Софии Киевской как способ утверждения новой Украины’, *Українська правда. РІА-Новости. Блоги*. 25 вересня 2011. Останній перегляд 11 листопада 2020.

DOI: 10.5281/zenodo.6383130

Дмитро ГОРДІЄНКО

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України;
провідний науковий співробітник
Національного заповідника “Софія Київська”

ЗРОЗУМІТИ РОСІЮ ЧИ “БЕЗУМСТВО ВАРВАРА”.

[Рец. на:] ЖЕРМЕН ДЕ ЛАНЬІ, *Батіг і росіяни: звичаї та організація Росії*, пер. з франц. П. ТАРАЩУК, Тернопіль (Навчальна книга – Богдан), 2019, 176 с.

Ім'я Жермена де Ланьї в Україні майже невідоме. Мало знають про нього і в самій Франції, як про те пише Франсуаза Том, автор передмови до книги (с. 3). Жермен де Ланьї був мандрівником і довго жив на Росії наприкінці першої половини XIX ст. 1853 року вийшла його книга “Батіг і росіяни” (“Le Knout et les Russes”), в якій він описав свої враження від миколаївської Росії. На той час Росія була популярною темою європейської преси та суспільної думки. Після кривавого придушення росіянами угорського повстання 1848 р., на Росію в Європі дивились негативно, власне з того часу й усталися погляд на неї як жандарма Європи. При цьому, як відмічає Жермен де Ланьї, втручання у внутрішні справи сусідніх держав, “більше свідчить про властивий Росії страх, ніж про самовідданість” (с. 17).

Однак, інтерес до східної монархії в Європі не вщухав і читання тогочасних французьких текстів, як зазначає Ф. Том, “з'ясовує нам дивовижні сили тяжіння російської історії” і дає можливість краще зрозуміти “посткомуністичну Росію”, ніж ліберальні тексти з їх русофільськими мареннями (с. 4). Історична законсервованість Росії є ключовою тезою книги Жермена де Ланьї. Він відмічав незмінність сучасного йому російського суспільства, що законсервувалося з часів Петра I, “найжорстокішого з реформаторів”, однак і за сто п'ятдесят років по тому нічого не змінилось і можна стверджувати, що книга “Батіг і росіяни” дає змогу глибше зрозуміти й Росію

початку ХХІ ст. Ф. Том розглядає працю Жермена де Ланьї в контексті подібних творів Ю. Мішле “*Légendes démocratiques du Nord*” (“Демократичні легенди Півночі”) (Фламаріон, 1854, 1898) та П. де Баранта “*Notes sur la Russie 1835–1840*” (“Записки про Росію 1835–1840”) (Париж, 1875), і зазначає дивовижну схожість в оцінках східної монархії. Сподіваюсь, що й твори Ю. Мішле та П. де Баранта знайдуть своїх українських перекладачів та видавців, як поталанило праці Жермена де Ланьї в особі перекладача Петра Тарашука та тернопільського видавництва “Навчальна книга – Богдан”.

2014 р. Росія розпочала війну проти України, відтак погляд навіть 150-літньої давнини на суть російської мілітарної, агресивної державності, дає змогу більш глибоко зрозуміти й сучасну тоталітарну Росію, що прагне знищити Українську державність, водночас глибше зрозуміти й російсько-європейські відносини. Як писав Мішле, “немає такої зухвалої брехні, завдяки якій друзі Росії, надто протягом останніх двадцяти років, не глумилися зі здорового глузду Європи” (с. 4). Попри те, що ця теза була висловлена в середині ХІХ ст., “*Russia Today*” демонструє слідуванням цим принципам і сьогоднішньою Москвою.

Середина ХІХ ст. в історії України має особливе значення. На той час припадає початок політизація українського руху, українського національного відродження, що на самих початках зіштовхнулося з репресивною російською машиною, найвищий і водночас найганебніший прояв якої виявився в жорстокому засудженні Тараса Шевченка, розгромі Кирило-Методіївського братства, а згодом Валувеському та Емському указам. В українській історії час Миколи І, “самодура й тирана”, – період найтемнішої реакції. Натомість в очах Жермена де Ланьї, цар постає як “найчесніша людина своєї імперії, так само як і найвродливіша, найсправедливіша, найгуманніша і найосвіченіша” (с. 145). Така позитивна оцінка царя зумовлена його зовсім безуспішними намаганнями здолати російську корупцію та прищепити Росії хоча б якусь культуру. Загалом же автор переповідає поширені російські анекдоти про монарха, що радше формували суспільну думку, ніж відображали дійсність.

Вагомим чинником зовнішньої агресії Москви упродовж століть був історичний аргумент. Звідси й те значення, яке російська держава приділяла й приділяє історичній науці, однак, як зауважує Жермен

де Ланьї, “російські історики не мають права писати, дослухаючись до свого сумління, бо їхні оцінки їм диктують урядові гроші” (с. 12). На жаль, і досі на російських “зарплатах в конвертах” сидить багато науковців в Україні і навіть у країнах Західної Європи, продукуючи хибний, спотворений образ Росії.

Російська ліберальна пропаганда намагається спотворити дійсність, перекладаючи злочини Росії на її керівників, що спостерігається й на прикладі нинішньої Росії, коли вину за агресію проти України російські й деякі українські та західні ліберали намагаються перекласти винятково на кремлівського очільника. Натомість Жермен де Ланьї провину за дії Росії цілком слушно кладе на всіх росіян: “Звичай приховувати і лестити так міцно вкоренився в них, що геть усі, без винятку, стають співниками царя і його уряду” (с. 13). Провіденційною виявилася й інша думка автора, згідно якої, свою завоюницьку політику Росія веде за морального та матеріального сприяння Європи. “Ми всюди бачимо, що Росія, прагнучи втілити в життя свої честолюбні наміри, завжди перебуває в змові з якоюсь іншою державою, що допомагає їй і сприяє її задумам” (с. 14). Так, у змові з Австрією та Пруссією Росія розчленувала Польщу, при цьому ошукала своїх союзників, а згодом, щоб заручитися підтримкою царя Олександра, Наполеон віддав Росії “на випас” Фінляндію. Заслуговує на увагу й думка, що з метою своїх завоювань Росія ретельно вистежує помилки, яких допускається Європа. Водночас автор послідовно протиставляє Росію та Європу і наголошує, що у відкритій боротьбі Росії ніколи не вдавалося перемогти цивілізований народ.

Сам опис Росії Жермен де Ланьї поділяє на кілька тем-розділів, перший із яких присвячений російській армії, що найбільш точно і повно відображає сутність держави. Адже “Росія – лише величезна казарма, де позбавлено права виходу геть усіх” (с. 125).

Упродовж своєї історії, починаючи від Андрія Суздальського й закінчуючи сьогоденням, Росія пишалася і погрожувала світу своєю армією. На думку Жермена де Ланьї, російська армія – це “продукт рабства, що, як дивитись з позицій індивіда, становить лише величезну масу ходячих воєнних машин, а як дивитися з позицій колективу – єдину силу, з допомогою якої підтримують рабство” (с. 18–19). Повне знецінення людської особистості, та й навіть самого життя є запорукою сили російської держави. “Я бачив, як шістдесят шість міль-

йонів душ, або, якщо хочете, бидла, сліпо коряться, гнуть спину і стеляться під ноги царя, ладні миттю підвестися на його першу команду, якщо йому заманеться спробувати розчавити Старий Світ лавинами своїх армій” (с. 24–25) і в іншому місці додає: “Життя людини ніде не цінують так мало, як у Росії”. Таке ставлення до людини, її особистості та й самого життя притаманне не лише російській еліті, а й самим росіянам: “Я завжди запитував себе, чи має росіянин чуття свого існування. Якщо він і усвідомлює його, то, мабуть, тільки так, як тварини або дикуни, які мало переймаються цим світом і анітрохи не переймаються іншим” (с. 37). Нігілістичне ставлення росіян і до пам’яті померлих: “поваги до мертвих немає й поготів” (с. 55, 56). Жермен де Ланьї чітко й послідовно упродовж усієї книги наголошує: “Людину в Росії вважають за щось таке незначуще, що відсутністю або зникненням якоїсь людини ніколи не переймаються” (с. 87). Як тут не згадати советський підхід: “Есть человек – есть проблема, нет человека – нет проблемы”. “Людина в Росії – це товар, що має певну вартість, як кінь, бугай чи тонна меляси” (с. 107), – підсумовує автор гуманістичний вимір Росії.

Страх перед російською армією, як наголошує автор, зумовлюється не її реальною могутністю, а повною необізнаністю європейських урядів з її ресурсами та звичаями. І через півтори сотні років ми спостерігаємо ту саму картину. Прикметно, що Жермен де Ланьї дає відповідь на “феномен” “зелених чоловічків” та армії без розпізнавальних знаків: в Європі солдат “зобов’язаний підтримувати порядок і охороняти найсвятіші інтереси суспільства; прапор там символізує честь країни в усій її чистоті. В Росії прапор не представляє нічого, навпаки, це символ найстрашнішої моральної деградації” (с. 36).

Іншою причиною страху європейських урядів перед Росією є жорстокість російських солдат. “Росіяни нищать більше, ніж усі їхні попередники” (с. 23), – зазначає автор, і як приклад наводить захоплення і зруйнування Кафи та інших міст Криму наприкінці XVIII ст., буквально стертих росіянами з лиця землі.

Натомість щодо військово-морського флоту Жермен де Ланьї визнає його значну силу на середину XIX ст. і називає творцем російського флоту Миколу І, що контрастує з українською та й російською історіографією. З іншого боку, автор відмічає, що російські кораблі “важкі, масивні, погані на ходу”, а, головне, з дуже погано підготов-

леною командою, що повністю нівелює кількісну потугу російського флоту. Безпорадність російського флоту супроти флоту союзників з усією очевидністю підтвердилась під час Східної війни 1853–1856 рр., натомість теза про утворення флоту за Миколи I видається перспективною.

Вагомим інститутом московської деспотії є Російська православна церква з її величезним штатом духовенства, що водночас виконувало й виконує поліцейські функції. Жермен де Ланьї наголошує, що в Росії “в ім’я релігії та Бога і з допомогою його слуг підтримують найогидніше варварство”, а “російське духовенство не кориться жодним приписам законів Бога і Євангелія: не проповідує, не викладає основ віри, не навчає божественних приписів” (с. 50). Ця теза проходить і в українській науковій та художній літературі (наприклад, “Атоському пройдисвіті” Івана Нечуя-Левицького), а також підтверджена наступними півтора століттями історії російської церкви, зокрема участю російського духовенства зі зброєю в руках у війні проти України з 2014 року. Не менш нищівна авторська оцінка й російського чернецтва, серед якого “процвітають невігластво і брутальність росіянина, властиві всій його примітивній натурі” (с. 57–58).

Детально й уїдливо Жермен де Ланьї зображує й інші суспільні стани, зокрема дворян. Загальною й хронічною вадою всіх станів Росії автор називає хабарництво: “В Росії хабарництво проступає в огидних та цинічних формах, і то в справді страхотливому масштабі, воно, якщо можна так висловитись, є притаманним їй хронічним станом. Країна цілковито занапащена хабарництвом. Воно вразило не тільки нижчі версти бюрократії, а й людей на найвищих посадах, найзначніші постаті імперії” (с. 47). Водночас російським суддям щоб чинити справедливе правосуддя “бракує честі, сумління, чесності, побожності, незацікавленості – одне слово, всіх чеснот судді” (с. 79). Тому правосуддя й чиниться винятково через хабар. При цьому сваволю суддів перевершує російська поліція. Росія не правова держава – в ній “релігія, Бог, піп і закон персоніфіковані в постаті царя” (с. 98). Так було, так є й, очевидно, буде, принаймні, в найближчому майбутньому. Оригінальні для історика й погляди та оцінки Жерменом де Ланьї російського кріпацтва, найогиднішої форми рабства, яку знала історія людства. Для автора всі закони і звичаї Росії з регулювання та виправдання кріпацтва зовсім неприйнятні й дикі.

Відтак червоною ниткою через увесь твір проходить думка про рабську російську натуру. Росіянина не лякає в’язниця, навіть напакі, адже він там нічого не робить і має притулок, при цьому його ще й годують. Росіянин у в’язниці навіть не втрачає свободи, адже він не знає, що це таке. У візії автора, росіяни “розуміли свободу так, як і негри, бо вбивали своїх панів і спалювали їхні маєтки, гвалтували їхніх дружин, вирізали всіх, на кого нарікали” (с. 114). Тому, щоб замінити цивілізоване покарання через позбавлення волі, росіяни придумали шмагання різками, що відчуває на собі кожен – і мужик, і пан.

Відтак ключовим у книзі є розділ “Батіг”, тематично до якого підводять читача всі попередні частини книги. У візії автора батіг є зримим символом і суттю росіянина, виразом російської культури, власне оспіваної російськими поетами “російської душі”.

“Батіг! І у французькій мові, і в мові жодного цивілізованого народу немає слова, що, одним-одне, означало б більше звірств, більше жорстоких і нелюдських страждань. Батіг! Лише почувши це слово, росіянин здригається від крижаного страху, відчуває холод у серці, кров застигає йому в жилах; це слово спричиняє гарячку, збурює чуття, опановує страхом розум; від цього одного слова ціпеніє увесь народ, шістдесят мільйонів душ” (с. 119).

Образ батога проступає навіть в описі символу російського самодержавства – Петропавлівської фортеці у Санкт-Петербурзі, “де замість гармат видніють трупи, роздерті ременем батога” (с. 117). При цьому, батогом не лише карають за злочин, це – засіб залякування й покори.

Власне, батіг і рабство є запорукою єдності Росії: “Якщо російське законодавство припинить бити і трощити, наче блискавка, якщо припинить наганяти страх, Росія вкриється руїнами і кров’ю” (с. 147). Кінець Росії може настати і внаслідок ліквідації монарха, на що багата російська історія. “Коли цар починає заважати, його вбивають отрутою, мотузкою, залізом або іншими, ще жорстокішими засобами: російський геній плідний на такі вигадки” (с. 149). Відтак, на майбутнє Росії Жермен де Ланьї дивився скептично. Автор послідовно наголошує на відсутності єдності імперії, на неспроможності створити єдиний цілісний народ, коли “навіть члени великої слов’янської родини відкидають їх не менш палко, ніж решта”. Тому, коли

на чолі держави “стане якийсь добродушний або нездатний цар, Росія одразу розпадеться на шматки” (с. 25). Очевидно, в цьому й криється відповідь, чому демократичний, людяний політичний режим для Росії є смертельно небезпечним. Розпад держави може настати й тоді, коли Росія буде втягнена в якусь велику війну, коли заклик до бунту може стати фатальним для держави. Пророцтво Жермена де Ланьї ледь не справдилося під час більшовицького перевороту 1917 р. і залишається все ще перспективним. Так, порівнюючи Росію з давнім Римом, автор наголошує, що “в Римі рабів суворо не допускали до військової служби, а в Росії тільки раби й мають зброю” (с. 26). Раби і є джерелом російського бунту, за висловом О. Пушкіна, “бессмысленного і беспощадного”. Один з таких солдатських бунтів, що відбувся під Новгородом у 1831 р., колористично описує автор:

“Майже всіх офіцерів нещадно вбили, їхні будинки пограбували і спалили. Солдати, чинячи розправу, взялися за офіцерських дружин і доньок, удавшись до найогидніших актів збезчещення: їх усіх публічно згвалтували на вулицях на очах у понад двадцятьох тисяч чоловіків, які чекали своєї черги, здригаючись від нестямної люті. Потім із тих жінок здирали шкіру, відрізали їм груди, повіки, ніс, губи, вуха! Прив’язавши жінок спиною до спини до трупів знівечених чоловіків, їх кидали у воду або спалювали живцем у розігрітих до білого печак. Ті сцени канібальської несамовитості, кривавого бенкету диких звірів тривали без перерви цілий тиждень. Цей бунт був точнісінько таким, яким міг би бути, якби повстали розгнудані дикі орди, сп’янілі від давно стримуваної помсти” (с. 39).

Колористичним у книзі є опис російського клімату, що не один раз завдавав клопоту європейським арміям. Подібно до Наполеона, французу Жермену де Ланьї цілком очевидно, що “Росія має найогидніший клімат на землі, а Санкт-Петербург збудовано там, де панує наймерзненіший клімат у Росії” (с. 134). Та й сама “північна Пальміра” російських поетів в описі автора постає містом, що “сповнене страхітливих контрастів і сміховинного безглуздя”. Для автора Петербург є образом світового базару, “куди сходяться всі народи землі”, в якому є лише “три різновиди індивідів: військові, багатії і злидарі” (с. 135).

Не бачить автор і європейського майбутнього Росії. “Росіянин своїми вподобаннями, характером, звичаями, неробством – неперевершений азіат” (с. 74). Авторська оцінка росіян суб’єктивна і нищівна: “Ніякий народ на землі не має більшого марносластва, більшої гордості, більшої хвальковитості і національного самолюбства, ніж росіяни” (с. 136). Такі риси росіян Жермен де Ланьї пояснює несформованістю народу, відсутністю його власної історії. Останнє зумовлює й брак власної аристократії, еліти, яка “по черзі то англійська, то німецька, французька чи турецька залежно від сьогоденних захоплень або примх двору” (с. 136). Марнотратство “еліти” виштовхує її з Росії і змушує їхати в Лондон, Відень, Неаполь чи Париж, як то ми спостерігаємо й на початку ХХІ ст. Сьогодні діти всієї російської еліти живуть у тих самих містах Європи, що й сто п’ятдесят років тому, на задоволення примх яких добровільно зубожіє російський народ.

Попри те, що Жермен де Ланьї додав до книги “Підтвердні документи”, його твір не є науковим дослідженням. Це джерело особового походження, враження спостережливого мандрівника, з елементами літературного твору, що був орієнтований зокрема на комерційний успіх. Однак це не вигадка, не фантазія, а все ж таки враження іноземця, француза про Росію. Це цілісний зріз життя, побуду, манер і норівів Східної Імперії.

На сьогодні значним упущенням української гуманітаристики, зокрема історіографії, є слабке вивчення, а відтак і розуміння Росії. В Україні немає Інституту Росії, де б цілісно, міждисциплінарно вивчався екзистенційний ворог України – Росія, адже кожен мисливець має добре знати поведки звіра, на якого полює. Таким чином, книга Жермена де Ланьї “Батіг і росіяни” дає виклик українській науковій історіографії, частково й славістиці. За відсутності русистики, українська історіографія змушена захищатися, спростовувати хворобливі історичні марення кремлівського очільника, російських істориків та їхніх “європейських друзів”, особливо щодо “братнього” чи “одного народу”. Автор показує й іншу площину російської інформаційної війни проти України. Так, характеризуючи російський соціум, Жермен де Ланьї відмічає, що в Росії “де зібралось троє осіб... є двоє шпигунів” (с. 88). Яким чином російська пропаганда переробила цю тезу, приклавши її щодо України, ми знаємо. Тепер маємо вивчити як

її російська пропаганда впроваджувала та інтегрувала в українську гуманітаристику та суспільну свідомість, формуючи комплекс неповноцінності та меншовартості. Настав час повертатися до джерел і формувати науковий образ України та української культури, зіпертий винятково на якнайповніший корпус джерел, позбавлений російських імперських мітологем. Відтак, сподіваюся, що український переклад книги Жермена де Ланьї “Батіг і росіяни” знайде не лише широкого читача, а й викличе належний інтерес серед українських науковців і сприятиме глибшому розумінню північно-східного, агресивного сусіда України – Росії.

Dmytro Hordiienko (PhD in History, a senior researcher at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Sources Studies of the NAS of Ukraine; leading researcher at The National Conservation Area “St. Sophia in Kyiv”).

Understand the Russia or “Madness of a Barbarian”. [Review on:] ЖЕРМЕН ДЕ ЛАНЬІ, *Батіг і росіяни: звичаї та організація Росії*, пер. з франц. П. ТАРАЩУК (GERMAIN DE LAGNY, *Lash and the Russians: Customs and Organization of the Russia*, trans. from French by P. TARASHCHUK), Ternopil (Навчальна книга – Богдан), 2019, 176 p.

Надія НАУМОВА

науковий працівник
Музею Історичного
центру м. Києва

НОВА, А ГОЛОВНЕ, ДУЖЕ СУЧАСНА БІОГРАФІЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Добрий кожух,
Тільки шкода, не на мене шитий.
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Тарас Шевченко

Нарешті дочекалися... Скільки уже створено біографій українського поета Тараса Шевченка з того 1882 року, коли з'явилася перша. Її автор не просто сучасник, а добрий друг поета, який у травні 1861 року зустрів його домовину у Києві, організував прощання і панахиду, провів до останнього місця спочинку, а потім упродовж 20 років працював над книгою, збираючи спогади від ще живих сучасників. Можливо, в чомусь і помилився, але то була все ж перша спроба осмислити і життя, і творчість митця. А далі були й інші, і наукові, і белетризовані життєписи (їх маємо досить). Серед авторів Олександр Кониський, Павло Зайцев, твір-дисертація Марієтти Шагінян "Тарас Шевченко", книга польського автора Єжи Єнджиєвича "Ночі українські, або родовід генія". У 70-х роках минулого століття лише за її читання могли викликати до певного закладу і запитати, як же вона потрапила тобі до рук. Книга, надрукована у Польщі у 1972 році, переходила кордон, і в Україні її читали польською. Лише у 1980 р. вона була перекладена українською мовою у Канаді, у Торонто. Дослідження Євгена Шабліовського і Євгена Кирилюка теж посіли чільне місце у шевченкознавчій літературі, так само як і документальні і водночас дуже популярні книги Петра Жура, відомі кожному, хто цікавився Шевченком. Їх очікували, обговорювали, дискутували з приводу фактів та інтерпретацій окремих моментів.

Зовсім недавно (2020 р.) у видавництві “Дух і літера” вийшла книга професора Станіслава Росовецького зі скромно-претензійною назвою “Сучасна біографія Тараса Шевченка”, яка наштовхує читача на певні очікування. Тобто, ті автори, які писали суто наукові чи більш наближені до художньої прози твори, були не сучасними? Яка ж мета цієї нової біографії на тлі уже всього написаного? Чи з’явилися якісь нові факти, раніше не відомі шевченкознавцям, чи змінилися наші погляди на поета, його творчість, значення його для вже незалежної України? Це, користуючись сучасним терміном, “перезагрузка” чи просто “консерви”, подані як щось нове і свіже?

Чим збагатила книга наші знання про поета? Наразі варто радити хіба з того приводу, що постать Шевченка не залишає байдужими літераторів, які добре знають, що саме його ім’я на обкладинці уже приверне увагу. Але запитаємо, чи можуть суб’єктивні думки автора бути піднесені до рангу “сучасної біографії”?

Роксана Харчук просто заздрить читачам, які *“зануряться у чарівний світ шевченкової біографії, де зможуть прочитати її біографію власну, теж чарівну”*. Як трактувати поняття *“чарівна біографія”* як не просто красиві слова. Зрозуміло, що життя поета і художника може бути прикладом не лише для українців. Але було воно дуже не чарівним, як і життя всіх тих, хто став на той шлях, яким він ішов. Хотілося б уникати таких пафосно-ліричних сентенцій. Можна, звичайно, зануритися у спробу зробити Шевченка і *“гульвісою”* (слово винесене навіть у назву розділу: *“Біглий відставний рядовий», небезпечний для обох столиць, гульвіса і театральний критик, Нижній Новгород”* чи бісексуалом (аякже, це дуже сучасно). Але ж зовсім не *“біглий”*, і не *“гульвіса”*, а щодо театального критика, то поет виступив у цій ролі лише один раз, щоб висловити свою думку про гру Катерини Піунової, якій симпатизував і навіть хотів із нею одружитися. Він не був тим, на що нам натякають. Забракне місця і слів, щоб аргументовано дати відповідь на всі ці сучасні, притягнені за вуха гіпотези, такий собі *“фаст-фуд”*. Це на довгу розмову без впевненості, що вона дійде, бо ж автор, прикритий званнями і посадами, звинуватить нас у непрофесіоналізмі.

Можна поговорити і про професіоналізм, але обмежимося доступною читачам рецензією. Назви розділів подано у сучасному стилі. Особливо епатажні заголовки у стилі бульварних газет викли-

кають інтерес обивателя: читали, цей Тарас Шевченко, виявляється, був ще той гульвіса. Не можна стриматися, щоб не зацитувати назву останнього розділу: “Класик у свинцевій труні як засіб національно-визвольної та ліберальної агітації”. Сам Тарас би подивувався такому зразку канцелярсько-радянської риторики. Просто калькований вислів В. Леніна: “Кращої агітації і придумати не можна”, який висловився про заборону вшанування пам’яті поета у 1914 році.

Відомий у наукових колах автор переповідає факти біографії, які вже не раз коментувалися, широко залучаючи цитати із Щоденника і повістей Шевченка.

Епізод зустрічі у Літньому саду з Іваном Сошенком так часто дискутувався, що треба поставити крапку і сказати: Шевченко так хотів зобразити себе хлопцем-замазурою у тиковому халаті, який як на крилах перенісся у класи Академії і про це говорив у Щоденнику. Чого варті роздуми про депресію і бажання накласти на себе руки, які підтверджуються виконаними Шевченком у доакадемічні роки композиціями на тему смерті, як-то “Смерть Сократа”, “Смерть Віргінії”, “Смерть Богдана Хмельницького”. Такі композиції виконували всі студенти (маємо на увазі античні сюжети). А ось “Смерть Богдана Хмельницького” – це щось інше, художник сприймав історичні події уже з точки зору свого часу. Не сама смерть його цікавить, а те, що у цей момент вирішувалася доля України.

Далі пан Росовецький приступає до коментування арешту і причин важкого покарання поета і розвиває таку детективну історію про одруження і розлучення Карла Брюллова з Емілією Тімм, яка не надається ні на прочитання, ні на осмислення. Такий собі Шерлок Голмс, який, нарешті, явив нам сучасний погляд: Шевченко висміяв царя, бо мстився за свого учителя Брюллова, а цар своєю чергою помстився Шевченкові. Бідна Емілія Тімм... Вона (може, й коханка імператора) і гадки не мала про свою роль у цій політичній справі.

А що ж збірник “Три літа” чи поема “Кавказ”? До речі, шевченкознавці не називають збірник “Три літа”, що знаходився у архіві III відділу і був недоступний для дослідників до 1905 р., альбомом.

Навіщо знову ворушити і коментувати старі байки про поетове благородне походження чи про те, що справжнім батьком дочки Федора Толстого Катерини був Тарас Шевченко? Це розраховано на незнаючого обивателя, хоча автор ніби їх заперечує, але так, як у тому

анекдоті про вагітну дочку: “Так у мене ж дочки немає...”. А хто вже буде це перевіряти.

Є у книзі мовні огріхи, русизми (“в живих, влюбливий”, “лязгали”, “повергали у відчай”), просто недолугі фрази, як то: “Поет намагався погодувати її бубликами, але вона не могла вкусити баранку” (епізод про знайдену біля Золотих воріт дівчинку за спогадами О. Афанасьєва-Чужбинського). Якщо звернутися до авторського стилю при подачі окремих епізодів, то у ньому відчувається сучасний популізм навіть на рівні естетичного чуття.

Хочеться посперечатися із висловом “...під впливом Гребінки Шевченко замислювався про місце, яке може посісти в літературі імперської Росії”. І під впливом Гребінки не був, і місце зовсім не збирався посідати. А також дуже оригінально і сучасно звучить теза: “...праця над повістями зуміла втримати поета від більшого пияцтва”. Пияцтву, зокрема, виділено багато сторінок.

Дуже сумнівно, щоб вірш “Не женися на багатій” був пов’язаний зі сватанням до доньки священника Кошиця Феодосії. Якщо вже говорити про автографи “Заповіту” (їх є чотири), то треба було б хоч приблизно сказати про їх послідовність. Чи була у Шевченка вишита сорочка на засланні? Чому це він не міг назвати свою подругу татарку Забаржаду “*пренепорочно молодю*”? А вже історія з “*гарненьким юнаком Колею Ісаєвим*” не лізе ні в які ворота. Тут і Забаржада, і Ісаєв, і дружина Герна Софія, до якої, платонічно закоханий у цього Ісаєва поет, його й приревнував. І наслідки цього були фатальні... Справжній “мексиканський серіал”?

Ледве не на кожній сторінці читаємо: “міф”, “міфологія”. Розуміємо, що автор спеціалізувався впродовж років на цій ниві і хоче тут увести свої пізнання у цій царині. Яка міфологія? Більш чи менш достовірні анекдоти часто розповідають про великих людей. З цього приводу згадується і одне одіозне ім’я: “*Найдивовижніший міф належить Олесеві Бузині. Бузина був моїм студентом, людиною помітною...*”. Прикро, що цей міф втілюється у статті “Вурдалак Тарас Шевченко”. Що ж у ньому дивовижного (цілком позитивний епітет), є ж різниця між міфом і нахабною брехнею. Ще один міф чи “міський фольклор” про мешкання Шевченка на Пріорці на квартирі у Варвари Пашковської не дає спокою ще одному учневі Станіслава Росовецького, теж доктору наук. Обидва, і учитель, і учень, звинувачують жур-

налістку, дитячу письменницю сестру Варвари Стефанію Крапівіну (псевдонім) у брехні. Нащо це було їй робити? А Михайло Чалий, який увів ці спогади у свою книгу “Жизнь и произведения Тараса Шевченко” виходить теж брехун? Хто ж не знає, що Чалий, інспектор П-ї Київської гімназії, дружив із Іваном Сошенком, який і познайомив його з поетом влітку 1859 р. У Чалого: *“оселившись на Пріорці, майже за містом, поет блукав стогнами богоспасаємого града в одному і тому ж парусиновому пальтечку...”*. Цей парусиновий костюм, у якому Тараса сфотографував Іван Гудовський, нині експонується у Літературно-меморіальному будинку-музеї Тараса Шевченка. Так от пальтечко є, і це правда, а про Пріорку біограф збрехав? Чалий посилає на Пріорку студента, щоб той відніс поетові надіслані з Петербурга гроші, та й сам приходив до Тараса, коли організував його зустріч із молоддю на Оболоні. А Оболонь – продовження Пріорки. Як мантра, повторюється у професора оцей “міський фольклор”. Але ж фольклор з неба не падає, у ньому завжди є первісна правда. Чомусь не створився він ні на Солом’янці, ні на Деміївці. Тут, на Пріорці, донині живуть нащадки тих дітей, яким колись поет влаштував банкет, мабуть, якраз на свято Преображення. Тут на горі росте 400-літній дуб, який невідповідно називають “Тарасовим”.

У хаті, де квартирував Шевченко, не дві, а чотири кімнати. Чи був хтось із тих науковців, які заперечують проживання там поета, у тій “Хаті на Пріорці”? А ось Петро Жур їздив туди спеціально і розмовляв з людьми. Чи знають науковці запис спогадів про Шевченка пріорської бабусі, який зробив письменник Кузьма Гриб? Чи знають вони, що ще у 1921 р. прихожани Покровської церкви на вулиці Мостицькій ставили питання на церковній раді про відзначення будинку, де жив поет. Працівники музею теж записали спогади старожилів, зокрема Євгенії Лісовської, батько якої знав Шевченка, коли був ще хлопчиком. Ці спогади друкувалися у періодиці, а рукопис зберігається у “Хаті на Пріорці”. Бабуся Женья з родини Лісовських прожила на вулиці Білицькій 104 роки і оповідала про свого батька і про те, як вони в день народження поета співали “Лілею”.

Хата справді *“не то панська, не то мужицька”* (на дві половини), яку чоловік зняв для своєї хворої на сухоти дружини. Вона жила тут зі своїми дівчатками, як на дачі, бо Пріорка ж була завжди дачною місцевістю. Можна покритикувати статтю Крапівіної, щось

вона підзабула, дещо прикрасила. Спогади, записані у 1862 р., були надруковані лише у 1875 р. на прохання М. Мікешина, з яким їх авторка була добре знайома. Така пізня публікація спричинена засланням її чоловіка Лободи, з яким вона була разом і повернулася у Петербург лиш через довгий час. Готуючи записи до друку, чи могла вона зробити хронометраж проживання Шевченка у Києві, та й не ставила собі такого завдання. Але можна зрозуміти, що Шевченко не міг жити ні у І. Сошенка, ні у І. Гудовського, ні у Ф. Лебединцева чи у О. Сенчила-Стефановського. А від свого опікуна священника Юхима Ботвиновського Тарас просто втік через пару днів, про що той сам говорив отцю Феофану Лебединцеву. Власне, це і є тодішня єдина напівофіційна київська адреса – Георгіївський провулок. До Гудовського поет приходив, призначивши зустріч Лебединцеву, у центрі міста – це зручно і логічно. Ми знаємо, що Шевченко любив свободу і незалежність і волів заплатити чужим людям за квартиру. І дуже скоро став для них своїм. Спогади простолюдинів про Шевченка, записані В. Беренштамом, – це спогади жителів Куренівки, що межує з Пріоркою. Стефанія Крапівіна не говорить про те, що Тарас Шевченко щось писав чи малював? А він тоді справді не писав і не малював у той короткий (два тижні) період перебування у Києві. Про вживання горілки і вдень, і увечері вона теж не говорить, лише *“зранку випивав чарочку і заїдав тионцем”*. Що вже науковцям так муляє ця хата і не дає спокою? Чи немає інших проблем у шевченкознавстві?

Не можна також обійти інтерпретацію перепоховання поета і ролі у ньому Григорія Честахівського, якого С. Росовецький характеризує так: *“...людина позбавлена смаку, нахабна, аморальна, Честахівський привернув увагу Шевченка задушевним виконанням українських пісень і залишився в його оточенні хіба що через свою самовідданість”*. Нахабний, аморальний, але самовідданий... Не такий уже Шевченко був наївний, щоб не розпізнати негідну людину. Наш автор звинувачує Честахівського у тому, що він хотів *“засунути”* могилу Шевченка десь подалі, щоб вона була недоступна відвідувачам. Що за маячня? А як же Шевченків *“Заповіт”*? *“Щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно...”*. А список Честахівського, яким користувалися і користуються донині всі шевченкознавці, який супроводжується записаними зі слів поета оповідями про окремі ма-

люнки? А самі його малюнки, які, за висловом автора книги, “*ніякий художник*” виконав впродовж шляху тіла поета в Україну і які стали документами цієї подорожі, як і листи, адресовані Петербурзькій громаді... Збираючи селян, щоб насипати високу могилу, він передбачив її майбутнє і те, що вона стане місцем паломництва. Науковий працівник Канівського заповідника “Тарасова могила”, відома своїми дослідженнями Зінаїда Тархан-Бережа у своїй книзі “Святиня” описала детально всі моменти історії перепоховання і Честахівському присвятила багато гарних слів. Ми повинні дякувати йому за цю святиню, Тарасову гору, і саме з сучасного погляду розуміємо, що кращого місця для неї годі було шукати. Такої могили немає у всьому світі. При всій нібито науковості нова “сучасна біографія”, плоска і недолуга, все ж залучає і колишню радянську риторичку.

Нарешті епілог “Замість післямови”, який має назву “*Чому ми ще полюбимо Шевченка?*” Генія повністю не збагнути за його біографією. Над усім його приватним життям стоїть творчість. Кожна думаюча людина має право робити свої припущення, але і читач має право на свою думку. Мабуть, і не всім дано полюбити його. Але ж є і ті, хто Шевченка давно полюбив “*не в каламутному віконці і не в кривому дзеркалі*” щоденника, ще до виходу його “сучасної біографії”, яка аж ніяк не сприяє розумінню того, ким він був і є для України. Проживши 47 років, він реалізував себе як поет, художник, громадянин, заповнив собою два століття, створив не “міф України”, а явив світові реальну Україну, яку любив понад усе.

Nadiya Naumova (A researcher at the Kyiv Historic center museum).

A New, and Most Importantly, Very Modern Biography of Taras Shevchenko.

CONTENTS

To the 600th Anniversary of the Hussite Movement Beginning

- Naumova N.* Taras Shevchenko's Poem "Heretic" ("Yan Hus")
as a Prolog of a Ukrainian National Renaissance5
- Likhteï I.* The Life and Work of Jan Hus and His Followers
in the Scientific Achievements of the Famous
Czech Medievalist Vaclav Novotny18

Sources, Source Studies, Archeography

- Kovalchuk O.* Theoretical Problems of the Ukrainian Source Studies
(to the issue formulation)37
- Mavrin O.* Archeography: Historical or Historical and Philological Art?
(On the Question of Theory)49
- Korniienko V., Kupriietz I.* On the History of the Restoration
of the Cyril's Church in Kyiv: Documents from
the Adrian Prakhov Archive in the Stock Collection
of the National Conservation Area
"St. Sophia in Kyiv" (1881–1889)74
- Starkov V.* Traditional Playing Culture of Ukrainians:
Structure of Source Base180
- Kudanovych O.* Restoration and Reconstruction of Tiles-Finishes
of the 17–18th centuries from Excavations
in the Courtyard of St. Sophia in Kyiv191
- Burim D.* Members of the Organization of Ukrainian Nationalists
in German Prisons and Concentration Camps on the Final Period
of World War II (According to the OUN Archives in Kyiv)194

Historiography, Methodology, and History of the Slavic Studies

- Solonska N.* "Rus books" from Halle (Germany): Historical and Bibliographic
Attribution (to the 285th Anniversary of the Translation
of "Four Books in True Christianity" by John Arndt)232

<i>Kurayev O.</i> The Ukrainian Factor of Polish State Formation in the Ideas of Erasmus Lukasz Kasprowicz (1864–1866)	248
<i>Potulnytsky V.</i> The Image of Germany in the Context of Mutual Relations between the Ukrainians and the Germans, as it is Presented in Intellectual Heritage of Historian and Geographer Stepan Rudnytskyi	264
<i>Korniienko V.</i> Byzantine Scholar Gavriil Laskin and His Essay on the History of Byzantine-Rus' Relations (11 and 12 th centuries)	273
<i>Laskin G.</i> Rus and Byzantium in Mutual Relations in the 11 th Century / introductory article, publ. and comments by <i>V. Korniienko</i>	277

Monuments of Ukrainian Historical Thought

<i>Krupnytsky B.</i> Historical Foundations of Ukraine's Europeanism / <i>publ. by D. Hordiienko</i>	288
<i>Krupnytsky B.</i> The Problem of Space in the Eastern European Wars of Modern Times / <i>publ. by D. Hordiienko</i>	302
<i>Korduba M.</i> Mykhailo Maksymovych and the First Experiments on Ukrainian Geographical Names / <i>publ. by D. Hordiienko</i>	307
<i>Korduba M.</i> Ukrainian Lands under Polish Authority / <i>publ. by D. Hordiienko</i>	315
<i>Korduba M.</i> On the 350 th Anniversary of the Lublin Union / <i>publ. by D. Hordiienko</i>	319
<i>Narizhny S.</i> From Petersburg Slavic Studies ("Proceedings of the Institute of Slavonic Studies of the Academy of Sciences of the USSR ("Труды Института славяноведения Академии Наук СССР"), Leningrad, 1932, pp. 534 – XXIV) / <i>publ. by D. Hordiienko</i>	322

History and Culture of Slavs

<i>Nikitenko M.</i> Sacral Contents of the Caves of the Kyiv-Pechersk Lavra	329
---	-----

<i>Potulnytskyi G.</i> Polish Vector of the Versailles Office Political Strategy in the Second Quarter of the Eighteenth Century: Concept and Implementation	366
<i>Ananieva T.</i> The Finding of the St. Irene’s Church: Event-based Text and Subtext in the Diary of Kondrat Lohkvitsky	376
<i>Khomenko V.</i> To the Issue of the All-Russian Constituent Assembly: the views of the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries and the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries in emigration	392
<i>Palko O.</i> The October Revolution and the Competing Projects of Soviet State-Building on the Western Border (Ukraine and Belarus)	404
<i>Umanska A.</i> The Foundation and Development of Publishing Section of Kultur-Lige in Kyiv (1918–1931)	423
<i>Kharkovenko R.</i> Inclusion of Cultural Heritage Sites in the UNESCO World Cultural and Natural Heritage List (on the Example of St. Sophia Cathedral in Kyiv)	433
<i>Nikitenko N.</i> Battles for the History of the St. Sophia: Overcoming Obstacles and Stereotypes	446

Reviews

<i>Hordiienko D.</i> Understand the Russia or “Madness of a Barbarian”. [Review on:] ЖЕРМЕН ДЕ ЛАНЬІ, <i>Батіг і росіяни: звичаї та організація Росії</i> , пер. з франц. П. ТАРАЩУК (GERMAIN DE LAGNY, <i>Lash and the Russians: Customs and Organization of the Russia</i> , trans. from French by P. TARASHCHUK), Ternopil (Навчальна книга – Богдан), 2019, 176 p.	478
<i>Naumova N.</i> A New, and Most Importantly, Very Modern Biography of Taras Shevchenko	487

ЗМІСТ

До 600-річчя початку Гуситського руху

- Наумова Н.* Поема Тараса Шевченка “Єретик” (“Ян Гус”) як пролог українського національного відродження5
- Ліхтей І.* Життя й діяльність Яна Гуса та його послідовників в науковому доробку відомого чеського медієвіста Вацлава Новотного18

Джерела, джерелознавство, археографія

- Ковальчук О.* Теоретичні проблеми вітчизняного джерелознавства (До постановки проблеми)37
- Маврін О.* Археографія: історична чи історико-філологічна наука? (До питання теорії)49
- Корнієнко В., Купрієць І.* До історії реставрації Кирилівської церкви в Києві: документи з архіву Адріана Прахова у фондovій збірці Національного заповідника “Софія Київська” (1881–1889 рр.)74
- Старков В.* Традиційна ігрова культура українців: структура джерельної бази180
- Куданович О.* Реставрація та реконструкція кахлів-завершень XVII–XVIII ст. з розкопок на подвір’ї Софії Київської191
- Бурім Д.* Члени Організації Українських Націоналістів у німецьких в’язницях та концентраційних таборах заключного періоду Другої світової війни (За документами Архіву ОУН в Києві)194

Історіографія, методологія та історія слов’янознавства

- Солонська Н.* “Руські книги” із Галле (Німеччина): історико-книгознавча атрибуція (до 285-річчя перекладу “Чотири книги в истинномъ христіянствѣ” Йоана Арндта)232

<i>Кураєв О.</i> Український чинник польського державотворення в уявленнях Еразма Лукаша Каспровича (1864–1866)	248
<i>Потульніцький В.</i> Бачення Німеччини в контексті взаємовідносин між німцями та українцями в інтелектуальній спадщині історика та географа Степана Рудницького	264
<i>Корнієнко В.</i> Візантолог Гавриїл Ласкін та його нарис з історії візантійсько-руських відносин (XI та XII ст.)	273
<i>Ласкін Г.</i> Русь и Византия во взаимных отношениях в XI веке / <i>вступна стаття, публікація та коментарі В. Корнієнка</i>	277

Пам'ятки української історичної думки

<i>Крупницький Б.</i> Історичні основи європеїзму України / <i>публікація Д. Гордієнка</i>	288
<i>Крупницький Б.</i> Проблема простору в східно-європейських війнах новітніх часів / <i>публікація Д. Гордієнка</i>	302
<i>Кордуба М.</i> Михайло Максимович і перші дослідження над українськими географічними назвами / <i>публікація Д. Гордієнка</i>	307
<i>Кордуба М.</i> Українські землі під польською владою / <i>публікація Д. Гордієнка</i>	315
<i>Кордуба М.</i> В 350-ту річницю Люблінської унії / <i>публікація Д. Гордієнка</i>	319
<i>Наріжний С.</i> З петербурського слов'янознавства (“Труды Института славяноведения Академии Наук СССР”, Ленинград, 1932, ст. 534 – XXIV) / <i>публікація Д. Гордієнка</i>	322

Історія та культура слов'ян

<i>Нікітенко М.</i> Сакральні змісти печер Києво-Печерської лаври	329
<i>Потульніцький Г.</i> Польський вектор політичної стратегії Версальського кабінету в 2-й чверті XVIII ст.: концепція та реалізація	366

<i>Ананьєва Т.</i> Віднайдення Ірининської церкви у 1833 році: подієвий текст і підтекст у щоденнику Кіндрата Лохвицького376
<i>Хоменко В.</i> До питання Всеросійських установчих зборів: погляди української партії соціалістів-революціонерів і партії соціалістів-революціонерів в еміграції392
<i>Палько О.</i> Жовтнева революція та формування альтернативних проєктів радянського уряду на західному прикордонні (Україна та Білорусь)404
<i>Уманська А.</i> Створення та розвиток видавничої секції Культур-Ліги у Києві (1918–1931)423
<i>Харковенко Р.</i> Занесення об'єктів культурної спадщини до Списку всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО (на прикладі Софійського собору в Києві)433
<i>Нікітенко Н.</i> Бої за історію Софії: долаючи перепони і стереотипи446

Рецензії. Огляди

<i>Гордієнко Д.</i> Зрозуміти Росію чи “безумство варвара”. [Рец. на:] ЖЕРМЕН ДЕ ЛАНЬІ, <i>Батіг і росіяни: звичаї та організація Росії</i> , пер. з франц. П. ТАРАЦУК, Т. (Навчальна книга – Богдан), 2019, 176 с.478
<i>Наумова Н.</i> Нова, а головне, дуже сучасна біографія Тараса Шевченка	...487
Contents494

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СЛАВІСТИЧНА ЗБІРКА

випуск VI

Оригінал-макет, верстка *В. Корнієнко*.

Редактор *Д. Гордієнко*.

Дизайн обкладинки *А. Кальченко*.

Адреса редакції:

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М.С. Грушевського НАН України,

вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001

<http://archeos.org.ua>

e-mail: archeos.inst@gmail.com

Підписано до друку 30.12.2021.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.

Ум.-друк. арк. 29,06. Обл.-вид. арк. 29.16.